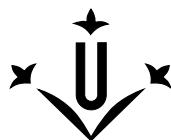

Joan Maluquer de Motes Nicolau en el vint-i-cinquè aniversari de la seva mort

Edició

Universitat de Lleida

Patrocini

Universitat de Lleida

Ajuntament de Lleida

**INSTITUT
D'ESTUDIS
ILERDENCS**

Fundació Pública de la Diputació de Lleida

La Revista d'Arqueologia de Ponent (RAP) és la publicació anual de la Unitat d'Arqueologia, Prehistòria i Història Antiga del Departament d'Història de la Universitat de Lleida. S'edita mitjançant un conveni de col·laboració amb la Paeria-Ajuntament de Lleida i la Fundació Pública Institut d'Estudis Ilerdencs.

La RAP publica preferentment articles sobre Prehistòria, Arqueologia i Història Antiga de la Península Ibèrica i sobre les seves relacions amb Europa i el Mediterrani tant en l'àmbit teòric i metodològic com de presentació de resultats d'excavacions, síntesis o estudis crítics. El contingut s'estructura en diferents seccions: Estudis, Documents, Dossier-Debat, Crònica Científica i Ressenyes. Aplica un sistema d'avaluació externa dels treballs rebuts (revisió d'experts).

Directora: Núria Rafel

Secretari: Arturo Pérez Almoquera

Adjunta a la secretaria: Georgina Prats

Consell de redacció:

Natàlia Alonso, Universitat de Lleida
Xosé-Lois Armada, Consejo Superior de Investigaciones Científicas
Ana Loriente, Paeria. Ajuntament de Lleida
Ignasi Garcés, Universitat de Barcelona
Joan Ramon González, Institut d'Estudis Ilerdencs
Emili Junyent, Universitat de Lleida
Joan B. López, Universitat de Lleida
Ignacio Montero, Consejo Superior de Investigaciones Científicas
Jesús Picazo, Universidad de Zaragoza
Carme Prats, Universitat de Lleida
Joaquín Ruiz de Arbulo, Universitat de Tarragona
Jaime Vives-Ferrández, Museu de Prehistòria de València

Consell assessor:

Maria Eugènia Aubet, Universitat Pompeu Fabra
Cornelia C. Backels, Rijks Universiteit Leiden
Francisco Beltrán Lloris, Universidad de Zaragoza
Eudald Carbonell, Universitat Pompeu Fabra
Cristóbal González Román, Universidad de Granada
Dirce Marzoli, Deutsches Archäologisches Institut, Madrid
Josep Maria Nolla, Universitat de Girona
Michel Py, UMR Ish, CNRS Lattes
Gonzalo Ruiz Zapatero, Universidad Complutense de Madrid

Redacció i intercanvis:

Secció d'Arqueologia, Prehistòria i Història Antiga
Departament d'Història. Facultat de Lletres.
Universitat de Lleida
Pl. Víctor Siurana, 1, E 25003 LLEIDA
Tel. +34 973 70 31 57. Fax: +34 973 70 21 41
E-mail: aperez@historia.udl.cat
Pàgina web i revista digital: www.rap.cat

Edita:

Secció d'Arqueologia, Prehistòria i Història Antiga
Universitat de Lleida.

Patrocinen:

Universitat de Lleida.
La Paeria. Ajuntament de Lleida.
Institut d'Estudis Ilerdencs. Fundació Pública de la Diputació de Lleida.

Disseny gràfic: Mercè Trepat

ISSN: 1131-883-X

Dipòsit legal: L-893-1991

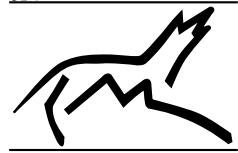
Tiratge: 600 exemplars

Primera edició: novembre de 2013

Composició i impressió:

Arts Gràfiques Bobalà. S. L.
c. Sant Salvador, 8 — 25005 Lleida

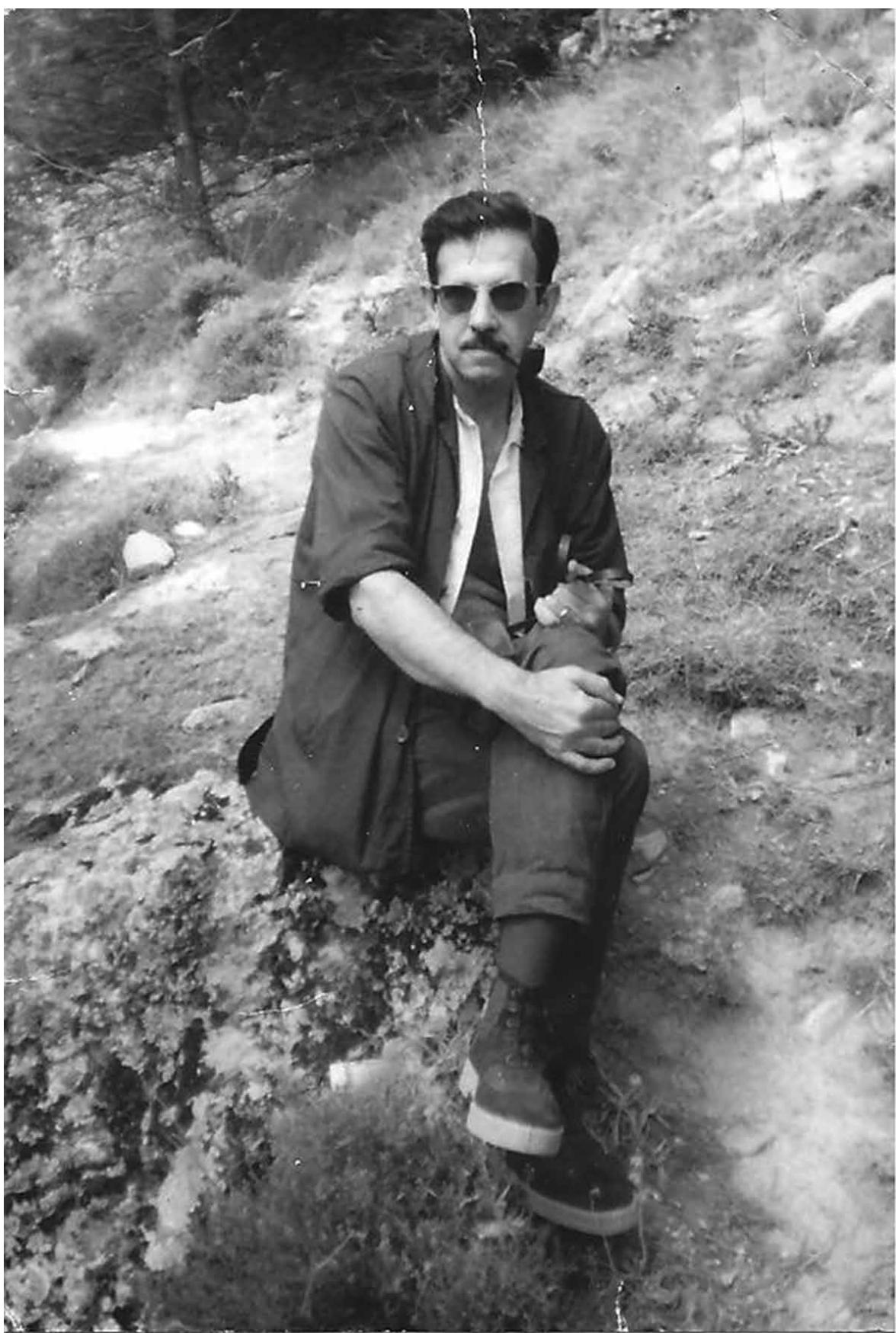
Revista
d'Arqueologia
de Ponent

nº23 2013

**Joan Maluquer de Motes Nicolau
en el vint-i-cinquè aniversari
de la seva mort**

Edició:
Núria Rafel Fontanals
i Emili Junyent Sánchez

Excavacions a Navarra, agost del 1965 (fotografia: Arxiu familiar Maluquer)

A la memòria del mestre

El professor Joan Maluquer de Motes fou un dels arqueòlegs més prestigiosos de la prehistòria i la protohistòria catalana i espanyola del segle xx i destacà tant per la força del seu pensament intuïtiu i imaginatiu, el seu coneixement exhaustiu i profund de l'arqueologia peninsular, la seva gran capacitat de síntesi i una abundantíssima producció científica, com per la qualitat del seu magisteri i l'absoluta entrega a la vida acadèmica i universitària.

No cal, certament, cercar raons per justificar aquest dossier en el 25è aniversari de la seva mort. Però volem portar a primer terme un altre aspecte, alhora científic i humà, la vinculació a les terres de Ponent, els lligams de sang, sentiments i ciència que arrelen la seva obra a la nostra terra. La societat lleidatana té un deute ampli i profund i li deu importants avenços en el coneixement del nostre patrimoni arqueològic i del nostre passat prehistòric i antic. L'obligació de la Universitat de Lleida és encara major recordant el seu paper, quasi desconeugut i oblidat, en la refundació de l'Estudi General de Lleida, abans que la Universitat Autònoma se'n fes càrrec temporalment. I què dir dels que vàrem tenir la sort de gaudir del seu magisteri com a deixebles o alumnes.

Fruit d'aquest reconeixement va ser la *Revista d'Arqueologia de Ponent*, l'òrgan de comunicació científica dels arqueòlegs i de les arqueòlogues de la Universitat de Lleida, coeditada amb l'IEI i l'Ajuntament de Lleida, que va néixer l'any 1991 com a homenatge al mestre. Aquesta relació d'estima i respecte s'ha fet extensiva i ha estat corresposta per la família. La Universitat de Lleida ha rebut per voluntat expressa de la seva esposa, la senyora Maria Bernet Ribera, materialitzada pel seu fill Jordi, la biblioteca personal del doctor Maluquer. Un llegat que té obviament un valor material, però que apreciem, sobretot, en el seu valor emocional i simbòlic, representat per dos llibres especials.

Maluquer, al llarg de la seva vida, va explicar en diferents ocasions que va ser la grapa de Pere Bosch Gimpera en els seus primers anys universitaris, en l'època de la República i la Universitat Autònoma, la que el va arrossegar a la prehistòria. Però el mateix Maluquer ha explicat també que dos llibres clau havien estat decisius abans: el d'Henri i Louis Siret, *La Edad de los Metales en el sudeste de España* (1887) i el d'Hugo Obermaier, *El hombre fósil* (1916). El primer era a casa seva perquè el seu avi, Joan Maluquer Viladot, era tinent d'alcalde de Barcelona quan es va concedir a l'obra el premi Francesc Martorell i Peña l'any 1888 i el segon perquè el prehistoriador alemany havia passat una temporada a casa de la mare a la Pobla de Segur. Els dos llibres porten les corresponents dedicatòries signades en 1890 i 1918 respectivament. En definitiva, en realitat, la personalitat irresistible d'en Bosch va reblar el clau, però aquestes dues obres havien sembrat la llavor. Els dos llibres formen part del llegat. El llibre dels germans Siret, la primera obra científica de la prehistòria espanyola, un plaer intel·lectual, visual, de bibliòfil, text i àlbum, amb més de 8.000 objectes meravellosament dibuixats... De l'edició en francès, publicada a Amberg, es van imprimir cent exemplars i se sap de l'existència de molt pocs exemplars (en el catàleg del Patrimonio Bibliográfico Español consten al Museo Nacional de Antropología, la Real Academia de la Historia, l'Ateneo de Madrid, l'Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico n'ha restaurat un exemplar del Museo de Almería...). L'any 1890 s'edità en castellà a la impremta Henrich i Cia. del carrer Escudellers de Barcelona i es desconeix la tirada. Fa uns anys, el 2006, es va publicar una edició facsímil a càrrec del govern autònom i la Fundació CajaMurcia.

Poc abans del seu decès, l'any 1986, l'Institut d'Estudis Ceretans li va retre homenatge amb la

celebració d'un dels Col·loquis de Puigcerdà i la publicació del corresponent volum; l'"In Memoriam" de la professora Ana María Muñoz Amilibia es va publicar als *Anales de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Murcia*, núm. 4, corresponent a 1988, l'any següent de la seva mort; i, uns anys després, aparegué l'"Homenatge al Prof. Dr. Joan Maluquer de Motes" a la revista *Pyrenae*, núm. 22-23, 2000, que recollia una selecció d'articles de la seva obra i un seguit de col·laboracions que enfocaven la producció científica, signades per Josep M. Fullola, Germán Delibes, Gloria Munilla, Francisco Gracia, Sebastián Celestino, Javier Velaza, Miquel Cura, Ana María Muñoz Amilibia, Gonzalo Ruiz Zapatero, Enriqueta Pons, Joaquim Tremoleda, Josep Padró, Juan Blánquez, M. Aurora Martín, Marta Campo i José Luis Maya.¹

L'actual dossier, la feina més feixuga de la coordinació del qual l'ha fet seva Núria Rafel, pretén enriquir la visió de la seva obra un quart de segle després amb catorze aportacions des de diferents angulacions, no limitades a la vessant científica, i procurant obrir el ventall a altres investigadors de l'Estat espanyol. Així, el dossier inclou la documentada, emotiva i, per a molts, segur que sorprendent semblança personal (Jordi Maluquer) i el record del mestre com a docent (Maria Eugènia Aubet), i segueixen les anàlisis de la seva aportació com a universitari des del Deganat de la Facultat de Lletres de la Universitat de Barcelona, el famós Pla Maluquer (Francesc Gracia), el seu pas per la Comisaría General de Excavaciones i l'episodi del salvament del teatre romà de Tarragona (Francesc Tarrats), la tasca desenvolupada a Salamanca (Germán Delibes), la participació en la *Historia de España* de Ramón Menéndez Pidal, vista des d'una perspectiva historiogràfica (Jordi Cortadella), les cartes adreçades a Salvador Vilaseca (Jaume Massó) i les seves contribucions a l'estudi de Tartessos (Sebastián Celestino), la colonització fenícia (Núria Rafel) i grega (Adolfo Rodríguez Monedero), les "cultures hallstàtiques"—ell hauria dit, el substrat— (Enriqueta Pons), la civilització ibèrica (Joan Sanmartí), l'epigrafia (Joan Ferrer i Ignasi Garcés) i el bronze atlàntic i els *castros* del nord-oest (Xosé-Lois Armada).

Per la meva part, fugiré del discurs acadèmic o historiogràfic i, encara que des de la més absoluta subjectivitat, filtraré records que —n'estic segur— també contribuiran a recuperar i reconstruir la memòria d'aquells anys universitaris, del mestre, de l'arqueòleg investigador insaciable, del degà, de l'home que estimàvem i coneixíem, o crèiem conèixer, com ens ha fet veure Jordi Maluquer, revelant-nos aspectes per a nosaltres inèdits de la seva personalitat.

El mestre i l'arqueòleg

Com a docent, mai no va deixar indiferent ningú... Sempre estimulant, crític, polèmic, a vegades

1. MUÑOZ AMILIBIA, A., "In Memoriam", *Anales de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Murcia*, 4, 1988, 5-7. DD.AA., "Homenatge al Prof. Dr. Joan Maluquer de Motes", *Pyrenae*, 22-23, 2000. *Prehistòria i Arqueologia de la Conca del Segre. Homenatge al Prof. Dr. Joan Maluquer de Motes*, 7è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, 6-8 de juny de 1986, Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà 1988.

dur, fins i tot agre, sempre disposat a discutir la darrera troballa, la darrera interpretació... Mai no va preparar una classe, almenys durant aquells anys; simplement havia de decidir de què parlava i el seu saber i coneixements brollaven. En realitat, la docència l'exercia sempre, de manera permanent i natural, ja fos al despatx, la biblioteca, els seminaris, els congressos o en les reunions del capvespre dels dimecres al local del CSIC al carrer Egipciagues, obertes a gent de fora de la universitat, com Josep de la Vega o Ricard Pascual, i, sobretot, en el terreny, durant les sortides i companyes d'excavacions, fins i tot al cotxe, mentre conduïa pendent d'encendre la pipa i d'allò que explicava o discutia amb passió i nosaltres escoltàvem, agafats al seient sense tenir-les totes, més aviat espantats. A les classes, de tant en tant, feia sortir a la pissarra: "dibuixi el mapa d'Espanya (...), ara la vall de l'Ebre i els seus principals afluents...". El sistema era discutible, en realitat, un veritable turment per a l'afortunada "senyoreta..." —normalment el patien les noies— i els mapes resultants feien riure fins i tot al guix, però, després de l'experiència, totes i tots sabíem on era el Jalón i d'on a on portava el Pancorbo.

Moltes de les persones que vàrem tenir la sort de formar-nos al seu costat compartim aquest sentiment: el millor de nosaltres com a arqueòlegs l'hi devem, la resta és cosa nostra... La relació deixeble-mestre és força especial, gairebé vampírica, i el seu tarannà obert em permeté realitzar una tesi doctoral pensada i escrita a la contra, que com a director va defensar al tribunal, poc després de dir-me, abans d'iniciar-se l'acte, que no estava d'acord en gairebé res del que deia, ja que m'incluïa en el que considerava una moda: la sobrevaloració de la influència fenícia en els orígens de la civilització ibèrica (1976). La generositat va ser absoluta i com a ajudant vaig viure la recerca amb la màxima intensitat i llibertat, sense que mai se m'imposassin les feines que s'associaven a la figura de l'ajudant, tret d'assumir una assignatura quadri-mestral, que vaig acceptar encantat i que constituí el meu bateig de foc en la docència, quan Maluquer marxà a Madrid a ocupar-se de la Comisaría General de Excavaciones. Els lligams eren acadèmics, però també afectius; així s'explica, l'ajut econòmic que sent estudiants vàrem rebre a Berrobería per assistir al mític *symposium* de Tartessos (Jerez de la Frontera 1968) o que es fes càrrec de la reparació del meu vell 2CV després d'un accident al cap de poc d'haver estrenat el carnet de conduir.

Amb independència de les consideracions personals, les relacions eren de poder i abans d'arribar a les oposicions, els esglaons previs es pujaven d'acord amb decisions unipersonals que premiaven, sense saber-se en quina proporció, mèrit, capacitat i fidelitat, per la qual cosa podien resultar del tot arbitràries. És veritat que del Departament, al llarg dels anys seixanta i setanta, va sortir la fornada d'arqueòlegs catalans que ha liderat la recerca en les nostres universitats i als instituts de recerca les darreres dècades. Com també ho és que no tothom rebia el mateix tracte, que hi va haver qui va ser tractat sempre amb sarcasme, que, de vegades, les relacions van ser conflictives i que, per exemple, no es va fer res per retenir a

la Universitat de Barcelona un dels arqueòlegs més brillants i renovadors de les darreres dècades.

Vaig entrar al Departament el curs 1967-1968 després de les excavacions dels forns de vernís negre del barri hel·lenístic de la Ciutadella de Roses i de la necròpolis ibèrica de la Palma, Mas de Mussols, Tortosa, i vaig sortir-ne per marxar a Lleida l'any 1974. Com a estudiant i ajudant vaig participar en excavacions dirigides per Maluquer a la cova de Berroberia, Urdax, 1968, magdalenià-azilià; a la cova dels Muricecs, Llimiana, 1969, musteria i bronze; al Camp Triangular del Puig de Sant Andreu, Ullastret, 1969-1970, oppidum ibèric; a Mianes, Santa Bàrbara, 1970-1971, necròpolis ibèrica; a la Ferradura, Ulldecona, 1971, poblat de la primera edat del ferro pre-ibèric; al Molí d'Espíglol, Tornabous, 1971, i a Margalef, Puigverd de Lleida, 1973, ambdós oppida ibèrics. A més, sota la seva supervisió, vaig excavar a Mas Boscà, Badalona, 1968, oppidum ibèric; Barranc d'en Fabra, Amposta, 1970, enterraments neolítics, i Roques de Sant Formatge, Seròs (mentre negociaava sense èxit amb la Diputació de Lleida la creació en aquesta ciutat d'una secció de la Facultat de Filosofia i Lletres), Vilàs, Aitona i Pilaret de Santa Quitèria, Fraga, tots ells oppida ibèrics, els anys 1970-1972.

Com ja hem dit, Maluquer basava les seves propostes en un coneixement exhaustiu de l'arqueologia espanyola. Era un home de camp, un arqueòleg de terreny, capaç de travessar tot Espanya conduint el Citroën GS per conèixer directament una nova troballa en el mateix moment en què es produïa, que, fins i tot, en determinades èpoques i circumstàncies, semblava excavar compulsivament. Tant a les aules com a les excavacions, ens va inculcar l'estratigrafia com a clau de volta del mètode arqueològic. Avui això pot resultar d'una evidència insultant, però, a finals dels seixanta, no ho era tant i tots nosaltres érem conscients de la importància històrica dels talls dibuixats al Cerro de la Cruz (Cortes de Navarra) entre els anys 1955 i 1957 amb l'ajuda inicial d'E. Sangmeister, de l'apunt pres al Carambolo (Sevilla)—existeix una meravellosa edició facsímil del diari de camp²—o del sondeig fet a la Pedrera (Vallfogona de Balaguer-Térmens) amb la col·laboració sobre el terreny de Ana M. Muñoz Amilibia. En el jaciment, la interpretació girava sempre al voltant de les observacions estratigràfiques i l'estratigrafia il·lustrava sempre les conclusions. I aquí raïa el problema: els talls es dibuixaven a posteriori i no s'arribà a definir un mètode d'excavació i un sistema de registre estratigràfics. A inicis de la dècada dels setanta, els nostres referents metodològics eren el Deutsches Archäologisches Institut, la Universidad de Granada i Oswaldo Arteaga (Toscanos, Cuesta del Negro, Cerro de la Encina, Saladares, Vinarragell...) i, especialment, els treballs de Michel Py als oppida de Vaunage, Gard i després a Lattes, Hérault, Languedoc-Roussillon; de la mateixa manera que, pocs anys després, ho serien els primers articles d'Edward C. Harris.

2. MALUQUER DE MOTES, J. (1994). *Excavaciones de 'El Carambolo'*, Sevilla. Notas y experiencias personales, Clásicos de la Arqueología de Huelva, 5 (edició facsímil del diari d'excavacions de l'autor de 1958). Huelva.

L'universitari i aquells anys

La seva vida va ser d'una total entrega a la Universitat, la recerca i la docència i també d'anys de sacrifici i esforç dedicats a la consecució, defensa i gestió de l'autonomia universitària i a la reforma d'un pla d'estudis monolític i antiquat. Corrien anys especialment difícils i la temptació d'amagar-se en els propis projectes de recerca era tan forta com avui: llavors la dictadura irrespirable, avui la crisi i les polítiques neoliberals. Lluny d'això, assumí el Deganat i impulsà l'aprovació del pla d'estudis que porta el seu nom, el *Pla Maluquer*. José Luis Villar Palasí, ministre d'Educació de 1968 a 1973, de tendència demòcrata cristiana i proper a l'*Opus Dei*, havia iniciat una reforma educativa "aperturista"—la més ambiciosa dels governs tardofranquistes (LGE de 1970, obligatorietat i gratuïtat de l'ensenyament fins als catorze anys, selectivitat, universitats autònombes, instituts polècnics, professorat contractat...)—i la Facultat va sol·licitar autonomia per elaborar un pla d'estudis propi, invocant indirectament els bons resultats que aquesta havia suposat al temps de la República. Vull aturar-me en el context d'aquells anys per calibrar millor el que suposà la reforma i fer-ho a partir del que conservo com un tresor personal: una carta escrita el 22 de desembre de 1968, pocs dies després de la presentació en Junta de Facultat del projecte de pla d'estudis i dels incidents ocorreguts a la porta de la Facultat de Lletres, en els quals Maluquer fou colpejat per la policia i es cremà lleugerament, roba i cabells, esquitxat per un còctel Molotov, i pocs dies abans de l'assalt al Rectorat i la defenestració del bust del *Caudillo*, el 17 de gener de 1969, i de la declaració de l'estat d'excepció pel règim franquista.

Amb aquell escrit, Maluquer responia al meu, afortunadament no conservat, en què, des de Palma de Mallorca on feia el servei militar, li demanava una gestió sobre Guillem Rosselló Bordoy, director del Museu Arqueològic de Palma de Mallorca, perquè sol·licités a les autoritats militars la meva col·laboració amb les tasques de la institució, com a manera d'alleugerir la penosa situació casernària a què m'abocava la "mili". A més, amb la radicalitat impertinent dels meus vint-i-dos anys, al·ludia als fets i li manifestava el meu escepticisme davant de la reforma.

Més enllà del seu valor sentimental, el document mostra en primera persona el compromís que el motivava i allò que per a ell era més valuós del projecte que impulsava: l'autonomia de la Facultat, la llibertat de l'alumne per triar les assignatures i els professors i la participació dels estudiants i els professors en l'elaboració del pla d'estudis. La carta, en qualitat de document, mereix ser reproduïda íntegrament (figura 1):

[anvers]

22-12-68.

Mi querido amigo: Recibo y agradezco su felicitación y buenos deseos para el próximo año. Su carta me ha interesado muchísimo aunque veo que de lejos no ha calibrado ciertos matices. Sin embargo por si le puede servir para entenderlo debo decirle con satis-

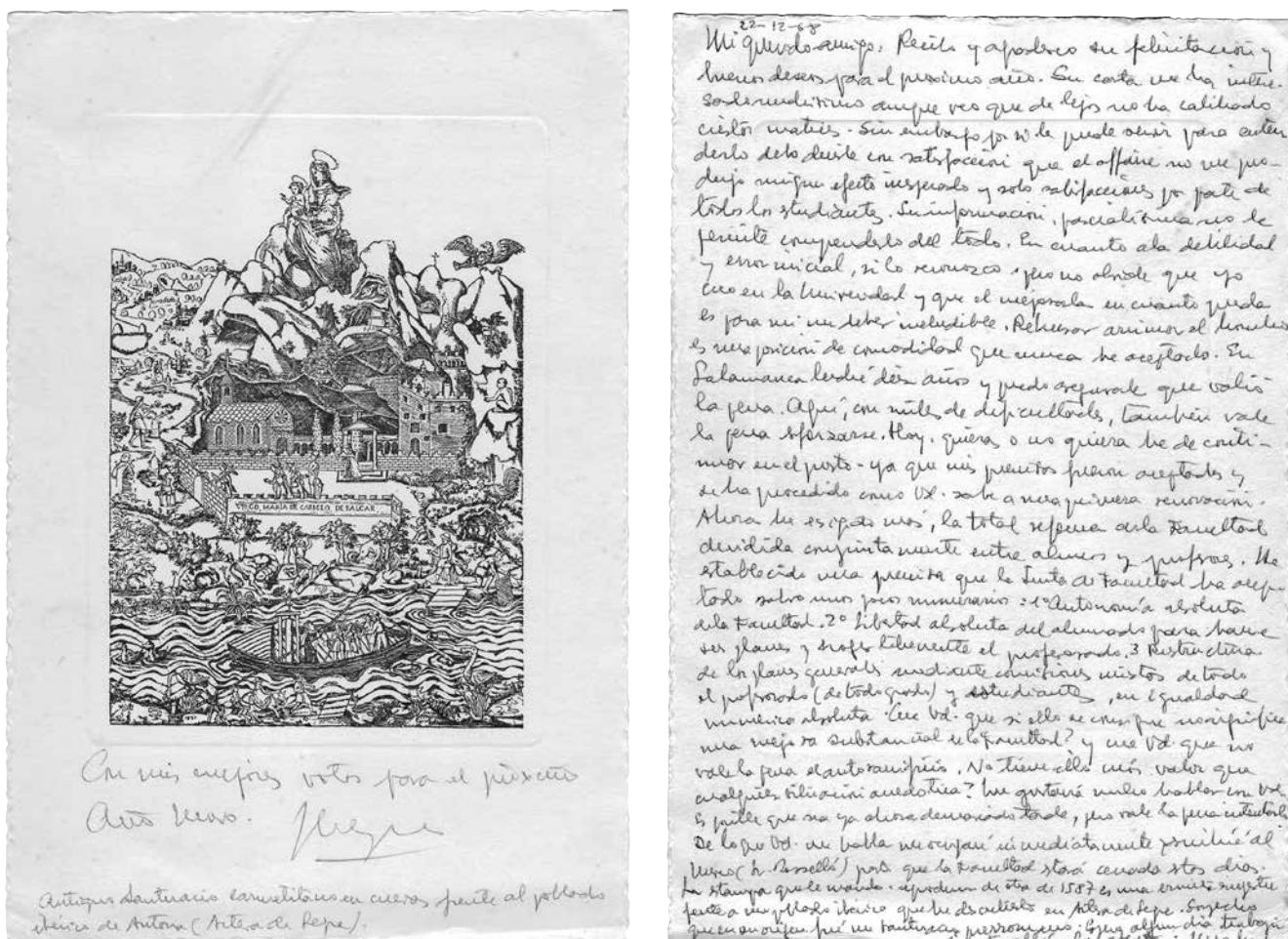

Figura 1. Anvers i revers d'un escrit del 22-12-1968 del professor Maluquer adreçat a Emili Junyent.

facción que el affaire no me produjo ningún efecto inesperado y solo satisfacciones por parte de todos los estudiantes. Su información parcialísima no le permite comprenderlo del todo. En cuanto a la debilidad y error inicial, sí lo reconozco, pero no olvide que yo creo en la Universidad y que mejorarla en cuanto pueda es para mí un deber ineludible. Rehusar arrimar el hombro es una posición de comodidad que nunca he aceptado. En Salamanca luché diez años y puedo asegurarle que valió la pena. Aquí, con miles de dificultades, también vale la pena esforzarse. Hoy, quiera o no quiera he de continuar en el puesto, ya que mis premisas fueron aceptadas y se ha procedido como Ud. sabe a una primera renovación. Ahora he exigido más, la total reforma de la Facultad decidida conjuntamente entre alumnos y profesores. He establecido una premisa que la Junta de Facultad ha aceptado salvo unos pocos numerarios: 1º Autonomía absoluta de la Facultad. 2º Libertad absoluta del alumnado para hacer sus planes y escoger libremente el profesorado. 3º Restructura de los planes generales mediante comisiones mixtas de todo el profesorado (de todo grado) y estudiantes, en igualdad numérica absoluta. Cree Ud. que si ello se consigue no significa una mejora substancial en la Facultad? Y cree Ud. que no vale la pena el autosacrificio. No tiene ello más valor que cualquier situación anecdótica? Me gustaría mucho hablar con Ud. Si es posible que no sea ya demasiado tarde, pero vale la pena intentarlo. De lo que Ud. me habla me ocuparé inmediatamente y escribiré al Museo (Sr. Rosselló)... que la Facultad estará cerrada estos días. La estampa que le mando, reproducción de otra de 1587, es una ermita rupestre frente a un poblado ibérico que he descubierto en Artesa de Segre. Sospecho que en su origen fue un santuario prerromano. Espero algún día trabajar juntos allí. Con afecto. Maluquer.

De lo que Vd. me habla me ocuparé inmediatamente y escribiré al Museo (Sr. Rosselló)... que la Facultad estará cerrada estos días. La estampa que le mando, reproducción de otra de 1587, es una ermita rupestre frente a un poblado ibérico que he descubierto en Artesa de Segre. Sospecho que en su origen fue un santuario prerromano. Espero algún día trabajar juntos allí. Con afecto. Maluquer.

[reverso]

Con mis mejores votos para el próximo Año Nuevo
Maluquer

Antiguo Santuario carmelitano en cuevas frente al poblado ibérico de Antona (Artesa de Segre).

Aquells anys, vivíem, somiàvem el final de la dictadura i el clima polític ho impregnava tot. Durant les excavacions a la cova de Berroberia, Urdax, cada dos per tres, havíem de passar els controls de la Guàrdia Civil que cercava membres d'ETA pels boscos i muntanyes properes al pas fronterer de Dantxarinea. El darrer dia de la campanya a Margalef, Puigverd de Lleida, el 20 de desembre de 1973, en arribar al restaurant TVE emetia música clàssica, l'Almirall

Carrero Blanco havia saltat pels aires i ens quedàrem sense el cava de comiat, no fos que semblés que ho celebràvem. Són anècdotes, no cal dir-ho, però que destil·len l'ambient, les dificultats, les circumstàncies extremes en les quals Maluquer portà a terme la reforma dels estudis universitaris de lletres. A la Universitat es vivia perillósament i lluita i repressió eren el pa de cada dia. L'efervescència política a finals de la dècada dels seixanta era total: d'una banda, l'ànsia de llibertat sota la dictadura; de l'altra un món que semblava alimentar utopies i somnis revolucionaris. Les protestes als campus universitaris de Berkeley, San Francisco, Berlín, Londres..., el Che Guevara era capturat i assassinat a Bolívia, la revolta a Nanterre i el maig del 1968, Muhamad Ali i Malcolm X, els Black Panthers, Martin Luther King, els punys negres al podi olímpic de Ciutat de Mèxic, la Revolució Cultural xinesa, la guerra del Vietnam, el Moviment dels No-Alineats, Gadaffi proclamava la República de Líbia... Els joves universitaris absorbíem ideologia com esponges i tot empenyia contra la dictadura, que feia front als primers attemptats mortals d'ETA.

El curs 1965-1966 vaig fer primer de comuns. L'any abans havia assistit a classes com a orient, mentre preparava el preuniversitari estudiant grec i llatí a l'Acadèmia Mentor, la torna que vaig haver d'assumir pel canvi del batxillerat de Ciències a Lletres al qual m'obligà la voluntat protectora dels meus pares, que desconfiaven de les humanitats. Havia estat una mena d'aprenentatge que facilità en gran mesura l'assimilació del nou món que s'obria davant dels meus ulls i la incorporació al moviment estudiantil. Durant els dos primers anys no vaig posar els peus al Departament i la biblioteca, tot i que, des de molt abans d'entrar a la Universitat, somiava amb ser arqueòleg i que tenia amics que ja cursaven assignatures i participaven en activitats. M'atreien més les assemblees, els debats, els seminaris de marxisme o sobre la *Nouvelle Vague*, les lectures de poetes com Natzim İkmet, la vida al claustre i les discussions al bar.

Amb el tercer any de carrera, acabats els comuns, s'iniciava l'especialitat. Aquell estiu de 1967, Maluquer, convalescent d'una operació, havia aprofitat l'obligada immobilitat per escriure l'*Epigrafia prellatina de la Península Ibérica*. El començament no va poder ser més afortunat, marcat pel viatge de professors i alumnes a les coves càntabres i asturianes i en el qual varem visitar les principals mostres de l'art rupestre franco-cantàbric. Però l'enlluernament pel paleolític no va resistir el poder d'atracció del Dr. Maluquer i la recerca de fragments del Vas dels Vaixells de Mas Boscà m'introduí en el món ibèric. El curs 1969-1970 acabava la carrera i, la tardor del mateix any, llegia la tesi de llicenciatura. Es presentà la possibilitat de cobrir una plaça d'ajudant, Maluquer no va voler haver de triar entre Vicenç Baldellou i jo i varem sortir del despatx amb un "S'ho fan entre vostès" i, com a amics que érem, ho decidírem allà mateix llençant una moneda a l'aire. Aquells tres anys com a professor ajudant contractat, 1970-1974, constitueixen un dels períodes de la meva vida en què amb més intensitat he viscut la recerca, dedicat quasi exclusivament a l'elaboració de la tesi doctoral, que defensaria el 1976. L'any 1974, movent els fils des de

Madrid, Maluquer envia Baldellou a Osca i a mi a Lleida com a funcionaris interins del cos facultatiu de conservadors de museus a l'espera de les oposicions que tindrien lloc poc després. La situació a Lleida era molt complicada —ara no toca explicar-la— i no vaig arribar a entrar oficialment en el museu que suposadament havia de dirigir; durant més d'un any vaig superar la depressiva situació, concentrant les energies en la redacció de la tesi, i, quan es presentà l'oportunitat d'incorporar-me a l'Estudi General de Lleida, quan els estudis universitaris de l'Autònoma van passar a dependre de la Universitat de Barcelona (1975), no ho vaig dubtar. Per a mi resultava molt més interessant el món universitari que el dels museus i el meu futur a Lleida en aquella situació era d'allò més negre; i, per si no n'hi hagués prou, les meves relacions amb les autoritats locals predemocràtiques encara havien empitjorat amb l'affaire de la plaça de Sant Joan. Maluquer, a qui se sol·licità un informe sobre les restes aparegudes durant la construcció de l'aparcament, féu costat a la meva interpretació. Encara que, com he recordat, va assumir i defensar la meva tesi, jo m'havia sortit del guió en no presentar-me a les oposicions i alguna cosa s'havia trencat. Però reculem uns anys i tornem a la situació general...

En el curs 1964-1965 la descomposició del falangista Sindicato Español Universitario (SEU) era total i l'intent de canvi no es féu esperar. El ministre d'Educació Nacional, Manuel Lora-Tamayo, creà per decret (abril de 1965) les Asociaciones Profesionales de Estudiantes (APE). Antoni Badia i Margarit ha recordat una informació poc coneguda: el ministre, que inaugurarà el curs acadèmic 1967-1968 a Barcelona, li havia demanat informació, que Maluquer li hauria fornit, sobre les "Associacions Professionals d'Estudiants" de la Universitat Autònoma de Barcelona (1934), coneixedor que l'experiència havia estat positiva. Per sorprendre que pugui semblar, la informació és coherent amb la reivindicació de la Universitat de l'etapa republicana que el futur degà de Lletres faria després en defensa del seu programa reformador; per altra banda, Lora-Tamayo va ser un ministre "aperturista" i el primer que, superat pels esdeveniments, s'atreví a presentar la dimissió a Franco. Però l'hàbit no fa el monjo, les APE no eren sinó un intent de desactivar el moviment sense trencar amb el SEU i foren rebutjades d'entrada pels estudiants. Les eleccions de les APE, malgrat les amenaces, van ser un fracàs total, mentre que les eleccions lliures van tenir una gran participació. S'iniciava així el procés constituent del Sindicat Democràtic d'Estudiants (SDEUB), que culminava amb l'assembla dels Caputxins de Sarrià, el 9 de març de 1966, a la qual vaig assistir com a delegat de primer curs i subdelegat de la Facultat de Lletres i la Junta que encapçalava Paco Fernández Buey.

El rector Francisco García-Valdecasas, amb un llarg historial com a repressor i que s'havia estrenat al cap de poc de ser nomenat el juliol de 1965 expulsant Manuel Sacristán, ara s'encarregà sense escrúpols de reprimir el SDEUB amb l'expulsió de 266 alumnes i 69 professors. La història repressiva de García-Valdecasas assolí el màxim el curs 1966-1967 quan

va castigar amb la pèrdua de matrícula a la totalitat d'estudiants de la Universitat de Barcelona, sanció col·lectiva sense precedents. Les protestes contra la repressió acadèmica i policial van tenir aquell any un dels punts culminants pel seu ressò públic en la manifestació de capellans a la Via Laietana, davant de la Jefatura Superior de Policia. Inevitablement, l'activitat del SDEUB, mentre els seus delegats desfilaven a Madrid davant del Tribunal de Orden Público (TOP), des del primer moment, es va veure arrossegada i reduïda a una dinàmica reactiva antirepressiva i d'agitació política i el sindicat no va poder superar la contradicció que el feia tan vulnerable: ser visible —càrrecs representatius electes— i il·legal alhora. Les eleccions del curs 1967-1968, malgrat els nombrosos expedients d'inhabilitació, van suposar una alta participació, però la repressió i les escissions en els partits polítics antifranquistes el tocaren de mort.

El 10 d'octubre de 1968, Maluquer era nomenat degà de la Facultat i poc més d'un mes després, el 14 de novembre, es produïen els fets de la porta de Filosofia i Lletres que provocaren el primer intent de dimissió, retirada com a conseqüència de la declaració solidària de la Junta de Facultat del 18 de novembre. Encara era rector García-Valdecasas, que seria cessat un mes més tard i substituït per Manuel Albadalejo, de tarannà més moderat.

El 20 de gener de 1969 la mort de l'estudiant Enrique Ruano en una comissaria madrilena i l'actuació cínica i intimidadora de Manuel Fraga Iribarne, llavors ministre d'Información y Turismo, varen provocar una gran agitació entre els universitaris. Estudiants de la Universitat de Barcelona assaltaren el Rectorat i el bust del general Franco i la bandera espanyola volaren per la finestra. El 24 de gener Franco declarava l'estat d'excepció durant uns mesos. Falangistes i tecnòcrates de l'Opus Dei mesuraven les respectives forces i, el novembre del mateix any, el ministre José Luis Villar Palasi nomenava rector l'inefable Fabián Estapé i promulgava la Ley General de Educación (1970) que obria certes expectatives.

Aquells fets, porta de Lletres i assalt al Rectorat, els vaig viure des de Palma com a soldat ras, pel fet d'estar fitxat (havia estat expedientat i després detingut durant una manifestació contra la guerra de Vietnam, fet que em va portar a Madrid davant del Tribunal de Orden Público), però sense patir més incomoditats. Des del Departament em van mimar perquè no perdés el curs i vaig aprovar totes les assignatures, tret d'història de Roma que impartia Ana M. Muñoz Amilibia i que va argumentar per suspendre'm —i era cert— que l'únic llibre que havia llegit era el *Kovaliov*, manual cèlebre de l'historiador soviètic Sergei Ivanovich Kovaliov. Fins i tot, durant el permís militar, em vaig poder incorporar a la campanya que Maluquer realitzà a la Cova dels Muricecs.

El degà Maluquer va recórrer el difícil camí en solitari i recordar-ho em genera sentiments contradictoris, en cap cas autocomplaents. En el fons necessitava sentir-se secundat i no renuncià mai a defensar les seves idees en assemblees sovint hostils, però, en el fons, el seu comportament era el d'un il·lustrat. La veritat és que el reconeixement indiscutible, la valoració del que realment va significar el

Pla Maluquer, va arribar després, convertint-lo en un referent. El professorat de la Facultat li donà suport després dels incidents a la porta de Lletres i, en l'escript que hem reproduït, ell es refereix al fet que només "unos pocs numerarios" li neguen el suport; eren els catedràtics que sentien amenaçat el seu estatus, fins llavors intocable, i a qui els estudiants llençarien monedes, de vegades bosses de pintura, i sotmetrien a judicis simbòlics. A la Facultat de Lletres, van ser objecte d'accions de denúncia i d'escarni catedràtics com Antonio Palomeque, d'història universal, però el cas més sonat i repetit va ser el de Francisco Canals, de metafísica. No era el cas, obviament, d'altres excel·lents professors, estimats i respectats, com José Manuel Blecua, Francesc Gomà, Emili Lledó, Joan Vilà Valentí, del mateix Maluquer i de molts altres, amb independència que manifestessin o no les seves idees polítiques. Però comprometre's amb la reforma era una altra cosa per a uns estudiants que ens sentíem protagonistes de la història en la lluita contra la dictadura franquista. Respectàvem, estimàvem l'arqueòleg, però ens generava distància el degà. A aquesta incomprensió es referia en la carta quan afirmava: "Me gustaría mucho hablar con Vd. Si es posible que no sea ya demasiado tarde, pero vale la pena intentarlo."

Dues anècdotes il·lustren d'alguna manera aquell distanciament, que es produïa en una doble i contradictòria direcció, amb el mestre i amb el mateix moviment estudiantil. La primera...

Entre el 17 de desembre de 1970 i el 15 de febrer de 1971 es produí la vaga de la Harry Walker. Els prop de sis-cents treballadors i treballadores de l'empresa Autoaccesorios Harry Walker varen protagonitzar durant seixanta-dos dies una vaga que constitueix una fita en el moviment obrer i sindicalista català dels setanta. Harry Walker en lluita va suscitar accions solidàries en grans empreses com Maquinista, Macosa, Pegaso, Cispalsa o Tèxtil Victòria i tingué ressò internacional a través de les filials a França i Itàlia. A Barcelona, la flama prengué igualment en els sectors on la resistència antifranquista es feia fort, als barris, les parròquies i entre els estudiants. La Universitat s'havia radicalitzat ràpidament i a l'enrocament esquerranista s'afegia el creixent radicalisme cultural. Els estudiants ja no érem aquells bons nois amb corbata i aquelles noies retratats i retratades en blanc i negre a la Caputxinada i que cantàvem seguint Xesco Boix les cançons de Joan Báez. L'SDEUB, moviment unitari, feia temps que, castigat per la repressió, havia cedit el pas als partits polítics d'esquerra radical, els grups de sectors, autoanomenats leninistes, trotskistes, maoistes o anarquistes, i a les formes clandestines de lluita; i la vaga coincidia amb el Consejo de Guerra Sumarísimo de Burgos contra militants d'ETA, de manera que els aldarulls i els enfrontaments eren el pa de cada dia. Quedaven molt lluny els dies que es discutia i votava en les assemblees si s'havien de secundar o no les vagues dels treballadors. La classe obrera mitificada era l'avantguarda de la revolució i, per a molts, no es tractava d'incendiàries proclames verbals: no van ser pocs els estudiants que abandonaren la universitat per la fàbrica com a expressió

de solidaritat revolucionària. En aquest context, en una reunió amb estudiants, Maluquer es va permetre una frivilitat, fent un joc de paraules simulant desconèixer Harry Walker i referint-se a Johnnie Walker, el coneut whisky escocès, que li va costar rebre crítiques escandalitzades i aparèixer denunciat en fulls volants.

La segona anècdota a la qual vull referir-me havia tingut lloc poc abans, concretament el 15 de maig de 1970. Feia uns mesos que jo havia tornat del servei militar i, en poc més d'un any, la universitat i el moviment estudiantil havien canviat molt, moltíssim. Van ser uns fets desmoralitzadors, tan vergonyosos com il·lustratius d'un moviment estudiantil que no es pot idealitzar i que llavors era una olla de grills que competien a veure qui la deia més grossa. Al carrer imposaven la seva llei els CHE, Comités de Huelga Estudiantiles, grupuscle de vida efímera, però amb gran capacitat d'acció i de provocació, que defensava que l'objectiu era l'abolició i no la reforma de la Universitat i considerava tota la resta de grups d'esquerra traïdors a la causa del proletariat. Doncs bé, els CHE van llançar una campanya d'expulsió de "los lacayos de la oligarquía" i un d'ells era el degà de Lletres. Aquell matí, un petit grup es va adreçar al deganat i després al departament on, afortunadament, Maluquer no hi era. L'acció, penosament esperpèntica, va acabar al pati de Lletres amb reaccions de rebuig i els estudiants confrontats entre ells, escridassant-se amb acusacions de neofeixistes, revisionistes, etc.

Fets com aquest devien produir desencís i, sobretot, cansament i el degà presentà la dimissió en més d'una oportunitat. Però el pitjor, acadèmicament parlant, encara havia d'arribar.

L'any 1973, de la mà de l'almirall Luis Carrero Blanco, president de Govern, arribà Julio Rodríguez, famós pel seu grotesc "calendario juliano", segons el qual els cursos acadèmics havien de coincidir amb els anys naturals, i substituí Villar Palasí; la Universitat de Barcelona no va sortir molt millor parada i se li imposà com a rector-comissari Jorge Carreras Llansana. El nou ministre va ocupar la cartera uns mesos en ser cessat dies després de la mort de l'almirall, però va tenir temps per implantar el pla coneut popularment pel cognom del seu director general d'universitats, Luis Suárez, que significava la unificació dels plans d'estudi i suposà l'esfondrament del "pla Maluquer". La imposició d'un pla universitari retrògrad en la línia del que ell havia arraconat, va acabar forçant la seva dimissió, ara sí, definitiva. Ràpidament, Maluquer cercà nous reptes i el 1974 es feia càrrec de la Comisaría de Excavaciones Arqueológicas.

Post scriptum. Rellegint aquestes notes, confirmo el que em neguitejava en escriure-les: parlo massa de mi mateix. Però, ho advertia al començament, fugiré d'una perspectiva acadèmica... —deia— filtraré records des de la més absoluta subjectivitat... A més, s'ha d'assumir: l'omnipresència del mestre aquells anys de la meva vida era intensa, absoluta. Ho he reconegut en més d'una ocasió, vaig somiar moltes vegades més en el doctor Maluquer que en els meus pares...

Emili Junyent
Universitat de Lleida
ejunyent@historia.udl.cat

Joan Maluquer de Motes i Nicolau (1915-1988). Records i impressions

A pocs mesos d'escriure aquestes pàgines es compliran vint-i-cinc anys de la mort, el 28 de setembre del 1988, a Barcelona, de Joan Maluquer de Motes i Nicolau, que havia nascut a la mateixa ciutat el 3 de desembre del 1915.¹ En atenció a la invitació de la revista, tractaré de recollir algunes dades i informacions relatives a l'home, més que no pas al científic.² No em vull estar d'advertir que aquestes pàgines no són, ni podrien ésser, una relació de l'obra científica, ni menys encara una valoració, sinó que s'orienten

1. Agraeixo la invitació de Núria Rafel i Emili Junyent de deixar escrits alguns aspectes i dades de la vida de Maluquer que, segurament, s'haurien perdut per sempre en faltar el darrer dels seus fills. També vull reconèixer l'ajut del professor José García López i de Cristian Cirici, Teresa Gomà i Luis Garrido, catedràtic d'història econòmica de la Universitat de Jaén, així com de Salvador Maluquer i Amorós i de Salvador Maluquer i Trepat, per facilitar-me correspondència familiar.

2. Aaprofito per corregir algunes informacions errònies que s'han anat difonent amb la potència gairebé invencible d'internet. Per exemple, no va nàixer a Lleida sinó a Barcelona, no era fill de Joan Maluquer i Viladot sinó nétil, no va estudiar a l'Institut Balmes sinó al Col·legi de La Salle Bonanova, va tenir cinc fills i no quatre, el segon cognom de l'esposa no era Rovira sinó Ribera, no va morir a Artesa de Segre sinó a Barcelona, etc. Una visió molt encertada de la persona, però amb alguna inexactitud de context, a Blázquez (1995). Dades professionals bàsicament correctes a Pasamar i Peiró (2002).

a presentar els trets de la seva personalitat que, des d'un enfocament de proximitat, l'autor considera més definidors i els fets més remarcables de la seva vida.³

M'agrada assenyalar, d'entrada, que Maluquer no va ésser pas solament un prehistoriador o un arqueòleg sinó un historiador cabal i, abans que res, un intel·lectual. Més enllà de la seva especialització, va mantenir sempre un interès gran i actiu per qualsevol altre període històric, així com per molts temes de distintes ciències socials i naturals, i per tota mena d'elements de cultura popular, com acrediten la col·lecció de pergamins i altres documents medievals que va formar, gairebé sempre adquirides a cases de pagès i particulars, o la d'eines del camp antigues.

Blázquez (1994: 19), que n'ha fet una valoració commovedora, escriu amb encert “era lo más contrario al sabio local, que sólo conoce la arqueología de su pueblo o comarca, (...) era partidario de una concepción universalista de la ciencia, pues lo local no se puede interpretar sin lo exterior”. Això és cert tant

3. L'any 1952 va obtenir autorització del govern espanyol per ajuntar al cognom patern Maluquer el matern de Motes, perquè els pares volien evitar que aquest es perdés del tot. Com a segon cognom, passava a tenir el de l'àvia Caterina Nicolau. A l'Aude i a l'Arieja, d'on sembla que procedia de bastants segles enrere, es conserva el cognom Demotes escrit tot d'una.

en l'àmbit geogràfic com també en el terreny científic, ja que era una persona interessada en molt diverses àrees del coneixement humà. Blázquez, per bé que el va tractar molt a la seva època salmantina, no en va conèixer gran cosa més enllà de l'esfera professional. Així, escriu "no le conocí intereses literarios", malgrat que era un lector compulsiu de literatura culta o que visitava sistemàticament totes les exposicions d'art als museus i galeries privades. No és gens estrany, ja que Maluquer va ésser molt reservat i circumpecte en tot allò que no fos l'arqueologia, fins i tot amb persones de gran proximitat.

Polòtics, juristes i naturalistes

Les dades familiars són importants al cas del seu perfil humà i intel·lectual. L'avi Joan Maluquer i Viladot havia escrit, en tancar el llibre *Aborigens catalans* (1880), "grat fos a Deu que a la vista de mon humil trevall sortissen nous adalits a la palestra a fi d'iluminar ab sos coneixements, ab la llum d'una ciència que jo no tinch, las tenebras ab que s'embolcallan los jorns prehistòrichs dels aborigens catalans!". Un altre familiar més llunyà, Ceferí Rocafort (1908a; 1908b; 1908c; 1909), va donar a conèixer les pintures rupestres del Cogul. Una atenció poc usual als temes relatius a la prehistòria del país, doncs, havia estat present al domicili patern i a les freqüents trobades familiars.

Per tradició, però, semblava obligat a estudiar dret, ja que el pare i els germans foren advocats com també l'avi i el besavi Maluquer i l'avi de Motes. Alguns dels avantpassats havien estat, així mateix, polítics i professors. El germà de la rebesàvia, Fèlix Aytés, fou diputat a les Corts de Cadis (1810-1814). El besavi Salvador Maluquer i Aytés (Enviny, 1810-Barcelona, 1887), va ésser cap de la milícia liberal a la Primera Guerra Carlina i principal dirigent del Partit Progressista a Catalunya durant prop de cinquanta anys. Havia estat professor de dret natural a la Universitat de Cervera, diputat provincial tant a Lleida com a Barcelona, governador civil de Lleida, president de la Diputació de Barcelona, diputat i senador al Parlament espanyol, president de la Junta revolucionària de Barcelona de l'any 1868 i alcalde de la capital catalana en aquella mateixa data. Com els seus grans amics Pascual Madoz, Joan Prim i Laureà Figuerola, va ésser particular valedor del rei Amadeu de Savoia, que a Barcelona s'hostatjava a la seva casa del carrer Portaferrissa.

L'avi Maluquer i Viladot (Barcelona, 1856-Barcelona, 1940), també advocat, va ésser diputat i senador al Parlament espanyol diverses vegades, fiscal del Tribunal Suprem, president de la Diputació de Barcelona, president de la comissió jurídica encarregada de redactar l'apèndix del dret català al codi civil espanyol i de la comissió jurídica assessora de l'Estatut d'Autonomia de Núria del 1932 (Maluquer i Sostres 1995). Des del 1933 va formar part del Consell de Govern de la Lliga Catalana. Com a diputat, va destacar especialment en l'actuació per a preservar el dret civil català. Maluquer i Viladot va tenir també una intensa activitat cultural i havia estat secretari del Primer Congrés Catalanista el 1880, al costat de Valentí Almirall. Va publicar una

obra abundosa, amb més d'una dotzena de volums dedicats a temes jurídics, però també va compondre obres literàries i llibres de viatges i de memòries. Interessa recordar aquí un breu text seu, "Quatre mots pera la història d'Ampurias", publicat l'any 1874 al setmanari barceloní *La Rondalla*. Poc devia imaginar l'autor, un noi de divuit anys, impactat per l'inici relativament recent de l'exploració d'aquell jaciment, que un dels seus néts participaria a l'excavació seixanta-cinc anys després!

El pare, Salvador Maluquer i Nicolau (Barcelona, 1881-Barcelona, 1955), era advocat però, sobretot, un naturalista i pedagog vocacional. Essent estudiant, juntament amb el seu germà Josep, va promoure la creació de la Institució Catalana d'Història Natural l'any 1899, que va presidir posteriorment (Camarasa 2000). A banda de l'exercici de la professió d'advocat, tant al servei públic com a l'empresa privada, va ésser professor de ciències naturals a l'Escola Normal de la Mancomunitat, clausurada per la dictadura de Primo de Rivera, i de l'Escola Normal de la Generalitat, creada l'any 1931 i suprimida a la fi de la guerra civil. Als estius, va tenir sempre oberta la casa familiar de la Pobla de Segur a naturalistes i altres científics, espanyols i estrangers —especialment, alemanys—, per a estades de recerca. Una d'aquestes visites fou del prehistòriador Hugo Obermaier. Va formar part d'Acció Catalana, però se'n va allunyar per acostar-se a Unió Democràtica de Catalunya des de la seva fundació l'any 1931. Fou autor d'alguns treballs de recerca i nombrosos llibres de divulgació científica i tecnològica, entre els quals *L'aquari d'aigua dolça* (1918) —amb quatre edicions de la traducció castellana—, *El microscopi. Elements de tècnica o observació* (1936) —editat també en castellà, el 1940—, i *Llibre de la natura* (1932) —publicat tres vegades més en català i sis en castellà fins a l'any 2007. Aquest darrer sembla haver estat el llibre de divulgació científica que ha assolit major nombre d'exemplars editats mai a Espanya de qualsevol disciplina.

Fascinació pels espais oberts i pels pobles primitius

Maluquer va estudiar al col·legi dels Germans de La Salle de la Bonanova, de Barcelona, per bé que havia d'examinar-se com a alumne lliure a l'Institut Balmes. Els pares i els avis, també nascuts tots a Barcelona, tenien molt antigues arrels familiars a la Noguera i al Pallars; concretament a Alentorn i a Artesa de Segre, els Maluquer, i al Pont de Claverol i la Pobla de Segur, els de Motes. De fet, a la Pobla de Segur i la Conca de Dalt hi coincidiren lligams de parentesc dels quatre troncs que s'ajuntaren en la seva persona: tant dels materns De Motes i Aleu com dels paterns Maluquer i Nicolau. Entre els familiars més o menys llunyans vinculats allà de diverses èpoques es poden esmentar el jutge republicà i vicepresident de la Diputació de Lleida Ramon Maluquer i Porta, l'escultor Joan Borrell i Nicolau, l'assagista i geògraf Ceferí Rocafort, els historiadors Lluís Casanovas Borrell i Lluís Casanovas Maluquer, l'escriptora Concepció G. Maluquer, el pintor Enric Porta i el polític Josep Borrell Fontelles.

A la Pobla de Segur, amb els cinc germans, hi va passar les vacances d'estiu des de petit i durant pràcticament els quaranta-cinc primers anys de la seva vida. Allà, el pare el va introduir al coneixement de les espècies animals i botàniques, els fòssils o les formacions geològiques. Anava a escola a fer repàs amb els nens del poble i aprenia solfeig i música amb mossèn Josep Tàpies Sirvant (Ponts, 1869-Salàs de Pallars, 1936), vicari-coadjutor de la parròquia de la Pobla fins al 1910 i beneficiat-organista des del 1909. Mossèn Tàpies vivia al pis superior de Casa Motes i tant ell com els seus cinc nebots Tàpies i Riu varen ésser sempre veritables membres del grup familiar.

El sacerdot sentia adoració per la natura i pels ocells i va compondre diverses peces musicals entre les quals una missa a tres veus en honor de la Mare de Déu de Ribera, patrona de la Pobla de Segur. A més, mossèn Tàpies va posar música al poema de Jacint Verdaguer "La cançó del raier", que s'ha convertit en autèntic himne de la comarca.⁴ El besavi matern Ignasi Aleu, al començament del segle xix, havia estat negociant de fusta i cap de colla dels raiers del Pont de Claverol (Maluquer de Motes 1981). Tots els De Motes varen cantar sovint aquella cançó amb una emoció difícilment continguda, en part pels tràgics fets d'agost del 1936 que es refereixen més endavant. Maluquer, al pis de dalt de Casa Motes, tocava el piano de mossèn Tàpies, com també el violí que el sacerdot li va acabar regalant. A més tocava la flauta, l'harmònica i qualsevol instrument que tingués a mà. Sempre més va gaudir de tocar i escoltar música, preferentment de Vivaldi, Bach, Mozart, Beethoven, Brahms, Hendel o Mendelshon, i d'assistir a concerts. Ja cap de família, en excursions i festes familiars, sovint cantava amb la seva esposa i ho feia fer als fills grans, especialment cançons tradicionals catalanes. També era molt afeccionat al joc dels escacs i bastant expert.

La diversió preferida des de molt nen era, però, jugar a indis amb els germans Marià i Oriol als quals treia poc més d'un i dos anys respectivament. Al joc, emprava el nom de Tortuga Verda. Va guardar sempre dues armes índies, una llança i una maça de pedra de guerrer, rebudes dels Estats Units i probablement regalades per l'oncle Josep Maluquer i Nicolau. Entre els seus llibres conservats amb més cura durant tota la vida, *Ohijesa* del Dr. Charles U. Eastman, *Indians of the Southwest* de P. L. Goddard, *Arte y costumbres de los Pielas Rojas* de Th. Scheppelmann i, especialment, les narracions extretes del poema èpic *Hiawatha* d'Henry W. Longfellow.⁵ Penso que es devia afeccionar a fumar en pipa, de segur que molt jove, induït pel primer capítol "The Peace-Pipe" del poema de Longfellow.

A banda dels clàssics de la literatura universal, li agradava la novel·la d'aventures, particularment les narracions sobre la vida selvàtica al Canadà i als

4. Justament, el millor estudi sobre els raiers va ésser fet per Ceferí Rocafort (1912).

5. El poema va inspirar la *Sinfonia del Nou Món* d'Antonin Dvorák, que tenia el projecte, mai realitzat, de compondre una cantata o una òpera sobre aquest motiu de la poesia de Longfellow.

Estats Units de James O. Curwood, Jack London i Peter B. Kyne, tots en una línia conservacionista molt avançada per al seu temps. També llegia una vegada i una altra les obres de Jules Verne editades per Ward Lock & Co. i per Hachette o les de Mark Twain. Era, a més, un lector habitual de poesia en diverses llengües i un devot de Verdaguer, Maragall, Bofill i Mates, Riba, Carner, Salvat-Papasseit i Rosselló-Pòrcel. Va ésser molt afeccionat, així mateix, a la novel·la policíaca clàssica —en particular Agatha Christie, esposa de l'arqueòleg Max Mallowan—, gust que compartia amb Lluís Pericot, però no a la novel·la negra nord-americana.

Durant els anys d'adolescència, es va integrar a l'escoltisme amb els seus germans. L'any 1930 ingressà a l'agrupació Josep de Margarit de la Unió Excursionista de Barcelona, secció dels "verderols", i passà la prova d'aspirant el mes d'abril del 1931. Pertanyia als Minyons de Muntanya, moviment animat per mossèn Antoni Batlle, i mantindria les amistats de la "colla dels minyons" durant tota la vida. També va integrar-se en aquelles dates al moviment Palestra, promogut per Josep Maria Batista i Roca i presidit per Pompeu Fabra. L'antropologia i l'etnologia serien sempre més una afeció i també una temptació, segurament l'única possibilitat de dedicar-se a alguna cosa distinta de l'arqueologia que es va arribar a plantejar alguna vegada.

Tots aquests moviments eren acompanyats del gust i del coneixement de la natura i d'una actitud conservacionista militant. En una carta escrita durant la guerra civil, es preguntava "m'agraden els carrers asfaltats i pudents de les metròpolis i el xisclar i relliscar de la vida mecànica?" i s'esplaiava contestant "la ciutat em neguiteja i m'avorreix. (...). Un dels disgustos més grans que jo tinc és quan sé que fan una nova carretera que lluny de millorar un poble li porta el fang més groller de la nostra civilització; civilització? (...) A mi m'agrada el prat, la muntanya, els núvols, àdhuc el mar; trobo meravellós escoltar el cant dels ocells i el remor de l'aigua que s'escorre avall, avall".⁶ La fascinació per la natura i pels espais oberts, així com per les formes de vida popular varen abocar-lo a l'arqueologia que va acabar allunyant-lo de la pràctica del muntanyisme esportiu.

La Universitat Autònoma

La proclamació de la República va ésser com una explosió de tota mena d'il·lusions al país. Als pocs mesos, Maluquer començava els estudis universitaris en un clima de renovació i d'eufòria. Just aleshores, un decret de 15 de setembre de 1931 atorgava a les Facultats de Filosofia i Lletres de Madrid i de Barcelona, de la qual Pere Bosch Gimpera (1971: 52-57) exercia el deganat, un règim especial d'autonomia que es reforçaria, al curs següent, amb la creació de la Universitat Autònoma. La transformació va ésser extraordinària. A banda de l'adopció de l'ensenyament en llengua catalana a nombroses càtedres, es va instaurar un sistema d'avaluació global dels

6. Carta a Maria Bernet Ribera (en notes a peu de pàgina, d'ara endavant MBR) de 19 de febrer de 1938, des de Puigcerdà.

Figura 1. Targeta del Creuer pel Mediterrani 1933. Arxiu familiar Maluquer.

alumnes sense qualificacions específiques per assignatures i es varen incorporar una gran quantitat dels més il·lustres intel·lectuals catalans a la Universitat, fins aleshores tancada a un estol de funcionaris de carrera no sempre prou competents o prou motivats.

A les matèries regulars, s'afegiren els cursos i conferències de Carles Riba, Ferran Soldevila, Pompeu Fabra, Lluís Nicolau d'Olwer, Jordi Rubió i Balaguer, Agustí Duran i Sanpere, Manuel de Montoliu, Ramon d'Alòs Moner, Josep Maria Batista i Roca, Gabriel Alomar, Joan Corominas o Josep de C. Serra-Ràfols, entre altres. A Maluquer li va resultar especialment enlluernador l'ensenyament de llengua grega de Carles Riba, que donava autèntiques lliçons magistrals de classicisme i poètica. Molts anys després, però, recordava haver après grec amb el curs, potser no brillant com el del gran Carles Riba però sí sistemàtic i efectiu, de Lluís Segalà Estalella.⁷ Mig segle més tard recordava amb certa emoció "el dubte cartesia de Joaquim Xirau, la renovació classicista de Joaquim Balcells, l'universalisme de Pere Bosch Gimpera, el rigorisme històric d'Antonio de la Torre o els brots de lirisme maragallà d'un Àngel de Apraiz".⁸

En la seva formació foren decisius els ensenyaments de Bosch Gimpera, que constituïen autèntiques classes particulars per a ell mateix i dos companys, un dels quals era el poeta Salvador Espriu i l'altre l'historiador Frederic Udina. També va seguir els cursos de Batista i Roca, que incrementaren el seu ja sólid interès per l'antropologia i l'etnologia. Va inscriure's a l'especialitat de prehistòria, de dos únics alumnes, i va conèixer la primera excavació arqueològica el febrer del 1935 (Maluquer 1954). Va protegir el seu

exemplar de la 22a edició de la *Grammaire* grega de Rierman i Goelzer (1929), comprat l'any 1932, amb una cobertura de paper blanc on va escriure cinc vegades com a senyal d'identificació Ζέφυρος, el déu del vent de l'oest, aquell que arriba a Barcelona des de la Noguera i el Pallars.

Una fita important, tant en la seva formació com en la determinació de dedicar-se professionalment a la prehistòria i la història antiga, va ésser, un cop acabats els dos primers cursos, la participació al Creuer Universitari del Mediterrani de l'any 1933. Ha estat advertit que Maluquer no figura a la llista oficial de participants i s'ha suggerit que hauria pogut afegir-se alguna plaça suplementària a darrera hora (Gracia i Fullola 2006: 64-65). Aquesta és, molt probablement, l'explicació de l'absència al registre. Malgrat el seu gran desig de participar-hi, hauria estat a punt de desistir pel cost de 1.600 pessetes, uns 3.300 euros de gener de 2013 i, per tant, cap a un 12 per cent per damunt del PIB per capita espanyol d'aquell any 1933.

A la correspondència familiar, dóna algunes pinzellades d'aquella extraordinària experiència. A bord del *Ciudad de Cádiz*, els primers dies, el tracte amb els estudiants de Madrid no és fàcil. Anota que "als catalans ens costa molt d'anar amb els altres. Ens fan fer taula a part, ens veuen amb mals ulls perquè parlem en català".⁹ Qualifica la vida al vaixell com a molt curiosa i assenyala "els castellans ens miren com uns animals rars tant que (...) ens van separar dels altres" i afegeix "sort que tenim una perfecta unió i poc a poc les coses que de vegades ens hem sentit dir fan que la gent es torni més catalanista. Sobretot les noies madrilenyes s'enfaden moltíssim".¹⁰ Des d'Atenes, ja amb

7. L'observació era assumida sense reserves per l'esposa, Maria Bernet, també alumna de tots dos.

8. Discurs amb motiu del 50è aniversari del Patronat de la Universitat Autònoma (Universitat de Barcelona 1983: 53).

9. Carta de Joan Maluquer de Motes (JMdeM) a Salvador Maluquer i Nicolau (SMiN) de 17 de juny de 1933, des de Tunis.

10. Carta de JMdeM a SMiN de 22 de juny de 1933, des d'Alexandria.

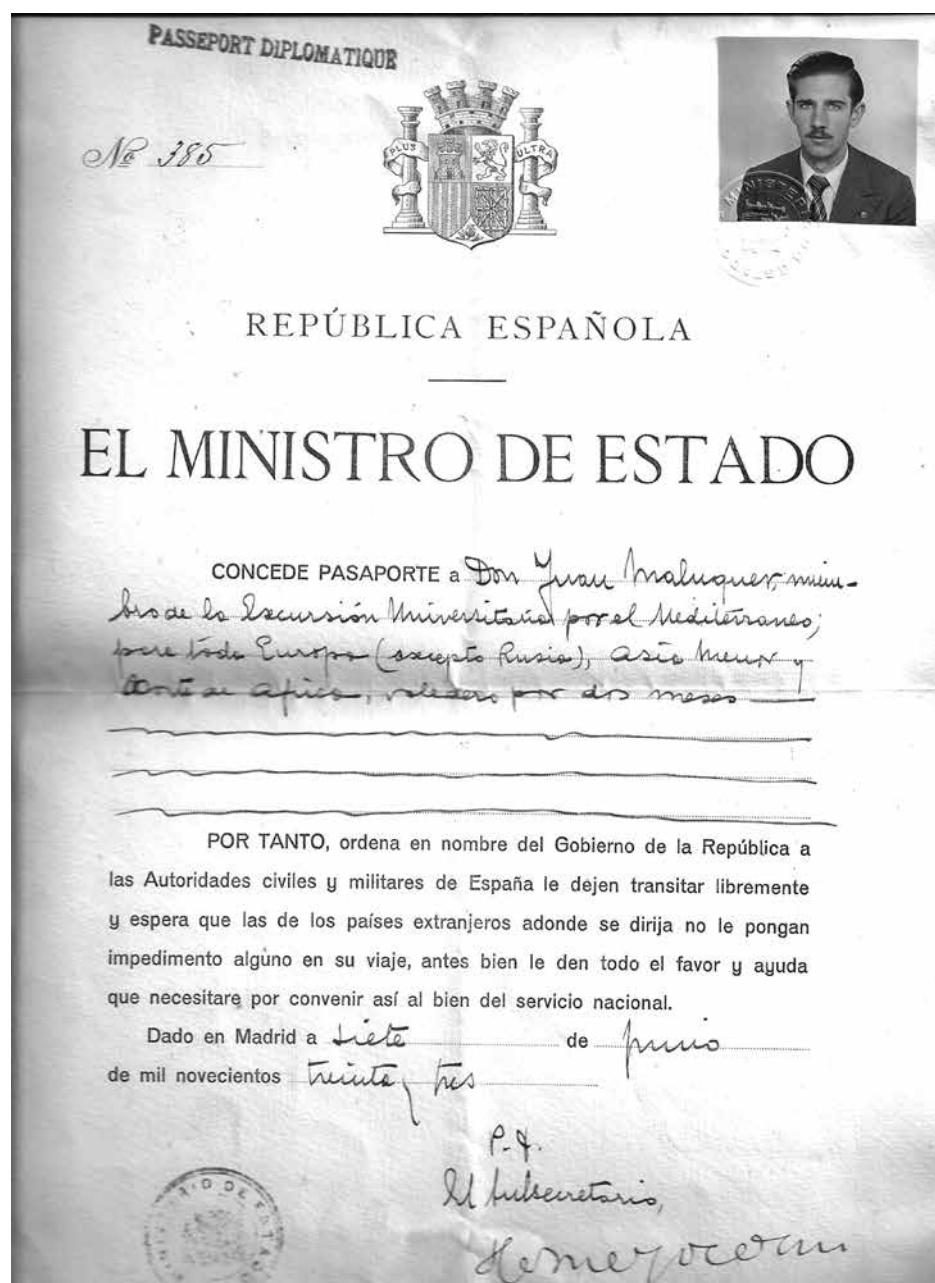

Figura 2. Passaport diplomàtic expedit pel govern espanyol a tots els participants al Creuer Universitari de l'any 1933. Arxiu familiar Maluquer.

el viatge molt avançat, anota “sóc molt amic del capità que em té molta simpatia fastiguejat com està per tota aquesta fúria madrilena que volen manar més que ell”.¹¹ Tanmateix, moltes amistats i relacions mantingudes per vida nasqueren aquelles llargues setmanes de navegació i d'immersió a la cultura i la història mediterrànies. Algunes d'importants varen ésser, sobretot, amb Lluís Pericot, que va conèixer a l'illa de Malta (Gràcia i Fulloala 2006: 138), i diversos professors d'altres llocs com Obermaier, Blas Taracena i Manuel Gómez Moreno.

11. Carta de JMdeM a SMiN de 17 de juliol de 1933, des d'Atenes.

Maluquer s'embarcava amb només disset anys, essent gairebé el benjamí de l'expedició.¹² La primera carta del pare, enviada a Alexandria, li recomana que es mantingui “ferm en els principis que t'hem ensenyat i tenint present la màxima de la nostra família que és *conservar el bon nom!*” i li fa saber que escriu a Obermaier demanant-li “que et vulgui fer de Mentor en la Prehistòria”.¹³ En arribar a Tunis, explica al pare que la travessa ha estat feta amb mar tranquil·la, que la vida a bord és molt bona i

12. Solament el seu company i amic José García López, nascut al febrer de 1916, hauria tingut unes poques setmanes menys que ell.

13. Carta de SMiN a JMdeM de 17 de juny de 1933, enviada a Alexandria.

Figura 3. Un grup de creueristes del 1933. D'esquerra a dreta: Jaume Vicens Vives (mig rostre), Joan Maluquer de Motes, Roser Rahola, Guillem Díaz Plaja, Conxita Taboada, Rosario Haussmann i Bartomeu Rosselló-Pòrcel. Arxiu familiar Maluquer.

que porta un diari detallat.¹⁴ Visiten Tunis, on troba "interessantísim" el Museu del Bardo, Cartago, de la qual "no en queda gran cosa", i la ciutat santa de Kairuan amb la gran mesquita.¹⁵

Comenta que són rebuts arreu pel personal de les ambaixades. A Kairuan, uns músics "tocaren l'himne de Riego de la manera més estrafolària, com un pasodoble, i alguns francesos s'havien posat a ballar".¹⁶ El matí del 19 de juny, Obermaier els dóna una llarga conferència sobre la Malta eneolítica i de l'edat del bronze. Els dos dies de travessa fins a Alexandria diu haver-los passat molt bé i haver "tingut 5 conferències (llaunes) diàries i entre el diari i prendre apunts no tinc temps per res". El 22 de juny arriben a Alexandria, que no li agrada gens: "té tots els inconvenients d'una ciutat oriental en brutícia i especialment en la pudor característica. És de notar —observa— que arreu pel Mediterrani hi ha una barreja de tipus, religions i llengües enorme".¹⁷

Varen visitar les piràmides de Saqqara i de Gizeh, el Temple de l'Esfinx, la tomba de Tetys i Memfis, de la qual s'havien descobert dues colossals estàtues dels Ramsès de granit rosa i una esfinx d'alabastre. Recorren el Museu Egipci del Caire "on hi ha totes les troballes de la famosa tomba de Tutankamon, una cosa d'una riquesa enorme. No crec que mai

14. Afegeix que "quan sigui a Malta els hi enviaré per carta les quartilles del mateix" (carta de JMdeM a SMiN de 17 de juny de 1933, des de Tunis). El dia 19 segueix el diari i observa que "els noms àrabs els tinc d'anar corregint amb llibres de la biblioteca de bord". No ha estat possible, fins a l'actualitat, trobar aquestes fulles i les que degué escriure posteriorment.

15. Carta de JMdeM a Ignasi Maluquer de Motes de 17 de juny de 1933, des de Tunis.

16. Carta de JMdeM a Ignasi Maluquer de Motes de 19 de juny de 1933, des del Caire.

17. Carta de JMdeM a SMiN de 22 de juny de 1933, des del Caire.

hagi vist joies d'un treball tan exquisit i tan boniques (...). Egipte és un dels llocs que m'han agradat més. (...) Jaffa està completament obert i no hi ha port pròpiament dit. El vaixell té d'ancorar a una milla de la costa. Tota la nit malgrat estar ancorat hem ballat moltíssim".¹⁸

El dia 27, a Jerusalem, varen recórrer els llocs sants: el Sant Sepulcre de Jesús, el sepulcre de la Mare de Déu, l'hort de Getsemaní, etc. El 28, de matí, són a Betlem. "La llàstima de tot lo d'aquí —comenta— és que aquests monuments són de diversos ritus, els catòlics, els grecs, els armenis i els àrabs, havent-hi per part de l'Església grega unes decoracions d'un mal gust espantós. El viatge per ara és molt fort, no et queda temps per res. (...) Per exemple, aquest matí hem visitat 23 esglésies".¹⁹

Uns dies després, rep carta del pare a Atenes en què li comenta "hauràs trobat per tot el rastre de la nostra història, quin canvi ha sofert la nostra terra des que fou senyora de la Mediterrània" i li demana que no deixi de fer el diari.²⁰ A Constantinoble troba enlluernadora la visita de l'església de Santa Sofia, "una meravella de construcció, la més bonica que he vist fins ara". Visita el palau dels sultans amb el fantàstic tresor "amb perles a milions, esmaragdes, brillants a monts, una cosa inimaginable (...) semblava talment, sense exageració, que estàvem revivint les mil i una nits. Després vaig veure també l'harem, casa amb decoracions d'un mal gust extraordinari. Figurant-me la vida allà m'agafa una sensació de repugnància gran. El pitjor del cas és que encara

18. Carta de JMdeM a Joan Maluquer i Viladot de 27 de juny de 1933, des de Jerusalem.

19. Carta de JMdeM a Neus de Motes de 28 de juny de 1933, des de Jerusalem.

20. Carta de SMiN a JMdeM de 27 de juny de 1933, enviada a Alexandria.

Figura 4. Joan Maluquer i José García López, companys de curs i amics, als jardins del vell pati de Lletres de la Universitat de Barcelona. Arxiu familiar Maluquer.

avui guarden la porta de l'harem (malgrat fer molt temps que no s'usa) guarnicions d'eunucs de naixement que fan una gran llàstima. Constantinoble ha canviat molt des de Mustafà Kemal. L'únic que hi havia de curiós és una munió de gats tan enorme que quan agafàvem un taxi per força n'esclafàvem algun. (...) Atenes és grandiós. L'Acròpoli amb el Partenó, Erecteòn i altres construccions em fan una gran impressió fent-me recordar les paraules del rei Pere: «e lo dit castell és lo pus bell que en el món sia». Tot això és magnífic. Ens hem passat una sèrie de dies visitant tot Atenes. Abans d'ahir varem anar a Eleusis. No en queda gran cosa però és un paisatge molt bonic amb l'illa de Salamina al fons. Ahir per la tarda ens varen representar Electra en el Odèon d'Herodes [Àtic], una cosa magnífica. Avui hem vist alguna cosa que ens faltava i aquesta nit tornarem per 12[ava] vegada a l'Acròpoli. De nit ens l'il·luminaran. A les 10 marxarem cap a Nàuplia per anar cap a Micenes. Estic fent el diari i estudiant molt. Ens donen una sèrie de trotades enorme. Tenim poquíssim temps per treballar. També ens donen una sèrie de festes que ens prenen el temps de tal manera que des de Constantinoble només hi vaig una sí i una no. Sinó no tindria temps de fer el diari".²¹

L'arribada a la Universitat li havia permès conèixer molta gent de les diverses facultats. Dels contactes de primera hora sorgiran les millors amistats, quallades entre els que compartien un cert esperit de crítica i d'inconformisme envers aquells estudiants dels cursos precedents organitzats en una mena de club o societat secreta batejada amb el nom dels Homes de Bé i Com Cal. Membres d'aquest grup eren, entre altres, Ignasi Agustí, Antoni de Moragas, Joan Teixidor, Martí de Riquer, Josep Pratmarsó, Oriol Folch i Joaquim

Mascaró, així com el germà Ignasi Maluquer, que estudiava dret. Es reunien a can Moragas i feien conferències i xerrades sobre temes tan inversemblants com "Relación entre el croar de las ranas en julio y la homosexualidad femenina", "Estudio de las posibilidades de que la Tierra sea cuadrada" o "La Biblia Pernalista" (Agustí 1974: 285-286; Moragas 1984; Gatell i Soler 2008: 92-93).

El nou grup també va organitzar-se en forma de club o societat secreta, sota el nom de La Fosca, amb la voluntat d'incorporar els seus membres a l'elit cultural del país des d'un plantejament més igualitarista. La Fosca "era una mica el contrallum de la nostra [organització], com si diguéssim el negatiu, en certa manera com una mica de protesta", ha explicat Moragas (1984: 92), ja que la "considerava massa elitista perquè deien que eren iguals entre ells i superiors a tots els altres homes". El grup era format, a més de Maluquer, pel filòsof Francesc Gomà, el filòleg Enric Moreu, el crític i historiador de l'art Alexandre Cirici, els juristes Josep Lluís Sagarra, Carles Enric Pidelaserra, Frederic Rahola i Josep Aymamí ("Mami"), el matemàtic Francesc Sales i, amb certa probabilitat el poeta Òscar Samsó, l'arquitecte Josep Maria Sostres i Maluquer, el pedagog Raimon Galí, Jordi Ros, Albert Sagarra i Oliveró.²² L'Ateneu de Barcelona va ésser lloc de trobada regular i centre d'operacions d'uns i altres.

Cirici (1973: 71-72) ha deixat l'únic testimoni una mica explícit d'aquella amical amb la narració de les seves activitats: es reunien de forma periòdica a cases particulars i es posaven unes grans casulles-capes negres on hi havia inscrita la labrix, o doble destral cretomicènica, de color taronja. La Fosca

21. Carta de JMdeM a SMiN de 17 de juliol de 1933, des d'Atenes.

22. Mascaró i Joan Teixidor, membres del grup Homes de Bé i Com Cal, varen ésser convidats a sumar-s'hi, però ho refusaren per fidelitat a llur maçoneria particular.

Figura 5. Setembre de 1942. Arxiu familiar Maluquer.

tenia rituals, com escoltar a la penombra la veu de Marlène Dietrich cantant des d'ultratomba “Lorsque tout est fini”, amb el nas dintre una gran copa plena de conyac o simplement els diumenges a la tarda, jugar al pòquer a can Pidelaserra.

La Fosca va construir el seu ideari: “vam fer-nos una Física pròpia —relata Cirici—, que vaig elaborar jo, consistent en la Teoria del Buit, per la qual tot allò que veiem no és més que la negació de la realitat, la qual és constituïda només pels forats, per l’espai entre les anomenades partícules. També vam fer-nos una Ètica pròpia que elaborà en Gomà i que podria titular-se Teoria dels Excrements. Venia a dir que si el món anomenat exterior no és més que el producte de la nostra imaginació, el nostre pensament ha de tenir envers ell la mateixa actitud que el nostre cos té envers les seves deposicions. És fàcil de veure, al fons d’aquestes filosofies, un desig de separar-se del comú de la gent, en afirmar que no existeix precisament allò que per a tothom és la realitat i un desig de superioritat en mirar el món que ens envolta com el propi exrement”.

El grup funcionava sota el comandament d'un triumvirat i una mena de consell de govern format per cinc grans mestres, tots amb càrrecs de denominació aparatoso i sonora que havien d'ésser vitalicis i, a més, hereditaris. Els membres del triumvirat eren el Protos (Maluquer), l'Arximandrita (Cirici) i el Kelàdema (Gomà) i entre els grans mestres em consten els càrrecs del Parakimòmenos (Josep Lluís Sagarra) i del Levita (Pidelaserra), que actuava com a coordinador general.²³ Desconeix el nom del càrrec

dels altres grans mestres, així com de les restants jerarquies del club. De forma gens explícita, Maluquer al·ludia a aquesta mena d'agrupacions, quan referia, mig segle més tard, que, en estrenar l'autonomia universitària els anys 1933-1936, els estudiants “creàrem associacions de tota classe, formals i menys formals, que constituïren una vertadera escola de diàleg i de parlamentarisme”.²⁴

A banda dels comandaments autèntics de La Fosca, integrats per tots aquells que han estat esmentats fins aquí, i potser alguns més, existia una mena de segon graó de membres, coneguts secretament pels del consell com Tifes, que havien estat sotmesos a exàmens “despirats d'iniciació de neòfits, que de fet eren una barrera amb prou sadisme per a fer veure que no ho era” (Cirici 1973: 71-72). Els Tifes “havien superat les proves difícils i vergonyoses” i creien formar part de La Fosca, encara que solament eren admesos a alguna reunió d'enganyifa, però no pas als rituals ni a les reunions importants on es prenien les decisions. Per a La Fosca, el Tifa era aquell “que no sosté cap opinió o que no fa cap acte que exigeixi una certa fermesa de caràcter, valentia o despreocupació”, qui exhibia una presumpció ridícula.

La Fosca no era gaire més que un entreteniment d'estudiants molt actius i un simulacre de maçoneria, però va acabar tenint transcendència. Els seus membres decidiren participar de ple a la política

no em consta. El text de Cirici va ésser escrit gairebé quaranta anys després dels fets. Les dades aquí recollides han estat elaborades a partir d'alguns escrits d'aleshores.

24. Discurs amb motiu del 50è aniversari del Patronat de la Universitat Autònoma l'any 1983 (Universitat de Barcelona 1983: 52). Maluquer no va explicar mai gairebé res d'aquesta experiència d'estudiant.

23. D'aquesta relació de càrrecs sí que en tinc una certa seguretat, per bé que Cirici consigna un “Canceller”, que a mi

universitària, havent intentat l'accés a les junes de les associacions d'estudiants de les diverses facultats, de manera que, com recorda Cirici (1973: 71-72) "aviat hi varem ésser gairebé tots". L'acció més rellevant va ésser la batalla contra la Federación Universitaria Escolar (FUE), propera al PSOE, que dominava la Universitat aleshores amb la participació dels Homes de Bé i Com Cal, des de la nova Federació Nacional d'Estudiants de Catalunya, d'orientació nacionalista. A la Facultat de Lletres, l'home fort de la FUE era Salvador Espriu. Maluquer era també, ja des d'abans, delegat dels estudiants a la Junta de Facultat. A principis de 1935, Francesc Gomà va ésser elegit president de l'Associació Professional d'Estudiants de Filosofia i Lletres i Pedagogia, amb una junta en la qual també hi figuraven Raimon Galí, Maria Bernet i Enric Moreu. Gomà va passar a ésser membre del Consell directiu de la FNEC com a responsable de Cultura així com Maria Bernet, que havia practicat la natació a nivell de competició, com a responsable d'Esports.²⁵ Pidelaserra fou elegit el 1935 per a la directiva de l'Associació Professional d'Estudiants de Dret.

Maluquer, un dels promotores de La Fosca i del muntatge d'aquella operació del sindicalisme nacionalista, se situava políticament en una posició intermèdia entre Unió Democràtica de Catalunya, de la qual el germà Ignasi va ésser president de la Junta federal de Joventuts des del I Congrés de juny de 1934, i els grups nacionalistes radicals del tipus Estat Català. En aquests temps d'activisme polític, va experimentar la primera gran decepció de la vida pública, arran dels fets del Sis d'Octubre de 1934 quan el president Lluís Companys va proclamar l'Estat Català dins la República Federal Espanyola. El motiu va ésser l'actitud de Josep Dencàs, conseller de Governació, i de Miquel Badia, cap d'Ordre Públic, que haurien engrescat un grupat de joves nacionalistes a implicar-se en l'aixecament —amb el resultat de diverses dotzenes de morts—, però ells fugiren de la seu de la Conselleria per les clavegueres. L'assassinat per pistolers de la FAI dels germans Miquel i Josep Badia al carrer Montaner, de Barcelona, el dia 28 d'abril de 1936, havent-se acollit a l'amnistia del nou govern del Front Popular, és un altre dels fets que el dugueren a un progressiu pessimisme i cert allunyament de l'activisme polític, just quan acabava els estudis universitaris.²⁶

Guerra, revolució i exili

El dia 18 de juliol del 1936, quan esclatà la revolta militar contra el govern de la República, Maluquer ascendia a la Pica d'Estats, la muntanya més alta de Catalunya, amb els germans Marià i Oriol i un grup nombrós d'escoltes. Després d'arribar al cim, on mossèn Batlle va celebrar la missa, emprengueren el descens del port de Sotillo pel costat de França. Avan-

25. Maria Bernet representava la Facultat de Filosofia i Lletres a la Comissió d'Esports de la FNEC des del 1933 (*La Vanguardia*, 2 de febrer de 1933).

26. Miquel Siguan ("El dolor de recordar", *La Vanguardia*, 9 d'octubre de 2006) recordava recentment que "el crimen causó una extraordinaria conmoción en todas partes, y también en el patio de la facultad de Letras, donde yo era estudiante".

çat el descens, algú informà el grup de l'aixecament militar que s'estava produint a Espanya. La majoria dels excursionistes seguiren camí França endins, però els germans Maluquer decidiren tornar a la Pobla on restava sola la mare.²⁷ Uns dies després, amb salconduit de la Comissaria General d'Ordre Públic, marxen tots a Barcelona, però mossèn Tàpies declina la invitació de viatjar amb la família i prefereix restar a la Pobla de Segur, amb la neboda Maria Tàpies i Riu i al costat dels feligresos.

A Barcelona, el panorama no sembla gaire esperançador. Abans d'un mes, Maluquer escriu "la Universitat està molt canviada. La FNEC està encarregada d'organitzar la nova Facultat que possiblement serà una olla. Cada dia ens reunim els companys de la Universitat i seguim amb interès els esdeveniments de la nova estructuració social que no serà poca cosa sinó que serà una societat totalment canviada".²⁸ A l'entorn d'aquella data, s'assabenta del tràgic final de mossèn Tàpies. Havia estat detingut el 13 d'agost de 1936 per un escamot de la FAI de Lleida, secundat de soldats republicans i de membres del comitè revolucionari local de la Pobla. De matinada, molt d'hora, mossèn Tàpies vestit de sacerdot esperava a casa seva els botxins, als quals, en obrir-los la porta, els etzibà "m'agrada donar la cara davant dels conflictes, per greus que siguin". Aquell mateix dia fou afusellat a Salàs de Pallars juntament amb sis sacerdots més (Castells 1975: 156-169; Gimeno 1988). Fou beatificat per l'Església catòlica el 29 d'octubre de l'any 2005, juntament amb els restants religiosos assassinats amb ell.

Maluquer féu d'aquelles paraules del mestre i l'amic entranyable un dels lemes bàsics de la seva vida. Gairebé dos anys i mig després del crim, escrivia al seu nebot i també sacerdot Anton Tàpies: "Realmente no puedo hacerme cargo de su desaparición y continuo creyéndole entre nosotros para animarnos, aconsejarnos y guardarnos. (...) Constantemente le tengo presente ligado a todos los gratos recuerdos de mi niñez que por ser los únicos agradables que tengo continuamente rememoro. La Pobla, el Pont [de Claverol], Sant Joan de l'Erm, Llania, totes las meves il·lusions van lligades a l'amic mort. (...) Treballant a l'oficina i sense donar-me compte quantes vegades he tararejat la cançó del raier! I els ulls se'm han humitejat al recordar la galeria, el canari, el canapè del teu oncle Ben Amat! Tu saps que era per nosaltres més que un pare".²⁹

De manera gairebé immediata, a l'inici de la guerra és mobilitzat amb els joves de la "quinta del

27. Gairebé segur que mossèn Tàpies participava també a l'excursió i va optar per tornar a la Pobla. Mossèn Batlle s'hauria refugiat a Suïssa durant tota la guerra.

28. Carta a MBR de 15 d'agost de 1936, des de Barcelona a Pineda de Mar.

29. Carta de JMdeM a Anton Tàpies de 3 de desembre de 1938, des de Cedillo del Condado. La família passava cada any un parell de setmanes, amb mossèn Josep Tàpies, al santuari de Sant Joan de l'Erm. Llania és un gran bosc, aleshores propietat de la família De Motes, que confina amb la Noguera Pallaresa, el congost de Collgat i el barranc de l'Infern. Sovint, els germans Maluquer hi realitzaven acampades pel seu compte i amb grups d'escoltes.

36" i destinat a una bateria antiaèria instal·lada a la muntanya de Montjuïc de Barcelona, amb seu al carrer Mallorca 235. La desesperació dels instructors russos davant la ignorància dels comandaments de la milícia republicana, als quals els resultava gairebé impossible fer entendre les especificacions d'un armament relativament sofisticat, li dóna ocasió d'assumir tasques d'algun nivell gràcies a una certa formació tècnica i al coneixement d'idiomes. Entretant, s'ha promès amb la companyia d'estudis i de la FNEC, Maria Bernet. Ella s'ocupa, en aquest temps, al servei de traducció de premsa estrangera de la Generalitat, cridada pel poeta Bartomeu Rosselló-Pòrcel, i sota la seva direcció, amb Gomà, Pidelaserra i José García López. La feina consistia a traduir les notícies dels diaris britànics, nord-americans i francesos sobre la situació a Espanya. Tots dos realitzen el 24 de novembre del 1937 l'examen de conjunt, per tal de validar la llicenciatura acabada el curs anterior, per bé que els vencedors de la guerra els l'anul·larien l'any 1939 i haurien d'examinar-se de nou posteriorment.

L'any i mig llarg de guerra que Maluquer resta a Barcelona pateix un munt d'experiències negatives. Durant les primeres setmanes, comprova amb desencís que els fills i familiars dels dirigents republicans d'esquerres són col·locats en confortables càrrecs administratius i es lliuren d'ésser mobilitzats. L'aví Joan Maluquer i Viladot pot fugir a França, amb molta sort, quan és informat que el cerquen membres de la FAI pertanyents al comitè revolucionari de l'empresa FOC. L'oncle Joaquim Maluquer i Nicolau passa situacions extremadament difícils per a controlar el comitè revolucionari de Riegos y Fuerza del Ebro —“La Canadenca”—, i assegurar el proveïment d'electricitat, ja que és l'únic directiu de l'empresa que resta a Catalunya. El germà Ignasi, secretari de les joventuts d'Unió Democràtica, serà empresonat al vaixell *Uruguai*. Tot això malgrat les gestions de l'oncle Josep Maluquer i Nicolau, que formava part del Consell d'Economia de la Generalitat, des d'on passaria el mes de juny de 1937 a ésser director general d'Indústria del Govern de la República sota la presidència de Juan Negrín.

La gota que fa vessar el desànim, el convenç del gran despropòsit en què s'ha submergit la República i el fa allunyar-se del règim, sorgeix amb motiu dels fets de maig del 1937 a Barcelona. El dia 6 es troba a prop del Parc de la Ciutadella, inadvertidament, enmig del foc creuat entre les forces d'ordre públic de la Generalitat i milicians del PSUC, de la UGT i d'Estat Català, d'una banda, i escamots de la CNT, la FAI i el POUM, de l'altra. Alguna bala perduda és a punt d'acabar amb la seva vida, però salva la situació estirat a terra, de bocaterrosa i immòbil durant més d'una hora, fins que s'acaben els trets. La conclusió és ara definitiva: impossible gestionar el conflicte contra l'exèrcit de Franco amb un mínim de sensatesa i de rigor.

Vuit mesos després, la seva companyia és destinada a la guarnició de Puigcerdà, on arriba a primers de febrer del 1938. Entretant, la promesa Maria Bernet s'incorpora a la Secció de Recuperació d'Arxius del Servei de Patrimoni de la Generalitat, sota la direcció d'Agustí Duran i Sanpere, on treballarà

Figura 6. Amb la família. Salamanca, juny de 1953. Arxiu familiar Maluquer.

fins al darrer dia de la guerra. Gran part de la seva feina era catalogar i endreçar els fons que s'anaven acumulant al monestir de Pedralbes. L'altra part del treball consistia a viatjar per Catalunya, amb el camió militar GMC matrícula 33732, per procedir al salvament del patrimoni arxivístic. També va ésser nomenada professora ajudant de Classes Pràctiques d'Arqueologia a proposta de Josep Amorós, i va ser renovada després fins al curs 1941-1942.³⁰

De Puigcerdà estant, Maluquer, en ocasió d'anar a cercar el pa per a la guarnició a l'enclavament de Llívia, dins de territori francès, amb els altres tres soldats que van al camió, abandonen el vehicle i resten al país veí. En marxar d'Espanya duu al damunt solament les cartes de la promesa i un volum dels *Goethe Gedichte*. És acollit a molt pocs quilòmetres de la frontera per la tieta Maria Dolors de Motes i de Dalmases, que habitava a Sainte Léocadie (Santa Llogaia de Cerdanya). Convertit en Jean de Motes, vestit encara de milicià, sense diners i ocultant-se de la policia francesa, viatja a París i tracta de trobar feina amb ajut dels parents francesos d'Enric Moreu. És informat, però, que li serà denegada la condició de refugiat per raó dels acords de no-intervenció. Cerca noves possibilitats a Tolosa de Llenguadoc, on treballa successivament de mecànic a un taller d'automòbils i de pagès. Finalment s'instal·la a la ciutat gràcies a una feina més estable, fregant plats en un restaurant. Amb els primers francs que aconsegueix estalviar compra el volum de *Sonnets et Poèmes* del parnasià i traductor d'Horaci José-María de Heredia, l'11 de març del 1938, i l'envia a la promesa que resta a Barcelona.

A França, el propòsit consisteix a inscriure's a la Universitat per tal de doctorar-se. Demana als familiars de Barcelona papers oficials i certificacions que

30. Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona (AHUB). Expedient Maria Bernet.

l'acreditin com a llicenciat, però no aconsegueix d'ésser acceptat perquè no té una situació legal a França. És acomboiat a Castelnaudary (Castellnou d'Arri, Aude) per uns amics francesos, amb els quals marxa després a Niça per tal d'intentar de nou inscriure's al doctorat, ara a la Universitat d'Aix. Ell mateix explica: "estic estudiant a fons la Prehistòria europea. Especialment m'estic especialitzant en l'estudi del paleolític del sud de França del que estic fent un estudi de conjunt que em servirà per fer el doctorat. A més, estic segur que a Catalunya hi té d'haver molt més paleolític i que si no es coneix es per falta d'investigació".³¹ Li proposen un article de síntesi sobre prehistòria catalana per a la *Révue Archaeologique*, però la policia el troba, encara sense documentació, i l'obliga a tornar a Espanya, que haurà d'ésser a la zona "nacional" puix que per als republicans és un desertor.

Una tragèdia infinita

Com és sabut, arran de l'acord del Comitè de No Intervenció signat per vint-i-set països europeus, la frontera francesa amb Espanya va romandre oficialment tancada des del 13 d'agost de 1936, ordre que el govern francès va fer complir amb extraordinària severitat als refugiats militars. A primers de maig, la policia el fa travessar la frontera i Maluquer es dirigeix a Burgos per presentar-se. En arribar-hi troba pel carrer, amb gran alegria, dos amics de la Universitat, Joan Teixidor i Josep Vergés. Un militar que els sent parlar en català, s'acosta al grup i dóna un parell de bufetades a Maluquer, l'únic que no duia uniforme de Falange. Una de les primeres notícies rebudes a la capital castellana és l'afusellament, allà mateix, del líder d'Unió Democràtica Manuel Carrasco i Formiguera, poques setmanes abans, la qual cosa torna a ésser un immens cop moral. Al mateix temps, el SIM estalinista tenia detingut al vaixell-presó *Uruguai* el germà Ignasi Maluquer de Motes, principal dirigent de les joventuts d'Unió Democràtica.

El temps transcorregut a França, prop de tres mesos, ha estat massa llarg per fer gaire creïble la seva possible adhesió a l'*Alzamiento*. És enrolat forçosament a la Legió i incorporat a una companyia d'antitancs del Cuerpo de Ejército Marroquí comandat pel general Yagüe. Fa la primera instrucció amb morters a Cedillo del Condado, prop de Toledo, on es repeteix la història: els oficials alemanys el trien pel coneixement de la llengua i li encomanen feina d'administració, a més d'alliberar-lo dels treballs ordinaris, de neteja i conservació de l'armament, però no d'acudir a la primera línia de foc.

El 8 de maig del 1938 ja es troba al front, entre Balaguer i Vallfogona, i a l'inici de juny al Cap de Pont de Balaguer, durant la primera part de l'anomenada Batalla del Segre. El 20 de juliol la companyia torna a Cedillo del Condado, on té la base, i segueix un nou curs d'instrucció de tir amb morters. La segona meitat de l'any 1938 transcorre amb una contínua i sagnant ofensiva contra les defenses republicanes a la Batalla de la Ciutat Universitària de Madrid. A la tardor aconsegueix el permís dels comandaments

alemanys per muntar, amb la gent més jove de Cedillo del Condado, *Fuenteovejuna* de Lope de Vega, amb el propòsit de millorar la moral dels soldats i les relacions amb els veïns de la població. Director de teatre improvisat, alguns dies d'assaig li permeten restar a Cedillo sense anar al front per dirigir els actors i preparar la *mise en scène*.

La figura de Lope hauria tingut una presència singular a la família. Maria Bernet fou primera actriu a la representació de *La Moza de Cántaro* el dia 11 de maig del 1935 al Teatre Studium de Barcelona en commemoració del III Centenari de la mort de Lope de Vega. Entre el repartiment hi figuraven també Josep Lluís Sagarra i Enric Moreu. La premsa de la ciutat havia comentat "cal remarcar en primer lloc l'actuació de la senyoreta Maria Bernet, qui matisà excel·lentment el seu paper de Doña María, reeixint d'una manera remarcable en el monòleg «Aprended flores de mí» i informa que hi assistiren el Rector Bosch Gimpera, Ferran Soldevila, Joaquim i Josep Xirau, Lluís Pericot, Alberto del Castillo, Josep Maria Balcells, Pere Font i Puig, Joan Mascaró i altres professors de la Universitat. Per una altra banda, molts anys després, Maluquer (1972: 9), a Barcelona, remarcava l'interès que havia mostrat Lope de Vega per les pintures rupestres a l'obra *Las Batuecas del Duque de Alba*. Doncs, en ocasió d'un dels assaigs de *Fuenteovejuna* dirigit per Maluquer a Cedillo del Condado, Lope li salva la vida: dels companys que havien anat a primera línia de foc aquell dia, no en torna ni un sol de viu.

Res no suavitzarà l'horror d'aquells moments, però el 4 de desembre de 1938, Maluquer escriu a la Pobla de Segur "ahir vaig fer 23 anys! i tan campante" per demanar acte seguit "la recepta d'aquelles pastes que fa la Carmen Gironella amb farina i cervesa o no se què i m'expliquessis la manera de fer-les perquè per Nadal tinc ganas de fer-ne".³² Entretant, tota la província de Lleida, de Balaguer en amunt, ha estat conquerida per les forces de Franco i el correu ja funciona regularment. Quinze dies després, segur de que "una Navidad en Cedillo es un infierno", demana a la Pobla "ya sé que aunque sea pequeña haréis alguna fiesta y deseo que me tengáis por presente reservándome un sitio en el canapé".³³ D'allà parteix tot seguit al front de Llevant, a la província de Castelló.

Des que va tornar a Espanya ha d'escriure a la seva promesa, a Barcelona, en castellà per tal de passar la censura militar, però no pot menys que excusar-se'n: "hablar en una lengua extraña es muy difícil y tú te darás perfecta cuenta de que no he podido asimilarla nunca. Yo no soy yo cuando no escribo en catalán. No sé expresarme".³⁴ Les cartes sempre comencen en castellà, però en algun moment prou avançat, tal vegada quan creu haver avorrit prou els lectors de la censura militar, torna a emprar la llengua catalana. A primers de febrer de 1939 entra a alguna població de la província de Castelló: "buscaba

32. Carta a Teresa Tàpies i Riu de 4 de desembre de 1938, des de Cedillo del Condado.

33. Carta a Teresa Tàpies i Riu de 19 de desembre de 1939, des de Cedillo del Condado.

34. Carta a MBR de 14 de febrer de 1939, des de Vila-real.

31. Carta a MBR de 31 de març de 1938, des de Niça.

Figura 7. Cursos d'estiu a Navarra. Estella, agost de 1956.
Arxiu familiar Maluquer.

la vida y por doquier veía la muerte —refereix—, lentamente me paseaba por las calles, si tal se puede decir, mientras la emoción me agarraba atenazando mi cuello como una terrible garra de acero que me impedía respirar. Quería gritar y no podía. Haciendo un gran esfuerzo me salí de la ciudad. Conforme me alejaba iba serenándome pero no dejaba de mirar hacia atrás. Me parecía que «algo» me llamaba, que la muerte me llamaba. (...) Tu saps quantes runes no he visitat però mai havia tingut l'emoció d'avui. Les runes d'avui eren runes vivents".³⁵

No gaires dies després comenta sobre Vila-real, amb un entusiasme que recordava molts anys després, “por primera vez estoy destinado en un pequeño jardín, diría que en un pequeño paraíso” i afegeix “hace seis meses que soy legionario de antitanques o sea «caballero de la muerte» (...) vaig entrar a antitancs disposit a morir (moren el setanta-cinc per cent) però fins ara he tingut una sort bàrbara”.³⁶ El dia 29 de març entra a València, el 30 a Xàtiva i el 31 a Alacant. “És l'aventura més bonica de l'actual guerra —conclou—. Mai havia sospitat que jo pogués sobreviure per contar-ne l'acabament”.³⁷ L'endemà arrodoneix la valoració final: “la guerra em fa por. Me'n feia molta abans de conèixer-la i avui me'n fa encara més (...). La guerra és una tragèdia infinita”.³⁸

El panorama és desolador i les seves cartes ho reflecteixen de forma descarnada. A València observa “la gent no té diners i per altra banda, la rapidesa amb que s'ha desplomat tot fa que no puguin arribar queviures en gran abundància. La gent es mor de gana. Pels carrers milers de soldats [de] roig i carabiners es passegan sense saber que fer i sense que ningú els digui res. Tinc l'esperança de trobar o aquí o a Madrid en Garcia López i en Pou. Les botigues tancades per falta de gènero. En dues hores no n'he vist més que una farmàcia oberta i és una farmàcia

on no tenien res. Sembla impossible que la gent hagi pogut aguantar com fins ara”.³⁹ Dos dies més tard l'envien a Madrid. “Després d'un viatge llarg i incòmode he arribat a Madrid. Quina impressió! Dos anys de fam, guerra, fred i brutícia em volten. L'aspecte de Madrid és llastimós. Suposo que Barcelona devia tenir el mateix aspecte. He visitat les trinxeres roges del Jarama i Ciutat Universitària. Davant d'elles he passat molts mesos i han mort molts amics. València, Madrid, tot és una verdadera misèria.”⁴⁰

L'endemà marxa cap a Toledo i Cedillo del Condado, on hi ha la base de la companyia. Respecte de Toledo, escriu “abans de la guerra devia ésser una ciutat preciosa. Avui, ja t'ho he dit altres vegades, és un verdader munt de runes”.⁴¹ Al cap de pocs dies, un nou desplaçament deixant Vila-real: “ara que tan bonic és aquest país on hi ha milers de tarongers florits que fan una olor gairebé marejadora”, ha de marxar a Saragossa. “Com pots veure —afegeix—, la marxa m'entristeix i m'enutja encara que no és aquesta la meva por sinó (...) la por d'una nova guerra que estem pressentint tots els soldats i que no tardarà molts dies en...”⁴² La destinació final és Daroca, on restarà encara tres mesos tot esperant que la seva quinta, la del 36, sigui finalment llicenciada.

La confirmació definitiva del llicenciament, a finals de juliol, esvaeix el rumor que serien enviats al Marroc o que els mantindrien mobilitzats davant l'eventualitat de participar en la imminent guerra internacional de què tothom parlava. Els mesos d'espera han estat de neguit però també d'introspecció sobre l'efecte que els tres anys llargs, lluny de la família i dels amics, hauran tingut sobre la seva personalitat. “Veuràs —escriu a la promesa— quina influència tan profunda ha tingut aquest temps [de guerra] sobre el meu caràcter... tinc un caràcter aspre i dur (...) sempre estic enfadat, els companys no poden parar al costat meu perquè tot el que fan ho trobo mal fet i ens discutim per no res.”⁴³ El desànim d'aquests moments tan desmoralitzadors, però, no durarà gaire temps.

Construir alguna normalitat

A les darreres setmanes de la guerra, aconseguia contactar amb Francesc Gomà, amic de l'ànima, precisament a Daroca on ell mateix aniria a parar poques setmanes després. El retrobament, solament epistolar, és molt emocionant per a tots dos. “Al incontrarte de nuevo —escriu Gomà, encara en castellà per la censura militar—, y creo haberte encontrado

39. Carta a MBR de 4 d'abril de 1938, des de València. La referència als soldats de roig es deu, segurament, al fet que duien una boina vermella. José García López, a qui aludeix, era company de la Facultat i havia participat al creuer de 1933. Va ésser un extraordinari professor de literatura espanyola a l'Institut Milà i Fontanals de Barcelona, de la qual cosa en dóna fe el seu alumne autor d'aquest text. Pou va morir afusellat pels militars en acabar la guerra civil.

40. Carta de JMdeM a MBR de 6 d'abril, des de Madrid.

41. Carta de JMdeM a MBR de 7 d'abril, des de Toledo.

42. Carta de JMdeM a MBR de 14 d'abril, des de Vila-real. Com mostra la carta, l'inici de la Segona Guerra Mundial era percebut com a inevitable i imminent. Els punts suspensius són de l'original.

43. Carta de JMdeM a MBR de 17 de juny, des de Daroca.

igual como eras antes, al menos así lo deduzco de tu carta, he recobrado todo un modo de ver el mundo, precisamente el que tú representabas. Y con ello todo un ambiente, viejo, por lo profundamente grabado que lo tengo en mi alma, pero joven y permanente en mí por la vida constante que en ella tiene, aunque estaba adormecido, casi olvidado por todas las circunstancias, muy penosas, porque he pasado, ha vuelto a vivir de nuevo.”⁴⁴

Encara mobilitzat, li arriben notícies de la vida civil i mira de restablir les relacions més importants. Aprofitant l'estada a la ciutat de València, en què la seva companyia d'antitancs estava allotjada davant per davant de l'edifici del Museu Arqueològic, estudiava els microburins de la Valltorta i redacta el seu primer treball científic, que es publicarà després al número I de la revista *Ampurias* (Maluquer 1939). També recupera per via epistolar la relació amb Lluís Pericot, al qual diu “ara que la guerra s'ha acabat en venen unes ganes de treballar immenses” i, havent sabut que podria marxar a València, assenyala que “m'agradaria molt més que es quedés a la nostra universitat que si de moment ens semblarà estranya molt aviat la refarem”.⁴⁵

Probablement, comença a preocupar-se pel futur personal en uns altres termes com li passa a Gomà, qui, quan “penso en el meu concretament, també em poso de força mal humor. Si aviat no podem reemprendre la nostra vida normal, ja no tindrem flexibilitat suficient per a tornar a fer la nostra feina”. Al mateix escrit, Gomà li dóna “una gran notícia: el pare d'en Moreu va anar a veure a la meva mare per a dir-li que l'Enric està en un camp de concentració [a Albatera, Alacant] i que voldria saber notícies nostres. Joan, ja no en falta cap”.⁴⁶

No gaire després, Maluquer contacta de nou amb Pericot: “m'he enterat que l'amic Almagro ha substituït en Bosch [a la Universitat de Barcelona] i realment encara no he sortit de l'estupor que m'ha produït aquesta notícia”.⁴⁷ Almagro, comunista d'abans de la guerra, ha aparegut a Barcelona d'alferes provisional, lluint la camisa blava de Falange i amb tota la força de la nova filiació política (Gracia i Fullola 2006). Una història gens original de la qual poden trobar-se exemples innombrables a tots els àmbits de la vida catalana i espanyola de la postguerra. S'ha escrit erròniament que Maluquer va ésser deixeble d'Almagro i que es va formar amb ell (Gracia 2012: 370 i 377). Res més lluny de la veritat. No va ésser alumne del seu presumpte mestre, del qual no va reconèixer mai deute científic de cap tipus, i va començar a publicar abans que ell. Es va formar amb Bosch Gimpera, de qui va rebre diversos cursos en forma gairebé monogràfica, fins al punt que sovint

Figura 8. Ullastret, 1964. Arxiu familiar Maluquer.

les classes es transmutaven en llargues converses a casa del mestre a l'entorn d'una petita taula rodona. També amb Pericot, així com amb els arqueòlegs que col·laboraven amb tots dos com J. de C. Serra Ràfols.⁴⁸

És finalment desmobilitzat a la darreria del mes de juliol del 1939. Realitza la prova de l'examen conjunt en història antiga per validar la llicenciatura els dies 12-15 de novembre del 1939, en repetició d'aquell que havia fet i aprovat el desembre del 1937 però que havia estat anul·lat per les noves autoritats acadèmiques. Des del mateix curs 1939-1940 va ésser contractat com a ajudant de classes pràctiques d'història antiga, adscrit a la Càtedra de Prehistòria i Arqueologia.⁴⁹ Als pocs mesos s'incorpora també com a conservador al Museu Arqueològic de Barcelona (1940-1944) i amb nomenament de funcionari a partir de l'any 1944. Entretant, la relació familiar amb la Pobla de Segur i el coneixement allà de les

44. Carta de Francesc Gomà a JMdeM de 5 de març de 1939, des de Daroca a Vila-real.

45. Biblioteca de Catalunya (BC). Carta de JMdeM a Lluís Pericot de 9 d'abril de 1939, des de Valladolid.

46. Carta de Francesc Gomà a JMdeM de 15 de juliol de 1939, des de Saelices (Conca) a Cedillo del Condado. La frase final aludeix al fet que tots els amics de La Fosca havien sobreviscut al conflicte.

47. BC. Carta de JMdeM a Lluís Pericot de l'11 de maig de 1939, des de Vila-real.

48. Lafirmació de Gracia parteix d'un concepte erroni del terme *deixeble*, que, en ciència, comporta el reconeixement de la pertinença a una escola. Més enllà de criteris de continuïtat en el temps, que en el cas europeu resulta sovint tallada pel totalitarisme de les dècades centrals del segle xx, un deixeble és algú que segueix i reconeix la filiació intel·lectual respecte d'un mestre o grup de mestres. En aquest sentit, l'existència d'una escola catalana d'arqueologia, que Gracia objecta, em sembla una perfecta obvietat.

49. AHUB. Expedient Joan Maluquer.

Figura 9. Amb Antonio Tovar i Christopher Hawkes (assegut), a Jerez el 1968. Arxiu familiar Maluquer.

seves afecions a l'arqueologia li proporcionen algunes ocasions d'explorar el territori: el seu pare li envia un dibuix d'una destral trobada al camí de Toralla.⁵⁰ Des de l'any 1942 forma part del CSIC com a col·laborador i membre d'alguns dels seus instituts. L'any 1943 passa a ocupar una plaça de professor adjunt interí, sempre a la Universitat de Barcelona. El 28 de juny del 1945 defensa la tesi a la Universitat Complutense de Madrid i obté el títol de doctor.

Guanya unes oposicions a càtedra d'Arqueologia, Epigrafia i Numismàtica, a la tardor de l'any 1949.⁵¹ Malgrat que resta força content de cadascun dels sis exercicis que va realitzant, l'oposició pren un caire d'allò més amenaçador. En efecte, una malèvola interferència de darrera hora, referida al seu presumpte passat "rojo separatista", hauria posat en perill per a ell la decisió del Tribunal. "Sia quin sia el resultat final —li escriu el seu pare— t'envio la meva més coral felicitació amb una estreta abraçada! Has guanyat les oposicions i has deixat ben sentat el nostre nom; tant si se't reconeix el teu mèrit com si interferències estranyes te'l neguen i te'l regateigen. Per nosaltres has guanyat i en el primer lloc. El fet de tenir adversaris de tanta vàlua com el Dr. Beltran i els companys catalans fan major el teu mèrit!"⁵² Aparentment, la solució del parany va produir-se gràcies a la mediació d'un militar, l'almirall Fran-

cisco Bastarreche, que hauria reclamat una decisió imparcial i fonamentada científicament del tribunal.

El mestre Pere Bosch Gimpera, sabedor de l'aventura, la qualificava d'una "vella història" i li explicava: "A mi també m'havien col·locat l'etiqueta d'extranjerizante i d'europeo des de les oposicions a Arxius, que vaig tenir l'honor de perdre, i de les de càtedra que vaig tenir de fer dos vegades, perdent la primera en que va quedar deserta i guanyant la segona en segona votació —o sigui amb tota ignomínia. Això no m'ha impedit ésser un regular director de museu i un altre regular catedràtic, modèstia apart." Bosch s'estengué sobre les misèries i l'anecdòtari universitari espanyol i hi explicà: "Un comte-acadèmic, que vaig disfrutar les dos vegades, a la primera no em va votar perquè li havien dit que com a català era separatista i com antic pensionat de la Junta d'Ampliació d'Estudis devia ésser de la Institución [Libre de Enseñanza] i anticatólic."⁵³

El dia a dia és molt difícil per a gairebé tothom a la dècada de 1939-1949, entre la fam, el racionament d'aliments i del tabac, els talls d'electricitat, l'aïllament internacional i, sobretot, la falta de llibertat i d'expectatives. Maluquer, per guanyar-se la vida, ensenya geografia, història i història de l'art al Col·legi dels Escolapis de Sarrià, mentre que l'esposa renuncia a fer carrera universitària, en un entorn polític i cultural del tot desfavorable, i ensenya història i filosofia al Col·legi de Lestonnac i a l'Acadèmia Re-Vir-Cien, a banda de fer classes particulars de llatí a dos opositors que seran catedràtics de prehistòria i d'història medieval a la UAB uns quants anys després.

50. Carta de SMiN a JMdeM de 26 de setembre de 1940, des de la Pobla de Segur a Barcelona.

51. Havia signat prèviament una oposició a la plaça d'*Historia Antigua Universal y de España* de la Universitat de Salamanca, el setembre de 1945.

52. Carta de SMiN a JMdeM de 20 de novembre de 1940, enviada a Madrid. Els "companys catalans" als quals es refereix foren Miquel Tarradell i Pere de Palol.

53. Carta de Pere Bosch Gimpera a JMdeM de 3 de desembre de 1949, des de París.

Políticament, tot és esperar i resignar-se. Maluquer llegeix tant com pot i en alguna ocasió, quan són lluny l'un de l'altre, ho comenta amb el pare per escrit. Considera molt interessant el llibre *Misión de Guerra en España* de l'ambaixador nord-americà a Espanya durant els anys decisius de la Segona Guerra Mundial Carlton J. H. Hayes (1946), per bé que el troba una defensa del govern de Franco. "Altrament —comenta— no l'haurien deixat publicar!" Interpreta que al text s'entén perfectament que si Espanya no va entrar a la Segona Guerra Mundial va ésser perquè Alemanya no ho va voler ja que estava interessada sobretot a obtenir suport material i econòmic. "La posició de Franco —reflexiona—, encara que difícil tenia l'avantatge de que tota l'opinió d'aquí era no intervencionista i àdhuc la meitat del país disposat a iniciar una altra guerra civil abans que deixar-se mobilitzar."⁵⁴

La vida familiar, entretant, es va desenvolupant amb alegries, moltes dificultats materials i un immens disgust. Es casa el setembre de 1942 amb Maria Bernet a l'església de Santa Maria del Pi de Barcelona, essent padrí el mestre Lluís Pericot.⁵⁵ Com a viatge de noces fan una estada a la Pobla, amb sojorn a la masia de Llania inclòs. La seva esposa se sorprendrà del tracte de gran proximitat que és capaç d'observar amb pagesos i masovers. Fou un tret característic de la seva actitud, ja que sempre va mantenir relacions fàcils i cordials amb la gent del camp, els paletes que realitzaven alguna feina per encàrrec seu o els treballadors de les excavacions arqueològiques. L'any 1943 neix la primera filla, Neus, que estudiarà història i serà catedràtica d'Institut d'Ensenyament Mitjà. El 1945 la petita Glòria arriba a aquest món, però l'abandona molt de pressa, en menys d'un mes, deixant un gran rastre de dolor en els pares. Vindran després Jordi (1946) i Carlos Juan (1948), que seran catedràtics d'història i institucions econòmiques des de 1984 i de dret civil des de 1988, a les Universitats Autònoma de Barcelona i de Lleida i Barcelona respectivament.

"Banderas de mi voz en Salamanca"

Un cop ha guanyat l'oposició, tan aviat com tria la plaça de la Universitat de Salamanca, hi prepara la instal·lació. Als pocs dies, rep una resposta a la seva anterior salutació de José M. Ramos Loscertales, que tindrà present durant la llarga estada a la ciutat. Deia aquell gran professor aragonès, "la tierra a la que V. vendrá, es de creer, no es tan atractiva, acaso, como la suya; todo depende del hábito y de la actitud, por eso lo de acaso".⁵⁶ La clau d'una permanència satisfactòria a la ciutat i a la Universitat havia d'ésser una bona actitud. Així tractà de fer-ho des del primer dia, per bé que explora qualsevol possibilitat de tornar a Barcelona.

54. Carta de JMdeM a SMIIN de 19 de juliol de 1946, des d'Ocata.

55. L'any 1969, Lluís Pericot seria padrí de bodes, així mateix, del primer dels fills que es va casar, qui avui signa aquesta nota, també alumne seu.

56. Carta de José M. Ramos Loscertales a JMdeM de 18 de desembre de 1949, des de Salamanca.

Establert a Salamanca el 1950, funda la revista d'arqueologia i prehistòria *Zephyrus*, el nom de la qual rememora algunes de les seves preferències juvenils però, sobretot, aludeix a la posició geogràfica de la ciutat i aprofita la força evocadora de les esplèndides pintures de Fernando Gallego al *Cielo de Salamanca* dins les *Escuelas Menores* de la Universitat. De seguida connecta amb els professors de la Facultat de Filosofia i Lletres, entre els quals, a més del mateix Ramos Loscertales, hi ha Antonio Tovar, Rafael Láinez Alcalá, Alonso Zamora Vicente, Martín Sánchez Ruipérez i Fernando Lázaro Carreter. Més endavant se n'aniran incorporant d'altres com Virgilio Bejarano, Manuel Díaz y Díaz, Luis Cortés Vázquez o José María Blázquez.

La Universitat de Salamanca va viure aquells anys, especialment durant el rectorat de Tovar (Ramos 2009), un temps brillant, gràcies, en bona part, a l'empenta del rector i al suport del ministre d'Educació Joaquín Ruiz Giménez, que havia triat Salamanca com una mena de laboratori per assajar una reforma profunda de la rutinària i anquilosada universitat de postguerra. Tovar, molt proper a Dionisio Ridruejo i participant al creuer pel Mediterrani del 1933, havia canviat molt aviat el seu posicionament de falangista ortodox de joventut amb un tarannà liberal semblant al del mateix Ridruejo.

La vida d'una ciutat petita i molt aïllada amb una Universitat de prestigi en l'àmbit espanyol i internacional era una curiosa barreja de cosmopolitisme i ambient familiar. La celebració del VII Centenari de la Universitat va reunir a Salamanca intel·lectuals de mig món. Però al mateix temps, era freqüent entre els professors trobar-se amb els col·legues-amics per passar junts els dies festius. Per exemple, a casa d'Antonio i Chelo Tovar, on els dos companys tocaven el piano i els nens jugaven a l'escondite. Allà es va representar algun pessebre vivent per les festes de Nadal, on qui subscriu aquest text havia fet de Sant Josep d'una forma tan disciplinada que, per obeir l'ordre paterna de "nen, tu no et moguis", va caure a terra amb una lipotímia.⁵⁷

Menció especial mereix l'amistat amb el catedràtic d'història de l'art Rafael Láinez Alcalá, poeta i deixeble d'Antonio Machado. Láinez, nascut a Peal de Becerro (Jaén), vivia solter amb la germana Mariquita i va ésser incorporat a la família Maluquer de manera quasi immediata.⁵⁸ Va compondre el vers "Tiempo de Amor" amb motiu dels seus vint-i-cinc primers anys d'ensenyament d'història de l'art. La dedicatòria del poema al matrimoni Maluquer, per Nadal de l'any 1953, diu: "muchas felicidades para vosotros y mis cuatro sobrinos, con el mejor recuerdo de mutua cordialidad".⁵⁹ Per als fills, en efecte, ells eren l'oncle

57. Cap a trenta anys després, el primer dels néts, Jordi Maluquer de Motes i Ramspott, repetia l'escena, amb desmai inclòs, a la representació del pessebre del seu col·legi "Reina Elisenda" de Barcelona.

58. En data prou recent ha estat publicada una extensa antologí dels poemes (Pérez Ortega 1999), que inclou (p. 243) el "Poema de la catedral vieja. La princesa Mafalda", dedicat "a la niña Nieves Maluquer" i datat de l'any 1955.

59. El poema "Tiempo de Amor" és a l'antologí de Pérez Ortega, pp. 241-242. Conté el vers "banderas de mi voz en Salamanca", que utilitzó com a epígraf d'aquesta secció.

Rafael i la tia Mariquita. La dedicatòria del poeta, però, al·ludeix a un nou fill, el petit Oriol, que havia nascut a Salamanca el mes de juny i que va morir durant l'estiu següent al poble de San Miguel de Valero, amb poc més de tretze mesos, deixant darrere seu un record perpetu i un dolor mai superat pels seus pares i germans, la vida dels quals, a partir d'aquell fet luctuós, va passar a ésser prou diferent, molt més austera i recollida.

A un nivell d'intensitat semblant, l'amistat amb el filòleg Luis Cortés Vázquez el relaciona novament amb l'exploració etnològica, els costums populars i la vida a l'aire lliure, tots dos amics es van dedicar a recórrer el país i recollir tota mena de vestigis de la societat rural tradicional. Al fill Paquito Cortés, els pares el varen fer afillat de Maria Bernet.⁶⁰ Maluquer ben aviat pogué emprendre excavacions, tant a Castella i Lleó com, en especial, a Navarra, on es féu càrrec de la direcció del servei d'excavacions de la Diputació. Un mes de cada estiu, s'instal·lava a Pamplona i amb el gran Domingo Fernández Medrano, un consumat jugador de mus, i un dels fills, normalment el més gran que es va convertint en un adolescent, es dedica a excavar coves, dòlmens o poblats a Cortes de Navarra, Isaba, Artajona, Echauri, Zugarramurdi, Fitero, etc., sempre amb el suport incondicional i l'amistat de José Esteban Uranga —don Josetxu—, secretari de la Diputació Foral.

A poques setmanes d'establir-se a Salamanca, pel mes de març de l'any 1950, Maluquer escriu a la seva mare: "durant una setmana he tingut aquí al Dr. Solé Sabaris, catedràtic de Barcelona, i junts hem corregut per la província fent arqueologia i geologia".⁶¹ Des dels moments inicials, el matrimoni Maluquer assumeix un paper de quasi-ambaixadors catalans a Salamanca. Al domicili familiar reben de tant en tant visites d'amics com Josep Lluís Sagarra, Joan Teixidor, Francesc Gomà o Joan Vinyoli, als quals mostren els monuments de la ciutat i acompanyen per alguns dels paratges més atractius de la província. Sovint professors i estudiants catalans, tant de la Universitat Literària com de la Pontifícia, visiten la casa i dinen amb la família, especialment els diumenges. Entre molts altres, la memòria del temps d'infància em porta el record de mossèn Lluís Sala Balust, editor del beat Juan de Ávila i natural de Salàs de Pallars, i dos joves frares caputxins que arribaven a la casa amb la caputxa de l'hàbit plena de caramels i els abocaven damunt dels infants entre una gran cridòria. La casa era sempre oberta, així mateix, a amics i col·legues espanyols i estrangers. Una altra cita gairebé obligada era la reunió dels diumenges, després de la Missa a la Catedral Vella, amb les famílies que formaven la colònia catalana, uns pocs universitaris, tècnics i empresaris.

No gaire temps després d'haver-se instal·lat a Salamanca, Maluquer es va assabentar, perplex i atònit, del text d'Almagro (1952: 52) en què el fa "discípulo nuestro después de haberlo sido de Bosch Gimpera i

Figura 10. Conferència a Tarragona 1972. Arxiu familiar Maluquer.

Pericot". Barcelona és ja molt lluny, però no la Pobla de Segur, ja que la família hi estueja pràcticament cada any. A mitjan 1958, tanmateix, el matrimoni es comença a construir una casa a Artesa de Segre, a un pati al costat de l'autèntica casa pairal aixecada pel besavi Salvador Maluquer noranta anys abans. Els temps de la Pobla de Segur, per designi dels pares, quedaran cancel·lats definitivament. Les expectatives a la Universitat catalana, però, començaven a anunciar noves possibilitats. El mestre Bosch Gimpera, trobant-se a Mèxic amb Lluís Pericot el març del 1958, l'encoratja a assumir una càtedra a Barcelona i a continuar la tasca al capdavant del Museu d'Arqueologia. "A nosaltres —li deia— ens va costar gairebé vint anys fer el Museu però a la fi ens en varem sortir. Clar que quan s'anava fent jo vaig tenir que marxar, però en Pericot va mantenir el foc sagrat i si V. ara anés a la càtedra de Barcelona, també seria molt bo per al Museu on hi ha molt encara per fer."⁶²

Poc després, signa un concurs per a la càtedra d'Arqueologia, Epigrafia i Numismàtica de Barcelona, que li és concedida pel desembre de 1958. Aleshores, ja tenia en marxa l'organització del Primer Symposium de Prehistòria de la Península Ibèrica, que va realitzar-se del 9 al 12 de setembre a Pamplona amb el suport de la Institució "Príncep de Viana" i la Diputació Foral de Navarra. Es tractava d'una ambiciosa temptativa de renovació de la ciència ar-

60. Francisco Cortés Gabaudán, nascut l'any 1957, és Professor Titular de Filologia Grega a la Universitat de Salamanca.

61. Carta de JMdeM a Nieves de Motes de 27 d'abril de 1950, des de Salamanca.

62. Carta de Pere Bosch Gimpera a JMdeM de 26 de març de 1958, des de Mèxic.

queològica espanyola per mitjà d'un balanç global, estructurat en catorze sessions, que es volia posar a debat entre els especialistes, sense altres restriccions que les imposades per les limitacions de temps.

Al mateix temps, també al 1958, presenta la seva candidatura a un concurs per a cobrir dues places de conservador del Museu Arqueològic de Barcelona. La decisió del Tribunal intern de la Diputació Provincial serà la seva exclusió en l'adjudicació, en benefici de dos altres candidats, amb l'argument que les bases publicades atorgaven la condició de mèrit preferent al fet d'haver exercit abans una feina anàloga. Maluquer accredita superiors mèrits científics i més temps de servei a la Corporació en aquella feina precisa, però una part majoritària del Tribunal havia volgut interpretar per "mèrit preferent" l'ocupació de la plaça just al moment de la sortida a concurs, condició que, com és notori, el feia innecessari. Les pressions i amenaces de represàlia dels caps de la Diputació sobre un membre de la família molt proper el decidiren a desistir, havent assolit, però, el pronunciament favorable del recurs contenciós-administratiu.

Retrobaments, noves actuacions i nous conflictes

A Salamanca, Maluquer s'hi ha acabat trobant bé. El retorn a Barcelona és també fàcil, llevat de l'incident decebedor i corrupte de la Diputació, tan típic del franquisme. Va ésser com tornar a casa després d'un llarg viatge, ja que uns quants dels col·legues eren professors joves de l'època republicana, com el mateix Lluís Pericot, Jaume Vicens Vives, Alberto del Castillo, Marià Bassols o Josep Maria Millàs Vallicrosa, altres eren antics companys com Francesc Gomà o Martí de Riquer i alguns havien estat alumnes dels anys 1940-1949 com Antoni M. Badia i Margarit, Joan Vernet, Joan Vilà Valentí, David Romano o Jordi Nadal. A més, es va trobar amb un magnífic estol d'arqueòlegs i prehistoriadors joves com Antoni Arribas, Ana María Muñoz, Glòria Trias, Ricard Martín o Anna Maria Rauret, amb els quals col·laborarà intensament.

Tal vegada, la primera prioritat serà construir una nova institucionalitat estable de cara a la recerca científica a través de la creació de l'Institut d'Arqueologia i Prehistòria. De seguida, comença noves exploracions arqueològiques a distints escenaris, dins la mateixa Catalunya, Andalusia o Extremadura, sovint cridat o convidat per arqueòlegs amics o per diverses institucions. De la casa que s'ha construït a Artesa de Segre en traurà moltes satisfaccions. S'ocupa del jardí, on hi posa tota mena de plantes i fruiters, i acaba muntant un petit laboratori de restauració i magatzem d'eines i material arqueològic. Des d'allà comença a realitzar noves exploracions per les terres de Lleida.

També decideix donar continuïtat als Symposia de Prehistòria Peninsular i participa a congressos espanyols i internacionals. Un cop té la certesa que *Zephyrus* continua publicant-se a Salamanca, abandona la idea de traslladar-la a la Universitat de Barcelona i munta el 1965 la nova revista *Pyrenae*, en la qual també farà gairebé de tot, des de publicar articles

propis i cercar tota mena de col·laboracions fins a preparar els gravats, corregir proves i gairebé imprimir-la. L'any 1969, essent degà de la Facultat, sol·licità el trasllat a la càtedra de Prehistòria, vacant per la jubilació de Pericot, al mateix temps que aconseguia la creació d'una nova plaça d'Arqueologia Paleocrística. L'únic motiu de totes dues actuacions no fou altre que facilitar el retorn a Catalunya de dos grans arqueòlegs, Miquel Tarradell i Pere de Palol, que es trobaven a les universitats de València i Valladolid respectivament.

A la dècada de 1960, el país entrava en una etapa insòlita, amb la taxa de creixement del PIB prop del 8 per cent anual, gairebé la més elevada del món. La convergència econòmica amb Europa s'accelerava cada any. Per primera vegada en molt temps, Maluquer torna a expressar esperances polítiques amb renovada il·lusió, especialment amb la constitució de la Comunitat Econòmica Europea, pels tractats de Roma del 1957, que concebia com un procés pacífic i ràpid cap a l'estandardització d'uns autèntics Estats Units d'Europa. Una nova utopia, que posaria fi a una història acarnissada de lluites civils per segles i donaria un encaix democràtic i respectuós al poble de Catalunya. No simpatitzava gens amb els tecnòcrates de l'*Opus Dei*, però esperava que poguessin arraconar els falangistes i posar fi a tant temps de govern militar.

A la casa familiar, es reproduceix un escenari de fàcil i freqüent acollida semblant al que el matrimoni Maluquer havia muntat a Salamanca. El prior del monestir de Poblet Agustí Altisent o l'arqueòleg gironí Miquel Oliva, entre altres, hi dinaren pràcticament un dia fix a la setmana mentre feien, ja grans tots dos, la carrera d'història. Però tot, entretant, havia canviat molt. Els fills ja començaven a estudiar a la Universitat, de manera que els dos grans foren alumnes seus. Això provocava algunes incomoditats amb determinats col·legues de la Facultat, sobretot per la militància a l'SDEUB d'un d'ells.⁶³ L'ambient familiar ja s'ha convertit en un permanent debat historiogràfic: l'esposa i la filla dominen llatí, paleografia i història medieval, el fill gran s'ocupa d'història econòmica i social, el petit, malgrat no ésser historiador, treballa l'emfiteusi o la codificació civil, amb un enfocament històric.

El setembre de 1968, un any especialment complicat pels fets de maig de París i per la creació d'una nova Universitat que s'apoderava nominalment del llegat de la vella, i autèntica, Universitat Autònoma, assolí el càrrec de degà, amb molts propòsits nous per als estudis i per a l'estructura de govern de la Facultat. El nomenament oficial és del 10 d'octubre. A penes un mes després, el 14 de novembre, en plena agitació estudiantil, es produïren uns fets que esdevingueren relativament escandalosos. El degà Maluquer hauria estat poc menys que incendiat per una turbamulta

63. Qui signa aquestes pàgines formava part de la junta del Sindicat Democràtic de Filosofia i Lletres els anys 1966-1968, quan ocupava el càrrec de delegat Francisco Fernández Buey —mort l'agost del 2012—, amb Jaume Sobrequés, Xavier Serrahima i Josep Elias, els dos darrers desapareguts molt prematurament.

d'estudiants. La revista *¿Qué pasa?*, per exemple, titulava a tota pàgina: "A punto de ser quemado vivo el Decano de Filosofía." Els fets ocorregueren minuts abans de l'acabament de les classes i poden ésser seguits amb tota precisió per la narració que Maluquer en féu en presentar la dimissió: "Esta mañana, en la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad un pequeño grupo de alumnos compuesto de una docena escasa de elementos activos y unos cuarenta seguidores, ha iniciado una protesta contra la disposición de la Superioridad de solicitar la presentación del carnet de estudiante para entrar en el recinto central universitario. A tal efecto han intimidado al bedel encargado de la puerta, cerrándola y pretendiendo incendiárla para provocar la intervención de la fuerza pública estacionada en la Plaza Universidad.

"Apercibido el Decano de lo que sucedía se personó en dicha puerta y situado entre ella y los alumnos apagó el conato de incendio y con la máxima energía exigió de los alumnos el cese de su actitud. Unos pocos estudiantes (exactamente siete) con dos escaleras de madera quisieron continuar demoliendo la puerta a lo que el Decano se opuso recibiendo una rociada de líquido inflamable que prendió en sus ropas y cabello. El Decano impasible continuó su arenga y los alumnos de la Facultad aceptando sus argumentos en favor de la Facultad y de sus alumnos, depusieron su actitud y masivamente apagaron el fuego que ardía sobre el Decano. En este mismo momento, por la espalda de los alumnos que escuchaban al Decano, irrumpió desde el interior del edificio la fuerza pública que no había sido requerida en momento alguno por las autoridades de la Facultad que en ningún momento admitieron su necesidad, y disolvió sin previo aviso ni amonestación al grupo de alumnos por la fuerza, resultando directamente alcanzado el Decano y mayormente un profesor numerario de la Facultad que acompañaba al Decano. Acto seguido el Decano pidió a la Policía que se retirara, a lo que accedió inmediatamente."

Davant d'aquestes circumstàncies, en "la imposibilidad de resolver y reprimir un pequeño conflicto verdaderamente insignificante si se tiene presente que sólo afectaba a medio centenar de alumnos de los tres mil quinientos que constituye el censo oficial y que en general el día había transcurrido con la habitual normalidad en la mayoría de las trescientos y pico de enseñanzas que se imparten en la Facultad, el Decano se ve en la absoluta obligación moral de presentar su renuncia al cargo (...) con carácter irrevocable".⁶⁴ Maluquer, a qui va acompañar la professora Ana María Muñoz, havia intervingut per tal d'aturar, a qualsevol preu, l'actuació provocadora d'un grup reduït d'estudiants, en el convenciment que una entrada violenta de la policia hauria pogut produir un autèntic desastre.

Els professors numeraris de la Facultat aprovaron per unanimitat, l'endemà, un text que expressava "la solidaridad más absoluta e incondicional con el Decano, doctor Juan Maluquer de Motes. Tal solidaridad debe ser referida al conjunto de su gestión al frente de

la Facultad desde la fecha de su toma de posesión. Entendemos necesario particularizar esta adhesión a su conducta en el desarrollo de los sucesos ocurridos el pasado día 14 en nuestra Facultad y hacerla extensiva a la doctora doña Ana María Muñoz Amilibia, Profesora agregada de la Facultad. En ella quedó de manifiesto la entrega absoluta de ambos, con riesgo grave de su propia integridad física, en defensa de la Universidad contra toda clase de violencias. Los Catedráticos de la Facultad, como manifestación explícita de su adhesión al doctor Maluquer de Motes, se ven en la dolorosísima necesidad de negarse a aceptar cualquier cargo directivo —Decano o Vicedecano— en tanto se mantengan las actuales circunstancias". A la Junta de Facultat del dia 18 de novembre aquest acord va ésser aprovat, així mateix, per tots els professors adjunts, ajudants i encarregats de curs.

Com que la dimissió no va ésser-li acceptada, se sentí legitimitat per assajar, pel seu compte, una autèntica reforma a l'àmbit de la Facultat. Després de preparar el terreny, el maig del 1969, la ponència encarregada de proposar una reforma del pla d'estudis arriba a una sèrie d'accords que, en realitat, modificarien l'estructura de la Facultat de forma radical. Els departaments passaven a ésser la cèl·lula bàsica, en comptes de la càtedra. Els càrrecs de govern serien per dos anys, no podrien ésser reelegits i s'hi incorporarien sis representants dels alumnes. Quant als estudis, el principi essencial és la llibertat dels estudiants per dissenyar el propi pla d'estudis amb la finalitat d'intensificar el nivell de formació per mitjà de l'eliminació de matèries alienes als seus interessos.⁶⁵

Per tal de recollir opinions i copsar les reaccions a la proposta, es va elaborar un breu qüestionari amb dues preguntes, una sobre la nova estructura prevista per a la Facultat i una altra sobre la proposta de pla d'estudis i la conveniència de posar-lo en pràctica de forma immediata. A més s'offeria la possibilitat de formular suggeriments. El full de resposta havia de lliurar-se signat, amb nom i cognoms i amb identificació de la condició acadèmica de cadascú. La recepció de les respostes es va allargar durant la darrera quinzena del mes de maig i tot el mes de juny del 1969. Es recolliren 489 butlletes amb uns resultats molt clars: 453 respostes a favor de les dues preguntes formulades i 31 en contra.⁶⁶ Elsfulls de rebuig foren gairebé exclusivament dels professors de filologia semítica i de pedagogia.

El pla d'estudis fou aprovat i la nova fórmula avançà de forma ràpida. La reforma del pla, conegut com a "Pla Maluquer", no omplia pas totes les expectatives del degà. La peça central del projecte, inspirada en el model de la Universitat Autònoma de l'etapa republicana, consistia aaprofitar el nou mòdul docent de cursos tipus C —intensius de quatre mesos— per tal de dur a terme una gran ampliació de l'oferta docent, amb noves matèries que no figuraven als encarcarats plans d'estudis vigents (música, cinema, sociologia de l'art, disseny, periodisme...), i

65. Entrevista a Joan Maluquer de Motes, *La Vanguardia*, 24 de maig del 1969.

66. Les cinc restants corresponen a respostes sense identificació anul·lates.

64. AHUB. Expedient "Juan Maluquer". Carta de dimisió de JMdeM al rector, datada a 14 de novembre de 1968.

una decidida incorporació de personatges destacats de la vida cultural catalana als nous espais docents.

En aquest darrer àmbit, del qual es poden recordar les incorporacions del músic i pedagog Oriol Martorell i dels crítics Alexandre Cirici i Rafael Santos Torroella, en va restar bastant decebut no solament per la migradesa de recursos econòmics per procedir a l'operació sinó també per la resistència poc dissimulada de gran part del professorat de la Facultat a les noves incorporacions. L'actuació en aquells anys convulsos del final del franquisme va estar farcida de situacions delicades. Francesc Arroyo refereix a *El País* (1988) "Maluquer dio pruebas de valentía antes de acabar aquel mismo año de 1969. Lo recuerdo una noche de diciembre, impidiendo a la policía que entrara en la universidad, mientras en el patio de letras se celebraba una asamblea estudiantil para protestar contra el entonces proyecto de ley General de Educación".

Després d'assajar tots els passos al seu abast per tal d'obtenir una nova ubicació per a la Facultat i, sobretot, una autèntica autonomia universitària, arriba a la convicció que és inútil seguir en la cerca d'aquelles causes "que han sido propuestas a otras necesidades oficiales que no puedo compartir como es por ejemplo la Ley de Educación que representa precisamente la ruina y negación de lo que constituyó el espíritu de la reforma de la Facultad que en su día propuse". En conseqüència, presenta novament la dimissió al rector,⁶⁷ per bé que haurà de seguir al càrrec fins al 1973.

No s'acaba amb això el recorregut d'actuacions públiques, ja que als primers dies de l'any 1974 és nomenat Comisario General de Excavaciones, el màxim càrrec del país a l'àmbit de l'arqueologia, que mantindrà durant cinc anys per bé que sota la nova denominació de Director General de Excavaciones Arqueológicas. Tampoc en aquesta nova responsabilitat pública, exercida des de Madrid, li tremolarà la mà a l'hora de prendre decisions delicades i conflictives. La paralització d'actuacions urbanístiques que malmeten l'espai de l'antic circ romà a Tarragona li costa una primera experiència d'assetjament personal i domiciliari a Barcelona, del tipus després coneugut com "escrache". Les decisions de conservació preventiva i de restricció de visites a les Covetes d'Altamira provoquen, així mateix, protestes i resistència. Entretant han arribat a aquest món els tres primers néts.

Aquelles reaccions de protesta el preocupaven ben poc. Les paraules de mossèn Tàpies del 1936—"m'agrada donar la cara davant dels conflictes, per greus que siguin"—guien en aquest i en molts altres assumptes els seus passos. La dedicació permanent i incondicional a la ciència seria una altra de les constants de la seva vida. La visió gens imparcial sobre la seva personalitat que té l'autor d'aquest text no podria mostrar-se ara i aquí sense incórrer en un impudor que el mateix Maluquer hauria censurat. Potser sí que podria assenyalar, des de la protecció de la distància, amb el periodista d'*El País* Francesc Arroyo la valentia que va mantenir en tots els ordres

de la vida, i amb el professor de prehistòria europea d'Oxford Christopher Hawkes (Díaz-Andreu 2007: 30), l'esperit profundament analític i alhora intuïtiu que el caracteritzaven. Tal vegada sigui oportú recordar, a més, les paraules de Blázquez (1995) quan escriu, amb tota la raó, que políticament era liberal i "como tipo humano era fabuloso". No serà pas excessiu assenyalar, en fi, que va mantenir tota la vida les mateixes idees polítiques sense cap concessió oportuniste, malgrat els canvis dràstics del context general del país.

A primers de l'any 1985 va patir una embòlia, les seqüèlies de la qual va aconseguir superar en gran part gràcies a una tasca de recuperació molt disciplinada i perseverant. La seva carrera acadèmica s'acaba amb la jubilació el 30 de setembre, després de quaranta-sis anys de docència universitària (1939-1985). Va rebre el nomenament de professor emèrit el 12 de gener del 1987, al mateix temps que cinc col·legues especialment estimats. Dos d'ells del temps d'estudiant —Josep Maria Font i Rius i Martí de Riquer—, un altre company de la Universitat de Salamanca —Alfons Balcells i Gorina— i dos amics personals —José Manuel Blecua Teijeiro i Rafael Santos Torroella.

* * *

Un dia dissortat del mes d'agost del 1987, els metges detecten un tumor cerebral a la filla Neus, la més propera al pare dels tres fills aleshores vius. Deu mesos d'espera, amb un diagnòstic sense esperances, destrossen la resistència familiar. Maluquer, després d'haver enterrat tres fills, perd el desig de seguir lluitant des d'aquell terrible juny del 1988. Solament l'arqueologia el treu de la tristor i del permanent capíficament. A penes cent dies després, el setembre del 1988, s'acomada de l'arqueologia al jaciment de Cortes de Navarra, tan especial per a ell, i de la casa d'Artesa, i, traslladat a Barcelona, abandona discretament aquest món. Tal vegada Tortuga Verda, com l'*Haiwatha* de Longfellow, va pensar que havia complert la seva missió i que, feta la tasca, era ja arribada l'hora de partir a través dels núvols porpres, enllà del Sol Ponent i l'horitzó, cap al seu regne dels Vents del Nord-Oest, cap a la terra del Més Enllà.

Jordi Maluquer de Motes i Bernet

Universitat Autònoma de Barcelona
jordi.maluquer@uab.cat

67. Carta de JMdeM al rector, 25 de febrer de 1970.

Bibliografia

- AGUSTÍ, I. (1974). *Ganas de hablar*. Planeta. Barcelona.
- ALMAGRO BASCH, M. (1952). *El covacho con pinturas rupestres de Cogul (Lérida)*. Instituto de Estudios Ilerdenses. Lleida.
- ARROYO, F. (1988). El historiador Joan Maluquer de Motes será enterrado hoy. *El País*, 30 de setembre.
- BLÁZQUEZ, J. M. (1995). Tres arqueólogos españoles del siglo xx: Los profesores A. García y Bellido, A. Blanco y J. Maluquer de Motes. A: *VII Jornadas de Arte. Historiografía del arte español en los siglos XIX y XX. Madrid, 22-25 de noviembre de 1994*. Centro de Estudios Históricos. Madrid: 187-196.
- BOSCH-GIMPERA, P. (1971). *La Universitat i Catalunya*. Edicions 62. Barcelona.
- CAMARASA, J. M. (2000). *Cent anys de passió per la natura: una història de la Institució Catalana d'Història Natural: 1899-1999*. Institució Catalana d'Història Natural. Barcelona.
- CASTELLS SERRA, J. (1975). *Martirologi de l'església d'Urgell 1936-1939*. Bisbat d'Urgell. La Seu d'Urgell.
- CIRICI, A. (1973). *El temps barrat*. Destino. Barcelona.
- DÍAZ-ANDREU, M. (2007). Christopher Hawkes and the International Summer Courses of Ampurias. *Bulletin of the History of Archaeology*, 17: 19-34.
- GATELL, C. i SOLER, G. (2008). *Martí de Riquer. Viure la literatura*. La Magrana. Barcelona.
- GIMENO, M. (1988). *Revolució, guerra i repressió al Pallars, 1936-1939*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona.
- GRACIA ALONSO, F. (2012). *Arqueología i política. La gestió de Martín Almagro Basch al capdavant del Museu Arqueològic de Barcelona (1939-1962)*. Publicacions i Edicions de la Universitat. Barcelona.
- GRACIA ALONSO, F., FULLOLA i PERICOT, J. M. (2006). *El sueño de una generación. El crucero por el Mediterráneo de 1933*. Publicacions i Edicions de la Universitat. Barcelona.
- HAYES, C. J. H. (1946). *Misión de Guerra en España*. Ediciones y Publicaciones Españolas. Madrid.
- MALUQUER DE MOTS i NICOLAU, J. (1939). Las industrias con microburiles de la Valltorta. *Ampurias*, I: 108-113.
- MALUQUER DE MOTS i NICOLAU, J. (1954). Mi primera experiencia de excavación. *Boletín de la Biblioteca-Museo Balaguer*, Va època, II: 27-30.
- MALUQUER DE MOTS i NICOLAU, J. (1972). *Proceso histórico económico de la primitiva población peninsular*. Instituto de Arqueología y Prehistoria. Barcelona.
- MALUQUER DE MOTS i BERNET, J. (1981). L'explotació del bosc i el transport de la fusta (els raiers). *L'Avenç*, 34 (gener): 36-41.
- MALUQUER i SOSTRES, J. (1995). *Joan Maluquer i Viladot. Jurisconsult i polític*. Pòrtic. Barcelona.
- MALUQUER i VILADOT, J. (1874). Quatre mots pera la historia de Ampurias. *La Rondalla*, I, 6: 22.
- MALUQUER i VILADOT, J. (1880). *Aborígens catalans. Ensaig historich sobre's primers pobladors de Catalunya*. Imp. La Renaixensa. Barcelona.
- MORAGAS, A. (1984). Memòria subjectiva d'Alexandre Cirici. A: DD-AA. *Homenatge de Catalunya a Alexandre Cirici (1914-1983). Maig-juny 1984*. Ajuntament i Universitat. Barcelona: 92-96.
- PASAMAR ALZURIA, G. i PEIRÓ MARTÍN, I. (2002). *Diccionario Akal de historiadores españoles contemporáneos*. Ediciones AKAL. Madrid: 138-139.
- PÉREZ ORTEGA, M. U. (1999). *Del Guadalquivir al Tormes. Antología poética de Rafael Láinez Alcalá*. Instituto de Estudios Jienenses. Jaén.
- RAMOS RUZ, I. (2009). *Profesores, alumnos y saberes en la Universidad de Salamanca en el Rectorado de D. Antonio Tovar (1951-1956)*. Ediciones Universidad. Salamanca.
- RIEMANN, O. & GOELZER, H. (1926). *Grammaire Grecque Complète*. Armand Colin. París.
- ROCAFORT, C. (1908a). Les pintures rupestres de Cogul. *La Veu de Catalunya*, 10 d'abril: 3.
- ROCAFORT, C. (1908b). Les pintures rupestres de Cogul. *Bulletí del Centre Excursionista de Catalunya*, XVIII, 156 (març): 65-75.
- ROCAFORT, C. (1908c). Les exploracions de Cogul. *Bulletí del Centre Excursionista de Catalunya*, XVIII, 162 (juliol): 212-213.
- ROCAFORT, C. [1909]. *Província de Lleida*, vol. de la *Geografia General de Catalunya* dirigida per Francesc Carreras Candi. Editorial Martí. Barcelona.
- ROCAFORT, C. (1912). *Els Rayers. Transports fluvials de la fusta en les comarques lleydatanes*. Tip. L'Avenç. Barcelona.
- Universitat de Barcelona (1983). *Commemoració del 50è aniversari de la Universitat Autònoma de Barcelona de 1933*. Universitat. Barcelona.

El Doctor Maluquer: recuerdos del maestro

Dedicamos este homenaje personal a la figura del Dr. Maluquer, y en particular a su faceta de docente y maestro de muchas generaciones, entre las que me cuento, y cuyo recuerdo, profundo respeto y cariño se han mantenido inalterables durante todos estos años. Quizá nuestra modesta contribución en recuerdo del 25º aniversario de su fallecimiento pueda pecar de excesivamente personal, por no decir personalista, pero los recuerdos del maestro son siempre personales y sobre todo muy sentidos.

La extraordinaria trayectoria docente del Dr. Maluquer ha trascendido poco en comparación con su obra escrita, a pesar de lo cual, entre los que fuimos sus alumnos, no dejan de circular recuerdos, anécdotas y experiencias acerca de su magisterio y de sus clases. Probablemente nunca sospechó el impacto que despertaban sus clases entre aquel público joven y entregado.

Mi generación tuvo el privilegio de ser la primera en apuntarse a la especialidad de Arqueología, creada en el marco del nuevo plan de estudios de la Universidad de Barcelona, que había impulsado el propio Dr. Maluquer desde su cargo de Decano de la Facultad de Filosofía y Letras, inspirándose en el modelo de la Universidad de la República, que él conoció personalmente. Desde los estudios de “Comunes”, nuestro grupo de aspirantes a arqueólogos (Josep

Guitart, Luis Fandos, Chari Navarro, Rosa Portell, Mª Rosa Puig, Luis Ramos, Philippe du Souich) había respondido con entusiasmo a las encuestas relativas a la reforma del plan de estudios y a la posibilidad de licenciarse en la especialidad de Arqueología, por entonces novedosa en nuestro país. El Dr. Maluquer contó para ello, no sólo con la apreciable ayuda de la Secretaría de la Facultad, entonces gestionada por la inolvidable Carmen Salom, sino con el apoyo del personal docente e investigador del Institut d'Arqueología —la Dra. Ana María Muñoz, Miquel Oliva, Ana Rauret y Ricardo Martín— y con el respaldo de los delegados estudiantiles.

Eran años difíciles para la Universidad, de importantes y decisivos movimientos estudiantiles y sindicales, que provocaban la entrada violenta y frecuente de la policía y de los “grises” en el recinto de la Facultad.

Se ha destacado la visión universalista que tenía el Dr. Maluquer de la Historia y de la Prehistoria en particular. Sus clases dan fe de ello, en unos años, a finales de los sesenta y principios de los setenta, en los que la docencia universitaria destacaba, salvo excepciones, por su orientación distorsionada de la realidad y, sobre todo, por su mediocridad. Si en algo destacaban las clases de Prehistoria y Arqueología del Dr. Maluquer —el “jefe”, como le llamábamos— era por no ceñirse a un programa rígido y rutinario

de la disciplina y ni mucho menos a un temario previamente establecido, pensado para un público empollón y disciplinado. Por el contrario, sus clases tenían mucho de improvisación y un ritmo marcado por lecturas recientes, comentarios y debates relacionados con los últimos avances y descubrimientos arqueológicos. En definitiva, unas clases dirigidas a un público mayor de edad, que estimulaban una actitud activa del público oyente y fomentaban la discusión, el trabajo en equipo y, sobre todo, la lectura y la consulta bibliográfica. Eran clases magistrales, nunca conocíamos con antelación los temas que iban a tratarse, pero fuimos los primeros en oírle hablar del Bronce balcánico, de los kurganes, de los protoindoeuropeos y de los trabajos de Marija Gimbutas en la antigua Yugoeslavia, del Neolítico en Tesalia y de los hallazgos mediterráneos en el castro danubiano de Heuneburg, que Maluquer conocía de primera mano gracias a su amistad y estrecha colaboración con su excavador, el profesor Kimmig. Disfrutamos con sus profundos conocimientos de la cerámica pintada de Cortes de Navarra y de los hallazgos en la cueva de Zugarramurdi, a través de los cuales oímos hablar de Etnografía vasca y de los trabajos de dos insignes exiliados, Pedro Bosch Gimpera y el padre José Miguel de Barandiarán. En realidad, sus nombres apenas se pronunciaban en clase, pero estaban siempre presentes en las discusiones y comentarios de los estudiantes en los pasillos y en el bar. Sabíamos perfectamente quiénes eran y por qué ya no estaban entre nosotros.

Era la época en que Maluquer preparaba la edición de su pequeño y magnífico manual *Proceso histórico económico de la primitiva población peninsular*, que casi nos sabíamos de memoria. Y oímos los primeros comentarios y reflexiones acerca de los nuevos descubrimientos de la entonces casi desconocida Arqueología fenicia en sitios desconocidos como Laurita, Toscanos y Trayamar, el Cabezo de San Pedro, así como sobre Tartessos, el Carambolo y su orfebrería, gracias a que en aquellos años el Dr. Maluquer preparaba la nueva edición de su libro *Tartessos*, que todos leímos con voracidad y, también hay que decirlo, con un ojo puesto en los exámenes finales. Con él aprendimos también epigrafía prerromana y a escribir ilusionados nuestros nombres en alfabeto ibérico.

En sus clases, el Dr. Maluquer planteaba sobre todo preguntas y cuestiones relativas al método arqueológico, fomentando la discusión y estimulando la reflexión y la lectura, con lo que creó auténticas vocaciones entre nuestras promociones universitarias, que nos considerábamos unos privilegiados dispuestos a comernos el mundo y a resolver problemas con nuestro trabajo y dedicación. No sé si resolvimos gran cosa, pero sí nos tomamos en serio lo que debía ser la docencia y el magisterio.

El magisterio del Dr. Maluquer se complementaba con interesantes viajes de estudio, como los que realizamos a las cuevas con pinturas rupestres de Cantabria y Asturias, a la cueva del Parpalló acompañados por D. Luis Pericot o a los yacimientos de Orce y Montefrío, guiados por el Dr. Wilhelm Schüle.

Entre esos viajes de "estudios" destaca una experiencia que quedó profundamente grabada en la memoria de muchos de nosotros. Por iniciativa del

Figura 1. Tornabous, julio de 1975.

Dr. Maluquer se envió una expedición de estudiantes a las tierras del interior en busca de las fuentes del río Llobregat, a fin de delimitar las posibles rutas de expansión de los primeros Campos de Urnas. En pleno mes de enero, con rústicas tiendas de campaña prestadas y a varios grados bajo cero, deambulamos durante días por la Cataluña profunda, nos creímos los primeros prospectores hallstáticos de la Historia y, sobre todo, aprendimos lo que es la frustración del arqueólogo, ya que no fuimos capaces de localizar ni una sola ruta prehistórica, ni una sola urna, ni siquiera el Llobregat y, mucho menos, algún vestigio prehistórico mínimamente decente. Eso sí, nunca llegamos a saber con certeza si la idea de Maluquer fue la de desbravar a unas cuantas promociones de señoritos universitarios, si se trató de forjar aguerridos e intrépidos prospectores de campo o si, detrás de aquella aventura, se escondía el humor socarrón del Dr. Maluquer.

La experiencia de campo y la práctica arqueológica formaban parte indiscutible de la formación y la docencia universitaria del Dr. Maluquer. A lo largo de la carrera, y en unos años faltos de oxígeno intelectual, Maluquer se esforzó en enviarnos a excavaciones en el exterior, sin que entendiéramos del todo por qué a los "chicos" se les destinaba a Cortes de Navarra y a las "chicas" preferentemente a Bordighera, bajo la tutela rigurosa del profesor Nino Lamboglia y de Francisca Pallarés. A todos juntos se nos envió también a Ullastret, junto al inolvidable Miquel Oliva, y a Tornabous, esto es, a un mundo ibérico hacia el que el Dr. Maluquer empezaba a orientar sus intereses científicos, a raíz de sus extraordinarios hallazgos en los yacimientos del Bajo Ebro, como Mas de Mussols y La Ferradura. En este contexto, las relaciones interregionales de intercambio ocuparon siempre un lugar de interés preferente para el Dr. Maluquer, que se reflejaba en sus clases cuando dirigía su atención a cuestiones de interacción, por ejemplo, entre Iberia y las islas del Mediterráneo central, desde el Vaso Campaniforme hasta la época de la colonización gri-

ega. De ahí nació la idea de una pequeña expedición a la isla de Sicilia, a la que se nos envió a Encarna Sanahuja —la inolvidable “Sana”— y a mí, a fin de conocer de cerca sitios como Stentinello, Castelluccio, Siracusa o Motya. Cómo no, el viaje se realizó en un vetusto Seat 600 de segunda mano, que decidía por su cuenta realizar paradas forzosas en lugares imprevisibles y solitarios.

De la Universidad salimos muchas generaciones de alumnos con auténtica vocación investigadora. En mi caso, dicha formación se consolidó definitivamente a finales de los años setenta, a lo largo de tardes inolvidables en la sede del CSIC de la calle Egipciacas, donde el Dr. Maluquer se instalaba regularmente después de concluir sus clases en la Universidad. Tardes de largas y enriquecedoras discusiones científicas acerca de la profesión y del método científico

en Arqueología, y de una estrecha colaboración que, en nuestro nivel de principiante, nos ayudó a madurar y a enfrentarnos por primera vez a problemas derivados de nuestra primera experiencia de campo en el yacimiento de Setefilla. Gracias, Dr. Maluquer, por todo aquello.

¿Dejó el Dr. Maluquer una impronta especial y una verdadera escuela entre sus discípulos? Indudablemente sí. Todavía hoy muchos colegas y amigos reconocen la huella del maestro en nuestros trabajos y en la forma de abordar muchos de los problemas que nos plantea nuestra disciplina.

María Eugenia Aubet Semler

Universitat Pompeu Fabra

eugenia.aubet@upf.edu

L'aportació de Joan Maluquer de Motes a la *Historia de España* de R. Menéndez Pidal

Una visió historiogràfica¹

Ramón Menéndez Pidal inicià la direcció del projecte de la *Historia de España* de l'editorial Espasa Calpe el 1927. L'ambiciosa col·lecció va patir diverses interrupcions i, des de 1935, data de l'aparició del primer tom, fins a la mort de don Ramón el 1968, només se'n van publicats dotze més. Dirigida per José María Jover Zamora des de 1975, aquesta obra en la qual han treballat més de quatre-cents autors, s'ha completat el 2004 amb la publicació de les tres últimes entregues. En total, la *Historia de España* de Menéndez Pidal i Jover Zamora consta de 42 toms en 65 volums i cinquanta mil pàgines.

Joan Maluquer de Motes va participar en el tom I, volum 1 (*España prehistórica*, 1947) amb el capítol "La edad del bronce de las islas Baeares" (de 36 pàgines), i en el tom I, volum 3 (*España prerromana*, 1954) amb els capítols "Pueblos celtas" (de 191 pàgines) i "Pueblos ibéricos" (de 67 pàgines).

Abans d'endinsar-nos en el contingut d'aquests capítols cal explicar la gènesi d'aquesta complexa obra i les circumstàncies de la participació de Joan Maluquer de Motes.

D'entrada hi ha dos aspectes que mereixen la nostra atenció. Primer de tot, sorprèn que el primer tom publicat fos el número 2 (*España romana*, 1935), i el que cronològicament hauria d'haver estat el primer comencés a aparèixer dotze anys després en tres volums (vol. 1 *España prehistórica*, 1947; vol. 2 *España protohistórica. La España de las invasiones célticas y el mundo de las colonizaciones*, 1952; vol. 3 *España prerromana. Etnología de los pueblos de Hispania*, 1954). A més, entre el primer tom i els diferents volums del segon van sortir el tom tres (*España visigoda*, 1940) i el primer volum del quatre (*España musulmana*, 1950).

En segon lloc, quan Maluquer intervingué per primera vegada en la col·lecció, el 1947, malgrat els seus 32 anys i a causa de les tràgiques circumstàncies de la guerra civil, només era doctor des de 1945, no exerceia càrrecs rellevants i encara no tenia al seu darrere abundants publicacions que l'avalessin. Maluquer, nascut el 1915, havia finalitzat la llicenciatura de Filosofía i Lletres (secció història antiga) a la Universitat Autònoma de Barcelona el novembre de 1937 (examinat de nou el 12-15 de novembre de 1939)² i es doctorà el 1945. Fou successivament professor

1. Agraeixo a Jordi Vidal la paciència d'haver llegit el darrer esborrany d'aquest text i les correccions que m'ha suggerit. Totes elles pertinents.

2. Segons consta en el seu expedient acadèmic (Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona).

ajudant (1942), auxiliar (1945-1946) i adjunt (1947) de la Universitat de Barcelona, i ajudant del Museu Arqueològic de Barcelona (1939-1947). En canvi, en el primer tom, volum 1 de la *Historia de España* està acompañat de figures de més anomenada, si més no sobre el paper: Eduardo Hernández Pacheco, Francisco Hernández Pacheco i Luis de Hoyos Sáinz (catedràtics de la Universitat de Madrid), Martín Almagro Basch i Alberto del Castillo (catedràtics de la Universitat de Barcelona) i Juan de Mata Carriazo (catedràtic de la Universitat de Sevilla). Cal recordar que Maluquer no va ser catedràtic de la Universitat de Salamanca fins a finals del 1949.

Una Història espanyola d'Espanya

Sabem per Jover Zamora (1992a: 55 i n. 15-16) que cap a 1927 l'editorial Espasa Calpe tenia tractes amb Menéndez Pidal per iniciar els treballs d'una *Historia de la Literatura espanyola* i d'una *Historia de España* de grans proporcions, redactades per un conjunt d'especialistes. Davant d'aquest doble projecte, don Ramón fou partidari de començar per aquesta darrera, ja que creia que els treballs previs a la seva realització estaven més avançats. El projecte s'inicià oficialment el 23 de març de 1927, data de la signatura del contracte, i en el disseny del projecte hi van intervenir per part d'Espasa Calpe Augusto Viñas i Pedro Aguado Bleye. Menéndez Pidal es comprometia a dirigir la publicació d'una *Historia de España* en 12 toms de 600 planes cada un aproximadament. L'obra abraçaria des dels temps prehistòrics fins als nostres dies, i comprendria també la història d'Amèrica des del seu descobriment fins a la independència de cada una de les seves repúbliques. Així mateix, s'autoritzava al seu director afegir alguns toms més als 12 projectats si així ho creia convenient. Es preveien dos toms de preparació, després dels quals s'emprendria la impressió, que es volia que fos d'un tom cada quadrimestre i per ordre cronològic. Si s'hagués complert allò previst en març de 1927, una vegada transcorreguts els dos anys de preparació, haurien calgut només quatre anys per publicar la totalitat de l'obra.

Un projecte d'aquestes característiques era tota una novetat en la historiografia espanyola d'aleshores.³ L'únic precedent era la *Historia general de España* (18 volums, 1890-1894) que dirigí Antonio Cánovas del Castillo amb la col·laboració dels membres de la Real Academia de la Historia. Encara que el projecte restà incomplet, el fet que els volums fossin redactats per especialistes, el rigor de la nova metodologia positivista que utilitzava i la forta personalitat del seu director, van fer d'ella una fita important en la historiografia espanyola. Altres projectes semblants, però d'inferior volada, foren els de Rafael Altamira, *Historia de España y de la civilización española* (4

3. Una síntesi de la realitat historiogràfica espanyola abans de la guerra civil i dels estudis actuals sobre aquella a Ladero 2012; i per saber com s'ho feien per sobreviure els historiadors sota el franquisme Pasamar 1991; 2002. Per les "Historias de España" del segle XX vegeu Pasamar 2004. Per a un esbós de la continuïtat de la *Historia de España* de Menéndez Pidal i la seva influència vegeu Jover Zamora 1992b.

toms, Barcelona, herederos de Juan Gili, 1866-1911) i d'Antonio Ballesteros, *Historia de España y su influencia en la historia universal* (12 vols., Barcelona, Ed. Salvat, 1919-1941).

Uns anys abans, el 1918, es començà a publicar l'edició espanyola de la *Cambridge Modern History (Historia del mundo en la Edad Moderna)*. Ramón Sopera Editor, Barcelona, 25 vols.) a càrrec d'Eduardo Ibarra Rodríguez, que també dirigí una *Historia Universal* (Sucesores de Juan Gil, Barcelona, 1921-1929), però la seva publicació quedà incompleta. Tenien previst participar-hi Hugo Obermaier (*Edad Prehistórica*) i Pere Bosch Gimpera (*Historia de la Antigüedad*), i és dins d'aquest projecte on aparegueren els dos volums de la primera edició de la seva *Historia de Oriente* (1927). Pocs anys després, va sortir a la llum la *Historia de España. Gran historia general de los pueblos hispanos* (Instituto Gallach de Librería y Ediciones, Barcelona, 1934-1935, 5 toms), dirigida per Lluís Pericot, autor del primer volum: *Época primitiva y romana*. El projecte fou inviable després de la guerra civil, no només per l'elevat cost de l'edició, profusament il·lustrada, sinó pel fet que "republicà" que l'animava (en el pròleg s'asseinalava que volia arribar fins als primers anys de la Segona República).

Sembla per tant que, d'entrada, la iniciativa d'Espasa Calpe es pot emmarcar en una estratègia de l'editorial madrilenya per ocupar una quota de mercat que es preveia important. I si la iniciativa dirigida per Cánovas del Castillo havia comptat amb la participació dels membres de la Real Academia de la Historia, la d'Espasa Calpe cercà l'aval del prestigi de Menéndez Pidal i la col·laboració dels membres del Centro de Estudios Históricos i persones afins.

Encara que l'obra fou publicada per l'editorial Espasa-Calpe i no pel servei de publicacions de la Junta para la Ampliación de Estudios (JAE), aquesta també es pot considerar una realització seva i del seu organisme dependent, el Centro de Estudios Históricos (CEH) (Díaz 1977). A banda del mateix Menéndez Pidal, director del CEH, els especialistes que hi col·laboraren havien estat membres del CEH o d'institucions properes i relacionades com la Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas i l'Institut d'Estudis Catalans (Reimond 2009: 152).

El primer de maig de 1927 Menéndez Pidal patí un despreniment de retina que cinc mesos de tractament a Suïssa no van poder solucionar, la qual cosa devia retardar el seu ritme de treball, que habitualment era molt metòdic (Pérez Villanueva 1991: 310). Això i els trasbalsos polítics que portaren a la Primera República poden explicar que el primer volum de la sèrie (el tom II) no aparegué fins al 1935.

La *Historia de España*, tom II, *España Romana: 218 a de JC – 414 de JC* (Madrid 1935) presentava el següent índex: Part I. *La conquista de España por Roma (218 a 19 a de JC)*: Pere Bosch Gimpera i Pedro Aguado Bleye; Part II. *La Península hispánica, provincia romana (218 a de JC – 409 de JC)*. *Instituciones económicas, sociales y político-administrativas*: Manuel Torre; Part III. *La letras y las artes*: José Manuel Pabón, Pascual Galindo, José Ramón Mélida, Pedro M. de Artiñano, José Ferrandis.

Si ens fixem en els autors, tots ells estaven relacionats, d'una manera o altra, amb el CEH. Per començar, Bosch Gimpera foubecari de la JAE (Díaz-Andreu 1996; Gracia Alonso 2011: 51-90) i persona ben considerada per la gent del CEH, malgrat les topades que havia pogut tenir amb M. Gómez Moreno. Manuel Torre López també havia estatbecari de la JAE i era catedràtic de dret a la Universitat de Salamanca (Pérez-Prendes 1999), José M. Pabón era un destacat hel·lenista i llatinista a més de col·laborador de la secció filològica del CEH, que dirigia Menéndez Pidal (Fernández Galiano 1979), Pascual Galindo també havia estatbecari de la JAE, i en aquelles dates era catedràtic de llengua i literatura llatina a la Universitat de Saragossa, a més de fervent falangista (Duplá 2001), Pedro M. de Artiñano era membre de la secció arqueològica del CEH, dirigida per Gómez Moreno, José Ferrandis era catedràtic de numismàtica i epigrafia a la Universitat de Madrid i José R. Mélida destacava com a catedràtic d'arqueologia a la Universitat de Madrid i director del Museu Arqueològic Nacional (Casado 2006). Pel que fa a Aguado Bleye, aquest tenia reconeguda fama com a autor de manuals i especialista en història antiga a més de ser estret col·laborador de l'editorial Espasa Calpe. D'entrada sobta que Bosch Gimpera s'encarregui d'escriure la part corresponent a la conquesta romana, quan qui hi havia dedicat més planes des de començaments de segle havia estat l'alemany Adolf Schulten, però suposo que per la mentalitat de Menéndez Pidal, una història d'Espanya havia d'estar escrita per espanyols.

Un altre tema és per què el primer volum de la col·lecció fou el de l'Espanya romana i no el de la prehistòrica. Aquí, a falta de més dades provinents de l'arxiu de l'editorial Espasa Calpe o de la correspondència privada entre els protagonistes, hem d'especular amb les picabaralles i desavinences entre els mateixos membres i simpatitzants del CHE. De fet, l'*Etnología de la Península Ibérica* de Bosc Gimpera, publicada en aquelles dates (1932), podia haver estat perfectament un bon primer volum de la sèrie, però ni el rerefons del llibre, molt "autonomista", coincidia amb la idea d'Espanya de Menéndez Pidal, ni el contingut agrada a Gómez Moreno, director de la secció arqueològica del CEH, representant del que s'ha anomenat "escuela hispánica" d'arqueologia, enfrontat amb Bosch i la seva escola (Cortadella 2003: XIII-XV). A més, l'altre gran prehistòriador d'aquella època, Hugo Obermaier, catedràtic d'història primitiva del hombre de la Universitat de Madrid i membre de Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas, organisme que depenia de la JAE, reunia el doble malastruc de ser estranger i d'estar barallat amb Gómez Moreno.

La Guerra Civil Espanyola, l'exili, les depuracions i el dilatat aïllament de la postguerra, van canviar a fons el panorama cultural espanyol. El 31 de març de 1937 Menéndez Pidal, des de Cuba, escriu a Américo Castro que tornarà a Espanya "cuando Madrid se pacifique" per desenvolupar els últims treballs de la seva vida, entre ells el tom III de la *Historia de España*, i afegeix: "Todos pensamos que tiene que venir una dictadura pacificadora, si dictadura y paz

son conciliables?" (Pérez Villanueva 1991: 349). En molts aspectes, la interpretació de la història d'Espanya de Menéndez Pidal era coincident amb la ideologia nacionalcatòlica del nou règim dictatorial, però se n'apartava pel seu caràcter integrador, per la crida a la concòrdia entre els principals corrents intel·lectuals de l'Espanya d'aleshores (Dardé 2006: 216).

A la seva tornada a Espanya, l'estiu de 1939, Menéndez Pidal va ser rebut per Antonio Tovar a Burgos amb els màxims honors. A partir d'aleshores passà a ocupar un lloc singular en el context cultural de l'Espanya de Franco (Jover Zamora 1992a: 85-86). El CEH, tan estimat per Menéndez Pidal, va ser desmantellat pels vencedors de la guerra i ell mateix va rebre més d'un atac difamatori malgrat que la cultura oficial el tractà amb respecte i reserva, també amb cert desconcert davant d'un savi del CEH que no abjurà dels seus plantejaments anteriors a la guerra, que col·laborà ocasionalment a *Escorial i Revista de Estudios Políticos*, òrgans d'expressió de la intel·lectualitat falangista, que compartia els grans temes de la mitologia històrica del nou règim (Castella, el Cid, els Reis Catòlics, Carles V, els conqueridors d'Amèrica), que s'alça contra els "regionalismos periféricos" en nom de la unitat d'Espanya, però que divergí de la dogmàtica oficial en el moment de valorar la guerra civil, no com a "cruzada", sinó com a lluita fràtrida entre germans (Pérez Pascual 1998: 313; Varela 1999: 248).⁴

Per a José Antonio Maravall, la *Historia de España* de Menéndez Pidal, a part d'altres mèrits historiogràfics i metodològics, complí una funció integradora de la comunitat i va permetre la construcció d'una línia interpretativa del passat comú dels espanyols. Aquesta orientació —continuava dient Maravall— ja era present en la percepció que en féu Ortega y Gasset l'any 1936, quan digué a Maravall que tenia posada una gran esperança en l'aparició d'aquella monumental obra que llavors s'estava començant a publicar. Gràcies a aquest esforç de l'escola històrica espanyola guiada pel seu gran mestre —deia el filòsof— "se pondría en claro ante las gentes una línea histórica española dotada de sentido y capaz, a su vez, de darlo a los programas de futuro que los españoles, o por lo menos a aquellos españoles necesitados de un esquema intelectualmente válido para organizar su existencia, formularan" (Maravall 1960: 150).

En canvi, anys més tard, el 1944, en una carta del 22 de desembre, Américo Castro escrivia a Menéndez Pidal per confessar-li que no li agradaven els grans volums de la *Historia de España* que dirigia el seu mestre, i en particular el de la *España Visigoda* (1940, amb el pròleg de don Ramón: "Universalismo y nacionalismo. Romanos y germanos"), que li semblava antiquat en la seva totalitat; i sentenciava: "vuelvo a lamentar lo de sus prólogos y perdedores de tiempo (...) yo siempre les tuve una tirria especial a esas

4. En l'enfrontament mortal entre l'"España católica" i l'"España republicana" Menéndez Pidal parlà de "Fatal sino de los dos hijos de Edipo, que no consintiendo en reinar juntos, se hirieron de muerte a la vez." I es preguntà: "¿Cesará este siniestro empeño de suprimir al adversario?" (Menéndez Pidal 1947: XCIX-C).

obras voluminosas que encierran más paja que grano" (Pérez Villanueva 1991: 363).

Dos anys després, en carta del 24 de març de 1947, a la rebuda de "Los españoles en la Historia" (pròleg de Menéndez Pidal al tercer volum del primer tom de la *Historia de España*), Castro, amb molta mesura, exposà a don Ramón els punts amb els quals no estava d'acord, i concluïa: "Pero eso nada quiere decir en contra del enorme valor de esta pieza histórica con que favorece a sus lectores, y que podría haber escrito sin necesidad de consumirse en la ordenación de una historia hecha por tantas manos inconexas y sin una idea guión espina dorsal que la coordine" (Pérez Villanueva 1991: 404).

Els Maluquer i Menéndez Pidal

Quan el 1930 els intel·lectuals catalans van convidar a Barcelona els intel·lectuals castellans que havien sostingut els drets dels catalans en l'ús de la seva llengua, la Diputació de Barcelona els oferí una recepció al saló de Sant Jordi la tarda del 24 de març. La delegació castellana, entre els quals hi havia Gregorio Marañón, Manuel Azaña, Ángel Ossorio, Américo Castro i Claudio Sánchez Albornoz, estava encapçalada per Ramón Menéndez Pidal. Els il·lustres hostes van ser rebuts pel Ple de la Diputació sota la presidència de Joan Maluquer i Viladot (1856-1940) (Maluquer i Viladot 1934: 59). L'avi de Maluquer de Motes va ser fiscal del Tribunal Suprem, diputat a Corts, senador i fugaç president de la Diputació de Barcelona (1930-1931) fins a l'escaldament de la República. Els Maluquer provenien d'una nissaga originària d'Alentorn (Artesa de Segre, la Noguera), que donà nombroses personalitats remarcables: tres alcaldes de Barcelona, dos presidents de la Diputació de Barcelona, diversos diputats i senadors, nombrosos juristes, alguns enginyers i uns quants naturalistes, no de professió però sí de vocació (Camarasa 1995). Aquest fou el cas de Salvador Maluquer i Nicolau (1881-1950), advocat i naturalista d'afecció, fill primogènit de Maluquer i Viladot, i pare del nostre Maluquer. Els altres fills de Maluquer i Viladot, oncles de Maluquer de Motes, foren Josep Maluquer i Nicolau (1883-1960), prestigiós enginyer i també biòleg, director general de l'empresa CAMPSA (1931) i d'indústria, a la zona republicana durant la guerra civil, així com secretari i president (1951) de la Institució Catalana d'Història Natural, i Joaquim Maluquer i Nicolau (1892-1986), també enginyer i zoòleg, especialista en rèptils i amfibis, secretari diverses vegades de la Institució Catalana d'Història Natural (Maluquer i Sostres 1995).

No és forassenyat creure que Menéndez Pidal guardà un bon record d'aquella trobada amb Maluquer i Viladot, i anys més tard, quan li van parlar del jove Maluquer de Motes, encara devia tenir present aquell venerable ancià que el va rebre de manera tan amable en un lloc tan solemne. A més, aquell viatge d'intel·lectuals castellans a Barcelona en el qual Menéndez Pidal va tenir una tan destacada participació, posà de manifest la tendència dels escriptors a creure's la sal de la terra. En vigílies de l'aprovació de l'Estatut de Catalunya l'any 1932, Pérez de Ayala defensava que el problema català havia estat creat per

la intel·ligència catalana, de la mateixa manera que el problema social l'havia engendrat la intel·ligència obrera. De fet, creien que no hi havia problema que no pogués resoldre la intel·ligència, fins i tot el problema espanyol (Varela 1999: 17).

Si ens guiem pels estudis preliminars amb els quals Menéndez Pidal encapçalà alguns dels volums de la *Historia de España*, la prehistòria peninsular, les colonitzacions fenícia, grega i púnica, la cultura celta i ibèrica no tenen una gran cabuda en la seva visió d'Espanya, malgrat l'interès mostrat pels membres del CEH en aquests temes. Recollint la tradició historiogràfica nascuda en el segle xvi i reelaborada en el xix, don Ramón feia néixer la nació moderna a l'edat mitjana. Els pilars del futur Estat-Nació es remuntaven, per ell, al període visigot i s'havien consolidat durant la "Reconquesta". De la prehistòria, la protohistòria i l'antiguitat es fixà especialment en el període que anava de les guerres celtibèriques a l'arribada dels visigots (segles II aC-V dC). Per ell, durant l'època romana, el sentiment provincial fou la premissa d'una consciència nacional i, per tant, més que en la conquesta romana, s'interessà en l'època Imperial. Espanya, país llatí, hauria vist l'eclosió del geni hispano-llatí (Reimond 2009: 160-165). Però com que tot i així no es podia escriure una *Historia de España* sense prehistòria i antiguitat, li calia trobar els especialistes adients.

Pel que es deixa entendre en una carta de Sánchez Albornoz a Menéndez Pidal del 4 de novembre de 1949, la censura controlava els col·laboradors a la *Historia de España*. Per exemple, en el que seria el tom VI (*Los comienzos de la reconquista* editat el 1956) en el qual havia de participar Sánchez Albornoz, aquest va ser censurat i fou substituït per Ricardo del Arco (Pérez Villanueva 1991: 412, 416). Per tant, Menéndez Pidal estava sotmès a diversos condicionants a l'hora de cercar els col·laboradors dels diferents volums: a part de bons coneixedors del tema, per descomptat, havien de ser espanyols, evidentment, compartir el tarannà liberal del director del projecte (demonstrable mitjançant algun lligam amb l'antic CEH), i si era possible acceptables per les autoritats del règim.

Fos com fos, el 1947 va aparèixer un nou tom de la *Historia de España*. Correspondia al tom I, vol. 1 *España prehistórica*. El seu índex era el següent: Part I. *Características geográficas del solar hispano* (Eduardo Hernández Pacheco i Francisco Hernández Pacheco); Part II. *Antropología prehistórica de España* (Luis de Hoyos Sáinz); Part III. *El paleolítico español* (Martín Almagro); Part IV. *El neolítico* (Alberto del Castillo); Part V. *La edad del bronce de las islas Baleares* (Juan Maluquer de Motes); Part VI. *La edad del bronce* (Juan de Mata Carriazo).

Fem una repassada als autors de cada part. Eduardo Hernández Pacheco, catedràtic de geologia a la Universitat de Madrid, fou becari de la JAE i membre destacat de la CIPP abans de la guerra (Jordá 1992), i Francisco Hernández Pacheco, fill de l'anterior, era catedràtic de geografia física de la Universitat de Madrid. El prestigiós antropòleg Luis de Hoyos Sáinz va ser becari de la JAE i col·laborador del CHE. En aquest volum figura com a catedràtic de la Universitat de Madrid; el que no diu és que, per circumstàncies

del món acadèmic, era catedràtic de “Higiene Escolar” en la secció de Pedagogia de la Facultat de Filosofia i Lletres (Ortiz 1987). Alberto del Castillo havia estat deixeble de Bosch i en aquells moments era catedràtic d'història universal antiga i mitjana (Riu 1979). Juan de Mata Carriazo fou estret col·laborador de Gómez Moreno en el CEH, i en aquelles dates era catedràtic d'història d'Espanya antiga i mitjana a la Universitat de Sevilla (Carriazo 2001). Pel que fa a Martín Almagro Basch, catedràtic de prehistòria de la Universitat de Barcelona (la càtedra que fins feia pocs anys ocupava Bosch Gimpera abans de marxar a l'exili), sabem que intervingué en la *Historia de España* de Menéndez Pidal en substitució de J. Cabré (deixeble de Gómez Moreno), que no havia lliurat a temps l'encàrrec rebut. La recomanació de comptar amb Almagro va venir de B. Taracena i de A. García y Bellido (Gracia Alonso 2012: 253, carta Alcocer-Almagro del 23 de desembre de 1941. Arxiu Museu Arqueològic de Catalunya-Barcelona, Correspondència Almagro 1940-1941).

Juan Cabré Aguiló morí el 1947, el mateix any de publicació d'aquest volum primer, deixant també a mig fer el volum del *Corpus Vasorum Hispanorum* dedicat a la ceràmica ibèrica del SE i Llevant. Per la seva trajectòria, Cabré tenia el perfil idoni per participar en el projecte de la *Historia de España*. Abans de la guerra civil havia format part del grup d'arqueòlegs de la JAE a través de la Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas i, posteriorment, en la secció arqueològica del CEH. Després de la guerra fou nomenat cap de secció de Prehistòria de l'Instituto Diego de Velázquez del CSIC (DD.AA. 1984). Cabré s'havia dedicat tant a l'art rupestre (entre 1909 i 1917 en col·laboració amb Henri Breuil) com a la cultura ibèrica i a la cultura de l'edat del ferro, amb importants excavacions com la de Las Cogotas (Àvila). Per tant, si la sobtada mort no li ho hagués impedit, hauria estat ell l'autor del capítol sobre art rupestre que finalment encarregaren a Almagro.

No sabem qui suggerí a Menéndez Pidal el nom de Maluquer, però els candidats són molts i no excloents. Potser va ser el mateix Bosch Gimpera, des de l'exili, o Pericot, des de Barcelona. També ho podien fer els mateixos que recomanaren Almagro: Taracena i García y Bellido o, per què no, el mateix Almagro, però això sembla menys probable. És cert que Almagro, per propi interès, va procurar promocionar la gent vàlida que tenia al voltant. En una carta d'Almagro al marquès de Lozoya del 13 d'octubre de 1939, referint-se a Maluquer, diu “persona de valía según me recomienda Pericot”. En aquell moment Lozoya era director general de Belles Arts. Almagro li estava recomanant Maluquer per les seves oposicions a museus, que finalment sembla que no va servir de res perquè Maluquer les va perdre (Gracia Alonso 2012: 149). També va donar a Maluquer la secretaria dels Cursos Internacionals d'Arqueologia a Empúries (Gracia Alonso 2012: 194), però no estic segur que Maluquer acceptés amb facilitat la dependència d'Almagro, atès que des d'un bon començament va demostrar la seva independència de criteris.

És evident que Maluquer havia de contemporitzar amb Almagro —ves quin remei—, però no perdia

ocasió per proclamar la seva filiació “boschiana”. Prenem com a exemple la seva tesi doctoral: *Las invasiones europeas en el nordeste de España durante la Edad del Bronce y la primera Edad del Hierro* (1945). Quan en publicà un extens resum a la revista *Ampurias*, fundada i dirigida per Almagro, l'encapçalà amb aquesta frase:

La sistematización de la primera Edad del Hierro en Cataluña ha sido obra de P. Bosch Gimpera y de la Escuela de prehistoriadores en la que nos hemos formado, reunida en torno al Seminario de Prehistoria de la Universidad y al Museo de Arqueología de Barcelona (Maluquer de Motes 1945-1946: 115).

Per dir això a l'any 1946, amb Bosch proscrit i a l'exili, cal estar segur d'un mateix. A més, en la primera nota de l'esmentat article aclaria que (disculpeu la llargada de la citació):

Nuestra particular afición a la Edad del Hierro tiene por origen un completísimo curso de Seminario en la Universidad de Barcelona, realizado en 1935-36, bajo la dirección de nuestro maestro Dr. D. P. Bosch Gimpera, dedicado especialmente a la revisión de la cronología del bronce y hierro peninsular. Con posterioridad, el largo paréntesis de la guerra civil nos impidió el continuar las investigaciones, hasta que, reanudadas, fueron en parte materia de nuestra Tesis (1945) en la Universidad de Madrid, para la obtención del Doctorado con el título *Las invasiones europeas en el nordeste de España durante la Edad del Bronce y primera Edad del Hierro*. (...) Aunque no sea éste el lugar más apropiado, quiero hacer constar mi agradecimiento, en primer lugar, al Dr. D. Antonio García y Bellido, por su amabilidad en la dirección y patrocinio de la susodicha tesis. Debo también la mayor gratitud a mi maestro Dr. D. Luis Pericot García, por su solícita dirección, y al Dr. D. Martín Almagro Basch, Director del Museo Arqueológico de Barcelona, quien, con sus orientaciones y facilidades, ha contribuido en gran parte a dar realidad al tema (Maluquer de Motes 1945-1946: 116, n. 1).

Sabem també que Maluquer es preocupà de fer arribar un exemplar de la tesi a Bosch. Així apareix en una carta del 25 de gener de 1947 entre Bosch i Pericot, en la qual el primer diu haver agraït molt a Maluquer l'enviament de la seva interessant tesi doctoral on Bosch declara que hi ha moltes coses noves que ha llegit amb molt de profit, malgrat que amb la cronologia potser no hi està d'acord (Gracia et al. 2002: 246, carta 114).

Fos quin fos el camí que portà Maluquer cap a la *Historia de España*, el segur és que la seva participació en aquest volum fou molt significativa, no tant pel seu contingut, 36 pàgines sobre l'edat del bronze de les illes Balears, sinó pel prestigi que suposava per la carrera d'un arqueòleg acabat de doctorar i encara sense plaça fixa.

Si analitzem el contingut d'aquestes 36 planes, veurem que Maluquer segueix la interpretació de la cultura talaiòtica que feia la que ell mateix anomena “escuela clásica” (representada per Bosch, Pericot, Martínez Santa-Olalla, Colominas). Segons aquesta, a Mallorca (Colominas 1923) i a Menorca (Martínez

Santa-Olalla 1937), hi hauria una gran densitat de població, deduïda pel nombre de poblets descoberts. Considera així que les illes eren relativament pobres pel fet que les fonts literàries posteriors afirmen que els seus habitants desconeixen la vinya i l'oli d'oliva. Suposa, doncs, que la població vivia gairebé exclusivament del comerç, jugant un paper d'intermediaris entre les poblacions mineres del sud de la península Ibèrica, riques en coure i plata, i Itàlia i la resta del Mediterrani. La cultura dels talaiots tindria el seu apogeu en el bronze IV europeu, entre el 1200 i el 1000. A favor d'aquesta hipòtesi hi hauria el fet que gairebé la quasi totalitat del material utilitzat per aquestes poblacions és d'origen estranger. La seva decadència coincidiria amb la gran expansió del comerç púnic (a partir de l'establiment dels púnics a Eivissa en el segle VII) i la consegüent pèrdua del monopoli del comerç del coure. Poc després trobaríem la població baleàrica com a mercenària de púnics i grecs (des del segle V, en el setge d'Himera) la qual cosa produuria un ressorgiment i la reocupació de multitud de poblets (I: 736, 741 i 748-749).

Enfront d'aquesta hipòtesi, Almagro defensava que la cultura talaiòtica no fou gaire anterior al 750 aC, a partir de la cronologia aportada pels dipòsits de bronzes trobats a la Ría de Huelva (Almagro 1949). Com a rèplica, Maluquer argumenta que trobem els cartaginesos establerts a Eivissa probablement en el segle VII i amb tota seguretat en el VI; també coneixem que els balears serviren com a mercenaris ja en el segle VI i amb seguretat en el V i que les fonts els descriuen com unes poblacions molt bàrbares, l'especialitat de les quals era la fona, cosa que poc s'adiu —creu ell— amb el poble talaiòtic, hàbils constructors i posseïdors d'armament de bronze. Conclou que si realment la cultura dels talaiots es va desenvolupar, com diu Almagro, al voltant del 750, és estranya la ràpida decadència d'aquest poble en menys de cent cinquanta anys. Defensa, per tant, la cronologia donada per la "escuela clásica" (I: 749-750).

De la mateixa manera, Maluquer recull la hipòtesi de Bosch Gimpera, segons la qual la població de les Balears, igual que la sarda, correspondria a un mateix cercle de població del Mediterrani central, originària del nord d'Àfrica (l'anomenat per Frobenius el "cercle de cultura de les Sirtes"). En canvi, per alguns autors, principalment anglesos com Gordon Childe, la cultura dels talaiots s'havia de posar en relació amb els megalits de l'eneolític-bronze del sud peninsular, però Maluquer insisteix que els materials donen una cronologia superior, de plena edat del bronze o més tardana (I: 745-746).

En definitiva, veiem en aquest capítol un Maluquer minuciós en les descripcions d'un tema que no coneix de primera mà, que segueix fidel a les hipòtesis que els seus mestres van formular abans de la guerra civil. En determinats moments llança idees suggestives, com que la diversitat de monuments funeraris sembla respondre a diverses categories socials i probablement cada casta posseïa les seves pròpies construccions, però en cap moment desenvolupa aquesta hipòtesi.

L'any següent a la publicació d'aquest volum es convocà el concurs per cobrir les càtedres de Salamanca i Saragossa, al qual Maluquer es presentà. El

concurs es convocà el 1948 i les proves s'iniciaren l'1 de novembre de 1949. Eren les primeres oposicions a càtedra que es convocaven després de la guerra civil i els candidats eren: Augusto Fernández Avilés, Joan Maluquer de Motes, Miquel Tarradell, Pere de Palol i Antonio Beltrán. El tribunal, presidit per Cayetano de Mergelina (catedràtic d'arqueologia, epigrafia i numismàtica i rector de la Universitat de Valladolid), estava format a més per Josep Amorós (catedràtic d'arqueologia, epigrafia i numismàtica de la Universitat de Barcelona), Antonio García y Bellido (catedràtic d'arqueologia clàssica de la Universitat de Madrid), Martín Almagro Basch (catedràtic de prehistòria de la Universitat de Barcelona) i Blas Taracena (director del Museo Arqueológico Nacional). Hi van haver pressions creuades entre Almagro, Pericot i Bosch perquè Maluquer guanyés la càtedra de Salamanca. Finalment, el concurs es va resoldre el 22 de novembre de 1949. Antonio Beltrán quedà en primera posició, i Maluquer el segon. Con és lògic, Beltrán, fill del numismata aragonès Pío Beltrán, escollí la plaça de Saragossa, per la qual cosa Maluquer se n'anà a Salamanca (Beltrán 1988: 93-97; Gracia Alonso 2009: 132-133).

Maluquer, un arqueòleg més aviat comprensiu

En els cinc anys següents a l'obtenció de la càtedra de Salamanca es van publicar els dos volums restants que completaven el tom primer de la *Historia de España*. Tot seguit donarem una ràpida ullada als seus índexs:

1952. *España protohistórica*, volum 2. *La España de las invasiones célticas y el mundo de las colonizaciones*. Índex: Part I. *Las invasiones célticas en España* (M. Almagro); Part II. *Protohistoria: Tartessos* (A. García y Bellido); Part III. *Colonizaciones púnicas* (A. García y Bellido); Part IV. *Colonizaciones griegas* (A. García y Bellido).

1954. *España prerromana*, volum 3 *Etnología de los pueblos de Hispania*. Índex: Part I. *Los pueblos de la España céltica*. * *Pueblos celtas* (J. Maluquer de Motes), * *Los pueblos celtibéricos* (B. Taracena); Part II. *Los pueblos de la España ibérica*, * *Pueblos ibéricos* (J. Maluquer de Motes), * *Arte ibérico* (A. García y Bellido), * *La escritura de la España prerromana (epigrafía y numismática)* (J. Caro Baroja).

Comparant els índexs dels dos volums del tom primer, fa la sensació que hi ha temes repetits. Com si en el volum 2 hi faltessin els ibers i en el 3 hi sobressin els celtes. A més, observeu que Martín Almagro apareix en els volums 1 (1947) i 2 (1952), però no així en el 3 (1954). És molt possible que part de la responsabilitat de la disbauxa —si és que realment es va donar— estigué en els agres debats arqueològics que en la dècada dels cinquanta afecaven l'arqueologia dels ibers.

Sobre aquesta segona participació d'en Maluquer, només dir que abans de 1947, Maluquer tenia molt poques publicacions: 4 articles curts i 1 recensió a *Ampurias*, 1 article de síntesi sobre la prehistòria lleidatana a la revista *Ilerda* (1945, 5) i la seva tesi doctoral apareguda com a article també a *Ampurias* (1945-1946, 7-8), però set anys després, l'any 1954, el bagatge bibliogràfic serà significativament més gran:

42 articles curts i 4 de més entitat, 43 recensions, 5 publicacions de síntesi sobre prehistòria pirinenca i 2 de divulgació, així com els primers resultats de les excavacions de Cortes de Navarra (Maluquer de Motes 1954; DD-AA. 2000).

Qui apareix en els dos volums, i de manera molt més destacada (amb moltes pàgines) és Antonio García y Bellido (Olmos 1994; Reyes 2007), estretament vinculat al CEH abans de la guerra civil, a més de ser catedràtic d'arqueologia clàssica de la Universitat de Madrid des de 1931. Des d'aleshores García y Bellido estava tant o més compromès que Menéndez Pidal a descobrir i estudiar les "essències nacionals". Mantingut en el càrrec de catedràtic d'arqueologia clàssica després de la guerra, s'integrà en el CSIC on promogué la fundació de l'Instituto Rodrigo Caro, que dirigí fins a la seva mort el 1972. Per la seva part, Blas Taracena, mort prematurament el 1951 abans de veure el volum publicat, era director del Museo Arqueológico Nacional des de 1939 i secretari de l'Instituto Diego de Velázquez del CSIC. Abans de la guerra s'encarregà de les excavacions de Numància i fou director del Museo Numantino des de 1919 fins a 1936, període durant el qual establí bones relacions amb Bosch Gimpera i els seus deixebles. Com ja hem esmentat, el 1948 formà part del tribunal de la càtedra que Maluquer guanyà a Salamanca i, com a director de les excavacions de Cortes de Navarra, convidà Maluquer a col·laborar-hi (Beltrán 1951). Finalment, Julio Caro Baroja (Alvar 2006; Romero 2006) va ser deixeble de Telesforo de Aranzadi, qui havia estat col·laborador del CEH. Antropòleg polifacètic, durant la dècada dels quaranta elaborà un seguit d'estudis sobre temàtica protohistòrica que, lligant etnologia i prehistòria, reconstruïen les formes de vida dels pobles indígenes preromans en els seus aspectes polítics, econòmics, religiosos i fins i tot tecnològics.⁵

Pel que fa al context polític i intel·lectual d'aleshores, és important recordar que ben aviat sorgí en el bàndol dels vencedors de la guerra un petit grup d'intel·lectuals que pretenien integrar els "altres", l'antic adversari. Aquesta fou la postura dels falangistes Dionisio Ridruejo, Antonio Tovar i Pedro Laín, entre d'altres; eren els autoanomenats "comprendens" enfront dels qualificats com "excluyentes", segons definició del mateix Ridruejo (Pérez Pascual 1998: 297; Varela 1999: 18). Del cantó dels "excluyentes" hi havia la tradició catòlica ultramuntana de la qual formava part la majoria de la jerarquia eclesiàstica juntament amb sectors d'Acción Católica i l'Opus Dei agrupats des de 1947 entorn de la revista *Arbor*. Tots ells condemnaven la Institución Libre de Enseñanza i totes les seves creacions, inclòs com no podia ser d'una altra manera el CEH, convertint els intel·lectuals

en els principals responsables de la guerra civil i de la "desespañolización" d'Espanya.

Per part dels "comprendens", la Falange mai va tenir prevencions antiintel·lectualistes. Durant la guerra, amb la protecció de Serrano Suñer, la Falange va poder formar un aparell de propaganda sense comparació entre la resta de grups que havien secundat la sublevació militar. Van ser aquests joves falangistes (Laín, Ridruejo i Tovar com a més destacats) els que, després de la guerra, van intentar una selectiva incorporació a l'Espanya "Nacional" d'alguns dels millors intel·lectuals de la preguerra. Van ser ells qui van cridar a col·laborar en la revista *Esorial* a supervivents de la generació del 98 de la talla d'Azorín, Pío Baroja o el mateix Menéndez Pidal (Varela 1999: 344-352). Coincidint amb l'arribada al Ministerio de Educació Nacional de Joaquín Ruiz-Giménez (1951), que promogué Laín i Tovar als rectorats de Madrid i Salamanca, el sector intel·lectual falangista s'enfortí en les seves posicions. Però després de moltes picabaralles públiques i privades, la confrontació es tancà definitivament el 1956 amb el triomf dels "excluyentes" i el nomenament per Carrero Blanco de Laureano López Rodó com a secretari general tècnic de la Presidència del Govern (Juliá 2004).

En tot aquest afer, Menéndez Pidal no va jugar un paper secundari. Compromès intel·lectualment amb la República, havia acabat acceptant el règim de Franco com a mal menor però sense renunciar a les seves idees. Menéndez Pidal no era un falangista, però de fet, quan el 1935 publicà "El Imperio romano y su Provincia", pròleg a la *España Romana* (tom II de la *Historia de España*), alguns sectors ja van dir que es tractava d'un "pròleg falangista". L'autor va respondre taxativament dient que: "nada de fascismo tiene; sí tenía la proclamación de los caracteres de un pueblo" (Pérez Villanueva 1991: 338).⁶ No obstant això, alguns dels fragments d'aquell pròleg, com el que recollim aquí sota, eren més que sospitosos. Deia Menéndez Pidal, referint-se al decret de Teodosi prohibint els cultes pagans que:

Esta implantación de la unidad espiritual en el Imperio, con violenta supresión de los disidentes, tan celebrada por los grandes padres de la Iglesia, es actitud política igual a la de los maestros de Carlos V, los Reyes católicos; éstos y Teodosio tienen que salvar una crisis disolvente, y la salvan buscando por igual procedimiento la absoluta unanimidad estatal, que hoy por otros caminos buscan grandes pueblos para salvar otras crisis (Menéndez Pidal 1935: XXIX).

L'any 1935, aquests "altres pobles" que havien de salvar "altres crisis" suprimint violentament els dissidents pel bé de la unitat espiritual, podia referir-se tant al feixisme com al nazisme o al nostrat falangisme.

La batalla entre faccions del règim es llurava en diversos fronts, i l'arqueologia era un d'ells. No és inversemblant pensar que part d'aquestes tensions del món cultural dels anys cinquanta també poden explicar aquella sensació d'improvisació o d'indècisió

5. En la portada del volum tercer de la *Historia de España* (1954), Caro Baroja apareix com a director del Museo del Pueblo Español, suposo que perquè figurés algun càrrec, ja que aquest museu, fundat el 1934 per Luis de Hoyos Sainz, no semblava interessar gaire a ningú i de fet va romandre tancat al públic fins al 1971 (era un d'aquells anomenats "museo en cajas" en els quals el director no té gaire cosa a fer). Caro Baroja, efectivament, va ser el seu director des del 1942 fins al 1953, però ell sempre es va caracteritzar per mantenir-se al marge del món acadèmic.

6. Sobre Menéndez Pidal i la seva suposada visió falangista de la història d'Espanya de l'any 1935, vegeu Reimond 2009: 168-172.

que transmet l'estructura dels dos volums de la història "menendezpidaliana" apareguts el 1952 i el 1954. No deixa de ser significatiu, també, que en aquelles dates Martín Almagro publicés a la revista *Arbor* tres articles de títol prou clar:

1950: "Nuevas cuestiones científicas sobre la unidad de España", 16 (53): 39-45.

1953: "La dimensión universalista de la Prehistoria", 24 (87): 293-306.

1957: "La historia como sustentación espiritual del hombre", 36 (134): 167-175.

A aquest hi hem d'afegir dos llibres de temàtica semblant:

1957: *El hombre ante la Historia*. Editorial Rialp (Biblioteca del Pensamiento Actual, 82).

1958: *Origen y formación del pueblo hispano*. Ed. Vergara.

Cal recordar que l'Editorial Rialp va ser fundada el 1949 per membres de l'Opus Dei amb l'objectiu de difondre llibres coherents amb la cultura cristiana, i que la col·lecció "Biblioteca del Pensamiento Actual" era la seva columna vertebral. Rialp també publicà la tercera edició de *Camino*.

Massa coincidències. Tot porta a pensar que, en aquelles dates, Almagro va fer el seu particular "camí de Damasc", del qual va tornar convertit a la nova fe. Què es volia fer perdonar? El seu pas pel falangisme? Efectivament, Almagro havia estat falangista, però a aquestes alcàdes ja no ho era. El que sí que ho havia estat i ho continuava sent era Julio Martínez Santa-Olalla (Mederos 2003-2004; 2012), però ell no participà en la *Historia de España* de Menéndez Pidal. No pas perquè no compartís els ideals essencialistes de don Ramón, sinó més aviat per la creixent marginalitat a la qual es va veure abocat per part d'un ampli sector del món acadèmic, tant de la Universitat com, més encara, del CSIC.

Pel que fa a Maluquer, als antípodes de les essències pàtries espanyolistes, no per això es mantingué aliè a les picabaralles entre col·legues i companys de professió. Hi havia massa en joc. El 1954 signà la controvertida plaça de la càtedra de prehistòria de la Universitat de Madrid però no s'hi presentà. Els altres firmants eren, com és ben sabut, Almagro Basch i Martínez Santa-Olalla. A Maluquer no se li escapava que si Almagro obtenia la plaça de Madrid ell tindria l'oportunitat de tornar a Barcelona, com així va ser (Gracia Alonso 2012: 334-336).

La reacció de l'iberisme contra el celtisme

El 1941 Julio Martínez Santa-Olalla, en el seu *Esquema Paleontológico de la Península Hispánica* (Martínez Santa-Olalla 1941) establí l'existència d'una cultura i raça única de caràcter indoeuropeu per a tota la Península, resultat de cinc invasions successives entre el 1200 i el segle IV aC. A la vegada, minimitzà el factor ibèric en benefici de l'element cèltic. El "Hierro Céltico I" de la Meseta es convertia així en el nucli cultural originari de la història d'Espanya i des d'allà es propagava cap al sud i el litoral mediterrani. L'àrea tradicionalment considerada com a ibèrica no seria, doncs, altra cosa que la influència sobre el "Hierro

Céltico I" d'elements mediterranis (fenicis, púnics i grecs). És a dir, per Martínez Santa-Olalla els ibers no existiren ni com a raça ni com a cultura, i la iberització no era altra cosa que la romanització de l'ètnia cèltica hispànica (Ruiz-Sánchez-Bellón 2003: 161-162; Aranegui 2012: 29-53).

Per a Martín Almagro, i salvant les diferències personals amb Martínez Santa-Olalla (que eren moltes), la iberització també era vista com un fenomen cultural tardà, producte de les relacions mediterrànies amb grecs i romans. En canvi, en el tema invasionista Almagro defensava una única invasió, lenta i gradual (ca. 800-600), però que també hauria transformat substancialment el panorama ètnic peninsular. El seu argument es basà sobretot en la tipologia de les espases de bronze de la Ría de Huelva (Almagro 1949).

Tanta radicalitat no deixà indiferent García y Bellido que, en el mateix volum segon de la *Historia de España* (1952) en què Almagro defensava les seves teories panceltistes, advertí que:

una corriente celtófila que no ha mucho llegado a osadas consecuencias, ha querido negar incluso la existencia física de un pueblo ibero y una cultura ibera—racialmente hablando—, teniendo a esta como una simple consecuencia de la acción o influencia de las culturas próceres mediterráneas sobre un solo pueblo, el céltico, que hubo de ocupar en los últimos siglos anteriores a Cristo toda o casi toda la Península (*Protohistoria: Tartessos*: 304-305).

La reacció, però, ja havia començat alguns anys abans amb treballs com els de Maluquer, "El marco cultural del siglo IV a de C: antecedente necesario al estudio del problema «ibérico» en Cataluña" (Maluquer de Motes 1949), i més significatiu encara, els de Domingo Fletcher, "Defensa del Iberismo" (Fletcher 1949) i "¿Existieron los Iberos?" (Fletcher 1951), que portaren cap a la reespanyolització dels ibers com a cultura autòctona.

En el tercer volum de la *Historia de España* (1954: 305), Maluquer denunciava que la major precisió en el coneixement de les invasions indoeuropees, de la seva expansió i cronologia, han anat retallant el concepte d'Iberia fins haver-se formulat hipòtesis extremes, de negació d'allò ibèric, a parer de Maluquer amb prou feines justificades. Per sort —continua dient— s'ha imposat una "sabia reacción" amb l'anàlisi més objectiva de la qüestió i sobretot davant de la realitat de l'existència d'una cultura ibèrica molt característica, la "exacta valoración" de la qual, tot just iniciada, haurà d'aconseguir fites insospitades quan la recerca arqueològica arribi a la maduresa i a la densitat suficient per aconseguir el grau de coneixement al qual han arribat altres cultures mediterrànies, a les quals el món ibèric res té a envejar.

Maluquer no s'estigué d'affirmar que va existir una massa de població ibera, amb característiques pròpies i diferenciada dels pobles indoeuropeus que l'envolten. Sobre el seu origen, com que res permet suposar l'existència d'una invasió, creu que hem d'admetre el caràcter netament indígena de la població ibera, encara que accepta en els seus remots orígens la possibilitat que es tractés d'un element africà occidental amb un fort mestissatge d'aportacions mediterrànies. I afegeix que, sens dubte, aquestes poblacions es re-

munten als llunyans temps neolítics i potser encara anteriors, per la qual cosa res té de particular i insòlit que l'arqueologia comprovi en alguns sectors, en la base de poblacions ibèriques, una arrel a l'edat del bronze argàrica, com defensava Bosch Gimpera (III: 306 i 362). No va ser fins l'aparició de la Dama de Baza en context arqueològic el 1971, quan es van fixar millor les seqüències cronològiques i es va tancar un dels grans problemes de l'etapa anterior.⁷

En aquest aspecte podem dir que Maluquer es troba al centre mateix de la polèmica atès que, com hem vist, té l'encàrrec de redactar tant la part que correspon als celtes com la dels ibers del volum III de la *Historia de España*. D'entrada veiem que Maluquer organitza el capítol sobre celtes i ibers d'una manera molt semblant. Comença amb llargues i exhaustives descripcions seguint les zones arqueològiques, i no és fins després que s'ocupa de l'estructura política, social i podriem dir institucional també d'aquests pobles, quan les dades acompanyen. Religió, sacrificis, santuaris i pràctiques funeràries tanquen l'apartat social per donar entrada, així de sobte, a les formes de la vida econòmica, en un to sempre molt descriptiu (agricultura i ramaderia, caceria i pesca, indústries textil i metallúrgica, joieria) i una preocupació més arqueològica que d'història econòmica. Salvant les distàncies, i el rigor, segueix sense desprendre's del model que trobem a la *Arqueología española* (1929) de José R. Mélida, molt més ampliat amb noves dades, evidentment.

El primer que troba el lector en iniciar la lectura de l'estudi sobre els pobles celtes és una mena de declaració de principis. Maluquer diu que en el volum anterior (*España protohistórica*, 1952) s'han tractat àmpliament els elements ètnics que van penetrar a la nostra Península des dels darrers segles del segon mil·lenni i que contribuïren a formar el panorama racial i cultural amb els quals s'havien d'enfrontar els romans en conquerir Espanya.⁸ Així, al substrat peninsular heretat de l'edat del bronze se li uneixen dos nous elements de diferent procedència: l'element indoeuropeu continental i l'element mediterrani aportat per les colonitzacions, de "grandísima importància" perquè reforçarien els elements mediterranis anteriors, contribuint així a una profunda diferenciació entre "dos Espanys": una mediterrània o ibèrica, i l'altra continental o europea, a la qual per comoditat se la denomina —encara que aclareix que potser impròpiament— "España céltica".⁹ Per Maluquer, per tant, l'iber i el celta són dos mons culturals i ètnics diversos, que en el moment de la conquesta romana es trobaven en vies de compenetració i contacte però lluny d'assolir una unitat (III: 5).

Les dues espanyes, abans esmentades, recorden ni que sigui nominalment els desitjos de reconciliació

tant propers a Menéndez Pidal. També observo un tarannà conciliador en Maluquer quan elogia, per exemple, la tasca del Seminario de Estudios Galegos, i diu que en gran part el grup ha reprès els treballs de recerca dins del nou Instituto Padre Sarmiento (III: 42). Això no fou del tot cert. El Seminario de Estudios Galegos, creat el 1923, va desaparèixer el 1936 a causa de la repressió franquista, i va patir l'espoli parcial dels seus béns. És cert que el 1944 l'Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento, adscrit al CSIC, recull parcialment el llegat de l'antic Seminario, però sempre sota la supervisió de l'aparell franquista, lluny del galleguisme militant dels seus membres fundadors. Hi hagué continuïtat —sens dubte— en el cas de Florentino López Cuevillas (1886-1958) i Fermín Bouza-Brey (1901-1973), però també l'exili a Puerto Rico de Sebastián González García-Paz (1909-1967).

Què se n'ha fet del mestre Bosch?

Maluquer segueix Bosch (Bosch 1941) quan diu que la poderosa cultura celtibèrica representa sens dubte la darrera aportació céltica entrada a Espanya, que des de l'alt Duero irradia la seva influència cap a la vall de l'Ebre i la Meseta meridional, cap al nord i per la vall del Duero (*vacceus*), dividint l'antiga àrea cultural indoeuropea de la Meseta en dues zones, el cercle dels Verracos i la del nord. A aquesta expansió s'han d'atribuir les grans fortificacions dels castros de la Meseta (Cogotas), testimoni de l'expansió celtibèrica sobre la població anterior vetona (III: 131).

Diu Maluquer que en l'actualitat, és a dir, quan ell escriu, ja no es pot parlar de filiació ibèrica pel poble càntabre i retraire la seva formació bàsica als pobles del paleolític superior, a primera vista, sembla utòpic. Tampoc pensa que l'aparició de deserts planes de bronze justifiqui la seva relació amb la cultura argàrica, creada pels almeriencs (III: 22). En aquest tema es distancia de Bosch i segueix el parer de Caro Baroja. Schulten i Bosch atribueixen als lusitanos un caràcter ibèric més o menys marcat. En canvi, per Maluquer, els elements meridionals de la seva cultura podrien provenir del comerç atlàntic de l'edat del bronze, que el posterior contacte amb elements indoeuropeus no va esborrar (III: 28).

En el tema del món ibèric, Maluquer també té alguns punts de discrepància amb Bosch, per exemple en el cas dels ilergetes-ilercavons. Bosch suposava que els ilaraugats d'Hecateu, que posà en relació amb els ilergetes, havien estat desplaçats per una extensió dels edetans, i els ilergetes continuarien dominant part de la costa de la província de Tarragona. Més tard, aquests haurien patit la pressió en sentit contrari dels cossetans, els quals aïllaren en la costa un grup ilerget que reapareix a les fonts amb el nom d'ilercavons. En realitat, però —diu Maluquer—, no existeix una base sòlida per a aquesta argumentació, ja que en primer lloc, la projecció dels ilergetes de la costa vers l'interior no està recolzada per troballes arqueològiques que la justifiquin (III: 315).

Per Maluquer, en tot el nord-est, sobre un substrat cultural bàsicament hallstàttic arribat amb els camps d'urnes i fos amb la densa població preeixistent, a

7. Sobre el Franquisme i l'arqueologia vegeu Corbí 2009, i en particular sobre els celtes Ruiz Zapatero 1993; 2003.

8. Això no obstant, per explicar el mecanisme de les invasions cèltiques, esmenta una síntesi, encara inèdita, de Bosch Gimpera, amb un resum a *Zephyrus* (Bosch 1950). Es deu tractar del llarg article aparegut en diferents entregues a la revista *Études Celtaiques* (Bosch 1950-1953).

9. Impròpiament pel fet que "céltica" englobi tot Espanya, no per fer ús anacrònicament del terme "Espanya" referit a tota la Península!

partir de finals del segle v i més clarament en el iv, apareix una progressiva iberització en la cultura material a la qual no seria aliena l'acció comercial grega des d'Empúries (III: 316). És l'anomenada "teoria clàssica" relativa a la invasió cèltica del sud de França, que Bosch recolzava amb els textos d'Avié, Hecateu, Esquil i el pseudo-Escílax, i la presència de cultura material ibèrica en aquests territoris. Però —diu Maluquer— el millor coneixement de l'arqueologia del sud de França mostra un fenomen paral·lel al de la zona prepirinenca; és a dir: l'arribada de camps d'urnes, la seva fusió amb la població indígena, i un posterior contacte amb el món colonial grec, la qual cosa faria aparèixer una cultura material de tipus ibèric (III: 364 n. 32).

La España Ibérica crearà un art "original, maravilloso y fecundo" comparable amb l'art etrusc i amb l'arcaisme grec. Pel que fa a l'art celta, patrimoni de pobles i gens més rudes, posseeix una "marcadísima personalitat" que ens el presenta com una "provincia artística" important dins de la gran unitat artística indoeuropea. Com que es tracta, en molts casos, de poblacions inestables en el moment de la conquesta, no tingueren el temps suficient per al total desenvolupament de les seves possibilitats. La primerenca intervenció romana truncà moltes d'aquestes possibilitats i en desvirtuà d'altres, però en aillar aquests pobles dels de l'àrea ibèrica, la conquesta romana va contribuir a conservar més pur el seu esperit o l'estimulà en alguns casos amb motiu de la resistència. Això fa que la seva especial idiosincràsia es faci palesa en detalls i pervivències que arrelen profundament i que ressorgiran en etapes posteriors (III: 6). Aquestes pervivències de les quals parla Maluquer potser ja es trobaven en els plantejaments Bosch (Bosch 1951).

Per altra banda, i amb arguments semblants, Maluquer reacciona davant de la desvalorització de la cultura dels Castros. Diu que s'ha volgut veure en l'art d'aquest poble una manifestació molt tosca comparada amb l'art ibèric. No ha de ser considerada com un aspecte de l'escultura provincial romana, com creia García y Bellido (García y Bellido 1940-1941; 1942), sinó com quelcom autòcton d'arrel típicament celta i, en conseqüència, de l'esperit característic d'aquest poble encara que es provés la seva data tardana. Si com a art la seva tosquedad ens molesta, com a fet cultural castreñy ens haurà d'interessar vivament (III: 71).

Pel que fa a l'art ibèric, Maluquer el defineix com essencialment objectiu, i per això diu que es mantindrà constantment en una línia realista. Malgrat que està motivat per creences religioses, a l'art ibèric li manca misticisme, ja que és un art per ser gaudit pels sentits; d'aquí li ve la seva especial predilecció per la pintura i escultura; és l'art d'un poble que viu a l'aire lliure, és un art que representa el descobriment de la pròpia personalitat i vitalitat (III: 187). Davant seu, l'art dels celtes, pobles procedents de països boscosos i plens de boires, amb idees religioses senzilles i amb íntim contacte amb la Naturalesa, és necessàriament un art de pobles somiadors i imaginatius que rep influències de l'Espanya ibèrica i la transforma segons la seva pròpia manera de ser; és un art de simbolismes i d'abstraccions, que de pura

abstracció arriba a transformar-se en art merament decoratiu. Pobles de rica vida interior es complauran en un ric simbolisme, sense desig de plaer ni del propi gaudi, per a ser comprès, no gaudit; punt de partida d'una concepció de l'art que havia de trobar segles més tard els seus verdaders camins (III: 187). En definitiva, com a exponent de la sensibilitat d'un poble, l'art en constitueix el segell personal i original, i per això serà aquí on millor es podrà apreciar la dualitat de l'Espanya preromana, ja que l'art de les dues zones, celta i ibèrica, serà totalment oposat (III: 186). És a dir, Maluquer troba del tot desencertat comparar l'art celta peninsular amb l'ibèric, i reivindica una personalitat artística diferent per cada un d'ells.

Crec que aquest tractament de l'art dels pobles preromans també és una influència directa del mestratge de Bosch, o si més no, de les polèmiques en què es va veure immers el mestre. Per a Bosch, per exemple, les diferències entre l'art francocantàbric i l'art llevantí (recordem que per a ell tots dos eren contemporanis) responen segurament a una diferència psicològica ètnica. En concret, deia que "en el paleolític, les característiques espirituals, procedents de les nadiues disposicions de la raça i de l'ambient cultural comú, en el qual determinades tendències arriben a predominar i a esdevenir típiques, degueren existir igualment, com es comprova en el diferent caràcter que segella els productes de llur indústria i de llur art, malgrat que sovint responguin a necessitats idèntiques" (Bosch 1932: 37). Si canviem art francocantàbric i art llevantí per art celta i ibèric, distàncies històriques a part, la base de l'argumentació és la mateixa.

Hispània, un enigma històric

Continuant amb l'anàlisi del volum tercer de la *Historia de España*, Maluquer creu que en l'abandó de les ciutats indígenes de la Meseta situades en llocs alts van influenciar altres factors independents de la simple pressió de la diplomàcia romana, atès que mentre alguns s'abandonen, altres continuaren habitats. Això potser es va deure —diu ell— a l'existència de poblacions ètnicament diferents i a la decidida protecció que van donar els romans a algunes tribus enfront d'altres. Posa com a exemple el castro de Salmàntica, que en el segle iii pertanyia als vacceus durant la campanya d'Anníbal (Polibi III, 14, 1), mentre que més tard, els romans, refent antics límits, el van retornar als vetons (Ptolemeu II, 5, 7) (III: 97). Però va més enllà i fa un paral·lelisme entre aquest fenomen i el que va succeir històricament a la Meseta en l'edat mitjana en què, com a conseqüència de la invasió musulmana, gran part de la Meseta nord, particularment en la vall del Duero, es va despoblar i posteriorment, gràcies a la documentació medieval, es pot reconstruir la seva repoblació. Els nuclis repobladors en comptades ocasions s'estableixen en llocs nous, sinó que més aviat ocupen les antigues runes de pobles i ciutats, que es reconstrueixen. Si es valorés només des del punt de vista arqueològic, sense tenir present les fonts escrites, res no permetria suposar que aquests indrets haguessin patit un abandó tan llarg, de segles en alguns casos. Més encara, la persistència d'antics topònims a través de l'edat mitjana només

es pot acceptar —continua argumentant Maluquer— suposant que la repoblació no va significar que els llocs elegits estiguessin totalment abandonats. Més aviat es devia tractar d'incrementar la població de nuclis més o menys petits però ja existents (III: 98).

En aquests plantejaments de Maluquer semblen influir-hi els punts de vista de Menéndez Pidal i Américo Castro sobre la mateixa àrea geogràfica però durant els segles medievals. Per exemple, Menéndez Pidal negava la total despoblació de la conca del Duero en els primers segles de la “Reconquista”, com així defensà Sánchez Albornoz a *España, un enigma histórico*. Pidal es manifestà contrari a aquesta teoria (Menéndez Pidal 1960) i don Claudio replicà el 1964 amb un dels seus aclaparadors estudis (Sánchez Albornoz 1966). Per Pidal, aquesta pervivència era capital per explicar la pervivència de determinats caràcters dialectals de la zona (Pérez Villanueva 1991: 495; Catalán 1982).

Segons Sánchez Albornoz (Sánchez Albornoz 1923), la repoblació entre el Duero i el Tajo va donar origen a una organització sense precedents a Europa: per sobre, una reialesa poderosa i, per sota, una massa de camperols, vilans i “hidalgos”, quedant al mig una estreta minoria nobiliària. D'aquí extreu Sánchez Albornoz el predomini potser per sempre del “elemento pueblo” en contrast amb l'aristocràcia europea. Tan essencial era per a ell el fenomen de la despoblació i repoblació de la vall del Duero que es va aventurar a defensar-les contra l'opinió de Menéndez Pidal en un llibre del 1966 (Varela 1999: 302-306).

La polèmica tenia una dimensió molt més gran, ja que l'aparició el 1948 de *España en su historia: cristianos, moros y judíos* d'Américo Castro havia despertat un interès inusitat entre els mitjans intel·lectuals per aquests temes, tant de l'interior com de l'exili. Reeditat el llibre de Castro, amb modificacions, el 1954 amb el títol *La realidad histórica de España*, aviat generà la reacció irada de Sánchez Albornoz, com és ben sabut, que li dedica el seu *España: un enigma histórico* (1957). Com diu Varela (1999: 305), castrisme contra albornocisme: una de les polèmiques més intenses, més enverinades, més castisses i més absurdes del pensament espanyol contemporani.

Etnòleg, arqueòleg i historiador, tot en un

Des de principis dels anys trenta Maluquer fou membre de la Unió Excursionista de Barcelona, de l'associació escoltista Minyons de Muntanya i de l'agrupació patriòtica Palestra, creada per l'etnòleg Josep M. Batista i Roca. A més, el 1935-1936 cursà l'assignatura d'etnologia que Pericot impartia a la Universitat Autònoma de Barcelona. No ens ha de sobtar, per tant, trobar repartides aleatoriament pels capítols que va redactar de la *Historia de España*, abundants referències a paral·lels etnològics. Per exemple, parlant de la cultura material dels pobles celtes, afirma que apareixen nombrosos instruments agrícoles i pel treball de la fusta amb una tipologia que restarà constant en temps posteriors i passarà al patrimoni tipològic de l'edat mitjana i fins a la introducció de l'utilitatge modern (III: 110). En un

altre lloc diu que les pedres amb cassoleta del castro de Coaña van ser interpretades per García y Bellido com a llocs per a moldre productes minerals o vegetals, però més endavant les va reinterpretar com a monuments funeraris per a conservar les cendres dels familiars a l'interior de les cases (Fernández Ochoa *et al.* 2004; García-Bellido 2002). Maluquer accepta la primera interpretació perquè li sembla més plausible, ja que en els pobles actuals dels Pirineus s'utilitza un sistema per separar l'ordi de les palles llargues (III: 166-167). Sobre la pesca en els castros gal·lics, diu que s'han trobat pesos per a xarxa idèntics als utilitzats encara actualment (III: 173). I sobre les nombroses troballes de fusaioles, confirma la utilització del fus i la filosa, que en poc es diferencia de la que s'utilitza encara avui en els pobles de l'Occident i del nord de la Península (III: 176). També diu que l'ús del *sagum* devia ser general en tota la població del centre-oest peninsular, territoris en els quals encara el seu ús ha arribat fins als nostres dies amb el mantell femení de llana que porten les dones i que a voluntat els cobreix el cap i els serveix fins i tot per transportar les criatures de pocs anys (III: 176-177).

Dos darrers exemples. En el tipus d'habitatges que porten els indo-europeus, els bancs laterals compleixen perfectament per a Maluquer la funció del “escaño” típic dels pobles muntanyencs actuals. No oblidem que des de feia poc excavava el poblat de Cortes de Navarra (Munilla 2000; Ruíz Zapatero 2000) i en aquells anys publicà els primers resultats (Maluquer 1954), per la qual cosa encara no apareixen citats a l'obra (III: 182). Respecte a la ceràmica ibèrica d'ús domèstic, diu que és fabricada a mà davant de la necessitat que la vaixella tingüés l'elasticitat suficient per a resistir el foc. Per això s'utilitzaven fangs especials tal com succeeix en les actuals ceràmiques populars, atès que no tots els fangs són útils per a la cocció (III: 341).

L'etnologia i l'antropologia no només li serveixen com a recurs per interpretar la cultura material sinó també per proposar nous models socials. Per exemple, sobre el bandolerisme lusità, recull però no comparteix les hipòtesis de Caro Baroja a *Los pueblos de España* (Caro 1946) i a l'estudi de García y Bellido, *Bandas y guerrillas en las luchas con Roma* (García y Bellido 1945a) en donar-li una interpretació social, en la qual el bandolerisme es presenta com un moviment de rebel·lia de les classes socials desemparades, la de pastors i caçadors, esclaus i mossos sense fortuna contra classes riques. Maluquer no creu necessari buscar aquesta mena d'explicacions, que segons ell tenen poques dades positives, o seria explicable dins d'un marc polític molt més ben definit i estable del que mai fou el concepte tribal entre els lusitanos. En un Estat com el lusità —continua dient Maluquer— una guerra de classes és difícil d'admetre. Ell creu més aviat que per formar part d'un clan de base consanguínia calia superar determinades proves en les quals els joves s'aillen fins a realitzar una proesa que els doni dret a la consideració del clan (III: 153). A Maluquer això de les diferències de classe no el convencia gaire i insisteix més a buscar la resposta en una diferència ètnica o en el dret familiar. Es recolza per fer-ho en el fragment de Diodor en què

diu que els lusitans “cuando alcanzan la edad viril se marchan a las montañas...” (Diodor, V, 34). Però potser, conscient de la feblesa de les seves fonts, tendeix a treure importància al fenomen del bandolerisme, que segons ell hauria estat molt jutjat pels romans en la mesura que constituïa un destorb per a la seva pròpia organització administrativa. De fet, per a Maluquer, el bandolerisme lusità fou un fenomen absolutament normal en zones de contacte de dos gèneres de vida diferents, basats en economies agrícoles i ramaderes. Posa com a exemple la frontera occidental del delta d'Egipte durant tota la història faraònica (III: 153).

Sempre al voltant de la citació de Diodor (V, 34, 3) referent al fet que entre els vacceus el territori era comú i cada any se sortejava la part que cada un devia conrear, recol·lectant-se i reunint-se la collita per donar després a cada un segons les seves necessitats, Maluquer pensa que ha estat mal interpretada pels sociòlegs del segle XIX (i en concret cita Joaquín Costa: *Colectivismo agrario en España*, 1915). En canvi, està d'acord amb Ramos Loscertales a explicar aquest fenomen com el d'una economia pròpia d'un poble en migració (Ramos 1941). Continua dient que, en el cas dels vacceus, és típic d'un poble que des de la seva entrada en el territori no ha passat el temps suficient com perquè el seu sistema agrari evolucionés de la manera lògica i general dels pobles sedentaris. I conclou que restes de formes semblants poden rastrejar-se en l'especial organització de la terra comunal i de la propietat, així com en la limitació de la riquesa ramadera que existeix en alguns pobles de l'actual serra salmantina (III: 170-171).

Com a exemple de la manera de raonar del Maluquer arqueòleg, m'he fixat en la manera que té d'enfocar la cronologia de la ceràmica ibèrica. Segons Maluquer, dos aspectes han enterbolit el coneixement de la cultura ibèrica: l'origen i la cronologia de la seva ceràmica. Creu que la qüestió ha estat viciada per dos apriorismes. Respecte al seu origen, s'ha intentat erròniament fixar la seva filiació genètica atenent només a la tècnica decorativa. Pel que fa a la cronologia, s'han considerat aquestes ceràmiques com un tot homogeni d'una sola seqüència cronològica. Conseqüència del primer defecte fou la teoria de l'origen micènic que en un principi se li atribuí. El segon dels apriorismes va portat a voler cercar un lloc d'origen concret per a l'inici d'aquesta producció ceràmica al voltant d'una colònia grega o púnica, des d'on derivar els seus diferents grups estilístics. Per a Maluquer, aquests apriorismes han ofuscat una qüestió molt més senzilla, ja que per a ell la ceràmica ibèrica pròpiament dita és el producte obligat d'una societat mediterrània en el moment de pas de la producció familiar a la industrial. Això no succeí sense un contacte dels colonitzadors púnics i grecs amb les nostres costes i, a la vegada, l'assimilació de la cultura mediterrània occidental pels indígenes a través de la presència de grans masses de tropes mercenàries en els exèrcits cartaginesos des del segle V en endavant. Més greu encara és el problema de la cronologia de la ceràmica ibèrica que, pel fet de considerar-la una manifestació homogènia, la seva data d'aparició ha oscil·lat entre els segles VI aC i

l'I dC. Maluquer subratlla que tota interpretació cronològica derivada del caràcter intrísec o de la mateixa decoració de la ceràmica és defectuosa ja que tota solució del problema passa per l'aplicació d'uns rigorosos criteris estratigràfics, i el resultat així obtingut serà només vàlid per a un moment concret. Només quan es posseeixin dades i seqüències cronològiques locals ben fixades de tots els territoris ibèrics, es podrà intentar la sistematització de conjunt que ens doni una clara visió del problema cronològic general d'aquesta ceràmica (III: 347-348).

Quan Maluquer escriu aquests capítols, Nino Lamboglia ja havia publicat la seva tipologia de la ceràmica campaniana però, pel que sembla, el seu ús encara no s'havia generalitzat entre els arqueòlegs espanyols, i això es nota en la imprecisió en la datació dels jaciments i les interpretacions cronològiques anteriors a finals del segle I aC. Maluquer subratlla que aquesta ceràmica envernissada de negre anomenada campaniana (noteu el poc estès que estava encara el terme “campaniana”) apareix en quantitats enormes en els poblets de l'àrea llevantina, fins al punt que, durant els tres segles anteriors al canvi d'era, constitueix la ceràmica de luxe dels ibers (III: 354 i n. 110). Malgrat que Maluquer cita el treball de N. Lamboglia (Lamboglia 1952), es nota clarament que la seva tipologia de la campaniana encara no s'ha generalitzat tot i l'assistència regular de Lamboglia als Cursos Internacionals d'Arqueologia d'Empúries des de 1947 (Cortadella 1997).¹⁰

Poso una altra referència significativa de l'arqueologia d'aquells anys. Maluquer reconeix que, a pesar de l'existència d'escenes de ramaderia en les pintures de la ceràmica ibèrica, gairebé res se sap sobre les races concretes, malgrat l'enorme abundància de restes faunístiques que apareixen als poblat. Com a únic estudi sobre la qüestió remet a un article de Martí Rosell sobre la raça bovina marinera (Rossell 1924) (III: 338 i n. 70), cosa que posa en evidència el poc interès que es tenia aleshores pels estudis faunístics, i la consciència de Maluquer d'aquesta manca.

Com a exemple de la seva agudesa d'historiador, m'he fixat en l'apartat dedicat a la conquesta romana de la Meseta. Ell diu que per aconseguir el domini militar els romans van haver de lluitar no només amb les armes sinó també amb l'astúcia i la diplomàcia, i afirma que s'ha exagerat l'eficàcia de la política romana d'obligar a abandonar els llocs alts fortificats o de fàcil defensa per establir-se a les planes. Creu que el fenomen no degué ser tan simple ni tan ràpid com s'acostuma a presentar. La seva reflexió va més enllà i puntualitza que la resistència a abandonar els llocs d'hàbitat tradicionals, les cases, les propietats, els camps i les necròpolis, és sempre extraordinària,

10. Diu també Maluquer que el fil conductor de la cronologia antiga, com tothom sap, el constitueix la ceràmica i que en l'estat actual de l'arqueologia es desconeix pràcticament l'evolució i les espècies de les ceràmiques romanes anteriors a l'aparició de la sigil·lada, iniciada en l'etapa augustea. Conclou que l'arqueologia espanyola, en el seu moment actual, no es troba en condicions de classificar una ceràmica com a romana quan és anterior a August (III: 137). És evident que això ho escriu abans de la tipologia de la campaniana feta per Lamboglia.

i modernament, amb motiu dels conflictes bèl·lics que Europa ha viscut, el fet ha pogut ser constatat. Poblats pràcticament destruïts amb les guerres es reedifiquen ràpidament malgrat les restriccions, i els seus antics habitants tornen una vegada i una altra després d'haver estat evacuats militarment i desplaçats a altres terres. No és estrany fins i tot —conclou— el fet de poblacions que, situades entre dos línia de foc durant més d'un any i batudes constantment per ambdós bàndols, continuïn sent habitades (III: 136). Així, arriba a la conclusió que no fou per decisions militars ni tan sols polítiques que es van consolidar les bases per a l'assimilació de la cultura romana, principi de la verdadera romanització, sinó que aquestes tan sols s'aconsegueixen quan aquelles van acompanyades de mesures administratives i de condicions econòmiques que poden semblar avantatjoses, i de manera particular d'una determinada organització de la propietat (III: 136). I nosaltres ens preguntem, no estaria fent aquí, Maluquer, en forma de metàfora, un avvertiment a la sagnant victòria franquista?

Per acabar amb l'anàlisi de l'obra, només unes engrunes de la seva tria bibliogràfia. Per a l'estudi dels pobles galaics segueix Florentino López Cuevillas i Rui de Serpa Pinto (López-Serpa 1934), i en la vall del Duero, utilitza especialment el treball de José M. Ramos Loscertales (1890-1956): *El primer ataque de Roma contra Celtiberia* (Ramos 1941), catedràtic d'història d'Espanya a la Universitat de Salamanca, de la qual fou rector entre 1929 i 1931. També cita profusament la *Etnología* de Bosch Gimpera (Bosch 1932) i els seus articles posteriors sobre celtes. Es nota la importància de la revista *Zephyrus*, fundada per ell el 1950, amb molts articles recollits. Confia molt en l'aproximació filològica al món celta peninsular de Tovar (Tovar 1949; 1950), i en canvi descarta la de Schulten. Segueix Caro Baroja (Caro 1946) i el García y Bellido de *España y los españoles hace dos mil años* (García y Bellido 1945b). Pel que fa a Almagro, cita la seva aportació al volum segon de la *Historia de España* però sense comentar-lo. En canvi, no té cap inconvenient a rectificar quan cal el plantejament, des del seu punt de vista exagerat, de la cultura argàrica que fa Bosch a partir dels arguments del *Esquema paletnológico de la Península Hispánica* (Martínez Santa-Olalla 1946) (III: 38 n. 91).

Per al marc cultural dels celtes hispans utilitza, a banda de Caro Baroja (Caro 1946) i Tovar (Tovar 1949; 1950; Tovar-Navascués 1950), a Rodríguez Adrados (Rodríguez 1948) i J. M. Ramos Loscertales (Ramos 1942).

Per al món ibèric, Maluquer segueix sobretot al Bosch de la *Etnología* (Bosch 1932), del *Poblamiento antiguo y la formación de los pueblos de España* (Bosch 1944), no gens evident de trobar a l'Espanya d'aleshores, i també l'article "Los iberos" de *Cuadernos de Historia de España* (Bosch 1948), revista editada a Argentina per l'Instituto de Historia de España sota el patrocini de Claudio Sánchez Albornoz, cosa que mostra —si és que cal— que Maluquer estava al corrent dels treballs de Bosch des de l'exili. De Pericot cita el primer volum de la segona edició de la *Historia de España* (Pericot 1942), publicada per l'Institut Gallach, i *La España primitiva* (Pericot

1950). Tampoc podien faltar *Los pueblos de España* (Caro Baroja 1946), la *Numancia i la Hispania* (Schulten 1914; Schulten 1920). Per als pobles del nord-est, a part de les obres de Bosch, Pericot, Serra Ràfols i Rodrigo Pita (Pita 1948), cita el seu propi treball sobre les cultures hallstàtiques a Catalunya (Maluquer 1945-1946). Això sí, sobta trobar entre la bibliografia les obres de Wilhelm Othmer (Othmer 1904), Édouard Philippon (Philippon 1909) i el llibre del diplomàtic Pierson Dixon, *The Iberians of Spain and their relations with Aegean world* (Dixon 1940), potser per deplorar la política aïllacionista d'aleshores i tractar-se del treballs sobre els ibers d'un alemany, un francès i un anglès.

Història i metafísica nacionalista

El que definia a Menéndez Pidal com a historiador no era només el seu indubtable rigor filològic, sinó també la seva capacitat per a donar forma d'història a les inquietuds d'una generació d'intel·lectuals castellans alterats per la derrota exterior i les amenaces del nacionalisme perifèric i particularista (Varela 1999: 245). La profunda reflexió sobre el procés global de la història d'Espanya que acompanyà la gestació del projecte de Menéndez Pidal quedà reflectida en la sèrie de pròlegs que don Ramón anà publicant; meditats, extensos, documentats, per servir d'orientativa, en definitiva, al contingut de cada volum.¹¹ Fou un desplaçament del seu interès de la història com a saber, com a tècnica, a la història com a realitat viva del propi poble que cal copsar en la totalitat de la seva línia evolutiva (Jover Zamora 1992a: 53).

Segons Pérez Villanueva (1991: 402), a "Los españoles en la Historia", pròleg al tom primer, vol. 1 (acabat d'escriure a l'estiu del 1946), Menéndez Pidal va tenir sempre com a supòsit bàsic l'existència d'un ésser col·lectiu dels espanyols. Es preguntava, primer, "como es" i després "como se comporta cada pueblo actor", igual que Américo Castro i Sánchez Albornoz. Les discrepàncies estaven en l'origen de la condició d'espanyol. Castro negava que hagués existit "l'home espanyol" abans de la invasió musulmana. Pidal i Albornoz creien que no hi va haver solució de continuitat entre abans i després del 711. Pidal cercava allò tradicional permanent en les creacions col·lectives, en la "intrahistòria" de la cultura espanyola. La continuitat tradicional era igual, per a ell, a la continua renovació del que s'hereta. Per tant don Ramón era, al mateix temps, defensor de l'Espanya "castiza" i propulsor de la renovació d'Espanya.

Juaristi (2010: 85) analitza amb agudeza com Menéndez Pidal passa comptes amb la teoria de la diversitat constitutiva dels poble espanyol defensada per Bosch Gimpera. Per a Pidal, l'innegable localisme de la vida espanyola és el resultat d'una condició psi-

11. 1935. "El imperio romano y su provincia", *Historia de España*, tom II, *España romana* (Madrid: IX-XLIII); 1940. "Universalismo y nacionalismo. Romanos y germanos", *Historia de España*, tom III, *España visigoda (414-711 de J.C.)* (Madrid: VII-LV); 1947. "Los españoles en la historia. Cimas y depresiones en la curva de su vida política", *Historia de España*, tom I, vol. 1 *España prehistórica* (Madrid: IX-CIII); vegeu Catalán 1982.

cològica pròpia de l'espanyol, el “caràcter apartadizo ibèric” que ja van posar de manifest els autors de l'Antiguitat. Menéndez Pidal devia tenir ben present la defensa de la diversitat d'Espanya que va fer Bosch el 1937, en la conferència inaugural del curs de la Universitat de València. Per això, el 1947 insistia que:

... las causas del localismo no son las diversidades étnicas, psicológicas y lingüísticas, sino justamente lo contrario, la uniformidad del carácter, en todas partes individualista, el iberismo que describe Estrabón como poco apto para concebir la solidaridad (Menéndez Pidal 1947: LXV).

I encara es mostrava més directament “anti-Bosch” quan deia:

se supone ahora que toda acción contra la superestructura es un brote de fuerzas indígenas primitivas, rebeldes a la deformación artificial que les es impuesta; así, los reinos medievales son resurgimiento incoercible de antiguos núcleos prerromanos. Pero la realidad es que la estructura de la España prerromana nos es poco menos que desconocida, y cuando la conocemos un poco, la tenemos que dejar a un lado para inclinarnos a lo romano y visigodo, es decir, a la superestructura (Menéndez Pidal 1947: LXIX).

Bosch, en canvi, defensava la idea que el procés de la història d'Espanya era el joc i l'acció mutua de l'Espanya indígena, racial, primitiva i de la superestructura (a grans trets, romans, visigots, àrabs i dinasties dels austries i els borbons).

Per a Menéndez Pidal el poble espanyol existia, amb característiques pròpies i específiques, des de temps remots. Aquests trets no provenien de la geografia ni de la raça sinó de l'esdevenir històric i, en conseqüència, eren variables. Estrictament parlant, en Menéndez Pidal no hi ha, per tant, essencialisme però sí un sediment històric que s'ha mantingut immutable en allò fonamental a través dels segles. Però el poble, com a simple col·lectivitat, sense direcció, no és capaç de prendre la més mínima iniciativa. Les minories han existit en totes les èpoques de la història d'Espanya. La debilitat d'Espanya no s'ha d'atribuir a la falta de minories dirigents sinó al desacord d'aquestes (Dardé 2006: 206-207, 212). Més que el *Volksgeist* (“esperit del poble”), Pidal aplicava la teoria del “estado latente”, quelcom que batega i actua històricament a l'interior de la porció de realitat visible i la condiciona. Aquesta teoria partia de les seves recerques sobre el *Romancero*, i postulava que la cançó popular té un autor, una pàtria i una data, però els tres són múltiples per tractar-se de quelcom col·lectiu (Antelo 1964: 405-414; Reimond 2009: 153-160).¹²

El nacionalisme de Menéndez Pidal no es derivava de cap recerca científica sinó que, en tot cas, l'orienta.

La seva *Historia de España* havia de ser, per tant, un mostrarí d'aquestes idees preconcebudes. Els conceptes fonamentals sobre Espanya de Menéndez Pidal ja estaven formulats el 1936: 1) Espanya és eterna; 2) Els impulsos secessionistes que la sacsegen són una mena de “malaltia metafísica” inherent als espanyols; 3) La unitat lingüística és condició indispensable per a la seva unitat política; 4) L'hegemonia de la llengua i la cultura castellana es deu a un procés “natural”; 5) Espanya té una vocació imperial i universal (García Isasti 2004: 549). Són els conceptes històrics que definiran el nacionalisme espanyol, i que no eren, ni de lluny, els defensats per Bosch Gimpera, ni per Joan Maluquer de Motes, veient la seva trajectòria posterior.

Jordi Cortadella

Universitat Autònoma de Barcelona
jordi.cortadella@uab.cat

12. En canvi, la teoria imperant en aquells moments a la resta d'Europa era la proposada per Joseph Bédier (1864-1938), segons la qual rere els relats èpics medievals no hi havia cap fet real sinó que eren creacions lliures d'un autor individual que, en general, s'inspirava en cròniques eclesiàstiques redactades en llatí que tant podien recollir successos reals com fabulosos. Des de 1910 Menéndez Pidal veu aquestes teories com un atac greu a la seva concepció de la tradició (García Isasti 2004: 39-47).

Bibliografia

- ALMAGRO BASCH, M. (1949). El hallazgo de la Ría de Huelva y el final de la Edad del Bronce en el Occidente de Europa. *Ampurias*, 2: 85-143.
- ALVAR, J. (2006). Julio Caro Baroja y la Historia Antigua. *Revista de Historiografía*, 4: 110-118.
- ANTELO IGLESIAS, A. (1964). Filología e historiografía en la obra de Ramón Menéndez Pidal. *Thesaurus. Boletín del Instituto Caro y Cuervo*, 19 (3): 397-415.
- ARANEGUI, C. (2012). *Los Iberos ayer y hoy. Arqueología y culturas*. Marcial Pons. Madrid.
- BELTRÁN MARTÍNEZ, A. (1951). Don Blas Taracena y Aguirre. *Caesaraugusta / Publicaciones del Seminario de Arqueología y Numismática Aragonesas*, 1. Universidad de Salamanca. Salamanca: 37-47.
- BELTRAN MARTÍNEZ, A. (1988). *Ser arqueólogo*. Fundación Universidad-Empresa. Madrid.
- BOSCH GIMPERA, P. (1932). *Etnología de la península Ibérica*. Ed. Alpha. Barcelona (reedició Ed. Urgoiti. Pamplona, 2003).
- BOSCH GIMPERA, P. (1941). *Two Celtic Waves in Spain. The Sir John Rhys memorial lecture (British Academy 1939)*. Humphrey Milford. Londres.
- BOSCH GIMPERA, P. (1944). *El poblamiento antiguo y la formación de los pueblos de España*. Instituto de Historia de la UNAM. México.
- BOSCH GIMPERA, P. (1948). Los iberos. *Cuadernos de Historia de España*, 9: 5-93.
- BOSCH GIMPERA, P. (1950). Celtas e ilirios. *Zephyrus*, 2: 141-154.
- BOSCH GIMPERA, P. (1950-1953). Mouvements céltiques, essai de reconstruction. *Études Celtes*, 5: 352-400; 6: 71-126 i 328-355.
- BOSCH GIMPERA, P. (1951). De la España primitiva a la España Medieval. A: *Estudios dedicados a Menéndez Pidal*, 2. Patronato Marcelino Menéndez Pelayo. Madrid: 534-549.
- CAMARASA, J. M. (1995). Josep Maluquer i Nicolau (Barcelona 1883-Barcelona 1960). La gestió empresarial en la ciència, la gestió científica en l'empresa. A: *Ciencia i técnica als Països Catalans: una aproximació biogràfica*, vol. 2. Fundació Catalana per la Recerca. Barcelona: 1211-1243.
- CARO BAROJA, J. (1946). *Los pueblos de España: ensayo de etnología*. Barna. Barcelona.
- CARRIAZO RUBIO, J. L. (ed.) (2001). *Juan de Mata Carrizao Arroquia, perfiles de un centenario (1899-1999)*. Universidad de Sevilla. Sevilla.
- CASADO RIGALT, D. (2006). *José Ramón Mélida (1856-1933) y la arqueología española*. Real Academia de la Historia. Madrid.
- CATALÁN, D. (1982). España en su historiografía: de objeto a sujeto de la historia. A: MENÉNDEZ PIDAL, R. *Los españoles en la historia*. Espasa-Calpe. Madrid: 9-67.
- COLOMINAS, J. (1923). Els bronzes de la cultura dels talaiots de l'illa de Mallorca. *Butlletí de l'Associació Catalana d'Antropologia, Etnologia i Prehistòria*, 1: 88-98.
- CORBÍ, J. F. M. (2009). El franquismo en la arqueología: el pasado prehistórico y antiguo para la España una, grande y libre. *Arqueoweb*, 11: 1-64.
- CORTADELLA, J. (1997). El profesor Nino Lamboglia (1912-1977) y la arqueología clásica en España. A: MORA, G., DÍAZ-ANDREU, M. (eds.). *La cristalización del pasado: génesis y desarrollo del marco institucional de la arqueología en España* (Actas del II Congreso de Historia de la Arqueología en España, ss. XVIII-XX, Madrid 1995). Servicio de Publicaciones de la Universidad de Málaga / CSIS. Málaga: 553-563.
- CORTADELLA, J. (2003). Historia de un libro que se sostenía por sí mismo: la *Etnología de la Península Ibérica* de Pere Bosch Gimpera. A: BOSCH GIMPERA, P. *Etnología de la Península Ibérica*. Urgoiti. Pamplona: IX-CCXLIV.
- DARDÉ, C. (2006). La idea de España en los tomos de la "Historia de España" dirigidos por Ramón Menéndez Pidal, 1935-1980. *Norba, Revista de Historia*, 19: 205-218.
- DD.AA. (1984). *Juan Cabré Aguiló (1882-1992). Encuentro de homenaje*. Institución Fernando el Católico. Saragossa.
- DD.AA. (2000). Bibliografía del Prof. Dr. Joan Maluquer de Motes. *Pyrenae*, 22-23: 13-23.
- DÍAZ, E. (1977). La Institución Libre de Enseñanza en la España del nacional-catolicismo. A: *En el centenario de la Institución Libre de Enseñanza*. Tecnos. Madrid: 147-174.
- DÍAZ-ANDREU, M. (1996). Arqueólogos españoles en Alemania en el primer tercio del siglo XX. Los becarios de la Junta para la Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas. *Madridrer Mitteilungen*, 27: 205-224.
- DIXON, P. (1940). *The Iberians of Spain and their relations with Aegean world*. Oxford University Press. Oxford.
- DUPLÁ, A. (2001). A Francisco Franco Imperatorlas "Res Gestae Divi Augusti" de Pascual Galindo (1938). A: BARRIOS, M. J., CRESPO E. (coord.) (2001). Actas del X Congreso Español de Estudios Clásicos (21-25 de septiembre de 1999), vol. 3: 525-530.

- FERNÁNDEZ GALIANO, M. (1979). José Manuel Pabón (25-XII-1892 - 16-XII-1978). *Estudios Clásicos*, 23 (83): 190-197.
- FERNÁNDEZ OCHOA, C., VILLA VALDÉS, Á. (2004). El castro de Coaña antes y después de García y Bellido: claroscuros en el tránsito de la erudición al discurso científico. A: BLANQUEZ PÉREZ, J., PÉREZ RUIZ, M., BERNAL CASASOLA, D. (coord.). *Antonio García y Bellido. Miscelánea*. Universidad Autónoma de Madrid. Madrid: 129-141.
- FLETCHER, D. (1949). Defensa del Iberismo. *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 24: 168-187.
- FLETCHER, D. (1951). ¿Existieron los Iberos?. A: *Crónica del VI Congreso Arqueológico del Sudeste Español* (Alcoy, 1950). Publicaciones de la Junta Municipal de Arqueología y del Museo de Cartagena. Cartagena: 119-127.
- GARCÍA y BELLIDO, A. (1940-1941). El Castro de Coaña (Asturias) y algunas notas sobre el posible origen de esta cultura. *Archivo Español de Arqueología*, 14 (42): 188-217.
- GARCÍA y BELLIDO, A. (1942). El castro de Pendia. *Archivo Español de Arqueología*, 15 (49): 288-307.
- GARCÍA y BELLIDO, A. (1945a). Bandas y guerrillas en las luchas con Roma. *Hispania: Revista Española de Historia*, 21: 547-605.
- GARCÍA y BELLIDO, A. (1945b). *España y los españoles hace dos mil años según la "Geografía" de Strábon*. Espasa Calpe (Colección Austral, 515). Madrid.
- GARCÍA-BELLIDO, M. P. (2002). El yacimiento de Coaña y Antonio García y Bellido. A: DE BLAS CORTINA, M. Á., VILLA VALDÉS, Á. (coord.). *Los poblados fortificados del noroeste de la Península Ibérica: formación y desarrollo de la cultura castreña (Coloquios de Arqueología en la cuenca del Nervión: homenaje al Prof. Dr. José Manuel González y Fernández-Valles)*. Ayuntamiento de Navia. Navia: 39-46.
- GARCÍA ISASTI, P. (2004). *La España metafísica. Lectura crítica del pensamiento de Ramón Menéndez Pidal (1891-1936)*. Euskaltzaindia. Bilbao.
- GRACIA ALONSO, F. (2009). *La arqueología durante el primer franquismo (1939-1956)*. Ed. Bellaterra. Barcelona.
- GRACIA ALONSO, F. (2011). *Pere Bosch Gimpera. Universidad, política, exilio*. Marcial Pons. Madrid.
- GRACIA ALONSO, F. (2012). *Arqueología i política. La gestió de Martín Almagro Basch al capdavant del Museu Arqueològic Provincial de Barcelona (1939-1962)*. Universitat de Barcelona. Barcelona.
- GRACIA, F., FULLOLA, J. M., VILANOVA, F. (2002). *58 anys i 7 dies. Correspondència de Pere Bosch Gimpera a Lluís Pericot (1919-1974)*. Universitat de Barcelona. Barcelona.
- JORDÁ PARDO, F. (1992). El profesor D. Eduardo Hernández Pacheco y su contribución a la prehistoria de España. A: *III Congreso geológico de España y VIII Congreso Latinoamericano de Geología* (3, 1992, Salamanca), 1: 506-517.
- JOVER ZAMORA, J. M. (1992a). Menéndez Pidal y la historiografía española de su tiempo. A: *El legado cultural de España al siglo XXI*, vol. I. *Pensamiento, Historia y Ciencia*. Círculo de Lectores. Barcelona: 43-103.
- JOVER ZAMORA, J. M. (1992b). Historia e historiadores españoles en el siglo XX. A: *El legado cultural de España al siglo XXI*, vol. I. *Pensamiento, Historia y Ciencia*. Círculo de Lectores. Barcelona: 105-170.
- JUARISTI, J. (2010). Nación e Historia en el pensamiento de Ramón Menéndez Pidal. A: MAINER, J. C. (coord.). *El Centro de Estudios Históricos (1910) y sus vinculaciones aragonesas*. Institución Fernando el Católico. Zaragoza: 79-89.
- JULIÁ DÍAZ, S. (2004). La secularización del lenguaje político. A: PÉREZ, J., SEBASTIÁN, C., TEDDE P. (eds.). *Estudios en homenaje a Luis Ángel Rojo*, vol. II, *Economía y cambio histórico*. Editorial Complutense. Madrid: 247-267.
- LADERO QUESADA, M. Á. (2012). La primera madurez de los estudios históricos en España. 1900-1936. *En la España Medieval*, 35: 413-434.
- LAMBOGLIA, N. (1952) Per una classificazione preliminare della cerámica campana. *Atti del 1.º Congresso Internazionale di Studi Liguri, 1950, Bordighera*. Istituto internazionale di Studi Liguri / Museo Bicknell. Bordighera: 139-206.
- LÓPEZ CUEVILLAS, F., SERPA PINTO, R. de (1934). Estudos encol da edade do ferro no noroeste da península. As tribus e a sua constituzón Política, *Arquivos do Seminario de Estudos Galegos*, 6: 295-367.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1945-1946). Las culturas hallstatticas en Cataluña. *Ampurias*, 7-8: 115-184 i XV lámunes.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1949). El marco cultural del siglo IV a de C. Antecedente necesario al estudio del problema "ibérico" en Cataluña. A: *Crónica del IV Congreso Arqueológico del Sudeste Español* (Elche, 1948). Publicaciones de la Junta Municipal de Arqueología y del Museo de Cartagena. Cartagena: 191-204.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1954). *El yacimiento hallstattico de Cortes de Navarra. Estudio crítico I*. Diputación Foral de Navarra / Institución Príncipe de Viana. Pamplona.
- MALUQUER i SOSTRES, J. (1995). *Joan Maluquer i Viladot. Jurisconsult i polític*. Editorial Pòrtic. Barcelona.
- MALUQUER i VILADOT, J. (1934). *Una mica d'història. La catalanitat de la darrera Diputació Provincial de*

Barcelona (24 de febrer del 1930 – 14 d'abril del 1931). Lluís Gili editores. Barcelona.

MARAVALL, J. A. (1960). *Menéndez Pidal y la historia del pensamiento*. Ediciones Arión. Madrid.

MARTÍNEZ SANTA-OLALLA, J. (1937). L'état actuel de l'archéologie dans l'île de Minorque. A: *Commission internationale pour la préhistoire de la Méditerranée occidentale, conférence de Barcelone, 1935*. Museu d'Arqueologia de Catalunya. Barcelona: 25-28.

MARTÍNEZ SANTA-OLALLA, J. (1941). *Esquema paletnológico de la Península Hispánica*. Corona de estudios que la Sociedad Española de Antropología, Etnología y Prehistoria dedica a sus mártires. Madrid (segunda edición, Publicaciones del Seminario de Historia Primitiva del Hombre. Madrid 1946).

MEDEROS, A. (2003-2004). Julio Martínez Santa-Olalla y la interpretación aria de la Prehistoria de España (1939-1945). *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, 69-70: 13-56.

MEDEROS, A. (2012). El periplo académico de Julio Martínez Santa-Olalla en la década de los cincuenta. A: ROLDÁN, L., BLÁZQUEZ, J. (eds.). *Julio Martínez Santa-Olalla y el descubrimiento arqueológico de Carteia (1953-1961)*. Ediciones Universidad Autónoma de Madrid. Madrid: 69-81.

MENÉNDEZ PIDAL, R. (1935). El imperio romano y su provincia. A: *Historia de España*, tom II, *España romana*. Espasa Calpe. Madrid: IX-XLIII.

MENÉNDEZ PIDAL, R. (1947). Los españoles en la historia. Cimas y depresiones en la curva de su vida política. A: *Historia de España*, tom I, vol. 1, *España prehistórica*. Espasa Calpe. Madrid: IX-CIII.

MENÉNDEZ PIDAL, R. (1960). Repoblación y tradición en la cuenca del Duero. *Encyclopédia lingüística hispánica*, vol. I. CSIC. Madrid: XXIX-LVII.

MUNILLA, G. (2000). El profesor Juan Maluquer de Motes y la investigación en el poblado del Alto de la Cruz (Cortes de Navarra). *Pyrenae*, 22-23: 37-40.

OLMOS, R. (1994). Antonio García y Bellido y su época. Una posible lectura. *Archivo Español de Arqueología*, 67: 293-297.

ORTIZ GARCÍA, C. (1987). *Luis de Hoyos Sáinz y la antropología española*. CSIC. Madrid.

OTHMER, W. (1904). *Die Volkerstamme von Hispania Tarragonensis in der Römerzeit*. Friedrich-Wilhelms-Universität, Berlín (trad. al català de Pere Barnils Giol. Les tribus de la Hispania tarragonensis en temps dels romans. *Boletín de la Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 6 (46), 1912: 325-348).

PASAMAR, G. (1991). *Historiografía e ideología en la postguerra española: La ruptura de la tradición liberal*. Prensas Universitarias de Zaragoza. Saragossa.

PASAMAR, G. (2002). La profesión de historiador en la España franquista. A: FORCADELL, C., PEIRÓ, I. (coord.). *Lecturas de la historia: nueve reflexiones sobre historia de la historiografía*. Institución Fernando el Católico, Saragossa: 151-166.

PASAMAR, G. (2004). Las "historias de España" a lo largo del siglo xx: las transformaciones de un género clásico. A: GARCÍA CARLES, R. (coord.). *La construcción de las historias de España*. Fundación Carolina / Marcial Pons. Madrid: 299-381.

PÉREZ PASCUAL, J. I. (1998). *Ramón Menéndez Pidal. Ciencia y pasión*. Junta de Castilla y León. Valladolid.

PÉREZ-PRENDES, J. M. (1999). Presentación del homenaje. *Cuadernos de Historia del Derecho. Homenaje al profesor don Manuel Torres López*, 6 (1): 11-16.

PÉREZ VILLANUEVA, J. (1991). *Ramón Menéndez Pidal: su vida y su tiempo*. Espasa-Calpe. Madrid.

PERICOT, L. (1942). *Época primitiva y romana*. Tom 1 de la *Historia de España, gran historia general de los pueblos hispanos*. Instituto Gallach de Librería y Ediciones. Barcelona (primera ed. 1934).

PERICOT, L. (1950). *La España primitiva*. Ed. Barna (Colección histórica Laye, 6). Barcelona.

PHILIPPON, É. (1909). *Les Ibères, étude d'histoire, d'archéologie et de linguistique*. Champion. París.

PITA MERCÉ, R. (1948). *Los ilergetes*. La Editora Leridana / Ediciones Montaña. Lleida.

RAMOS LOSCERTALES, J. M. (1941). *El primer ataque de Roma contra Celtibérica. Discurso leído en la solemne apertura del Curso académico de 1941-42 de la Universidad de Salamanca*. Imprenta Hijos de F. Nuñéz. Salamanca.

RAMOS LOSCERTALES, J. M. (1942). Hospitio y clientela en la España céltica. Notas para su estudio. *Emérita*, 10: 308-337.

REIMOND, G. (2009). *L'Hispania aeterna* de Ramón Menéndez Pidal. Histoire et Antiquité dans la pensée pidalienne. *Anabases*, 9: 147-172.

REYES MOYA, P. (ed.) (2007): *Antonio García y Bellido (1903-2003). Actas del Curso de Verano-Homenaje. I Centenario de su nacimiento (Villanueva de los Infantes, 17-20 de septiembre de 2003)*. Asociación "García y Bellido" de Historia y Arqueología (ASGARBE). Ciudad Real.

RIU i RIU, M. (1979). Im Memoriam Alberto del Castillo Yurrita (1899-1976). *Studia Albornotiana*, 37: 722-742.

RODRÍGUEZ ADRADOS, F. (1948). *El sistema gentilicio decimal de los indoeuropeos occidentales y los orígenes de Roma*. CSIC. Madrid.

ROMERO RECIO, M. (2006). Los pueblos de España, un hito historiográfico. *Revista de Historiografía*, 4: 26-34.

- ROSSELL VILÀ, P. M. (1924). Origen de la raça bovina marinera. *Butlletí de l'Associació Catalana d'Antropologia, Etnologia i Prehistòria*, 2 (1): 67-72.
- RUIZ, A., SÁNCHEZ, A., BELLÓN, J. P. (2003). Aventuras y desventuras de los iberos durante el franquismo. A: WULFF, F. ÁLVAREZ, M. (eds.). *Antigüedad y franquismo (1936-1975)*. CEDMA. Málaga: 161-188.
- RUIZ ZAPATERO, G. (1993): El concepto de Celtas en la Prehistoria europea y española. A: ALMAGRO-GORBEA, M., RUIZ ZAPATERO, G. (eds.). *Los Celtas: Hispania y Europa*. Editorial Actas, Madrid: 23-62.
- RUIZ ZAPATERO, G. (2000). El bronce final y la primera edad del hierro del valle del Ebro: aprendiendo treinta años después. *Pyrenae*, 22-23: 93-97.
- RUIZ ZAPATERO, G. (2003). Historiografía y “uso público” de los celtas en la España franquista. A: WULFF, F. ÁLVAREZ, M. (eds.). *Antigüedad y franquismo (1936-1975)*. CEDMA. Málaga: 217-240.
- SÁNCHEZ ALBORNOZ, C. (1923). España y Francia en la Edad Media. Causas de su diferencia política. *Revista de Occidente*, 2: 294-316.
- SÁNCHEZ ALBORNOZ, C. (1966). *Despoblación y repoblación en el Valle del Duero*. Universidad de Buenos Aires / Instituto de Historia de España. Buenos Aires.
- SCHULTEN, A. (1914). *Die Keltiberer und ihre Kriege mit Rom*. Bruckmann, München (primer vol. de *Numantia*).
- SCHULTEN, A. (1920). *Hispania: Geografía, Etnología, Historia*. La Adademia. Barcelona.
- TOVAR, A. (1949). *Estudios sobre las primitivas lenguas hispánicas*. Universidad de Buenos Aires / Facultad de Filosofía y Letras. Buenos Aires.
- TOVAR, A. (1950), Sobre la complejidad de las invasiones indoeuropeas en nuestra Península. *Zephyrus*, 1: 33-37.
- TOVAR, A. NAVASCUÉS, J. M. de (1950). Algunas consideraciones sobre los nombre de divinidades del oeste peninsular. *Boletín de Filología XI, Miscelánea de Filología, Literatura e Historia Cultural à memoria de F. A. Coelho*, 2: 178-191.
- VARELA, J. (1999). *La novela de España. Los intelectuales y el problema español*. Taurus. Madrid.

Joan Maluquer de Motes, gestor universitario. El Plan Maluquer y la renovación de los estudios de Filosofía y Letras en la Universidad de Barcelona¹

Tras finalizar los estudios de secundaria en el instituto Jaume Balmes de Barcelona, como alumno libre procedente de La Salle Bonanova —aunque no se conserven los registros de dicha institución—, situado entonces en el recinto de la Universidad,² Joan Maluquer de Motes inició la carrera de Filosofía y

Letras el curso 1931-1932.³ Coincidio por tanto con el proceso reivindicativo de la autonomía universitaria tras la proclamación de la Segunda República que, en el otoño de 1931, había ya conseguido que las facultades de Filosofía y Letras de las universidades de Barcelona y Central de Madrid accediesen a una autonomía limitada considerada como una prueba para la concesión de un mayor grado de autogobierno de los centros de enseñanza superior (Gracia Alonso y Fullola 2008: 50-99). Dichas ansias de renovación estaban encabezadas en Barcelona por el rector Jaume Serra Hunter y el decano Pere Bosch Gimpera, quienes empezaron a aplicar los principios aprobados en 1919 por el Segundo Congreso Universitario Catalán que constituirían la base de los cambios profundos que se introducirán a partir de la concesión de la autonomía universitaria a la Universidad de Barcelona en 1933 en aplicación del Estatuto de Autonomía de Cataluña (Gracia Alonso 2011: 241-274).

Las propuestas de renovación de la docencia fueron presentadas por Bosch a la Junta de Facultad a mediados de 1933 en un extenso documento que

1. El presente trabajo se inscribe en los proyectos HAR 2011-28142 y SGR 2009-243

2. Maluquer de Motes estuvo matriculado como alumno libre en el Instituto Jaume Balmes el curso 1930-1931 en la sección de Letras, examinándose entre los meses de junio y septiembre de 1931 de las asignaturas correspondientes al año de materias comunes (Lengua Latina 03/07, sobresaliente; Nociones de Álgebra y Trigonometría, 26/06, aprobado; Geografía política y económica, 27/06, aprobado; Historia de la civilización española en sus relaciones en la universal, 01/07, aprobado; y Agricultura, 01/07, aprobado); primer año de la sección de Letras (Latín, segundo curso, 04/07, aprobado; Literatura española comparada con la extranjera, 25/09, aprobado; Psicología y Lógica, 22/06, aprobado; Italiano, primer curso, 03/07, aprobado) y segundo año de la sección de Letras (Literatura latina, 20/07, sobresaliente; Ética, 28/09, aprobado e Italiano, segundo curso, 28/09, aprobado).

Agradecemos al Sr. Víctor Fuentes Belmonte, del Colegio La Salle Bonanova de Barcelona, y a la Sra. Mireia Martínez y el personal de secretaría del IES Jaime Balmes de Barcelona su ayuda en la localización de los expedientes académicos de Joan Maluquer de Motes.

3. Sobre la figura de Maluquer de Motes pueden consultarse: AAVV 1992; Gracia Alonso 1986; 2009; Gracia Alonso y Munilla, 2000; Munilla 2011; Pasamar y Peiró 2002; Pellicer 2005.

Figura 1. 13/07/1933. Crucero Universitario por el Mediterráneo. Ante las Cariátides, en la Acrópolis de Atenas posan: Jaume Vicens Vives, Joan Maluquer de Motes y María Comas (primera fila); Roser Rahola, Rosario Haussmann, Concepción Taboada y Guillermo Díaz-Plaja (segunda fila) y Domènec Casanovas (tercera fila). Cuando Maluquer realice en noviembre de 1949 la oposición en la que consiguió la cátedra de Arqueología de la Universidad de Salamanca, le corresponderá tratar en la encerrona por sorteo el tema de la Acrópolis de Atenas. Foto: UB.

resumía las ideas elaboradas durante los años anteriores. Se pretendía dividir las asignaturas en tres grupos: cursos teóricos, conversaciones y ejercicios y cursos prácticos, además del trabajo en los seminarios.⁴ Un curso teórico podría ser impartido por profesores de cualquier categoría, rompiendo así la férrea dependencia de las asignaturas obligatorias con los catedráticos que las impartían tradicionalmente; las conversaciones, según el modelo de las universidades alemanas —referencia docente de Bosch desde su estancia en Berlín como becario de la JAE entre 1911 y 1914 (Gracia Alonso 2011: 51-90)— se orientarían a solucionar las dudas de los alumnos tanto de los cursos teóricos como de otras materias, exigiéndose de ellos una participación activa en las reuniones, cuyos temas a tratar debían ser publicitados previamente. Los ejercicios prácticos, dirigidos por los profesores numerarios o los ayudantes con la supervisión de aquellos, incluían: traducciones, confección de mapas, debates, lectura crítica de documentos, prácticas paleográficas, clasificación de materiales arqueológicos e identificación de los mismos mediante fotografías y prácticas de clasificación bibliográfica. Bosch quería que los alumnos tuviesen total libertad para estructurar su plan de estudios, concediendo preferencia a las asignaturas que mejor se adaptasen a los objetivos perseguidos por los estudiantes, y defendiendo que los discentes pudieran elegir entre cursos equivalentes

y siempre entre más de un profesor para cursar la misma materia. La reforma de los itinerarios no se restringía únicamente a la duplicación de la oferta, sino que implicaba una reorganización total de los objetivos de la licenciatura:

Sería necesario estudiar en el plan de las licenciaturas en Historia otra organización tomando como base un tipo que diese una visión completa de la Historia, y en la cual fuera necesario únicamente haber asistido a los cursos teóricos de todos los períodos, requiriéndose también la asistencia a las conversaciones y ejercicios prácticos de una única especialidad. La idea de esta organización sería que para aquellos que quisieran ser profesores de secundaria sería necesaria una visión completa, aunque convendría que una parte de la Historia la hubieran estudiado con mayor profundidad, participando en los trabajos prácticos y conociendo lo que es un Seminario, donde se habrían puesto en contacto con la técnica de investigación, aunque sin la necesidad de profundizar en ella (...) debe tenerse en cuenta que es erróneo el sistema actual de no establecer una diferencia esencial entre la formación de un profesor de secundaria y de un universitario o investigador.

Una de las principales preocupaciones de Bosch era convertir la Universidad en un centro de investigación y de difusión del conocimiento a todos los niveles, desde la extensión mediante los Cursos universitarios para obreros y la Universidad radiada que impulsará durante su etapa como rector (1933-1939), hasta el entronque y equiparación de la producción científica

4. Centro de Documentación de la Residencia de Estudiantes (CDRE). Fondo Bosch Gimpera. Caja 12. Documento sin título “El que subscriu...”.

con los principales modelos de referencia europeos, substituyendo el docente nemotécnico francés por el participativo anglosajón. El plan de estudios que Bosch propuso incluía una serie de materias básicas para todos los estudiantes de la licenciatura de Filosofía y Letras (Latín, Griego, Introducción a la Filosofía, Literatura general, Historia Universal, Historia del Arte y Geografía) a las que se unían las asignaturas complementarias (Lengua catalana, Literatura castellana, Literatura catalana, Historia de España e Historia de Cataluña), así como una específica (Árabe). Para la especialidad definía tres itinerarios, antecedentes de las futuras Secciones: Prehistoria e Historia Antigua, Historia Medieval e Historia Moderna y Contemporánea, cuyas asignaturas se organizaban en aplicación de las categorías citadas. En el caso de los estudios de Prehistoria e Historia Antigua las asignaturas básicas eran: Etnografía, Prehistoria, Historia de Oriente e Historia de Europa Antigua; estando constituido el segundo nivel por: Prácticas, Prehistoria de la Península Ibérica, Historia Antigua de España, Arqueología oriental, Arqueología clásica, Arqueología de la Península Ibérica, Instituciones griegas y romanas y Filosofía antigua, mientras que en la tercera se contaban: Griego, Latín, Literatura griega, Literatura latina, Seminario de Prehistoria, Seminario de Historia Antigua y Arqueología, Epigrafía y Numismática. Bosch propuso también la introducción del estudio obligatorio de las lenguas modernas, abogando por el inglés y el alemán en detrimento del francés y la reforma del sistema de evaluación defendiendo la realización de exámenes de conjunto previa solicitud del alumno tras la correspondiente certificación de haber cursado las materias de un itinerario. También propondrá la creación de una Licenciatura en Archivos, Bibliotecas y Museos que substituyera y mejorara la formación de los técnicos del Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos, incluyendo en las materias en que estructuraba su formación un amplio número de asignaturas con contenidos de prehistoria y arqueología (Gracia Alonso 2011: 254-255). Tras su elección como rector el 13 de diciembre de 1933, y en aplicación del Estatuto de Autonomía Universitaria redactado por el Patronato y aprobado por el Consejo de Ministros el 8 de septiembre del mismo año, se iniciaron las reformas en 1934 que quedarían interrumpidas por su destitución del cargo desde finales de 1934 como consecuencia de la proclamación de Companys en el mes de octubre, hasta su reposición en el mismo tras la victoria electoral del Frente Popular en febrero de 1936.

Maluquer coincidirá con un grupo de alumnos y profesores que marcarán en gran medida su vida académica y personal, como Mercedes Montañola Garriga, Roser Rahola Espona, Salvador Espriu, Amalia Tineo, Jaume Vicens Vives y Blanca González de Escandón, junto a los que participará con apenas dieciocho años en el Crucero Universitario por el Mediterráneo (Gracia Alonso y Fullola 2006) que, organizado por la Universidad Central y los ministerios de Estado e Instrucción Pública y Bellas Artes, recorrió entre los meses de junio y julio de 1933 Túnez, Malta, Egipto, Palestina, Creta, Rodas, Esmirna, Estambul, Salónica, Atenas, el Peloponeso, Sicilia, Nápoles y Mallorca,

una experiencia que marcará decisivamente sus intereses académicos. Durante la carrera cursará las asignaturas de Lengua latina; Lengua griega; Lengua y literatura española; Historia de España; Teoría del Arte; Lengua catalana e introducción a la Filosofía (curso 1931-1932); Lengua latina; Lengua griega; Historia de Cataluña; Historia del Arte; Historia Universal; Literatura catalana y Literatura general (curso 1932-1933); Etnografía; Prehistoria general; Prácticas de Prehistoria; Historia de Oriente; Historia de Europa en la Antigüedad; Lengua catalana; Lengua griega; Prehistoria de la península Ibérica y Arqueología oriental (curso 1934-1935); Arqueología clásica; Arqueología; Historia de Europa en la Antigüedad; Lengua latina; Lengua griega; Prácticas de Prehistoria; Seminario de Historia Antigua; Historia de Oriente; Historia de la península Ibérica; Epigrafía griega y latina; Etnología; Instituciones romanas y Lengua alemana (curso 1935-1936).⁵

El sistema de evaluación implantado por las reformas que substituyeron al antiguo Plan Moyano vigente desde 1856, eliminaba los exámenes específicos por asignaturas, introduciendo en su lugar una prueba de conjunto oral al finalizar los cursos comunes, junto a las pruebas de lengua (Molas 2010: 144-151; Casassas 2008: 26-47). El alumno preparaba de forma independiente dicha prueba con ayuda de los profesores de las asignaturas y de su profesor-tutor y, cuando se consideraba preparado, solicitaba la realización de la misma, siendo el único requisito la certificación previa de asistencia de los docentes de cada asignatura. En el caso de Maluquer, tras finalizar el curso 1932-1933, dedicó los dos semestres lectivos siguientes a preparar dicha prueba sin matricularse de nuevas materias, examen que realizó y aprobó el 3 de julio de 1934 con la calificación de admitido, mientras que el 27 y 28 de junio se había examinado de latín, griego, francés, catalán y castellano, obteniendo en todos los casos la misma nota: aprobado. La selección de asignaturas que cursará a partir de octubre de 1934 le decantará hacia el estudio de la Prehistoria y la Arqueología, siendo alumno, entre otros, de Alberto del Castillo y José Vicente Amorós, y discípulo de Lluís Pericot, a quien había conocido en el puerto de La Valetta durante el crucero universitario (Gracia Alonso y Fullola 2006: 138) y se incorporó a la Universidad de Barcelona al finalizar el mismo, y de Pere Bosch Gimpera, de quien será el último discípulo antes de su exilio en febrero de 1939.

Aunque terminó de cursar las materias escogidas en junio de 1936, no optó por examinarse inmediatamente, como sí hicieron sus condiscípulos Mercedes Montañola y Salvador Espriu (Fullola y Gracia Alonso 2010: 47-77) (Bonet 2010: 79-106), quienes superaron la prueba de licenciatura en vísperas de la Guerra Civil, sino que esperó hasta noviembre de 1937 para realizarlos, en compañía de María Bernet Rovira, su futura esposa, que se examinará de la especialidad de Historia Medieval una vez reanudada la vida académica en el curso 1937-1938 que había

5. AHUB 01-327674. Expediente personal Joan Maluquer de Motes. *Expediente académico*.

quedado interrumpida tras la sublevación militar de julio de 1936. Entre los días 24 y 27,⁶ Maluquer respondió en detallados ensayos de unos veinte folios cada uno a los siguientes temas: El grupo cultural de la península Ibérica durante el Neolítico-Eneolítico y su cronología; La cultura del Egipto predinástico; La talasocracia cretense y El problema de la población americana, a los que sumaría una traducción de 20 líneas extraídas de la *Germania* de Tácito y otra de la misma extensión de la *Anábasis* de Jenofonte. Un segundo bloque de pruebas estuvo formado por los ejercicios prácticos de Numismática —en el que analizó una moneda de época del emperador Claudio—; descripción y análisis de materiales de sílex, hueso y cerámica; elaboración de un mapa de Europa durante el Epipaleolítico y su evolución al Neolítico, y el comentario de tres fotografías de monumentos, entre ellos una de la muralla ciclópea de Tarragona, en cuyo redactado se muestran claramente las influencias del pensamiento de Bosch Gimpera y Adolf Schulten, al calificarla como ibérica por su obra similar a la de los poblados ibéricos catalanes: “Probablement la primera edificació de la muralla seria del segle vi i vi. Segons sembla en el periple d’Avieno (*Ora Marítima*) s’esmenta ja en el lloc de Tarragona una fortalesa que amb les seves torres domina la costa. Sobre la capa ciclòpia poden observar-se en la fotografia un o dos nivells típicament romans amb pedra indudablement escairada i almohadillat.” Conseguiría aprobar, pero su esfuerzo resultaría vano a causa de la guerra.

Tras servir en una batería de artillería antiaérea en Barcelona y en una unidad de infantería republicanas en el Pirineo antes de pasarse al bando nacional, Maluquer acabó la guerra en el Levante integrado en una unidad de artillería antitanque. Tras regresar a Barcelona, se encontró con la sorpresa de que el primer rectorado franquista, encabezado por Emilio Jimeno Gil (Gracia Alonso y Fullola 2008: 102-145), decidió anular los exámenes de licenciatura realizados durante la guerra por haber sido redactados en catalán. Por ello, Maluquer, tras ser desmovilizado, debió enfrentarse de nuevo a la prueba entre los días 12 y 15 de noviembre de 1939. El nuevo examen, escrito en castellano, incluyó los siguientes temas: Cronología de la Edad del Bronce y La Dinastía XVIII de Egipto, además de la traducción de un texto latino de Tito Livio sobre el asedio de Sagunto por Aníbal, y de otro griego referido a un pasaje de la Guerra del Peloponeso; un ejercicio práctico de Prehistoria consistente en el análisis de útiles de sílex; la identificación de materiales arqueológicos mediante fotografías y una prueba de epigrafía latina y numismática, en conjunto mucho más reducido que el afrontado dos años antes, pero en el que se mantenía claramente una parte de su estructura.

Pero de hecho se trató de poco más que una formalidad, por cuanto en el momento de realizar la segunda prueba Maluquer ya había sido contratado como ayudante de clases prácticas del nuevo responsable de la docencia de Prehistoria en la Universidad: Martín Almagro Basch, cargo que ejerció entre el 1

de octubre de 1939 y el 30 de septiembre de 1943, en que pasó a la categoría de profesor auxiliar hasta el 31 de diciembre de 1946, siendo posteriormente nombrado profesor adjunto de universidad interino desde el 1 de enero de 1947, aunque la interinidad se alargó tan sólo hasta septiembre cuando consolidó la plaza por concurso oposición con nombramiento efectivo a partir del día 9. Maluquer había empezado a trabajar como ayudante —ciclista en la denominación administrativa— en el Museo Arqueológico en 1939 tomando parte en las primeras excavaciones en Ampurias tras la guerra y Almagro le había apoyado ante el director general de Bellas Artes, el marqués de Lozoya, en su intento de aprobar las oposiciones de conservador de museos en 1940 (Gracia Alonso 2012: 149). Colaboró desde la Universidad con Almagro y Pericot en la puesta en marcha de los Cursos Internacionales de Arqueología en Ampurias (Gracia Alonso 2012: 184-185), y será el primero quien dirija su tesis doctoral defendida en 1945 en la Universidad Central de Madrid sobre el tema: *Las invasiones europeas en el nordeste de España durante la Edad del bronce y la primera Edad del Hierro*, cuyo contenido retomaba parte de la polémica existente sobre dichas migraciones durante esos años entre los puntos de vista divergentes del propio Almagro y Bosch Gimpera. Por ello, y aunque sentimentalmente se sentía vinculado a Pericot, Maluquer, al igual que otros jóvenes investigadores catalanes como Pere de Palol, Miquel Tarradell o Antonio Arribas era discípulo de Almagro y miembro de la estructura académica que el catedrático de Prehistoria de Barcelona intentaba poner en pie.

En 1948 se convocaron las primeras oposiciones libres tras el final de la guerra, al salir a concurso las cátedras de Arqueología de Zaragoza y Salamanca (Gracia Alonso 2009: 132-133). El 12 de julio de 1949 se hizo pública la composición del tribunal, integrado por Cayetano de Mergelina, Almagro, Antonio García y Bellido, José Vicente Amorós y Blas Taracena como miembros de la comisión titular, en tanto que Pericot, Emilio Camps, Julio Martínez Santa Olalla, Felipe Mateu Llopis y Joaquín María de Navascués integraron la suplente. La correspondencia que Maluquer sostuvo con Pericot durante el desarrollo de las pruebas⁷ indica claramente como Almagro y Amorós apostaron por Maluquer, quien también se benefició de las influencias de Pericot, e incluso de Bosch Gimpera ante Taracena, quien constituiría el tercero y decisivo voto para que obtuviera el segundo puesto en las oposiciones tras Antonio Beltrán y consiguiera el 22 de noviembre de 1949 la plaza de Salamanca, a la que se incorporó a principios de 1950, y en la que desarrolló una ingente labor (Gracia Alonso 2012: 205-206).

Tras diez años de estancia en Salamanca, Maluquer, por motivos personales y profesionales tomó la decisión de regresar a Barcelona y obtuvo el nombramiento de catedrático de Arqueología, Epigrafía y

6. AHUB. E XIII. Tomo 15. *Exàmens de llicenciatura realitzats abans de la Guerra Civil i repetits després.*

7. Biblioteca de Catalunya (BC). Llegat Lluís Pericot. Cartas Maluquer-Pericot de 12/07/1949; 02/11/1949; 09/11/1949; 16/11/1949; 22/11/1949 y 22/11/1949. Carta Bosch Gimpera-Pericot de 14/11/1949.

Figura 2. Junio de 1942. Fotografía de grupo de los docentes y estudiantes de la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Barcelona. Maluquer de Motes (tercera fila, primero por la derecha), aparece en calidad de profesor ayudante.
Foto: UB.

Numismática en virtud de la resolución del concurso de traslado convocado por Orden Ministerial de 1 de diciembre de 1958. Tomó posesión de la plaza el 16 de enero de 1959 empleando la obligada fórmula legal de "juramento de absoluta lealtad al jefe del Estado y estricta fidelidad a los principios básicos del Movimiento Nacional y demás Leyes Fundamentales del Reino". Habían pasado veintisiete años desde que iniciase sus estudios y algo menos de veinte desde que obtuviera por segunda vez su licenciatura. Pese a ello, su retorno a Barcelona se verá ensombrecido por la disputa surgida a raíz del fracaso en la oposición para obtener una plaza de conservador en el Museo Arqueológico, al ser vetado por Almagro, enfrentamiento que no sólo daría lugar a una ardua disputa legal, sino también al alejamiento de Maluquer tanto del propio museo como del Servicio de Investigaciones Arqueológicas de la Diputación de Barcelona, extremo que tendría consecuencias poco después con la fractura entre el museo y la Universidad rompiéndose una colaboración iniciada en 1935 (Gracia Alonso 2012: 353-355).

A finales de la década de 1950 era evidente que los planes de estudio vigentes en la Universidad de Barcelona estaban anclados en el pasado y no respondían a las necesidades docentes y científicas de una

estructura en la que un buen número de profesores optaba por la investigación científica y apoyaba la introducción de reformas en todos los niveles. Su organización se basaba en un Decreto de 7 de julio de 1944⁸ aprobado a propuesta del ministro de Educación Nacional, José Ibáñez Martín, por el que se procedía a la reorganización de la Facultad de Filosofía y Letras en todas las universidades españolas, cuya motivación derivaba de los principios esenciales de la ideología franquista:

Son, por tanto, las actuales Facultades de Filosofía y Letras la herencia más calificada de la gran Universidad española del siglo XVI, y sus estudios llegaron a ser desde un principio con los de Ciencias, el tronco maternal de los demás trabajos facultativos. En nuestra época contemporánea, estas Facultades, ya propiamente especializadas, redujeron su ámbito científico a las disciplinas filosóficas, literarias e históricas. En tal caso, unas veces domina el criterio de que las disciplinas formen un grupo común, y otras, como en la última reforma —ya casi en nuestros días—, se imponga la norma de una especialización demasiado concreta y minuciosa

8. BOE núm. 217 de 04/08/1944, pp. 5912-5926.

(...) por un lado un período de estudios comunes, en el que el escolar adquiera una formación básica en Filosofía, Historia y Lingüística, sin perjuicio de que las disciplinas se maticen más tarde en una etapa de especialización con trayectorias aparte. La Facultad aparece de este modo dividida en una Sección de Filosofía —cuyo renacimiento es de todo punto necesario en nuestra Patria—, por imperativo de la gloriosa tradición que esta ciencia tuvo en la historia hispana de la cultura, y por ser nervio y motor de todas las demás manifestaciones intelectuales. Por otro lado, una Sección de Historia y otra de Historia de América que reivindiquen, asimismo, los títulos preclaros de nuestra ejecutoria en el mundo, arrebatando con una concienzuda investigación, a la leyenda negra, aquellas verdades luminosas de nuestro pasado, las cuales forman parte, además, de la preparación doctrinal necesaria para que nuestras juventudes fortifiquen su espíritu en hondas calidades patrióticas. En tercer lugar, una triple Sección de Letras, orientada en primer término, al estudio de la Filología románica, indispensable para la formación de estudiosos consagrados a resaltar la importancia de nuestras aportaciones singulares a la Literatura universal y que utilicen el preciado tesoro de nuestra lengua como vehículo privilegiado de afanes de imperio espiritual. Otras, de Filología clásica, para cultivar con renovado interés el estudio de las Humanidades greco-latinas, de tan significado relieve formativo y pedagógico y tan enraizadas en nuestro pasado cultural de la mejor época para formar grupos de estudiosos especialmente capacitados en las tareas docentes de la Enseñanza Media; y, finalmente, la Sección de Filología semítica, de tan manifiesta importancia, por la huella que sobre nuestra cultura y sobre nuestra Historia han dejado las influencias orientales, y por exigirlo, además, el mejor servicio de nuestra política africanista.

En consecuencia se crearon un total de siete Secciones en las Facultades de Filosofía y Letras: Filosofía, Filología clásica, Filología semítica, Filología románica, Historia, Historia de América y Pedagogía. La estructura docente se articulaba en cinco cursos y diez cuatrimestres, de los que los dos primeros cursos correspondían a las enseñanzas comunes destinadas a “dotar a los alumnos de un grado de cultura general de carácter filosófico, literario, geográfico e histórico, exigible a cuantos cursen en la Facultad cualquiera que sea la Sección a que hayan de adscribirse después”. Bajo dicha premisa se incluían un total de 22 asignaturas de las que tan sólo tres —a excepción de la Lengua y literatura latinas que se cursaba tanto en el primer como en el segundo año— incluían en su programa contenidos de prehistoria e historia antigua: Historia general de la cultura (Antigua y Media), Historia general del Arte (Edades Antigua y Media) e Historia general de España (Antigua y Media). Tras superar los cursos comunes, la Licenciatura especializada en la Sección de Historia proponía un desarrollo diacrónico, por lo que las asignaturas relacionadas con el mundo antiguo se concentraban en el tercer curso, en el que se impartían: Prehistoria e Historia Universal de la

Edad Antigua; Prehistoria e Historia de España en la Edad Antigua; Arqueología y Paleografía, durante los dos semestres con tres horas lectivas semanales para cada una, y Epigrafía y Numismática, cursadas ambas a lo largo de un único semestre consecutivo igualmente con tres horas de dedicación semanales cada una.

El Plan indicaba para los estudios comunes la realización de exámenes parciales y finales, así como una reunión de los catedráticos al finalizar el período docente para evaluar a los alumnos y decidir quiénes habían demostrado el nivel necesario para pasar de curso. Por el contrario, al finalizar la segunda etapa, se estructuraba una prueba de Licenciatura especializada ante un tribunal compuesto por cinco catedráticos ante el que deberían realizarse pruebas escritas, orales y prácticas. En el caso de la Sección de Historia, la prueba final quedaba establecida del modo siguiente:

- Prueba escrita: Traducción con diccionario de un texto latino de carácter histórico escogido por el Tribunal.
- Prueba oral: exposición durante media hora de un tema cualquiera de las disciplinas cursadas, designado por el Tribunal. El alumno podía realizar la preparación del mismo empleando libros durante un período de cuatro horas.
- Prueba práctica. Primera. Reconocimiento, clasificación y comentario de objetos o monumentos prehistóricos y arqueología clásica; de monedas y epígrafes y de obras de arte medieval y moderno, elegidos por el Tribunal. El alumno podría emplear la bibliografía que solicitase. Segunda. Transcripción, traducción en su caso y comentario de dos documentos paleográficos, uno latino y otro español, previamente designados por el Tribunal, pudiéndose emplear el diccionario en la traducción latina.

Los exámenes se realizarían en convocatorias de junio y septiembre. Como puede apreciarse se trataba de un sistema casi idéntico al que ya había afrontado Maluquer durante la realización de las pruebas de conjunto de licenciatura tanto en 1937 como en 1939. El Plan incluía también la estructura de los estudios de doctorado, en los que deberían cursarse cuatro cursos monográficos de la propia Facultad y Sección, y otro curso de tipo general de la propia Sección o bien de una Facultad distinta, siguiendo una propuesta que debía ser aprobada por el catedrático director de estudios y el Decano de la Facultad. Paralelamente, el estudiante podía iniciar la redacción de una tesis doctoral bajo la dirección de un catedrático numerario que debía proponer o aceptar el tema y garantizar la autenticidad de la labor efectuada. Con todo, las tesis doctorales, pese a poder realizarse en las diversas universidades territoriales, debían defenderse obligatoriamente en la de Madrid ante un tribunal de cinco miembros del que debía formar parte el director.

En la Junta de Facultad del 25 de mayo de 1959,⁹ siendo decano Felipe Mateu y Llopis, se realizó un

9. AHUB. *Libro de Actas de la Junta de Facultad de la Facultad de Filosofía y Letras 1957-1967. Acta de la sesión de 25/05/1959.*

primer intento de revisión de los planes de estudio. Las secciones de Filología, Historia y Románicas, a través de los profesores Valverde, Pericot y Badia i Margarit, presentaron sendas propuestas de modificación que contaron con el apoyo de las secciones de Pedagogía, Clásicas, Modernas y Semíticas, que defendieron la estructura docente existente. Con todo, la Junta aprobó remitir la propuesta de modificación —condenada al fracaso por ser parcial dentro de la Facultad— tanto al Rectorado como al Ministerio, con el resultado esperado puesto que en la reunión del 20 de octubre de 1959, la primera a la que asistirá Maluquer tras su toma de posesión, se comunicó el rechazo ministerial a la petición.

Pero, aunque despacio, los cambios se irían produciendo. Durante el primer mandato de Mariano Bassols de Climent como decano, se aprobó la introducción de una asignatura de Prehistoria: *Sobre la civilización Ibérica*, impartida por Maluquer, en el doctorado de la Sección de Historia¹⁰ el 19 de noviembre de 1960, y el 15 de diciembre del mismo año se aprobará solicitar la creación de una cátedra de Lengua y Literatura catalanas, argumentando que: “si la Universidad aspira a ser algo más que un centro administrativo, debe procurar recoger los afanes e inquietudes culturales de la región y no cerrar sus puertas a unas manifestaciones tan características de la región catalana como son su lengua y su literatura”. Pese a las limitaciones que imponía el lenguaje franquista se había dado un paso adelante de gran trascendencia, que sería ratificado por la Junta el 12 de septiembre de 1961, encargándose Martín de Riquer de su impartición, siendo substituido poco después por Badia i Margarit, quien el 19 de septiembre de 1963 recibirá el encargo de crear un departamento de Filología catalana.

El mismo 12 de septiembre, algunos profesores intentaron promover la reforma de los planes de estudio, pero la Junta decidió no intervenir a la espera de las decisiones que tomara el Rectorado. Con la reforma de la docencia paralizada, Maluquer se volcará en la investigación y, como consecuencia de los enfrentamientos con el Museo Arqueológico dirigido por Almagro Basch, planteó a la Junta el 15 de junio de 1962, siendo aprobada, la creación de un Instituto de Arqueología, dirigido por el catedrático de la materia —es decir, él mismo— cuyos fines debían ser: “la investigación arqueológica en sus varios aspectos, lo que llevará a cabo mediante la promoción de estudios, excavaciones y publicaciones. Será también misión del Instituto fomentar vocaciones arqueológicas mediante una labor específica de extensión universitaria, con conferencias, cursos monográficos, etc.”. Se había creado un núcleo de investigación con el que Maluquer reorganizaba la estructura de trabajo que había puesto en pie durante su ejercicio en la Universidad de Salamanca, pero también retomaba el espíritu del Seminario de Prehistoria que Bosch había creado en la Universidad en 1916 y que, vinculado al Museo de Arqueología en 1935, había visto absorbidas y diluidas sus funciones entre 1939 y 1960. Pericot,

defensor de la colaboración con el museo a través de Eduard Ripoll Perelló y Carlos Cid Priego, los principales discípulos y colaboradores de Almagro al tiempo que también profesores auxiliares suyos en la Facultad (Gracia Alonso 2012: 354-355), reconocerá su error y solicitará a la Junta de Facultad el 5 de febrero de 1964 la ampliación del nombre del Instituto con la denominación de Prehistoria, al tiempo que se acordaba la expedición de títulos sin valor académico para quienes siguieran los cursillos que se impartían en el mismo, base del futuro Diploma de Arqueología Hispánica que será impartido por el Instituto hasta mediados de la década de 1980.

Tras la reelección de Bassols como decano el 21 de mayo de 1963, Maluquer fue elegido vicedecano mediante votación por 26 votos de los 29 emitidos, correspondiendo los otros dos a Badia y uno a De Riquer. Nombrado el 12 de junio de 1963 por Orden Ministerial a propuesta del Rectorado, tomando posesión el 5 de julio, será el primer cargo de responsabilidad que ejerza, pero no llegará a agotar el mandato, por cuanto dimitirá poco más de dos años después, el 5 de septiembre de 1965, renuncia que será comunicada al Ministerio el 22 y aceptada el 25 del mismo mes, siendo trasladada la resolución al rector y al interesado el 15 de noviembre, aunque no se dará cuenta de la aceptación de la misma a la Junta de Facultad hasta el 2 de marzo de 1966, siendo substituido en el cargo por Joan Tusquets Tarrats. Maluquer alegará motivos de salud para la renuncia, pero, de hecho, su salida de la estructura de gobierno coincide con la dimisión y abandono de la cátedra por José María Valverde, una de las figuras más respetadas en el claustro de la Universidad de Barcelona. Una razón a la que deben sumarse el fracaso de varias iniciativas personales. Durante su mandato como vicedecano, Maluquer había presentado a la Junta el 6 de marzo de 1965 una propuesta para reestructurar los horarios docentes de la Facultad con la intención de conseguir un sistema más racional y pedagógico sin superposición ni acumulación de asignaturas en las mismas franjas horarias y solicitado que se avanzase en la elaboración de la oferta lectiva y que durante el mes de abril se fijase el plan académico del curso siguiente que se iniciaría, siguiendo la tradición no escrita, tras la fiesta del 12 de octubre. Pero fracasará, aparcándose la idea. También se desestimará el 15 de junio de 1965 una segunda propuesta encaminada a estudiar la modificación del plan de estudios de Historia.

Sin embargo, la necesidad de revisar la estructura docente en la Sección de Historia, motivará que pocos meses después, el 3 de marzo de 1966,¹¹ el Ministerio de Educación y Ciencia apruebe una reorganización del Plan de Estudios de la Licenciatura especializada, es decir, de los cursos tercero al quinto, estableciendo una Licenciatura general y las Licenciaturas especializadas en Historia Antigua (englobando en los contenidos, pero no en el título la Prehistoria y la Arqueología), Historia Medieval e Historia Moderna (englobando en los contenidos la Historia Contemporánea, pero no en

10. AHUB. *Libro de Actas de la Junta de Facultad de la Facultad de Filosofía y Letras, 1957-1967. Acta de la sesión de 19/11/1960.*

11. BOE núm. 85 de 11/04/1966, pp. 4291-4292.

el título). La reforma era de corto alcance, por cuanto aunque aumentaba la optatividad del alumno, no suponía una variación significativa respecto al modelo anterior. Tomando como ejemplo la Licenciatura en Historia Antigua, se establecía para el tercer año la obligatoriedad de cursar las asignaturas de Prehistoria 1 (época cuaternaria); Etnología e Historia de Oriente, cada una de ellas con una dedicación de tres horas semanales, a las que debían sumarse dos asignaturas de libre elección. En el cuarto curso se seguían las asignaturas: Prehistoria 2; Historia de Grecia y Roma; Arqueología y dos materias de libre elección con idéntica dedicación horaria; mientras que en el quinto curso se cursaban: Historia Antigua de España; Metodología arqueológica y Técnicas de excavación; Historia de las lenguas y de las escrituras antiguas, y dos materias de libre elección. La escasez en la oferta quedaba reflejada en las asignaturas optativas, para las que se aprovechaban materias impartidas por otras secciones y facultades: Lengua latina; Lengua griega; Epigrafía griega (en la Sección de Filología Clásica); Epigrafía; Numismática antigua; América prehispánica; Instituciones griegas y romanas; Derecho romano (en la Facultad de Derecho); Historia Social y Económica del mundo antiguo; Historia del pensamiento en la antigüedad; Arqueología paleocristiana; Antropología (en la Facultad de Ciencias) y Geología del Cuaternario (en la Facultad de Ciencias). El plan empezaría a aplicarse de forma gradual durante el curso 1966-1967, implementándose tan sólo las asignaturas correspondientes a tercero y cuarto en el caso de la Licenciatura en Historia Antigua,¹² siendo significativo que no se hiciera ningún intento para añadir las denominaciones de Prehistoria y Arqueología al citado epígrafe. Pero aunque se trataba de un avance respecto a la organización vigente desde 1944, en ningún caso suponía la modernización de la enseñanza que muchos sectores reclamaban.

Maluquer será nombrado Decano de la Facultad de Filosofía y Letras el 10 de octubre de 1968, tomando posesión el día 19.¹³ No sería, en absoluto, un mandato fácil. Apenas un mes después de tomar posesión presentó su renuncia por primera vez al rector tras unos graves incidentes con un grupo de estudiantes que originó una carga policial dentro del recinto de la Universidad el 14 de noviembre:

Esta mañana, en la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad, un pequeño grupo de alumnos compuesto de una docena escasa de elementos activos y unos cuarenta seguidores, han iniciado una protesta contra la disposición de la Superioridad de solicitar la presentación del carnet de estudiante para entrar en el recinto central universitario. A

tal efecto han intimidado al bedel encargado de la puerta, cerrándola y pretendiendo incendiarla para provocar la intervención de la fuerza pública estacionada en la Plaza Universidad. Apercibido el Decano de lo que sucedía, se personó en dicha puerta y situado entre ella y los alumnos apagó el conato de incendio y con la máxima energía exigió de los alumnos el cese de su actitud. Unos pocos estudiantes (exactamente siete) con dos escaleras de madera quisieron continuar demoliendo la puerta a lo que el Decano se opuso recibiendo una rociada de líquido inflamable que prendió en sus ropas y cabello. El Decano impasible continuó su arenga y los alumnos de la Facultad aceptando sus argumentos en favor de la facultad y de sus alumnos, depusieron su actitud y masivamente apagaron el fuego que ardía sobre el Decano. En este mismo momento, por la espalda de los alumnos que escuchaban al Decano, irrumpió desde el interior del edificio la fuerza pública que no había sido requerida en momento alguno por las autoridades de la Facultad que en ningún momento admitieron su necesidad y disolvió sin previo aviso ni amonestación al grupo de alumnos por la fuerza, resultando directamente alcanzado el Decano y mayormente un profesor numerario de la Facultad que acompañaba al Decano. Acto seguido el Decano pidió a la Policía que se retirara, a lo que accedió inmediatamente. Ante tales circunstancias y dada la situación de la Facultad y la imposibilidad de resolver y reprimir un pequeño conflicto verdaderamente insignificante, si se tiene presente que solo afectaba a medio centenar de alumnos de los tres mil quinientos que constituye el censo oficial y que en general el día había transcurrido con la habitual normalidad en la mayoría de las trescientas y pico enseñanzas que se imparten en la Facultad, el Decano que subscribe se ve en la absoluta obligación moral de presentar su renuncia al cargo para el que fue propuesto masivamente por la Junta de Facultad.¹⁴

Maluquer se encontró pues en el centro de una carga policial de la que no salió peor librado gracias a la ayuda de la profesora Ana María Muñoz, pero el incidente tendría repercusiones inmediatas por cuanto *La Vanguardia Española* publicó al día siguiente un relato de los hechos que es copia casi exacta del informe de Maluquer al rector Francisco García-Valdecasas Santamaría, aunque obviando el último párrafo en el que se explicaba que el Decanato no había solicitado la presencia de la fuerza pública, decisión que el periódico atribuía al rector.¹⁵ La repercusión de los hechos fue muy importante, hasta el extremo que Bosch Gimpera se lo comentará a Pericot en su correspondencia¹⁶ y escribirá al propio Maluquer para interesarse por su estado. Su dimi-

12. AHUB. Archivo Intermedio de las Facultades de Filosofía y Geografía e Historia. Caja 3052-1. *Anuario de la Universidad de Barcelona*, 1967, pp. 63-64.

13. AHUB 01-327674. Expediente personal Joan Maluquer de Motes. Oficio rector-administrador habilitado de 17/10/1968. En el AHUB no se ha conservado el Libro de Actas correspondiente al período comprendido entre abril de 1967 y noviembre de 1968, por lo que no existe constancia, ni tan siquiera como borrador, de la sesión de la Junta en la que fue elegido decano Maluquer de Motes.

14. AHUB. 01-327674. *Expediente personal Joan Maluquer de Motes. Sección 3. Acciones especiales*. Carta Maluquer-Rector de 14/11/1968; Carta rector-Director General de Enseñanza Superior e Investigación de 20/11/1968.

15. "Nuevos incidentes estudiantiles. Conato de incendio en la Facultad de Filosofía y Letras". *La Vanguardia Española*, edición de 15/11/1968.

16. BC. Llegat Lluís Pericot. Carta Bosch-Pericot de 14/12/1968; Carta Bosch-Pericot de 03/01/1969.

Figura 3. c. 1968. Maluquer de Motes en las excavaciones del poblado ibérico de Burriac (Cabrera de Mar). Uno de los destinos más empleados por el profesorado del Instituto de Arqueología de la Universidad para alegar la imposibilidad de asistir a actos políticos organizados por el Rectorado. Foto: UB.

sión, aunque trasladada por el rector al Ministerio, no será aceptada, pero el incidente es un ejemplo de la convulsa situación que se vivía en la Universidad. García-Valdecasas fue cesado a finales de noviembre y substituido por Manuel Albadalejo García. Pocas semanas después, el 17 de enero de 1969 se produjo el asalto al Rectorado por parte de un grupo de estudiantes que llegaron a arrojar a la calle por la ventana de la Sala de Juntas el busto de bronce de Franco, lo que provocó que la tarde del mismo día, la Junta de Gobierno de la Universidad, reunida en la sede del Gobierno Civil, decretase el cierre de la misma, antesala de la detención los días 20 y 21 de un grupo de estudiantes que fueron procesados. Los enfrentamientos en la Universidad fueron una de las causas de la declaración en España del Estado de emergencia el 24 de enero (Santacana 2008: 150-179). La gestación de la reforma del Plan de Estudios más avanzado que había tenido la Universidad de Barcelona desde el final de la Guerra Civil se realizó en el contexto indicado.

El Plan Maluquer

Tras la decisión de avanzar en la formulación de un nuevo Plan de estudios, en la Junta de Facultad del 17

de diciembre de 1968,¹⁷ Maluquer expuso su opinión de que las discusiones y la redacción debían realizarse con rapidez para adelantarse a posibles propuestas de planes de estudios que pudieran ser formuladas tanto por el Rectorado como por el Ministerio, para que de ese modo no se produjeran nuevas demoras al deber debatirse y formularse obligatoriamente un diseño que tal vez no estuviera en consonancia con las ideas reclamadas por la Facultad. Añadió también que era imprescindible que las propuestas se realizaran con la colaboración no sólo de todas las categorías del profesorado —en un período en el que la inestabilidad era la norma; el número de profesores numerarios se había estabilizado; existían reticencias por parte del Ministerio para crear nuevas plazas de adjuntía y el rectorado no concedía más que con múltiples reservas nuevas plazas de profesores auxiliares; las reclamaciones del profesorado no numerario, parcialmente representado en la Junta, eran constantes, y el rectorado ponía obstáculos al desdoblamiento de los grupos más masificados— sino también de los alumnos que, según expresó, “tienen madurez suficiente para colaborar en las reformas que deseamos implantar”. Será entonces

17. AHUB. *Libro de Actas de la Junta de Facultad de la Facultad de Filosofía y Letras 1968-1974. Acta de la sesión de 17/12/1968.*

Pericot quien se dirija a la Junta presentando un escrito que calificó como orientación general para la confección de los planes de estudio:

Esta reforma se basará en los siguientes principios: autonomía pedagógica; libertad para que el alumno pueda elegir su plan de estudios con asesoramiento del profesor tutor; supresión de los exámenes parciales y de curso, que podrán substituirse con la escolaridad y con un examen final; curso de estudios comunes con exámenes de conjunto; tres años de especialidad, y para los que lo deseen dos años de estudios monográficos para doctorado, investigación, pedagogía, bibliotecas, etc.

Era evidente que no sólo el espíritu, sino también la letra, de la estructura de los planes de estudio desarrollados durante la etapa de la Universidad Autónoma bajo la dirección de Bosch Gimpera acababan de posarse en la reunión gracias a Pericot y a Maluquer, puesto que es indudable que la propuesta era consensuada pero había sido presentada por el profesor más antiguo de la Junta y entronque directo con la organización docente republicana para darle una mayor relevancia. Maluquer recogió el sentido del texto presentado por Pericot e hizo hincapié en sus principales puntos, recordando la importancia de la libertad del alumno para elegir su plan de estudios, la supresión de los exámenes parciales y de curso, y el seguimiento especial que debía realizarse de los cursos comunes, a los que propuso denominar preparatorios, indicando que a las diferentes comisiones de trabajo organizadas por secciones y en las que estarían representados los profesores numerarios, no numerarios y los alumnos, se les haría entrega de una copia en ciclostil de la propuesta de Pericot para ser utilizada como guía. La discusión subsiguiente, en la que participaron los profesores Martín de Riquer, José Fernández Huerta, Claudi Esteva Fabregat, Emilio Lledó Íñigo, Nazario González González, Jesús Mosterín Heras, José Alsina, Francisco Canals Vidal, Rafael Ballester Escalas y Joan Bastardas Parera no planteó grandes interrogantes ni objeciones al espíritu de la propuesta, tan sólo se expresó la necesidad de que el cuadro de asignaturas fuese lo más completo posible; el peligro de que los alumnos en ejercicio de la libertad que se les confería desprestigiasen algunas asignaturas básicas y la necesidad de mantener un cuerpo formativo suficiente para asegurar la preparación de múltiples salidas profesionales. Demasiado poco para una transformación tan profunda como la que se proyectaba, demostración de la necesidad de un cambio para adaptar las anquilosadas enseñanzas —pese a la limitada reforma anterior de 1966 cuando se establecieron las tímidas especialidades de Historia Antigua, Medieval y Moderna y Contemporánea al tiempo que se mantenía la Licenciatura en Historia General (Molas 2010: 148)— a la necesidad de regenerar tanto la estructura de la docencia como sus contenidos.

Pero era evidente que la Junta tenía un gran número de miembros que no veían con buenos ojos la implantación de una serie de reformas que, al aumentar significativamente la oferta de asignaturas, restaba poder a los catedráticos que hasta el momento habían controlado la impartición de la docencia de

las asignaturas obligatorias, en una repetición de los problemas surgidos durante el período de la Autonomía, cuando se procedió a desdobljar las asignaturas con el objetivo de regenerar la docencia y dar a los alumnos la posibilidad de escoger docente, por lo que no es extraño que Bosch, tras ser informado del proceso por Pericot, le comentara el 12 de abril de 1969: “Lo de la reforma de la Facultat és molt divertit. *Nihil novum sub sole* i al nostre país aquells elements paleolítics que disfrutem perduren sempre. És la nostra història que no s'entén si no es pensa que tot el qui ha entrat s'hi queda «vivito y coleando» com els al·luvions en els marges dels rius (que aquests almenys no es mouen). S'ha de reprendre sempre la feina per a civilitzar-los. Sort que sempre queda gent de bona fe que s'ho proposa com vostè i en Maluquer ara.”¹⁸

La organización de los estudios durante el decanato de Maluquer proseguirá el 9 de mayo con la aprobación de la propuesta de una Licenciatura en Geografía dentro de la sección de Historia¹⁹ y el problema de la masificación de las asignaturas comunes, tema en el que se opondrá a la implantación del *numerus clausus*, proponiendo como alternativa el traslado de la docencia de algunas asignaturas a los cercanos locales de la Casa de la Caridad.²⁰

La reforma del Plan de Estudios fue aprobada por el ministro José Luis Villar Palasí el 19 de septiembre de 1969²¹ tras el acuerdo preceptivo del Consejo Nacional de Educación. El proyecto indicaba que la Facultad podía impartir cuatro tipos de enseñanzas (artículos 3.1-3.7):

— Títulos de Graduado. En el caso de que la Superioridad instituya los títulos de Graduado con tres años de estudios universitarios, los alumnos deberán haber aprobado para la obtención de este título, además de los diez cursos de tipo A en los dos primeros años, otros cinco cursos de tipo B, aunque uno o dos de ellos puedan ser elegidos entre los de tipo A. Sin embargo, para evitar en este caso un exceso de especialización en este nivel de graduado, los cursos correspondientes al tercer año académico deberán pertenecer por lo menos a dos Departamentos distintos.

— Título general de Licenciado en Filosofía y Letras. La Facultad propondrá en su día al Ministerio el Plan de Estudios correspondiente a la licenciatura general.

— Título de especializado en Filosofía y Letras, con expresa citación de la especialidad. En este caso el alumno debe vincularse necesariamente al Departamento o Departamentos que imparten el citado título especializado y realizar en ellos el 50 por 100 de las materias que propone la especialidad en los tres años últimos. El resto de las materias quedará determinado por los módulos fijados por

18. BC. Llegat Lluís Pericot. Carta Bosch-Pericot de 12/04/1969.

19. AHUB. *Libro de Actas de Junta de Facultad de la Facultad de Filosofía y Letras, 1968-1974. Acta de la sesión de 09/05/1969*, p. 5.

20. AHUB. *Libro de Actas de la Junta de Facultad de la Facultad de Filosofía y Letras, 1968-1974. Acta de la sesión de 27/05/1969*, p. 11.

21. BOE. núm. 235 de 01/10/1969, pp. 15396-15401.

los respectivos Departamentos. Se exigirá tesis de licenciatura.

— El título de Doctorado. Para obtener este título de máximo rango académico será requisito indispensable después de la licenciatura un año de vinculación a uno de los Departamentos de la Facultad colaborando activamente en los programas de investigación y según el régimen de estudio que determine a tal efecto el Departamento correspondiente en sus módulos. Asimismo, bajo la dirección de un profesor del Departamento, elegido por el doctorando, se elaborará una tesis doctoral en las condiciones establecidas por la Legislación vigente.

La docencia se organizaría desde los departamentos que constituyan la Facultad que, en la fecha de aplicación del Plan, eran: Filosofía y Psicología; Geografía; Historia del Arte; Historia Antigua y Prehistoria; Historia Medieval; Historia Moderna y Contemporánea; Ciencias Históricas e Instrumentales, Paleografía y Diplomática; Filología Latina; Filología Griega; Hebreo; Árabe; Lengua Española; Literatura Española; Filología Francesa; Filología Catalana, y Pedagogía, a los que se encargó el desarrollo de las 24 especialidades definidas en el plan: Filología clásica; Filología clásica A (griega); Filología clásica B (latina); Filología semítica; Filología semítica A (hebreo); Filología semítica B (árabe); Filología románica; Filología románica A (hispana); Filología románica B (catalana); Filología románica C (francesa); Filología románica D (italiana); Filología inglesa; Filología alemana; Filología trilingüe (hebreo, griego, latín); Pedagogía; Psicología; Filosofía; Geografía; Historia; Prehistoria e Historia Antigua; Historia medieval; Historia moderna; Historia del arte, y Arqueología del Próximo Oriente.

La distribución mostraba el peso decisivo que en la organización de la Facultad asumían los estudios de Filología, y el hecho de que pese a ser Maluquer el decano no se llegó a realizar la división entre las especialidades de Prehistoria e Historia Antigua —dado que acumulará personalmente la gestión de las dos cátedras—, ni se organizó una especialidad en Arqueología, por cuanto la especialidad en Arqueología del Próximo Oriente no llegará a contar con asignaturas suficientes como para ser reconocida. Probablemente la no potenciación por Maluquer de los estudios específicos en Prehistoria y Arqueología sea uno de los principales debes en su actuación como decano, aunque se tiene que considerar que a poco de iniciarse su mandato se produjo la jubilación reglamentaria de Pericot, y que aún tardaría un tiempo en consolidarse la presencia en sus cátedras de Miquel Tarradell y Pere de Palol, procedentes respectivamente de las Universidades de Valencia y Valladolid, por lo que probablemente considerase que no disponía ni de los apoyos suficientes ni de los recursos humanos necesarios para desarrollarlo.

La organización de las asignaturas²² será precisamente una de las características esenciales del Plan,

dividiéndose en tres grupos o categorías: A, B y C, cuya existencia perduraría hasta la implantación del Plan de Estudios de 1992:

— Cursos de tipo A. Se entiende por cursos A las enseñanzas generales que abarcan una materia completa a nivel universitario o una parte importante de una disciplina, con personalidad y sustantividad propias, tanto por su contenido como por su método. Se consideraban fijos por su carácter general y básico y debían ser impartidos cada año con una frecuencia de tres horas lectivas semanales. El número mínimo de alumnos exigido para su impartición era de 25 y a partir de 150 matriculados el Ministerio autorizaba el desdoblamiento del los cursos. Se indicaba también que la Facultad podía impartir cada año entre 25 y 50 cursos de tipo A.

— Cursos de tipo B. Son los específicos de Licenciatura y constituyen el núcleo fundamental de la misma. Se consideraban también fijos, pero se eximía a los departamentos de la obligación de programarlos cada año académico y su carga lectiva era de dos horas semanales, pudiéndose articularse en semestres aunque siempre a cargo de un único profesor. Para su impartición se exigía un mínimo de 10 alumnos matriculados, pudiendo desdoblarse cuando la matrícula sobrepasase las cien personas, aunque se eximía del primer requisito a las asignaturas de lenguas vivas o muertas orientadas a una especialización muy concreta o bien a aquellas que se considerasen indispensables por parte de la Junta de Facultad.

— Cursos de tipo C. Se entendían como cursos o clases prácticas de las diversas enseñanzas, cursos de doctorado, seminarios y cursos de iniciación a la investigación, debiendo destacarse su carácter práctico o monográfico. Podían ser renovados anualmente no existiendo un número mínimo de alumnos para su impartición, y fijándose el máximo en cincuenta, aprobándose también el desdoblamiento en grupos si se tratase de clases prácticas. La duración era semestral con una frecuencia de dos horas de clase semanales, habiéndose previsto la posibilidad de concentrar la docencia en un lapso de tiempo más reducido si la materia debía ser impartida por un profesor extranjero. Por último, y para permitir una mayor especialización se permitía la equivalencia de dos asignaturas de tipo C por una asignatura de tipo B.

La Junta de la Facultad de Filosofía y Letras debatió el 12 de septiembre el nuevo Plan de Estudios y, pese a que se hicieron patentes los numerosos problemas que deberían afrontarse derivados de su implantación, como las normas generales de aplicación; la lista de cursos a organizar; el problema de los módulos internos o el nombramiento de los profesores tutores, se decidió su inmediata ejecución,²³ vinculándose la distribución de la docencia al nuevo régimen de dedicación del profesorado universitario aprobado por el Ministerio. Un asunto que generó una agria polémica al suprimirse el concepto “mínimo” en

22. AHUB. Archivo Intermedio de las Facultades de Filosofía y Geografía e Historia. Caja A1-559. *Plan de Enseñanzas para el curso 1969-1970*.

23. AHUB. *Libro de Actas de la Junta de Facultad de la Facultad de Filosofía y Letras, 1968-1974. Acta de 12/09/1969*, p. 11.

Figura 4. c. 1970. Visita al poblado ibérico y Museo Monográfico del Puig de Sant Andreu (Ullastret) del profesorado de la Sección de Historia de la Universidad de Barcelona. Junto a Maluquer de Motes (primero por la izquierda) se encuentran, entre otros, Miquel Tarradell, Lluís Pericot, Felipe Mateu Llopis y Martí de Riquer. Foto: Arxiu Família Fullola-Pericot.

cuanto al número de horas lectivas que debía ejercer un profesor y la controversia respecto al necesario equilibrio entre tareas docentes y de investigación, que venían a sumarse a los problemas en los tipos de contratos de los profesores no numerarios.

La oferta de la Facultad de Filosofía y Letras para el curso 1969-1970, primero de la implantación del nuevo Plan de Estudios, incluyó 46 asignaturas de tipo A, a las que se sumaban 9 asignaturas de lenguas modernas impartidas por el Instituto de Idiomas (dos niveles de francés, dos de inglés, dos de alemán, dos de italiano y uno de ruso); 215 asignaturas de tipo B y 220 asignaturas de tipo C (de hecho algunas más por cuanto muchos departamentos empleaban la estrategia de nombrar a las asignaturas con un término *bis* y numerales para aumentar aún más la oferta) que si bien aseguraban una amplísima optatividad al alumnado, comportaba graves problemas de aplicación debido a las dificultades de estructuración de horarios en las aulas disponibles en el edificio de la Plaza de la Universidad —las nuevas facultades del campus de Pedralbes estaban proyectadas y aprobada en teoría su construcción desde 1966 pero aún se tardarían varios años y muchas discusiones antes de que se iniciasen las obras y pudiera realizarse el traslado— y, especialmente, de profesorado, ya que la plantilla existente no podía cubrir toda la oferta expresada.

Como ejemplo de la proliferación de asignaturas de especialidad puede tomarse las relaciones formuladas por el Departamento de Filología Hebrea, que contaba con un número muy reducido de alumnos

y que, sin embargo, llegó a proponer en el Plan 23 asignaturas de tipo C: Ugarítico; Púnico (fenicio-cartaginés); Acadio; Egipcio; Samaritano; Arameo del siglo I; Siríaco; Seminario de prácticas de lengua hebrea; Seminario de prácticas de lengua aramea; Paleografía y epigrafía del semítico noroccidental; Paleografía hebrea; Crítica textual bíblica; Geografía bíblica; Historia de las religiones; Judaísmo sefardí; Historia del mesianismo entre los judíos; Sionismo y Estado de Israel; Literatura hebrea moderna; Literatura hebrea del Antiguo testamento-Comentario de textos bíblicos de A/N Testamento I; Comentario de textos bíblicos de A/N Testamento II; Prácticas de traducción de textos bíblicos I; Prácticas de traducción de textos bíblicos II, y Griego bíblico y comentario de algún libro griego de A/N Testamento. Una proliferación que se extendió a la práctica totalidad de los departamentos, como en el caso, por comparación, del Departamento de Filología Árabe, que obtuvo del Ministerio la aprobación de 18 asignaturas de tipo C: Las escuelas de traductores de España; Prácticas de lengua árabe 1; Prácticas de lengua árabe 2; Prácticas de lengua árabe 3; Las fuentes árabes de las ciencias ocultas modernas; Arabismos de las lenguas hispánicas; Poesía popular hispanoárabe: Jarcha, moaxacha, zéjel, etcétera; Problemas del árabe moderno; Dialectología árabe; El árabe hispánico; Los geógrafos hispanoárabes; Tendencias del mundo árabe contemporáneo; Sociología del Islam; Paleografía árabe; Fuentes latinas de los autores hispanoárabes; Transmisión de la ciencia árabe; Toponimia de la España musulmana,

y El árabe hispánico. Las razones para un aumento que puede considerarse exagerado estribaban en la voluntad de los departamentos para disponer de la mayor oferta académica posible y, una vez demostradas sus necesidades, conseguir aumentar el número de profesores mediante la estabilización de contratos para los encargados de curso y la convocatoria de plazas, medidas que se pusieron en práctica sobre todo para los cursos de comunes en los que existía una mayor demanda empleando la vía de programar las asignaturas en horarios de mañana y tarde, aunque no todos los departamentos optaron por la misma vía durante la década de 1970. Un problema que se vinculaba con la escasa matrícula prevista para las asignaturas optativas, que en muchos casos no alcanzaría el mínimo necesario de 10 alumnos, aunque la Junta de Facultad del 7 de octubre de 1969 decidiría impartir todas las materias sin tener en consideración el requisito citado.

Entre los departamentos con una mayor restricción de la oferta docente figurará precisamente el de Prehistoria e Historia Antigua, que tan sólo solicitará la aprobación de dos asignaturas de tipo A: Prehistoria e Historia Antigua y Antropología cultural; once asignaturas de tipo B: Prehistoria 1 (culturas paleolíticas); Prehistoria 2 (culturas Eneolítico al Hierro); Arqueología y Protohistoria de los países mediterráneos; Historia y Arqueología del Próximo Oriente; Historia y Arqueología de Grecia; Historia y Arqueología de Roma; Historia Social y Económica del mundo antiguo; Etnología de los pueblos primitivos; Antropología prehistórica (o Paleontología del Cuaternario); Geología del Cuaternario, y Arqueología Bíblica, así como 9 asignaturas de tipo C: Metodología arqueológica; Técnica de excavación; Clasificación práctica de material paleolítico; Clasificación práctica de materiales prehistóricos no cuaternarios; Clasificación práctica de cerámicas clásicas; Clasificación práctica de fauna prehistórica (en la Facultad de Ciencias); Arte rupestre europeo (o africano y americano); Arqueología paleocristiana, y Arqueología americana. Una posición restrictiva por cuanto no se habían fijado límites para la oferta de las asignaturas de tipo B y C, por lo que, al menos sobre el papel, se podría haber realizado una planificación mucho más completa de asignaturas y contenidos, desdoblando por ejemplo, como se haría años después, las materias de arqueología e historia de Grecia y Roma. Con todo, el tronco de las asignaturas propuestas para el departamento en el Plan Maluquer continuará prácticamente invariable —con la excepción de las modificaciones previstas en las asignaturas de tipo C— durante dos décadas. En el curso de su implementación, 1969-1970, se consiguió ofrecer la totalidad de las 22 asignaturas que figuraban en el Plan, incluyendo cuatro grupos de la asignatura Prehistoria e Historia Antigua, tres en Barcelona y uno en la delegación de Palma de Mallorca.

El Plan de Estudios incluía —a la espera del desarrollo posterior de su Reglamento— una serie de indicaciones que constituyan el Régimen General de Estudios (art. 2) y determinaban las líneas básicas que el alumno debía cumplir para la obtención de la licenciatura:

— Los alumnos debían cursar durante los dos primeros años diez asignaturas del tipo A elegidas libremente, sin más limitación que cumplir la oferta que cada departamento consideraba obligatoria para poder ingresar posteriormente en las respectivas especialidades. Con todo, se fijaba que entre las diez escogidas debían figurar inexorablemente las siguientes: Historia de España moderna y contemporánea; Lengua y Literatura españolas; Fundamentos de Filosofía; Geografía de España, y un idioma (que podía ser antiguo o moderno) cuyo nivel era fijado por la Facultad. Las asignaturas podían cursarse a voluntad del alumno en cualquiera de los dos primeros cursos. En el caso de los alumnos que quisieran seguir la especialidad de Prehistoria e Historia Antigua, al existir dos asignaturas de tipo A ofertadas por el departamento, las opciones de completar el Plan con asignaturas escogidas libremente se reducían a tres de entre diez. No podían cursarse más de cinco de dichas materias cada año ni era posible pasar de curso con más de dos pendientes. En total, antes de cursar los tres años de licenciatura el estudiante debía haber aprobado ocho de las diez asignaturas de tipo A escogidas, debiendo aprobar las otras dos durante el tercer curso para poder matricularse en el segundo año de especialidad.

— La especialidad constaba de tres años, siendo necesario para obtener el título de licenciado aprobar dieciocho asignaturas o dieciséis más una tesis de licenciatura si se trataba de una licenciatura especializada y no generalista. De las 16 o 18 asignaturas al menos el cincuenta por ciento debía corresponder al departamento al que se adscribía la especialidad escogida, quedando el otro cincuenta por ciento sujeto a las directrices que cada departamento podía establecer para la optionalidad de cada licenciatura. Durante los tres cursos los alumnos podían matricularse en hasta seis asignaturas de tipo A o B, contando siempre con la posibilidad de substituir una materia de los grupos A o B por dos del tipo C. Por último, y para facilitar la organización de los currículos de los alumnos, se fijaba la fecha del 1 de mayo para la publicación de la oferta docente del curso siguiente.

El Reglamento interno será elaborado por una comisión formada por los profesores Siguán, Badía, Gomá, Fernández Huertas, Díez Macho, Shaw, González y Cerezo, a propuesta de la Junta de Facultad del 7 de octubre de 1969, siendo sus cometidos: "examinar los casos de las licenciaturas, enseñanza libre, convalidaciones, tesis de licenciatura y tiempo de adscripción a un departamento". El texto, elaborado con inusitada rapidez, será discutido y aprobado en la Junta de los días 23 y 27 del mismo mes.²⁴ Su estructura se dividirá en ocho apartados en los que se recogerán las líneas directrices básicas sobre los módulos de trabajo de los departamentos; las materias correspondientes a los diversos ciclos de enseñanza; los títulos de licenciado; las convalidaciones; la matri-

24. AHUB. Archivo intermedio de las Facultades de Filosofía y Geografía e Historia. Caja A1-223. *Reglamento de Régimen Interno del Nuevo Plan de Estudios 1969*.

culación y sus modalidades; el examen de ingreso en la Facultad; el régimen de estudios y los profesores tutores, un texto que se definirá por la potenciación de la optatividad en la confección de la trayectoria curricular del alumno y la exigencia en la docencia en todos los niveles de la licenciatura y el doctorado, destacando entre el articulado los puntos siguientes:

- Cada departamento, o grupo de departamentos, que otorguen una misma Licenciatura pueden exigir un número de materias comprendidas entre el 50 y el 75% (esto es, de ocho a doce cursos B), de las que constituyen la Licenciatura. Dentro de estos límites, y en atención al contenido de las enseñanza que imparte (el departamento), puede fijar módulos o constelaciones de materias concretas con carácter obligatorio. El resto, de carácter opcional, será objeto de recomendación, no de obligatoriedad: sus materias podrán ser impartidas en el mismo departamento o en los restantes de la Facultad.
- Al fijar sus recomendaciones, el departamento puede incluir asignaturas de otras facultades, si no figuran en el programa general de estudios de la propia facultad.
- Puesto que la enseñanza de lenguas modernas no se imparte, de momento, por los departamentos de la Facultad, se convalidarán automáticamente para este fin los estudios de grado medio o superior de la Escuela de Idiomas de la Universidad.
- Durante el período de Doctorado, los licenciados que aspiren a este título académico, deberán vincularse a un departamento, en el que realicen su tesis doctoral, durante un año como mínimo, y matricularse en tres cursos C, que a juicio del tutor o ponente de la tesis, tengan el nivel idóneo para este efecto y que a la vez, por su contenido, guarden relación con el tema de su trabajo. Pueden asimismo matricularse en cursos de otros departamentos y facultades, si el contenido de la tesis así lo requiere, a juicio siempre del tutor o ponente de la misma.
- Los cursos de tipo C se renovarán todos los años y los cursos A y B deben estar sujetos a una revisión periódica, que en ningún caso debe sobrepasar el trienio.
- La Facultad puede aceptar, en cualquier nivel, la formulación de matrícula por asignaturas sueltas de alumnos de otras facultades, si acreditan ante los departamentos adecuados su conveniencia y oportunidad.
- Para mantener el principio de optatividad que inspira el presente plan, una asignatura matriculada no tendrá carácter vinculativo para el alumno hasta que efectúe el examen final correspondiente. Por tanto puede canjearla por otra, en el siguiente año, en tanto no se haya examinado de ella. Pero una vez efectuado el examen, si no consiguiese aprobarla, el alumno estará obligado a hacerla figurar en su matrícula en años sucesivos.
- La Facultad se reserva el derecho a exigir un examen previo de aptitud para los aspirantes a ingresar en ella, cuando circunstancias tales como modificación de los planes de estudio de segunda enseñanza, exceso de alumnado, etc., así lo acon-

sejen. En este examen se atenderá preferentemente a la capacidad intelectual de los candidatos.

- El nuevo plan de estudios podrá cursarse como alumno oficial o libre.
- Se podrá conceder dispensa de asistencia a clase a los alumnos oficiales que presenten instancia razonada en este sentido a los departamentos, si éstos aceptan los argumentos aducidos. Concedida aquella, deberá darse cuenta de la misma a la Secretaría de la Facultad.
- Los alumnos libres serán equiparados en derechos y deberes a los oficiales y deberán realizar sus estudios vinculados a un departamento.
- Será misión de los tutores el asesoramiento del alumno, a la hora de formular su currículum académico, así como cuidar de su rendimiento en el plan de estudios trazado, para que éste llegue a buen fin.

Sin embargo, el nuevo Plan de Estudios no tendrá una aplicación fácil. Mediado el curso 1969-1970, se habían ya detectado numerosos problemas, especialmente en lo referido a los cambios de asignaturas por los alumnos, elaboración de las listas de discentes —que empezaban a confeccionarse mediante los primeros programas de IBM— y las tutorías, por lo que en la Junta del 10 de febrero de 1970 se decidió iniciar ya la planificación del curso 1970-1971, solicitando del Rectorado una modificación en los procedimientos al proponer el inicio de la matrícula oficial en el mes de septiembre —un mes antes de lo habitual—, y creándose una Comisión de Planificación del próximo curso académico integrada por el decano y los directores de los departamentos, a los que se les solicitaba con régimen de urgencia: “los módulos exigidos para cada especialidad, tanto en asignaturas obligatorias como recomendadas; una breve orientación de cada asignatura; los cursos A, B y C que consideran no deben profesarse en el próximo curso académico y un avance de los profesores o encargados de curso de los mismos; los cursos C que deben cambiar de denominación y el cuatrimestre en que se previera realizarlos; la opinión sobre los cambios en el límite de las matrículas en las asignaturas A y B y, en su caso, el número de alumnos que se considerase necesario y las propuestas de modificación de los horarios”. Es decir, Maluquer consiguió aprobar una de las propuestas que le habían sido rechazadas en 1966 durante su etapa como vicedecano.

Para vehicular y solucionar problemas de gestión se nombrará al profesor Joaquín Vallvé Bermejo como jefe de estudios de la Facultad para el curso 1970-1971, quien deberá enfrentarse en su gestión con la masificación de una Facultad que superará ya los 5.000 alumnos, y especialmente al inicio del traslado de los grupos comunes a las aulas cedidas por la Escuela de Altos Estudios Mercantiles en el incipiente campus de Pedralbes, donde se impartirán las asignaturas de Pedagogía y Psicología a la espera de la construcción de la nueva Facultad, un cambio de ubicación que generó una agria controversia en el seno de la Facultad entre partidarios y detractores de abandonar los locales del Edificio Histórico de la Universidad, debido, entre otras cosas, a la inseguridad ante la decisión final del Ministerio de aportar

los fondos necesarios para los nuevos edificios, por lo que podría llegar a producirse una fragmentación irrecuperable de la necesaria cohesión de la Facultad, hasta el extremo que la dispersión motivará la petición del nombramiento de un segundo vicedecano para atender a la problemática específica del sector de Pedralbes.

Durante su mandato, y una vez jubilado Pericot, se convocó por Orden Ministerial de 17 de septiembre de 1969²⁵ concurso de traslado para la plaza de catedrático de Prehistoria de la Universidad de Barcelona, a la que optará el 10 de noviembre y para la que será nombrado el 4 de marzo de 1970²⁶ un tribunal formado por el propio Pericot como presidente, Joan Vilà i Valentí, Almagro Basch, Julián San Valero y Antonio Beltrán Martínez. Así, treinta años después de su licenciatura efectiva, Maluquer de Motes alcanzará la cátedra de Prehistoria de la Universidad de Barcelona, convirtiéndose en el cuarto ocupante de la misma en toda su historia tras Bosch, Almagro y Pericot.

A principio de 1971, los problemas políticos y su repercusión en la Universidad con altercados continuos, coacción a profesores, entradas y presencia permanente de la policía en el recinto universitario, detenciones, movimientos asamblearios y cierres de las Facultades como medida de coacción o protesta, empezaban a agobiar a Maluquer, quien en la Junta del 25 de febrero reflexionó sobre la división existente entre profesores y alumnos en dos bandos cada vez más enfrentados, indicando que, como Decano, estaba dispuesto a permitir la realización de asambleas de alumnos sin la presencia de profesores, mientras el diálogo se realizase con responsabilidad, siendo la alternativa solicitar el cierre temporal de la Facultad y la suspensión de la actividad docente. En los convulsos años del tardofranquismo, la Facultad se enfrentaba, entre otros, a los problemas ocasionados por: "las minorías de activistas, provocadores de incidentes; la necesidad de ayudar a los alumnos que desean asistir a clase y normalizar la vida académica; la posición del profesor en clase ante la presencia de estos grupos perturbadores; las continuas entradas de la fuerza pública para retirar carteles o suspender asambleas no autorizadas; la carencia de instrucciones de la superioridad ante estos casos; la falta de solidaridad entre los mismos profesores; el problema de la representatividad estudiantil y la necesidad de dialogar con los profesores; los inconvenientes que puedan presentar las soluciones de dureza y de tipo aperturista; la posible profesionalización de las inquietudes estudiantiles, desviándolas del tema político y dirigiéndolas a los temas universitarios (autonomías, estatutos, regulación de los estudios nocturnos, representatividad, etc.); la desvalorización continua de la autoridad del profesor; y la necesidad de una presión colectiva y continua sobre el gobierno para que estudie e intente solucionar estos problemas".²⁷ Pero

contará con el apoyo mayoritario de los miembros de la Junta y por ello participará en la redacción del proyecto sobre el principio de Autonomía para la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Barcelona que, aunque no tenía nada que ver con el homónimo de 1933, significaba una cierta apertura del régimen respecto a la organización interna de la Universidad. La propuesta se basaba en "los siguientes principios que constituyen y garantizan el régimen de autonomía" enunciados partiendo de cinco puntos: la creación de propios órganos de gobiernos; la plena representatividad de los estamentos docentes y discentes, en la proporción que se determine posteriormente en el Reglamento de Autonomía; la libertad en la programación de sus planes de estudio, sometidos a revisión periódica, y en la confección del presupuesto económico; la nueva estructura de la Facultad sobre la base de los Departamentos —unidades de docencia e investigación—, con independencia en la programación de sus actividades y fijación de sus módulos, y el régimen de completa optionalidad para que el alumno, dentro de determinados módulos de trabajo, determine su propio plan de estudios.²⁸

En base a ellos se desglosaba la estructura de la Autonomía en cinco grandes apartados: Gobierno de la Facultad; Departamentos; Profesorado; Principio de la optionalidad en el Plan de Estudios, y Adaptación. Además de estructurar la organización interna de la Facultad adaptando ideas ya aplicadas durante el período de la Segunda República, como la potenciación del Consejo de Facultad, los Departamentos y la Investigación, consagraba las ideas esenciales del Plan de Estudios impulsado por Maluquer en tres puntos:

- Todos los departamentos publicarán anualmente, tras la previa aprobación por la Junta de Facultad, el programa de trabajo que puede realizarse en cada uno de ellos y los módulos ideales para la obtención de los títulos ofrecidos.
- Se parte de la libertad de los estudiantes para elegir su propio Plan de Estudios, sin más limitación que la misma que impongan los respectivos departamentos. Éstos atenderán asimismo todo tipo de consultas y ofrecerán las oportunas recomendaciones, para que, en un período anterior al comienzo del curso, todo estudiante disponga de bases suficientes para la formalización de su matrícula.
- Será tendencia de la Facultad la reducción de la enseñanza libre, sosteniendo los cursos nocturnos y buscando todo tipo de facilidades para mantener el principio de una enseñanza personal y con plena incorporación a un determinado departamento. Los estudios nocturnos, en lo que atañe al principio de la optionalidad, estarán limitados por las posibilidades reales de la Facultad.

Maluquer trazaría un balance de la aplicación de la propuesta en la Junta del 8 de marzo de 1971, haciendo "una síntesis del proceso que ha culminado en la situación actual respecto a la autonomía. La

25. BOE núm. 256 de 25/10/1969, pp. 16708-16709.

26. BOE núm. 65 de 17/03/1970, p. 4313.

27. AHUB. *Libro de Actas de la Junta de Facultad de la Facultad de Filosofía y Letras, 1968-1974. Acta de 25/02/1971*, p. 48.

28. AHUB. Archivo Intermedio de las Facultades de Filosofía y Geografía e Historia. Caja A1-223. *Propuesta de estructura en forma autónoma de la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Barcelona y Propuesta de estructura autónoma y nuevo Plan de Estudios de la Facultad*.

Facultad en su día estimó que era mejor presentar un proyecto de autonomía, aunque éste no fuera del todo satisfactorio, que dejar pasar el plazo de presentación del proyecto. Según este acuerdo el Sr. Decano estimuló a la Junta de Gobierno, la cual retocó el texto del anteproyecto incorporando las enmiendas que no suponían un cambio radical en su contenido. Hay que poner en relieve que la presentación de estos estatutos provisionales no liga a la Universidad a nada definitivo. Fue necesario también resolver un requisito: la formación de un Patronato provisional que revisara el anteproyecto, lo que presentaba grandes dificultades dada la premura de tiempo. A ruegos del Sr. Decano los Drs. D. Jorge Rubió y D. Luis Pericot accedieron a formar parte de este patronato (...) la Facultad se halla ante una etapa realmente nueva, pues en gran parte la autonomía representa en el futuro mayor libertad de actuación. A partir de este momento habrá que estudiar la fórmula para trabajar y elaborar, con la más rica participación de profesores y alumnado, unos estatutos definitivos".²⁹ Era evidente que se trataba de un balance de mínimos, pero en las circunstancias en que se redactó y empezó a aplicarse, difícilmente podía aspirarse a más.

Llegados a este punto, Maluquer consideró que una vez aprobada la reforma del Plan de Estudios y encauzada la aprobación de una nueva estructura para la Universidad, había cumplido sus objetivos, por lo que en la misma reunión anunció su intención de dimitir, decisión que ligó a problemas de índole personal relacionados con su salud "que exigen unas horas de completo descanso y le impiden estar al frente de la facultad las doce horas diarias de tensión que la actual situación requiere". No finalizaría pues su mandato. Maluquer comunicó su decisión al Rectorado, indicando, no obstante, que no deseaba hacer efectiva su renuncia hasta la finalización del curso para garantizar la estabilidad. El profesor Joan Vilà i Valentí, en representación de los integrantes de la Junta, agradeció al Decano su esfuerzo indicando que "había dado a la Facultad un nuevo aire". A los cíclicos problemas de salud, que no le impedían sin embargo iniciar nuevos proyectos y responsabilidades, se añadió la ya citada tensión política diaria en el recinto universitario —que llegará a superarle— ejemplificada en la violencia sufrida por el catedrático de Metafísica Francisco Canals Vidal que fue expulsado del recinto universitario por un grupo de personas —o alumnos— no identificado, lo que motivará el cierre de la Facultad el 27 de marzo, y que la Junta acordará mantener hasta que no se garantizase el ejercicio de la libertad de cátedra, y en las peticiones de declaración de una huelga del profesorado por parte de algunos docentes como protesta frente a la política del Ministerio,³⁰ momento en el que Maluquer presentará por segunda vez su renuncia al cargo secundado ahora por el vicedecano, el profesor

Palomeque Torres, que será substituido por José Alsina Clota tras la correspondiente votación por la Junta de Facultad el 26 de abril. Había tenido que afrontar también las dificultades para la consolidación de los locales del Instituto de Arqueología y Prehistoria que llegará a ser desalojado por orden de los responsables de otras facultades en el arduo, complicado y mal gestionado por el Rectorado proceso de remodelaciones constantes que sufrió el edificio de la Plaza de la Universidad; y también un cierto distanciamiento personal con una parte de los cambios solicitados por el alumnado que chocaban con su concepción de la Universidad, como el desarrollo de los cursos nocturnos en las especialidades de Psicología, Filosofía e Historia Moderna y Contemporánea para el curso 1971-1972 a partir del informe encargado al profesor Vallvé, propuesta de implantación que fue rechazada por la Junta alegando problemas económicos y de disponibilidad de horarios, y para la que se indicó como solución "la creación de una nueva Universidad dedicada a esta clase de estudios". Aunque el problema no se resolverá ante la insistencia de los defensores de su implantación, siendo de nuevo discutido en la reunión del 16 de marzo,³¹ como tampoco se resolverán los problemas de la disponibilidad de espacio necesaria para la impartición de las asignaturas de los cursos comunes, debiendo enfrentarse la Facultad al problema de la dispersión de locales ante la reducción de las disponibilidades en el Edificio Histórico, y algunas controversias sobre los que ya se empleaban en la Escuela de Altos Estudios Mercantiles, en parte cedidos por la Delegación del Ministerio de Educación y Ciencia para impartir las clases de Psicología y Pedagogía.

Sabiendo que el Rectorado aceptaría su dimisión, Maluquer convocó a la Junta el 28 de mayo de 1971 para proceder a la elección de la terna de candidatos al Decanato que preceptivamente debía ser remitida al Rectorado, obteniendo Joaquín Vallvé Bermejo 20 votos y José Alsina Clota 15, sin que se presentasen más candidatos, por lo que debió completarse la terna con el profesor numerario más antiguo: Mariano Bassols de Climent.³² La idea de Maluquer era que los decanos saliente y entrante compartieran funciones en cuanto estuviera designado el segundo —que sería Vallvé— para hacer más fácil la transición, pero dicha solución duraría poco al ser aceptada definitivamente la dimisión el 28 de junio de 1971,³³ según el texto oficial "de conformidad con la petición del interesado", aunque los motivos eran evidentemente otros.

La Junta de Facultad acordará casi un año y medio después, el 18 de octubre de 1972, a propuesta del profesor Canals y con la oposición pública del interesado,³⁴ proponer al Rectorado la concesión a

31. AHUB. *Libro de Actas de la Junta de Facultad de la Facultad de Filosofía y Letras, 1968-1974. Acta de 18/03/1971*, p. 53.

32. AHUB. *Libro de Actas de la Junta de Facultad de la Facultad de Filosofía y Letras, 1968-1974. Acta de 28/05/1971*, pp. 59-60.

33. AHUB 01-327674. *Expediente personal Juan Maluquer de Motes. Oficio rector-administrador habilitado de 10/07/1971*.

34. AHUB. *Libro de Actas de la Junta de Facultad de la Facultad de Filosofía y Letras, 1968-1974. Acta de 18/10/1972*, pp. 109-110.

29. AHUB. *Libro de Actas de la Junta de Facultad de la Facultad de Filosofía y Letras, 1968-1974. Acta de 08/03/1971*, p. 50.

30. AHUB. *Libro de Actas de la Junta de Facultad de la Facultad de Filosofía y Letras, 1968-1974. Acta de 27/03/1971*, pp. 54-55.

Maluquer de la medalla de oro de la Universidad “por su labor al frente de esta facultad como decano, que culminó con la puesta en marcha del actual Plan de Estudios”,³⁵ pero dicha propuesta no tendrá efecto sino tres años después, cuando el 3 de abril de 1975, el rector Fabià Estapé, con el acuerdo de los vicerrectores, acordará concederle dicha distinción no por la labor realizada como decano, sino por la gestión al frente del Instituto de Arqueología y tras la realización de un homenaje a Bosch Gimpera, figura a la que la Universidad de Barcelona quería recuperar como activo patrimonial tras su fallecimiento en octubre del año anterior y al que se dedicó una sesión académica en el Aula Magna el 9 de abril.³⁶ Tras dejar el cargo estaba previsto que ejerciera como coordinador de la especialidad de Prehistoria entre 1972 y 1974 y responsable de la sección de Lleida, consecuencia de la reorganización del sistema de jurisdicciones de las universidades catalanas por la que el Colegio Universitario de Girona había sido adscrito a la Universidad Autónoma, mientras que los centros de Baleares lo fueron a la de Barcelona, habiendo propuesto el propio Maluquer en septiembre de 1970 la creación de una sección de Filosofía y Letras en Lleida adscrita a Barcelona.³⁷ Pero no sería así, puesto que el centro de Lleida fue adscrito a la Universidad Autónoma mientras que Tarragona dependería de la Universidad de Barcelona.

El Plan Suárez

Pero el denominado *Plan Maluquer* sería modificado pocos años después. El 12 de noviembre de 1971 se informaba a la Junta de Facultad de la recepción del Ministerio de una serie de directrices y normas para la elaboración de los planes de estudio para el curso 1971-1972, acordándose que la Facultad propondría esencialmente el contenido del plan elaborado bajo la dirección de Maluquer al que los profesores Vallvé, Alsina y Díaz Esteban realizarían los necesarios pero mínimos retoques para adaptarlo a la nueva normativa, texto que, casi idéntico a su modelo, sería aprobado en la reunión de la Junta de Numerarios de la Facultad los días 23 y 30 de noviembre.³⁸ No obstante, una de las modificaciones más significativas tenía que ver con la Sección de Historia, puesto que a las especialidades ya existentes de Historia General, Historia Antigua (no se incluyó tampoco esta vez en el epígrafe ni la Prehistoria ni la Arqueología), Historia Medieval, Historia Moderna (el redactor incluyó en ella a la Contemporánea) e Historia del Arte, se añadió la Arqueología del Próximo Oriente, que no se llegaría nunca a implementar.

35. AHUB 01-327674. Expediente personal Juan Maluquer de Motes. Oficio decano Facultad de Filosofía y Letras-rector de 26/10/1972.

36. AHUB. Expediente 580/2. Carta Estapé-Maluquer de Motes de 03/04/1975.

37. AHUB. *Libro de Actas de la Junta de Facultad de la Facultad de Filosofía y Letras, 1968-1974. Acta de 10/09/1970*, p. 33.

38. AHUB. *Libro de Actas de la Junta de Facultad de la Facultad de Filosofía y Letras, 1968-1974. Acta de 23 y 30/11 y 02/12/1971*, pp. 77-78.

El director general de Enseñanza Superior, Luis Suárez González, hizo pública el 23 de septiembre de 1972³⁹ una Orden Ministerial de 21 de agosto que contenía las directrices para la elaboración de los Planes de Estudios en la Enseñanza Superior como desarrollo del artículo 23.1 de la Ley General de Educación de 1970 impulsada por el ministro Villar Palasí, que serán conocidos en el ámbito universitario como *Plan Suárez*. La noticia no fue bien recibida en la Facultad al ser informada dos días antes por el Decano del proyecto a raíz de una reunión mantenida en Madrid con Suárez González, propuesta que fue rechazada frontalmente después de una larga discusión como muestran las tachaduras y redacciones sucesivas del texto, remitiéndose al Rectorado una nota que indicaba: “Reunida la Junta de Numerarios de esta Facultad de Filosofía y Letras (...) lamenta la instauración de Planes de Estudio para las Facultades de Filosofía y Letras que nos han sido comunicados en el día de hoy. Entiende esta Junta que dichos planes representan un retroceso en el desenvolvimiento de la vida universitaria al nivel de las necesidades de la vida académica moderna. Lamenta también el procedimiento seguido en la valoración de los Planes de Estudios y acuerda comunicarlo a la Superioridad y a las restantes Facultades de Filosofía y Letras.” Aunque farragoso el mensaje era muy claro: la Facultad se oponía al encorsetamiento regresivo que Suárez propugnaba al regresar a la rigidez curricular.

Unas ideas que la Junta volvió a señalar el 23 de octubre, al indicar que “el plan vigente (...) ha representado un considerable avance respecto a los anteriores y que los resultados obtenidos hasta ahora con él son muy alentadores”, por lo que se decidió formar una comisión de profesores numerarios, presidida por el propio Maluquer, para que formulase las alegaciones pertinentes al plan de la Dirección General, y en especial defendiera la perduración de la titulación generalista en Filosofía y Letras, texto que será elaborado y discutido posteriormente en la reunión del 15 de diciembre, aunque no llegará a aprobarse debido a la interrupción de la reunión por parte de un numeroso grupo de alumnos.

Tras la división de la Facultad de Filosofía y Letras en las Facultades de Geografía e Historia, Filología y Filosofía y Ciencias de la Educación en virtud del Decreto 1974/1973 de 12 de julio de 1973⁴⁰ y en aplicación de la Orden Ministerial de 30 de noviembre de 1973 que recogía una Resolución de 17 de julio de 1973,⁴¹ se aprobaron las propuestas de estructuración presentadas por las diversas universidades. Para adaptarse a la nueva normativa, el Departamento de Prehistoria e Historia Antigua solicitará del Ministerio de Educación y Ciencia el 31 de julio de 1973 la creación de una Sección de Prehistoria y Arqueología, en aplicación de las normativas de 20 de junio de 1973 de la Dirección General de Universidades, indicando que las asignaturas que podrían impartirse durante el segundo y tercer ciclos serían: Prehistoria Universal, Protohistoria de los Países Mediterráneos,

39. BOE núm. 230 de 25/09/1972, pp. 17255-17256.

40. BOE núm. 201 de 22/08/1973, pp. 16950-16951.

41. BOE núm. 216 de 08/09/1973 pp. 17789-17790.

Historia y Arqueología del Próximo Oriente, Arqueología Clásica, Epigrafía, Numismática Antigua, Arqueología Paleocristiana, Historia Social y Económica del mundo Antiguo, Arqueología americana, Antropología prehistórica y Estratigrafía del Cuaternario.

El nuevo Plan de Estudios para el primer ciclo de la Facultad de Geografía e Historia de la Universidad de Barcelona imponía la práctica obligatoriedad de las materias a cursar durante los tres primeros años al incluir en el primero las asignaturas de Geografía general, Historia del Arte, Historia de la Filosofía, Historia de la Literatura y Lengua Latina, todas con una carga de tres horas semanales más otra complementaria de prácticas para las dos primeras. En el segundo curso debían seguirse las asignaturas de Geografía de España, Historia Antigua, Historia Medieval e Historia Moderna como obligatorias más Historia Medieval de España como optativa para los alumnos de la sección de Historia. El tercer curso incluía como obligatorias las asignaturas Geografía Descriptiva, Historia Contemporánea y Prehistoria, mientras que como optativas se incluían Historia Moderna de España e Historia Contemporánea de España, las primeras con una carga de tres horas semanales y las segundas de una hora y media lectiva y una hora de prácticas semanales. La estructura será rápidamente modificada en relación al primer curso por una disposición de 27 de septiembre de 1974⁴² que establecía la obligatoriedad de Latín para los estudiantes que deseasen especializarse en Historia Medieval; el Latín o el Griego para los que quisieran hacerlo en Prehistoria o Historia Antigua, y el Latín, el Griego, el Hebreo, el Inglés o el Alemán para los alumnos del resto de las especialidades. Pero las modificaciones se sucederían especialmente en relación con el primer curso de materias comunes. Una nueva Orden Ministerial de 24 de septiembre de 1975⁴³ modificaba de nuevo las asignaturas de dicho curso aprobándose con carácter experimental las siguientes: Geografía General; Introducción a la Historia; Historia del Arte; Antropología Cultural, e idioma (antiguo o moderno), especificándose que el idioma debía ser obligatoriamente el Latín para los estudiantes de Historia Medieval, y el Latín, el Griego o el Hebreo para los que deseasen especializarse en Prehistoria e Historia Antigua. Estructura que variará de nuevo mediante una nueva Orden Ministerial de 30 de octubre de 1977⁴⁴ al quedar fijadas, con carácter retroactivo para el curso 1976-1977 ya iniciado, las asignaturas: Geografía General, Introducción a la Historia, Historia del Arte, Antropología Cultural y un idioma a escoger sin directrices de especialidad entre Francés, Inglés, Italiano, Alemán, Catalán, Latín, Griego y Árabe. La estructura del Plan Maluquer subsistirá al menos en parte y específicamente en los títulos de muchas asignaturas en el segundo ciclo. Organizados sus contenidos a partir de la Orden Ministerial de 16 de marzo de 1976 en que se fijaban las directrices para elaborar los planes de estudio,⁴⁵

los específicos para la Facultad de Geografía e Historia fueron aprobados por Orden Ministerial de 30 de julio de 1977,⁴⁶ aplicándose con carácter retroactivo al curso 1976-1977, distorsión que indica hasta qué punto tardaban en resolverse las propuestas de las Universidades por parte del Consejo Nacional de Educación y el Ministerio.

La estructura mantenía las opciones ya existentes de Historia General y Geografía, Prehistoria e Historia Antigua, Historia Medieval, Historia Moderna e Historia Contemporánea, definiéndose para la especialidad de Prehistoria e Historia Antigua la necesidad de aprobar ocho asignaturas repartidas en dos cursos a escoger entre Prehistoria del Cuaternario, Prehistoria de Europa, Historia Antigua de España, Prehistoria Mediterránea (sic), Arqueología e Historia del Próximo Oriente, Arqueología de Grecia, Arqueología de Roma, Historia Social y Económica del Mundo Antiguo, Arqueología Cristiana, Epigrafía Antigua, Numismática Antigua, Antropología Prehistórica y Arqueología Americana, además de seis asignaturas de tipo C, constituyendo el núcleo formativo que se mantendrá en vigor hasta bien entrada la década de 1990, e incluso con posterioridad un gran número de las asignaturas citadas en las sucesivas reformas de planes de estudio en la Licenciatura de Historia.

Tras su jubilación el 30 de septiembre de 1985, la Universidad de Barcelona, tras la propuesta previa del Departamento de Prehistoria, Historia Antigua y Arqueología y el acuerdo favorable de la Facultad de Geografía e Historia, elevó al Consejo de Universidades la propuesta de su nombramiento como profesor emérito, que fue acordada el 3 de diciembre de 1986.⁴⁷ Tras ello, la Junta de Gobierno de la Universidad aceptó la propuesta el 12 de enero de 1987, formando parte Maluquer del primer grupo de eméritos integrado también por Josep M. Font i Rius (Facultad de Derecho); Alfons Balcells Gorina (Facultad de Medicina); Martí de Riquer Morena (Facultad de Filología), José Manuel Blecua Teijeiro (Facultad de Filosofía) y Rafael Santos Torruella (Facultad de Bellas Artes), sin duda una representación brillantísima del profesorado del período de la postguerra.⁴⁸ El nombramiento definitivo se realizaría el 20 de mayo de 1987.

Francisco Gracia Alonso
Departamento de Prehistoria,
Historia Antigua y Arqueología
Universidad de Barcelona
fgracia@ub.edu

42. BOE núm. 257 de 26/10/1974, p. 21871.

43. BOE núm. 226 de 20/09/1975, p. 20006.
44. BOE núm. 300 de 16/12/1977, p. 27502.
45. BOE núm. 80 de 02/04/1976, pp. 6646-6647.

46. BOE núm. 227 de 22/09/1977, pp. 21258-21259.
47. AHUB 01-327674. Expediente personal Joan Maluquer de Motes. Oficio Emilio Lamo de Espinosa-rector de la UB de 09/12/1986.

48. AHUB 01-327674. Expediente personal Joan Maluquer de Motes. Certificación de la secretaría general de la UB de 20/01/1987.

Bibliografía

- AAVV. (1992-2000). Homenatge al professor Dr. Joan Maluquer de Motes i Nicolau. *Pyrenae*, 22-23.
- BONET, S. (2010). Els exàmens d'Espriu. *Indesinenter*, 5: 79-106.
- CASASSAS, J. (2008). 1837-1931. De la restauració vuitcentista a la segona república. En: CASASSAS, J., GRACIA ALONSO, F., FULLOLA, J. M. (eds.). *La Universitat de Barcelona. Libertas Perfundet Omnia Luce 1450*. Universitat de Barcelona. Barcelona: 26-47.
- FULLOLA, J. M^a., GRACIA ALONSO, F. (2010). Salvador Espriu i la Universitat de Barcelona. D'arqueòleg frustrat a Doctor honoris causa. *Indesinenter*, 5: 47-77.
- GRACIA ALONSO, F. (1986). Entrevista a Juan Maluquer de Motes, catedrático de Prehistoria de la Universidad de Barcelona. *Revista de Arqueología*, 59: 6-9.
- GRACIA ALONSO, F. (2009a). Joan Maluquer de Motes Nicolau. En: DÍAZ ANDREU, M., MORA, G., CORTADELLA, J. (coord.). *Diccionario histórico de la Arqueología en España*. Marcial Pons. Madrid: 410-411.
- GRACIA ALONSO, F. (2009b). *La arqueología durante el primer franquismo (1939-1956)*. Bellaterra. Barcelona.
- GRACIA ALONSO, F. (2011). *Pere Bosch Gimpera. Universidad, política, exilio*. Marcial Pons. Madrid.
- GRACIA ALONSO, F. (2012). *Arqueología i política. La gestió de Martín Almagro Basch al capdavant del Museu Arqueològic Provincial de Barcelona (1939-1962)*. MAC-UB. Barcelona.
- GRACIA ALONSO, F., FULLOLA, J. M. (2006). *El sueño de una generación. El crucero universitario por el Mediterráneo de 1933*. Universitat de Barcelona. Barcelona.
- GRACIA ALONSO, F., FULLOLA, J. M. (2008). 1931-1939. De l'esperança a la desfeta. En: CASASSAS, J., GRACIA, F., FULLOLA, J. M. (eds.). *La Universitat de Barcelona. Libertas Perfundet Omnia Luce 1450*. Universitat de Barcelona. Barcelona: 50-99.
- GRACIA ALONSO, F., FULLOLA, J. M. (2008). 1939-1954. La nit. En: CASASSAS, J., GRACIA, F., FULLOLA, J. M. (eds.). *La Universitat de Barcelona. Libertas Perfundet Omnia Luce 1450*. Universitat de Barcelona. Barcelona: 102-147.
- GRACIA ALONSO, F., FULLOLA, J. M., VILANOVA F. (2002). *58 anys i 7 dies. Correspondència de Pere Bosch Gimpera a Lluís Pericot (1919-1974)*. Universitat de Barcelona. Barcelona.
- GRACIA ALONSO, F., MUNILLA, G. (2000). La Universidad de Barcelona y la investigación sobre la cultura Ibérica. De Bosch Gimpera a Maluquer de Motes (1916-1988). En: BLÁNQUEZ, J. (ed.). *La cultura Ibérica a través de la fotografía de principios de siglo: el litoral mediterráneo*. UAM-CAM. Madrid: 169-208.
- MOLAS, P. (2010). Els ensenyaments d'Història. En: FULLOLA, J. M., GRACIA ALONSO, F., CASASSAS, J. (eds.). *La Universitat de Barcelona. Libertas perfundet Omnia Luce. Història dels ensenyaments (1450-2010)*. Universitat de Barcelona. Barcelona: 144-151.
- MUNILLA, G. (2011). Joan Maluquer de Motes i Nicolau, 1915-1988. En: TUDELA, M., IZQUIERDO, P. (eds.). *La nissaga catalana del món clàssic*. Auriga, Barcelona: 414-416.
- PASAMAR ALZURÍA, G., PEIRÓ MARTÍN, I. (2002). *Diccionario Akal de investigadores españoles contemporáneos (1840-1980)*. Akal. Madrid.
- PELICER, M. (2005). El profesor Maluquer y el orientalizante en la Península Ibérica. *Anejos de Archivo Español de Arqueología*, 35: 19-27.
- SANTACANA, C. (2008). 1954-1975. Entre el creixement i els intents de renovació. En: CASASSAS, J., GRACIA ALONSO, F., FULLOLA, J. M. (eds.). *La Universitat de Barcelona. Libertas Perfundet Omnia Luce 1450*. Universitat de Barcelona. Barcelona: 150-179.

Joan Maluquer de Motes i els estudis ibèrics

Joan Maluquer de Motes i Nicolau (1915-1988) va ser l'últim alumne directe de Bosch-Gimpera a Catalunya que va enfocar la seva vida professional a la recerca arqueològica (va passar l'examen de llicenciatura el novembre de 1937). En la seva dilatada activitat de recerca, va tocar una gran diversitat de temes, pràcticament sempre dins l'àmbit dels temps prehistòrics i protohistòrics, però l'estudi del món ibèric, dels seus antecedents immediats i de la seva relació amb els pobles colonitzadors va ser inqüestionablement un dels elements centrals de la seva obra, amb contribucions molt notables, tant per l'aportació de noves dades com, i molt especialment, al nivell de la interpretació, que fou molt sovint original. I també, a vegades, contradictòria, tot i que és perfectament comprensible que, en els cinquanta anys de la seva vida d'investigador, els punts de vista i posicionaments teòrics —els quals, lamentablement, mai no va formular de manera explícita— experimentessin canvis més o menys importants. Sense menystenir la importància d'alguns dels treballs d'excavació que va dur a terme, en particular a Catalunya, és ben segur que, en el camp dels estudis ibèrics, la figura del professor Maluquer de Motes destaca particularment pels enfocaments teòrics que hi va aportar, els quals van suposar una ruptura neta —encara que no absoluta— amb la tradició historicocultural de Bosch-Gimpera.

Fidel, encara que amb enfocaments diferents, a les preocupacions científiques de Pere Bosch Gimpera i de Lluís Pericot —els seus mestres a la Universitat Autònoma de Barcelona, on va estudiar entre 1931 i 1937—, una de les seves preocupacions va ser precisament la qüestió dels orígens ètnics i culturals dels ibers, però amb el pas dels anys va enriquir els seus punts de vista amb influències diverses, que el van dur molt més enllà dels plantejaments dels seus predecessors. A diferència de Bosch-Gimpera, que va romandre sempre fidel al model interpretatiu de caire historicocultural que havia après a Berlín amb Gustaf Kossinna, Maluquer de Motes va incorporar gradualment al seu bagatge interpretatiu altres fonts teòriques, que inclouen el pensament antropològic de Julio Caro Baroja, les idees de Massimo Pallotino sobre la formació de la cultura etrusca i, molt particularment, les de Vere Gordon Childe sobre els processos econòmics i socials de les societats prehistòriques. Les seves idees sobre aquestes qüestions es van anar precisant i expressant en treballs molt diversos. Aquí tindrem en compte sobretot la seva contribució a la *Historia de España* dirigida per R. Menéndez Pidal (Maluquer de Motes 1954), el discurs de 1966 a l'Institut d'Estudis Ilerdenses (Maluquer de Motes 1966) i la ponència inaugural del XXX Congreso Nacional de Arqueología (Maluquer de Motes

1982a), que són els tres treballs on creiem que millor s'expressa la seva visió sobre els ibers. No oblidarem, tanmateix, algunes altres contribucions importants, en particular la seva molt notable introducció a la versió castellana de la síntesi d'Antoni Arribas sobre els ibers (Maluquer de Motes 1965) i alguns dels treballs dels seus darrers anys de vida (Maluquer de Motes 1985 i 1987a), en les quals matisa en certa mesura alguns dels seus punts vista.

La nostra exposició se centrarà sobre tres aspectes importants de l'obra de Maluquer de Motes amb relació als ibers: la qüestió paletnològica, la formació de la cultura ibèrica i la naturalesa de la societat ibèrica. Hi afegirem un breu apartat sobre les seves idees amb relació a la transcendència històrica d'aquesta civilització i, per acabar, farem també una breu recapitulació dels seus treballs de camp i de documentació de jaciments, i de la seva tasca de formació de professionals que han dedicat tota o una part important de la seva activitat de recerca a l'estudi del món ibèric. No tractarem, en canvi, sobre la seva contribució, tan important, a l'estudi de l'epigrafia ibèrica, que és objecte d'un altre estudi en aquest mateix volum i que, a més, ja ha estat profundament analitzada en un altre lloc pel professor Javier Velaza (2000).

La qüestió paletnològica

La qüestió dels orígens ètnics dels ibers no va ser un tema destacat en els treballs de Maluquer de Motes, cosa perfectament lògica, ja que per a ell l'iberisme era un fenomen purament cultural, no racial, i, a més, postulava el caràcter essencialment autòcton —però amb un mestissatge considerable— de les poblacions preromanes de l'àrea geogràfica de cultura ibèrica (Maluquer de Motes 1954: 306-307). Així, tot i que fins als anys cinquanta es mantingué fidel, encara que de forma extremadament matisada, a la hipòtesi de Bosch Gimpera sobre uns remots orígens africans que remuntaven al neolític,¹ i malgrat que també seguia el seu mestre en afirmar que aquesta població va ser objecte de mestissatges diversos durant el segon mil·lenni aC (i encara més tard per l'acció dels moviments de població céltics i per les pròpies colonitzacions fenícia i hel·lènica) (Maluquer de Motes 1954: 307-308; 1981: 39), Maluquer de Motes també afirmava que l'iberisme, com a fenomen cultural, no es podia definir “por la unidad racial de sus pobladores, muy difícil de sostener, sino por constituir el solar del desarrollo de una misma cultura que, a pesar de sus diversos matices regionales, es capaz de integrarse en una unidad” (Maluquer de Motes 1954: 309).

En els anys seixanta, i creiem que per influència directa de les idees de Massimo Pallottino sobre la tan debatuda qüestió dels “orígens” dels etruscos

1. “Debemos admitir el carácter netamente indígena de la población ibera prerromana, aun aceptando en sus remotísimos orígenes la posibilidad de que se tratara de un elemento africano occidental muy mestizado por aportaciones mediterráneas. Sin duda, los orígenes de estas poblaciones remontan a los lejanos tiempos neolíticos...” (Maluquer de Motes 1954: 306)

(Pallottino 1947; Pallottino 1965: 98-99), el professor Maluquer de Motes va proposar de substituir aquesta noció per la de “formació”, que, segons ell, “comporta básicamente continuidad, que no descarta el continuo enriquecimiento y matización debido a múltiples aportaciones y constante reelaboración de elementos que tienden hacia la cristalización en una determinada cultura” (Maluquer de Motes 1965: 10). Aquesta era encara la seva opinió l'any 1981, quan escrivia que “los pueblos ibéricos propiamente dichos son el resultado de un proceso de formación... a tenor de unos determinados sustratos y estímulos exóticos” (Maluquer de Motes 1981: 33), i no, per tant, d'una migració.

Es pot afirmar, doncs, que, com a mínim a partir dels anys cinquanta, Maluquer de Motes buida la noció de cultura de tot contingut racial —una diferenciació que mai no acaba d'estar prou clara en els escrits de Bosch-Gimpera— i li atorga una significació bàsicament —però, com veurem, no exclusivament— normativa; és a dir, com un conjunt de trets específics i distintius, propis de la tradició cultural de cada grup humà, i que, en relació amb la cultura material, se suposava que es traduïen en la diversitat de “cultures arqueològiques”, un mosaic d'associacions específiques d'elements de cultura material suposadament atribuïbles a pobles diferenciats. En aquest sentit —i possiblement només en aquest— es va mantenir fidel al mètode historicocultural de Bosch-Gimpera. Dit això, la veritat és que, com tants altres autors, mai no va arribar a definir amb precisió quines eren les característiques específiques d'aquesta “cultura ibèrica”, de la qual, en tot cas, sempre va destacar la personalitat molt acusada dins l'àmbit de la protohistòria peninsular, sobretot per oposar-se a les tesis panceltistes d'una part important de la prehistòria hispànica oficial durant els primers anys del franquisme (Maluquer de Motes 1954: 305-306). Amb tot, també va reconèixer sempre l'extremada variabilitat interna d'aquesta cultura. De fet, en algun dels seus últims treballs conclou que l'element vertebrador bàsic n'és la unitat de llengua, “de peso siempre muy superior en toda cultura a cualquier matiz de la cultura material”, amb la qual cosa, i per única vegada en la mesura del meu coneixement, projectava una certa ombra de dubte sobre la validesa de la noció de “cultura arqueològica” com a instrument per a la identificació de les comunitats humanes del passat (Maluquer de Motes 1981: 30).

La tradició historicocultural també és manifesta en l'esforç de Maluquer de Motes per reconstituir el panorama etnològic de la Ibèria preromana, cosa que va fer en diferents treballs, començant per la seva important contribució a la *Historia de España* dirigida per Ramón Menéndez Pidal (1954: 310-318). Essencialment, va seguir el mètode de Bosch-Gimpera de comparar les informacions contingudes a les fonts escrites amb les “cultures arqueològiques”, que es podien reconstruir a partir d'una documentació arqueològica cada vegada més rica. La seva confiança en el mètode és ben evident encara dotze anys més tard, quan, parlant dels pobles ibèrics del territori de Catalunya, afirma que “podemos decir que *indiketes*, *layetanos*, *ilergetes*, etc. no son ya simples nombres

abstractos sino unos pueblos de los que *conocemos suficientemente su cultura material en los siglos prerromanos, lo que permite fijar afinidades y diferencias, y captar la verdadera personalidad de cada uno de ellos* (la cursiva es mera). Y no nos limitamos siquiera a un conocimiento primario, sino que podemos incluso remontarnos a sus orígenes reconociendo la paternidad de cada uno de los elementos que cristalizan en la formación de su cultura y al propio tiempo no renunciamos a buscar y a establecer las causas que contribuyen a posibilitar esas cristalizaciones concretas" (Maluquer de Motes 1966: 8).

Cal dir, tanmateix, que des del punt de vista paleoetnològic l'obra de Maluquer de Motes i els resultats que va assolir no són —ni probablement podien ser— gaire diferents dels de Bosch-Gimpera, tot i que va aportar alguns matisos i correccions importants, en particular la revisió de les enrevessades explicacions del segon sobre moviments de pobles a Catalunya i el Llenguadoc: per a Maluquer de Motes no va existir cap "invasió" ibèrica de les terres al nord del Garraf com a reacció a les penetracions dels pobles cèltics dels "camps d'urnes",² i tampoc cap expansió meridional dels cossetans que expliqués la hipotètica divisió dels ilaraugates en ilergetes i ilercavons (Maluquer de Motes 1954: 315-316, i també nota 32).

Ara bé, és important assenyalar que, ja des de 1954, Maluquer de Motes també s'havia adonat de les limitacions de les explicacions estrictament historicoculturals. En aquest sentit, és innegable la influència dels treballs de Julio Caro Baroja, una figura eminent de les ciències socials, que va plantejar l'estudi dels pobles preromans de la península Ibèrica sobre unes bases diferents de les que havien dominat l'arqueologia dels anys vint i trenta (Caro Baroja 1943; 1946). Caro, efectivament, proposava l'existència de tres grans àrees o cicles culturals (cantàbrica, mediterrània/meridional i central/occidental, amb diferents subdivisions), caracteritzades a partir de les seves institucions socials, de la tecnologia i les formes d'organització econòmica, relacionades totes orgànicament.³ L'enfocament de Caro era, doncs, molt diferent del de la primera generació de l'escola de Barcelona, fins al punt que pràcticament l'invertia, malgrat que l'una i l'altra es fonamentaven en gran part sobre la mateixa teoria dels cercles culturals. Per a cadascuna de les àrees que

2. "Preferimos interpretar esta iberización de Cataluña y del sur de Francia como una verdadera absorción por la población indígena de los elementos que, procedentes del norte del Pirineo, habían impuesto en la cultura material las modas europeas. Los invasores de los campos de urnas asentados en el Nordeste, moldeados por el medio y fundidos con la densa población preexistente en el territorio, constituyen la masa de población que hallan los romanos en posesión de una cultura ibérica innegable..." (Maluquer de Motes 1954: 316).

3. Així, l'àrea cantàbrica es caracteritzava com a agrícola i matriarcal; la Meseta com una àrea de cultura pastoral, amb zones de cultura col·lectivista agrària (a la vall del Duero occidental) o de cultura agrícola superior, a Lusitània. L'àrea mediterrània/meridional es caracteritzava com de "cultura superior". Són tots, evidentment, conceptes i termes molt directament lligats a la teoria dels cercles culturals (*Kulturkreislehre*), que Bosch-Gimpera havia conegit a través de Kossinna, però utilitzats per Caro en un sentit veritablement sociològic, que anava per tant molt més enllà en la interpretació històrica d'aquestes societats.

distingia, Caro va elaborar, a més, a *Los pueblos de España*, estudis detallats que cercaven una descripció i interpretació completa del sistema cultural, des de l'organització de la societat i l'economia a la religió i la ideologia. Seguint aquest tipus de plantejaments, el professor Maluquer de Motes va intentar explicar les diferències etnonímiques que reflecteixen les fonts escrites i les diverses cultures arqueològiques revelades (suposadament) per l'arqueologia per l'existència de gèneres de vida peculiars, i no solament de tradicions específiques de la cultura material, més o menys vinculades a ètnies diverses. Per exemple, al sud-oest de la península Ibèrica, els noms de turdetans, túrduls, ibers, elbestis i olbisinis devien reflectir, segons ell, l'existència d'una població d'agricultors a la vall del Guadalquivir, mentre que l'àrea occidental hauria estat una zona essencialment minera, i al nord de Huelva, entre el Tajo i el Guadiana, hauria predominat una economia pastoral (Maluquer de Motes 1954: 311). La mateixa idea apareix també aplicada, encara que de forma menys detallada, als pobles preromans de Catalunya (Maluquer de Motes 1954: 316). Cal dir, de tota manera, que en la mesura del meu coneixement, Maluquer de Motes no va intentar mai cap anàlisi aprofundida de les formes de vida de les comunitats ibèriques, en la línia en què ho havia fet Serra-Ràfols (1930 i, molt particularment, 1941), potser perquè considerava encara insuficients les dades disponibles. En aquest sentit, no va anar més enllà de caracteritzar el món ibèric com una societat urbana —i, per tant, "civilizada", en el sentit que Childe donava al terme—, sense gaire més precisions.

La formació de la cultura ibèrica

La formació de la cultura ibèrica és una de les qüestions veritablement centrals en l'obra de Maluquer de Motes, des dels seus primers treballs (Maluquer de Motes 1949; Maluquer de Motes inèdit) i, sobretot, a partir dels anys seixanta. En un sentit molt general, la seva posició era semblant a la que havia mantingut Bosch-Gimpera pel que fa al paper decisiu dels factors externs. Bosch, en efecte, pensava que la cultura ibèrica era resultat del contacte dels ibers ètnics (com hem dit de llunyanes arrels africanes) amb els grecs establerts al sud i al sud-est de la península Ibèrica, concretament als assentaments de Mènaca, Hemeroscopi i, més tard, d'Alonis i Akra Leukè, tots ells coneguts únicament a través de les fonts literàries. Aquesta interacció hauria provocat l'aparició, sense canvis ètnics, d'una nova cultura, que en algun cas també anomena "ibero-tartessica" (Bosch-Gimpera 1948: 62), caracteritzada per l'assimilació de nombrosos elements forans, orientals i sobretot hel·lènics, en particular l'escultura (Bosch-Gimpera 1923: 694) i les decoracions pintades de caràcter geomètric, les estilitzacions vegetals i alguns motius animalístics, sobretot les figures de "carnassiers", propis de l'estil d'Elx-Archenya⁴ (Bosch-Gimpera 1923: 693-694; Bosch-Gimpera 1929: 101-106). La nova cultura ibèrica s'hauria estès ràpidament cap

4. Una producció ceràmica que avui en dia sabem que és molt posterior al segle vi.

al nord, però amb poca intensitat més enllà de Tarragona o del massís del Garraf. Empúries, per tant, no hauria tingut cap paper, almenys important, en la seva formació, i tampoc la colonització fenícia.⁵

Malgrat que per a Maluquer de Motes, com per a Bosch-Gimpera, l'iberisme era, en últim terme, el resultat directe de l'acció colonial, iniciada segons ell en el segle VIII aC i intensificada a partir del segle VII aC., els seus punts de vista sobre aquesta qüestió eren força més elaborats que els del seu mestre, i sovint prou diferents.

D'una banda perquè, malgrat que sempre va atribuir un paper primordial a l'accio dels grecs, també va reconèixer la necessitat de valorar el factor fenicio-púnica, i no solament al sud de la península Ibèrica. De fet, va ser el mateix Maluquer de Motes qui, a partir de dades realment molt escadusseres (bàsicament les seves troballes a les necròpolis paleoibèriques del Baix Ebre), va cridar per primera vegada l'atenció sobre la possible importància del comerç fenici arcaic a les costes catalanes, en particular a les boques de l'Ebre (Maluquer de Motes 1969). Cal dir, però, que els seus punts de vista sobre la seva importància real van fluctuar considerablement entre finals dels anys seixanta i els anys vuitanta.

Un segon punt de divergència en relació amb la visió de Bosch-Gimpera és que rebutjava la idea d'una cultura "formada" al sud-est de la península Ibèrica i posteriorment estesa com un tot ja constituït vers el nord, fins a la Gàlia meridional. Ben al contrari, ell considerava que el procés formatiu s'havia donat de forma simultània a tot el territori de cultura ibèrica, i en els treballs més antics (Maluquer de Motes 1949; Maluquer de Motes inèdit) considerava que aquesta "paritat de reacció" davant la cultura clàssica era indici d'una unitat ètnica o racial subjacent, cosa que també el portà a qüestionar les diferenciacions fetes per Bosch-Gimpera entre ibers i no ibers al territori de Catalunya, així com els moviments de població entre aquesta zona i els territoris ultrapirinenques.

Finalment, a partir dels anys cinquanta i, sobretot, dels anys seixanta, Maluquer de Motes no veia la cultura ibèrica com un fenomen merament idiosincràtic i, per tant, considerava que els documents materials relatius a la seva conformació i desenvolupament no s'havien de cercar només —ni primordialment— en el domini de les idees estètiques i els models iconogràfics, sinó en les bases materials de la vida social, i molt particularment en el desenvolupament de la vida urbana, que ell considerava l'aspecte més significatiu de l'iberisme. Això possiblement reflecteix la influència de les idees de V. Gordon Childe, tan pregona

5. En efecte, per a Bosch-Gimpera "la civilització cartaginesa, en general, particularment la d'Espanya, és pobrissima (...) no pogué donar més que elements isolats a l'art ibèric. Qui sap si es reduïren a la tenacitat de l'ornamentació geomètrica d'Andalusia... o a un curt nombre de formes dels vassos d'aquesta regió. Els elements orientals en l'art del SE. no necessiten haver passat per Cartago o per les colònies fenícies, sinó que poden explicar-se millor per una intervenció grega, que pogué també aportar aquells elements orientals, puix que en el seu art arcaic encara hi quedaven d'una època en què el segell orientalitzant era la seva nota dominant" (Bosch 1923: 692; cf. també Bosch 1929: 94-96).

en molts dels seus escrits a partir com a mínim del decenni de 1960 (Maluquer de Motes 1972a). Per a Maluquer de Motes, el factor clau de la profunda transformació social que reflecteix la cultura ibèrica era la formació de les ciutats, la qual, segons el seu criteri, no es podia entendre al marge de l'acció comercial dels colonitzadors grecs i fenicis. El fenomen hauria tingut ja un precedent important durant el segon mil·lenni aC al sud de la península Ibèrica, en el marc de la cultura de El Argar, on suposava que "una intensa actividad minera y metalúrgica, que mantuvo un gran comercio de exportación hacia el Mediterráneo oriental, ocasiona una transformación radical en las poblaciones indígenas y dará lugar al nacimiento de nuestras primeras ciudades" (Maluquer de Motes 1966: 11). La formació de la cultura ibèrica hauria estat un procés bàsicament similar, endegat i mantingut per una important activitat comercial de grecs i fenicis a la costa oriental de la península a partir del segle VIII aC.

Ara bé, sobre els mecanismes del canvi sociocultural i sobre les raons per les quals el comerç colonial el pot provocar, Maluquer de Motes en diu molt poc, i amb un valor explicatiu més aviat reduït. Segons ell, "los indígenas se aficionan pronto a los productos exóticos, vino, aceite y objetos manufacturados, bronces, cerámica. Insensiblemente se transforman en clientes de los griegos y comienza un proceso de rápida helenización entre quienes tienen un contacto más directo con esos proveedores griegos", de manera que "parece indudable (...) que [el comerç grec] provocó una rápida transformación de la base económica de nuestras poblaciones que repercutirá, sin duda, en su propia estructura social" (Maluquer de Motes 1966: 16-17). Ara bé, de les raons per les quals aquests indígenes haurien volgut adquirir aquests productes d'importació, o perquè aquests intercanvis podien arribar a modificar les pròpies estructures econòmiques i socials d'aquestes comunitats, res no se'n diu.⁶ Maluquer de Motes dóna per sobreentès que aquest és el resultat lògic del contacte entre pobles en un nivell de desenvolupament sociocultural desigual.⁷

Com és lògic, tenint en compte el que acabem d'indicar, Maluquer de Motes, a diferència de Bosch Gimpera, no creia en la formació de la cultura ibèrica a la zona sud-oriental de la península —des d'on s'hauria estès fins a la Gàlia mediterrània—, ja que tampoc atorgava un pes determinant a manifestacions idiosincràtiques de la cultura material, com ara l'escultura.⁸ Essent la formació de la cul-

6. Simplement es dóna per entès que es tracta de poblacions mal-alleables i essencialment passives, "una clientela a la que se orienta directamente y se estimula hacia la adquisición precisamente de lo que se les puede proporcionar que lógicamente es lo que se les había dado a conocer resaltando sus ventajas, su utilidad, su prestigio" (Maluquer de Motes 1982a: 39).

7. Sense que sigui just, tanmateix, caricaturitzar les seves idees, com s'ha fet fa alguns anys, en reduir-les a la mera fórmula "SUBSTRAT (indígena + camps d'urnes) + impacte colonial (grecs) = CULTURA IBÈRICA" (Junyent 2002: 28).

8. Aquesta idea, que apareix implícita en la seva contribució de 1954 a la *Historia de España* de Menéndez Pidal, s'expressa obertament gairebé trenta anys més tard en la seva ponència del Congreso Nacional de Arqueología de Múrcia (Maluquer de Motes 1982a: 33).

tura ibèrica un fenomen de transformació social i econòmica, podia haver-se produït indistintament i simultàniament a qualsevol zona suficientment tocada pel comerç colonial. Cal dir, tanmateix, que en els darrers anys de la seva vida va adoptar uns punts de vista una mica diferents, que aproximen la seva posició a la del seu mestre. Efectivament, a partir dels seus treballs al “palau-santuari” de Cancho Roano (Zalamea de la Serena, Badajoz), on va documentar l’existència de nombrosos vasos grecs, el professor Maluquer de Motes va atorgar una gran importància per al procés d’iberització als camins terrestres que uneixen Extremadura amb la costa sud-oriental de la península Ibèrica. En les seves pròpies paraules: “A nuestro juicio ese comercio es uno de los factores más importantes de la transformación del nivel técnico, cultural, artístico y económico de los indígenas y en consecuencia de la formación de la cultura ibérica” (Maluquer de Motes 1985: 480; la cursiva és meva).

La naturalesa de la societat ibèrica i la interacció amb els pobles colonitzadors

Ja hem assenyalat la influència de l’obra de Caro Baroja en la concepció de Maluquer de Motes sobre la relació entre etnicitat i, almenys parcialment, forma de vida. El pes de l’antropòleg basc també és evident, emperò, en l’anàlisi que fa al seu treball de 1954 de les estructures socials i polítiques dels pobles ibèrics, com ara la naturalesa de la monarquia, les classes socials o la importància de la clientela. Tot i amb això, cal reconèixer les aportacions originals del professor Maluquer de Motes, per exemple en l’avaluació de la importància política de les ciutats a la costa oriental de la península, que ell considera inferior al que havia suposat Caro Baroja. En el mateix sentit, també cal assenyalar que en el mateix treball, per primera vegada en la recerca arqueològica sobre el món ibèric, Maluquer de Motes introduceix idees originals, que trenquen amb la perspectiva historicocultural; és el cas, per exemple, de la valoració de la jerarquia d’assentaments com a forma d’organització del territori a Catalunya (Maluquer de Motes 1954: 324),⁹ una idea que mai no va arribar a desenvolupar en un treball de recerca, però que ha estat un dels aspectes més rellevants de la investigació efectuada a la mateixa zona des dels anys vuitanta. En aquesta primera gran síntesi, en efecte —i potser contradictori d’alguna manera la menor importància que, com hem dit, atribuïa a les ciutats de l’est de la península—, va considerar que les dimensions notables d’alguns dels nuclis ibèrics de la costa oriental¹⁰ els atorgava el paper de centres directors d’unitats territorials més àmplies; no en va extreure, emperò, més conseqüències en relació amb la naturalesa de les comunitats ibèriques que habitaven en aquests territoris i de les relacions socials en què es fonamentaven. També va suposar, en el mateix treball, que aquest procés de

9. Tal vegada suggerida pel ja mencionat treball de Serra-Ràfols (1941) sobre el poblament de la costa de llevant.

10. Esmenta concretament “Ullastret, Gerunda, Tarraco, Tivissa, etc.”.

jerarquizació era un fenomen realment indígena, desvinculat del factor colonial (ibidem). Cal dir, però, que en altres punts del mateix text el professor Maluquer de Motes dóna una visió molt diferent de les poblacions indígenes, que semblen totalment subordinades als colonitzadors feniciopúnics i grecs. Per exemple, en relació amb les monarquies turdetanes afirma que “estos reyezuelos eran meros instrumentos de la política cartaginesa” (Maluquer de Motes 1954: 320), i també atribueix a l’acció púnica l’intent de confederació de pobles per part dels ilergetes en el moment de la intervenció romana (Maluquer de Motes 1954: 320-321).

De fet, la posició de les poblacions autòctones apareix pràcticament sempre en els treballs de Maluquer de Motes com a subordinada i, en bona part, fins i tot passiva, de mers comparses que reaccionen de forma automàtica i gairebé servil als interessos dels colonitzadors. Així, la formació del gran nucli ibèric d’Ullastret hauria estat essencialment la conseqüència de l’afany d’emulació dels indígenes amb relació als colonitzadors, que els hauria portat a adoptar-ne els gustos i costums, arribant fins i tot a una total hel·lenització.¹¹ Igualment, l’economia de les societats ibèriques hauria estat controlada pels colonitzadors,¹² de manera que “... la actividad griega se dirigirá necesariamente hacia la elevación del nivel de vida indígena que habrá de constituir su clientela, y a la que es necesario estimular su poder adquisitivo... Su resultado será la aparición de la vida urbana como resultado de dos siglos (vi-v) de acción griega”. La idea de l’increment del nivell de vida induït pels colonitzadors grecs es troba també al seu article de 1973 en el volum editat en memòria de Carles Riba (Maluquer de Motes 1973: 232). Sobre els instruments utilitzats amb aquesta finalitat, Maluquer de Motes no en diu gran cosa. Essencialment sembla que atribuïa aquest creixement de l’economia local a la introducció per part dels grecs del conreu de la vinya i l’olivera (Maluquer de Motes 1966: 21; 1973: 233). En articles posteriors (1973; 1985) reprèn la mateixa idea del procés d’urbanització com a conseqüència de la colonització, i més concretament del comerç amb els grecs (“la presencia grega constituye l’estímul suficient per orientar les poblacions catalanes cap a la vida urbana (...) i és precisament aquest procés el que hem de posar en l’actiu de l’acció comercial grega”) (Maluquer de Motes 1973: 221).

La mateixa dependència hauria existit amb relació al nivell de desenvolupament polític de les societats

11. “La presencia griega en Ullastret ejerce una atracción irresistible, y los indígenas, cediendo a ese afán tan humano de novedad y renovación, abandonan sus antiguos hábitos y tradiciones para asimilar rápidamente las enseñanzas griegas (...) el proceso de helenización es tan completo, a juzgar por los restos materiales, que difícilmente pueden observarse diferencias entre Ullastret u otra ciudad griega occidental” (les cursives són meves).

12. A més de la citació que segueix, val la pena reproduir la següent: “...nada permite suponer una disminución de la densidad humana en los siglos inmediatamente prerromanos, en los que una estabilidad económica, dirigida o supervisada en amplias zonas por el elemento colonial púnico, crea un clima más bien favorable al crecimiento de la población” (Maluquer de Motes 1954: 306).

autòctones, ja que “para las poblaciones ibéricas catalanas y valencianas, la acción griega actúa con escasa fuerza como estímulo político, y raras veces ocasiona la concentración del poder en forma semejante a las comunidades andaluzas... [ja que] A cuenta de los escasos beneficios que podían reportar, no compensaban los inconvenientes y peligros que suponía para la propia permanencia de los griegos en nuestras costas la implantación de grupos indígenas políticamente fuertes” (Maluquer de Motes 1965: 18-19). Ben al contrari, va suposar que Empòrión —un petit nucli de poc més de 4 ha!— va arribar a exercir un domini polític efectiu sobre tot el territori dels indiketes, que englobaria almenys l'Empordà i el Gironès, incloent, entre altres nuclis importants, el gran conjunt d'Ullastret, de més de 15 ha. Els assentaments indígenes d'aquest territori serien “nuclis satèl·lits més o menys hel·lenitzats, que constitueixen els punts de protecció del territori de la polis en el moment de la seva màxima riquesa (...) La funció protectora de molts d'aquests establiments fóra reforçada per la presència efectiva d'elements grecs, directius, orientadors o tècnics” (Maluquer de Motes 1973: 238-239).¹³ I les citacions es podrien multiplicar. Així, la influència grega es deuria a l'aparició de les cases complexes i de la ceràmica a torn (Maluquer de Motes 1973: 232), i també la difusió de l'armament i de l'instrumental de ferro (Maluquer de Motes 1987b: 49-50). De la mateixa manera, les “sucesivas destrucciones que cubren la primera mitad del siglo IV a.C.” al sud-est peninsular i a l'alta Andalusia haurien estat “directamente fomentadas por Cartago, que asumiendo la dirección económica del mundo semita occidental se dispone a la explotación sistemática directa de los recursos mineros” (Maluquer de Motes 1985: 482).

De fet, fins i tot la periodització que va proposar l'any 1981 per a la cultura ibèrica es fonamentava exclusivament en factors externs: les primeres navegacions ròdies del segle VIII aC, la fundació d'Ebusus, la fundació de Massalia, la batalla d'Alalia i la intervenció i conquesta romana arran de la Segona Guerra Púnica (Maluquer de Motes 1981: 30-31). És realment extraordinari, tenint en compte el que acabem d'exposar, que en un dels seus últims articles critiqués els qui havien vist en la cultura ibèrica “poco menos que (...) una simple cultura griega provincial en el Occidente bárbaro”, i també els qui “la propugnan casi como apéndice de una cultura fenicia orientalizante”, mentre que, afirma literalment, “apenas hemos visto planteado el verdadero peso y protagonismo del propio pueblo ‘ibérico’, su capacidad creadora, su sensibilidad remodeladora y su misma originalidad” (Maluquer de Motes 1985: 475).

Em sembla evident, en definitiva, que Maluquer de Motes traslladava inconscientment al passat els conceptes i mecanismes derivats de les experiències colonials modernes, amb la seva demostrada capa-

13. En dels seus últims treballs publicats reprèn la idea parlant d'una “marca emporitana”, “creada en un moment avançat del s. III com a reacció defensiva contra la presència de tribus gal·les” (Maluquer de Motes 1987: 233), però circumscrita a l'àrea d'Ullastret, Sant Julià de Ramis, Pontós, Pont de Molins, Roses.

citat per alterar les condicions socials, econòmiques i polítiques de les societats colonitzades. Aquesta transposició el portava a ignorar les dinàmiques internes i el paper actiu en la interacció colonial de les societats indígenes que, en teoria, es pretenia estudiar, passant per alt el fet que l'entitat tan reduïda dels establiments grecs —de fet gairebé caleria utilitzar el singular, per a Empúries, car gairebé no se sabia res de Rhode— fa impensable que tinguessin la capacitat de control polític sobre els indiketes que els atribueix. Els ibers, en definitiva, eren vistos pel professor Maluquer de Motes com un dels “pobles-infants” de l'imaginari colonialista europeu de l'època contemporània,¹⁴ la qual cosa no li impedia considerar, en diferents escrits de dates molt diverses, que hi va haver un fort mestissatge entre indígenes i colonitzadors (Maluquer de Motes 1954: 307-308; 1982a: 39). En realitat, però, el contacte entre grecs i ibers respon a un model de relacions interculturals molt diferent al de les colonitzacions europees modernes, de manera que aquestes difícilment poden servir com a model per a interpretar-les (Sanmartí 2009; Dietler 2010). En rigor, fins i tot el terme “colonització”—que conservem per comoditat— no li és escaient en sentit estricte.

La transcendència històrica de la civilització ibèrica

No podem acabar l'evocació de l'obra sobre els ibers del professor Maluquer de Motes sense recordar un darrer aspecte en què la petja de Bosch-Gimpera resulta evident: la seva concepció del fenomen cultural ibèric com a resultat d'una estructura històrica profunda, bàsica, que constituiria, per tant, una constant en l'organització política i el mapa cultural de la península Ibèrica. Així ho va expressar, ben clarament, en el seu capítol de la *Historia de España* dirigida per Menéndez Pidal: “...al desintegrarse el Imperio romano y en los siglos de Reconquista, la Corona de Aragón formará una unidad cultural apoyada en la antigua área ibérica levantina, incluso ultrapirenaica” (Maluquer de Motes 1954: 310). D'aquesta manera, s'adheria a la teoria de les superestructures formulada per Bosch-Gimpera en diferents treballs, molt particularment en el discurs d'inauguració del curs acadèmic de 1937 a la Universitat de València (Bosch-Gimpera 1978; 1938), d'acord amb la qual els diferents moments d'unificació política (regne visigòtic, califat de Còrdova) o cultural (Imperi romà) de la península Ibèrica haurien estat mers episodis, “interferències històriques” que només haurien servit per retardar l'evolució natural dels pobles hispànics vers la constitució d'un conjunt integrat a partir de les diferents cultures que conformen l'Espanya real. És

14. Tal com ha expressat A. Ruscio: “Ce qu'ils sont, nous (= nos aïeux) le fûmes. Ce que nous sommes, ils le seront. Un jour lointain. Les sociétés européennes des XIXe et XXe siècles apparaissent ainsi [...] comme un achèvement, comme un but ultime vers lequel toutes les sociétés devraient, devront se rapprocher. Peuples européens, peuples adultes. Les autres, tous les autres, peuples enfants, à des degrés divers d'évolution vers la maturité” (Ruscio 2002: 56).

ben curiós que Maluquer de Motes introduís aquests arguments en una història d'Espanya gairebé oficial, en la introducció de la qual Ramon Menéndez Pidal intentava, precisament, refutar les interpretacions de Bosch-Gimpera,¹⁵ però no estic del tot segur que el gest es pugui interpretar com un homenatge de Maluquer de Motes al seu mestre en l'exili.

Els treballs de camp i de recopilació

La recerca de camp del professor Maluquer de Motes sobre el món ibèric es va iniciar relativament tard, ja que, havent guanyat la càtedra de Prehistòria de la Universitat de Salamanca l'any 1949 —des d'on va realitzar importants contribucions al coneixement de la prehistòria de la Meseta i de Navarra—, no es trobà en situació de dedicar-li la part essencial del seu esforç investigador fins al seu retorn a la Universitat de Barcelona, l'any 1958. Aquesta activitat de camp ja ha estat descrita i analitzada en gran part per altres autors, la qual cosa ens permet estalviar-ne aquí una llarga descripció (Gracia i Munilla 1999; Cura 2000; Gracia 2000).

Considerat globalment, el primer que cal destacar és el volum i l'ambició del treball realitzat, ja que, sense comptar les seves intervencions en jaciments andalusos,¹⁶ el professor Maluquer de Motes va excavar, amb més o menys intensitat i extensió, en vuit jaciments ibèrics de Catalunya, distribuïts per tot el país. A les comarques gironines, als assentaments de Sant Julià de Ramis (una sola campanya, el 1964, que va permetre descobrir les restes de tres habitatcles) (Maluquer de Motes 1972b) i del Puig de Sant Andreu d'Ullastret (diverses campanyes des del 1964 i 1975, que van portar a la llum una de les primeres cases complexes del període ibèric, que trencava amb la imatge habitual de l'arquitectura protohistòrica) (Maluquer de Motes i Picazo 1992). A la Catalunya oriental, va treballar al Tossal del Moro de Pinyeres (Batea, Terra Alta), entre 1960 i 1962 (Maluquer de Motes 1962a; 1962b), i el 1960 també va realitzar, amb Ana Maria Muñoz i Francesca Blasco, una cala d'urgència al poblat de la Pedrera (Vallfogona de Balaguer, Noguera), destruït en gran part el 1958 (Maluquer de Motes, Muñoz i Blasco 1959); el 1973 també va fer una campanya d'excavació al poblat de Margalef (Maluquer de Motes 1982b), i a finals dels anys setanta i el 1983 va realitzar algunes intervencions, molt limitades, al poblat d'Antona (Artesa de Segre, Noguera) (Maluquer de Motes 1982c); el seu treball més important en aquesta zona va ser, tanmateix, l'excavació del poblat del Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell), iniciada el 1971 (després d'una primera campanya, el 1970, del Dr. Antoni Llorens, director del Museu Diocesà de Solsona) i continuada fins al 1985, que va portar a la llum un extens sector d'aquest important assentament, que el mateix professor Maluquer de Motes va identificar amb Atanagrum, o

Athanagia, una de les capitals dels ilergetes, destruïda el 218 per Cneu Escipió (Maluquer de Motes 1982d). A les terres de l'Ebre, com és ben sabut, va tenir un paper decisiu en l'excavació de les dues necròpolis paleoibèriques del Mas de Mussols (la Palma, Tortosa) (Maluquer de Motes 1984) i Mianes (Santa Bàrbara, Baix Ebre) (Maluquer de Motes 1987b), en circumstàncies difícils tant per raons econòmiques com, sobretot, per les relacions complexes amb els responsables de l'arqueologia local (Gracia 2000: 56). A més, l'any 1971 també va excavar un extens sector de la Ferradura (Ulldetona, Montsià), un petit assentament de la primera edat del ferro (Maluquer de Motes 1983a). A tot això cal afegir encara la campanya realitzada al sector central Burriac en el curs universitari 1963-1964, sobre la qual no hi ha pràcticament cap dada (Zamora 2006-2007: 27). La intensitat del treball desenvolupat és evident, i encara més si es té en compte les ja esmentades intervencions a Andalusia, els treballs a la ciutadella de Roses i en jaciments d'altres períodes¹⁷ i, sobretot, la seva dedicació entusiasta a l'excavació del palau-santuari de Cancho Roano (Zalamea de la Serena, Badajoz) entre 1977 i 1987 (Maluquer de Motes 1981; 1983b; Maluquer de Motes *et al.* 1986a), sense comptar altres aspectes de l'activitat professional, a la Universitat i en l'administració, en què es va mantenir entusiàticament actiu.

No és gens fàcil fer una valoració crítica i a la vegada ponderada d'aquesta intensa activitat de camp. És evident que el professor Maluquer de Motes era molt conscient de l'extremada pobresa de dades de què es disposava, i així ho deia en la seva contribució sobre els pobles de l'Espanya ibèrica a la *Historia de España* de Menéndez Pidal: "...[la] exacta valoración [de la cultura ibérica], apenas iniciada, habrá de alcanzar cimas insospechadas cuando la investigación arqueológica, que en amplias zonas del área ibérica está por empezar de modo sistemático, llegue a la madurez y densidad suficientes para alcanzar el grado de conocimiento a que han llegado otras culturas mediterráneas, a las que el mundo ibérico nada tiene que envidiar" (Maluquer de Motes 1954: 305). Crec que l'activitat gairebé frenètica que va desenvolupar durant més d'un quart de segle, entre finals dels anys seixanta i, pràcticament, la seva mort, responia precisament, i legítimament, a aquesta necessitat tan vivament sentida d'obtenir una base documental sòlida per fonamentar un pas endavant en el coneixement del món ibèric. Dit això, també és lògic preguntar-se si amb els mitjans econòmics, tècnics i humans de què disposava era possible dur a terme de manera eficient una tasca d'aquesta entitat. No hi ha una resposta senzilla: simplement, la seva fam de coneixement feia inevitable que el cerqués de forma ràpida i expeditiva, fins i tot, a vegades, a costa del rigor metodològic o de les possibilitats de publicació ràpida dels resultats.

15. A l'apartat titulat "Teoría histórica del unitarismo como forma accidental" (Menéndez Pidal 1947: LXVIII-LXX).

16. Concretament la necròpoli de La Bobadilla (Casillas de Martos, Jaén) (Maluquer de Motes, Picazo i Rincón 1973), el 1972, i la Plaza de Armas de Puente Tablas (Jaén), l'any 1970.

17. Per exemple a la necròpoli d'Almenara (Agramunt, Urgell), la restauració de la Torre dels Moros de Llanera de Solsonès o les excavacions a la cova del Parco (Alòs de Balaguer, Noguera)

És sens dubte amb aquest mateix objectiu, d'ampliar i racionalitzar la base de dades disponible per a la recerca, que va impulsar l'elaboració del *Catàleg provisional de ls poblets de l'època ibèrica al Principat* (Maluquer de Motes *et al.* 1982), que va donar peu pocs anys més tard a l'aparició d'una síntesi ambiciosa sobre arquitectura i urbanisme ibèrics a Catalunya (Maluquer de Motes *et al.* 1986b).

El treball de formació

El professor Maluquer de Motes exercia una particular atracció intel·lectual entre els seus alumnes i va formar un gran nombre d'investigadors; no és gens sorprenent que molts d'ells hagin orientat la seva activitat de recerca, totalment o parcialment, a l'estudi del món ibèric. Sense ànim d'exhaustivitat, caldria recordar, si més no, les figures d'Enric Sanmartí, autor de nombrosos treballs sobre el món ibèric en àrees tan diverses com el Baix Ebre, el Baix Aragó, la Terra Alta, les comarques dels voltants de Barcelona i l'Empordà. També la d'Emili Junyent, que ha centrat la seva activitat a les terres de Lleida; la de Francesc Gusi, a qui es deu un progrés extraordinari en el coneixement del món ibèric a les comarques de Castelló; la de Maria Aurora Martín, directora durant molts anys dels treballs d'excavació i prospecció a Ullastret i els seus entornos; la d'Enriqueta Pons, a qui devem, entre altres treballs, l'excavació del Puig Castellet de Lloret de Mar —un dels pocs assentaments

ibèrics íntegrament explorats, i amb una metodologia moderna— i del Mas Castellar de Pontós, o la de Miquel Cura —un dels deixebles més estimats—, que, a més de diferents treballs a la Catalunya central, va culminar, amb la seva tesi doctoral, el treball de tants anys del professor Maluquer de Motes a Tornabous (Cura 2006). Entre els membres de les generacions més recents cal esmentar Ramon Pallarès, que va centrar la seva recerca al poblat del Castellet de Banyoles, Maria del Vilar Vilà, que ha desenvolupat un treball sistemàtic d'excavació al poblat de Montbarbat, Francesc Gracia, que ha continuat la tasca del seu mestre al Baix Ebre, o Gloria Munilla, que va precisar la datació de les necròpolis d'aquesta mateixa zona a partir de la seva tesi sobre els bronzes paleoibèrics d'ús personal, dirigida pel mateix professor Maluquer de Motes. Tots ells, i encara molts altres que, sense ser-ne deixebles en sentit estricte, es van beneficiar del magisteri de Joan Maluquer de Motes han contribuït activament a avançar vers el desiderat expressat en l'ara tan llunyà 1954: que la recerca arqueològica posés el coneixement del món ibèric al nivell del que llavors tenien les grans cultures mediterrànies. Sense cofisme, i sense oblidar les múltiples mancances de la nostra recerca, no em sembla exagerat afirmar que l'objectiu, en bona part, s'ha assolit.

Joan Sanmartí

Universitat de Barcelona i Institut d'Estudis Catalans
sanmarti@ub.edu

Bibliografia

- BOSCH GIMPERA, P. (1923). El problema dels orígens de la cultura ibèrica. *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans 1915-1920*, vol. VI: 691-694.
- BOSCH GIMPERA, P. (1929). *El estado actual de la investigación de la cultura ibérica*. Tipografía de Archivos. Madrid.
- BOSCH GIMPERA, P. (1932). *Etnología de la Península Ibérica*. Alpha. Barcelona.
- BOSCH GIMPERA, P. (1938). Superestructures de la història d'Espanya. *Revista de Catalunya*, volum XVI – any X, núm. 84: 313-320.
- BOSCH GIMPERA, P. (1978). *Espanya* (amb pròleg de Miquel Tarradell). Edicions 62. Barcelona.
- CARO BAROJA, J. (1943). Regímenes sociales y económicos de la España prerromana. *Revista Internacional de Sociología*, vol. I (gener-març): 149-190, i vol. II XXXX.
- CARO BAROJA, J. (1946). *Los pueblos de España. Ensayo de etnología*. Editorial Barna. Barcelona.
- CURA, M. (2000). L'obra del professor Joan Maluquer de Motes a Tornabous: història d'un projecte arqueològic. *Pyrenae*, 22-23, Homenatge al Prof. Dr. Joan Maluquer de Motes: 61-64.
- CURA, M. (2006). *El jaciment del Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell). Excavacions arqueològiques 1987-1992*. Monografies 7. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona. Barcelona.

DIETLER, M. (2010). *Archaeologies of Colonialism. Consumption, Entanglement and Violence in Ancient Mediterranean France*. University of California Press. Berkeley-Los Angeles-Londres.

GRACIA ALONSO, F. (2000). El professor Juan Maluquer de Motes y la investigación protohistórica en el curso inferior del río Ebro. *Pyrenae*, 22-23, Homenatge al Prof. Dr. Joan Maluquer de Motes: 55-59.

GRACIA ALONSO, F. i MUNILLA CABRILLANA, G. (1999). La Universidad de Barcelona y la investigación sobre la cultura ibérica. De Bosch Gimpera a Maluquer de Motes (1916-1988). A: BLÁNQUEZ PÉREZ, J. i ROLDAN GÓMEZ, L. (editors científics). *La cultura ibérica a través de la fotografía de principios de siglo: el litoral mediterráneo*. Caja de Ahorros del Mediterráneo. Madrid: 169-208.

JUNYENT, E. (2002). Els segles de formació: el bronze final i la primera edat del ferro a la depressió de l'Ebre. A: *I Jornades d'Arqueologia. Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació, Ilercavònica*, 3. Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre i Ajuntament de Tivissa. Flix i Tivissa: 17-35.

MALUQUER DE MOTES, J. (1949). El marco cultural del siglo IV antes de J.C. Antecedente necesario al estudio del problema ibérico en Cataluña. A: *Crónica del IV Congreso Arqueológico del Sudeste Español* (Elx, 1948). Papelería Española. Cartagena: 191-204.

MALUQUER DE MOTES, J. (1954). Los pueblos de la España ibérica. A: *España prerromana: etnología de los pueblos de Hispania*. Vol. I-2 de la *Historia de España* dirigida por R. Menéndez Pidal. Espasa-Calpe. Madrid: 305-370.

MALUQUER DE MOTES, J. (1962a). *Tossal del Moro*. Excavaciones Arqueológicas en España, 5. Madrid.

MALUQUER DE MOTES, J. (1962b). Cowroid de cerámica vidriada hallado en el poblado ibérico del Tossal del Moro en Piñeras (Batea, Tarragona). *Acta Salmanticensis. Estudios de filología e historia dedicados al profesor Manuel García Blanco*, XVI: 343-348.

MALUQUER DE MOTES, J. (1965). Prólogo. A: ARIBAS PAU, A. *Los iberos*. Ayma S.A. editora. Barcelona: 9-20.

MALUQUER DE MOTES, J. (1966). *El impacto colonial griego y el comienzo de la vida urbana en Cataluña*. CSIC. Barcelona.

MALUQUER DE MOTES, J. (1969). Los fenicios en Cataluña. *Tartessos y sus problemas*. A: *V Symposium Internacional de Prehistoria Peninsular (Jerez de la Frontera, septiembre 1968)*. Universitat de Barcelona. Barcelona: 241-250.

MALUQUER DE MOTES, J. (1972a). *Proceso histórico económico de la primitiva población peninsular*. Publicaciones eventuales, 20. Universitat de Barcelona. Barcelona.

MALUQUER DE MOTES, J. (1972b). El poblado ibérico de San Julià de Ramis (Gerona). *Pirineos*, 106: 43-60.

MALUQUER DE MOTES, J. (1973). Rodis i focus a Catalunya. In *memoriam Carles Riba (1959-1969)*. Editorial Ariel. Barcelona: 221-239.

MALUQUER DE MOTES, J. (1981). *El santuario protohistórico de Zalamea de la Serena, Badajoz*. Programa de Investigaciones Protohistóricas, IV, Departament de Prehistòria i Arqueologia. Barcelona.

MALUQUER DE MOTES, J. (1982a). Problemática histórica de la cultura ibérica. A: *XVI Congreso Nacional de Arqueología: Murcia-Cartagena, 8-11 de enero 1982: Programas y ponencias*: 29-49.

MALUQUER DE MOTES, J. (1982b). Margalef, Torregrossa. A: *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 1. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona: 251-253.

MALUQUER DE MOTES, J. (1982c). Antona, Artesa de Segre. A: *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 1. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona: 254-255.

MALUQUER DE MOTES, J. (1982d). Molí d'Espíglol, Tornabous. A: *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 1. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona: 272-277.

MALUQUER DE MOTES, J. (1983a). *El poblado paleoibérico de La Ferradura, Ulldecona (Tarragona)*. Programa de Investigaciones Protohistóricas, VII. Departament de Prehistòria i Arqueologia. Barcelona.

MALUQUER DE MOTES, J. (1983b). *El santuario protohistórico de Zalamea de la Serena, Badajoz, II, 1981-1982*. Programa de Investigaciones Protohistóricas, V. Departament de Prehistòria i Arqueologia. Barcelona.

MALUQUER DE MOTES, J. (1984). *La necrópolis paleoibérica de "Mas de Mussols", Tortosa (Tarragona)*. Programa de Investigaciones Protohistóricas, VIII. Departament de Prehistòria i Arqueologia. Barcelona.

MALUQUER DE MOTES, J. (1985). En torno al comercio protohistórico terrestre y marítimo griego en el sudeste. A: *VI Congreso Internacional de Arqueología Submarina* (Cartagena, 1982). Ministerio de Cultura. Madrid: 475-482.

MALUQUER DE MOTES, J. (1987a). Comercio continental focense en la Extremadura Central. A: PICAZO, M. i SANMARTÍ, E. (editors). *Ceràmiques gregues i hel·lenístiques a la Península Ibèrica*. Actes de la Taula Rodona amb motiu del 75è aniversari de les excavacions d'Empúries (Empúries, 18-20 de març de 1983). Monografies Emporitanes, VII. Diputació de Barcelona. Barcelona: 19-25.

MALUQUER DE MOTES, J. (1987b). *La necrópolis paleoibérica de Mianes en Santa Bàrbara (Tarragona)*. Programa de Investigaciones Protohistóricas, IX. Departament de Prehistòria i Arqueologia. Barcelona.

MALUQUER DE MOTES, J. (inèdit). ¿Es admisible la tradicional invasion del sur de Francia por los íberos en el siglo VI antes de J.C.? Text mecanografiat conservat a la biblioteca de la Universitat de Barcelona. 43 pàgines.

MALUQUER DE MOTES, J., HUNTINGFORD, E., MARTÍN, R., RAURET, A. M., PALLARÈS, R. i VILÀ, M. del V. (1982). *Arquitectura i urbanisme ibèrics a Catalunya. 1. Catàleg provisional dels poblets de l'època ibèrica al Principat*. NACREM, 2. Universitat de Barcelona. Barcelona. 104 pàgines.

MALUQUER DE MOTES, J., CELESTINO, S., GRACIA, F. i MUNILLA, G. (1986a). *El santuario protohistórico de Zalamea de la Serena, Badajoz, III, 1983-1986*. Programa de Investigaciones Protohistóricas, V. Departament de Prehistòria i Arqueologia. Barcelona.

MALUQUER DE MOTES, J., HUNTINGFORD, E., MARTÍN, R., PALLARÈS, R., RAURET, A. M. i VILÀ, M. DEL V. (1986b). *Arquitectura i urbanisme ibèrics a Catalunya*. Programa d'Investigacions Protohistòriques. Institut d'Arqueologia i Prehistòria de la Universitat de Barcelona.

MALUQUER DE MOTES, J. i PICAZO, M. (1992). Una casa del final del segle V a l'oppidum d'Ullastret. *Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans*, 8: 25-51.

MALUQUER DE MOTES, J., PICAZO, M. i RINCÓN, M. A. DEL (1973). *La necrópolis ibérica de La Bobadilla, Jaén*. Programa de Investigaciones Protohistóricas, I. Departament de Prehistòria i Arqueologia. Barcelona.

MENÉNDEZ PIDAL, R. (1947). Introducción. Los españoles en la historia. Cimas y depresiones en la curva de su vida política. A: R. MENÉNDEZ PIDAL (director). *Historia de España*, tom I, volum I. Espasa-Calpe. Madrid: VII-CIII.

PALLOTTINO, M. (1947). *L'origine degli Etruschi*. Tumminelli. Roma.

PALLOTTINO, M. (1965). *Etruscología*. EUDEBA. Buenos Aires (traducció de la cinquena edició. Editore Ulrico Hoepli. Milà, 1965).

RUSCIO, A. (2002). *Le Credo de l'Homme blanc*. Editions Complexe. París.

SANMARTÍ, J. (2009). Colonial Relations and Social Change in Iberia (Seventh to Third Centuries BC). A: DIETLER, M. i LÓPEZ-RUIZ, C. (ed.). *Colonial Encounters in Ancient Iberia*. The University of Chicago Press. Chicago/Londres: 49-88.

SERRA-RÀFOLS, J. de C. (1930). *El poblament prehistòric de Catalunya*. Barcino. Barcelona.

SERRA-RÀFOLS, J. de C. (1941). El poblamiento de la Maresma o Costa de Levante en época antirromana. *Ampurias*, 3: 69-110.

VELAZA, J. (2000). La epigrafía ibérica en l'obra de Joan Maluquer. *Pyrenae*, 22-23, Homenatge al Prof. Dr. Joan Maluquer de Motes: 51-54.

ZAMORA, D. (2006-2007). *L'oppidum de Burriac*. Centre del poder polític de la Laietània ibèrica. *Laietània*, 17.

La aportación de J. Maluquer de Motes al estudio de Tarteso¹

En el año 1933, siendo aun estudiante en la universidad de Barcelona, el profesor Maluquer participó en una de las experiencias más edificantes y enriquecedoras de la Arqueología española, una lección que a la postre sirvió para abrir un nuevo camino para abordar el estudio de las civilizaciones mediterráneas y su importancia en la formación de nuestra cultura en un momento en que nuestra Prehistoria reciente se explicaba en función de las invasiones e influencias centroeuropeas, potenciadas por el auge del nazismo en Alemania. Me refiero al viaje de estudios que realizaron profesores y alumnos de las universidades de Madrid y Barcelona por buena parte del Mediterráneo central y oriental; un crucero donde además de recibir los alumnos clases magistrales de futuros “orientalistas” como A. García y Bellido, también sirvió como germen para la futura colaboración entre investigadores de ambas universidades (González Reyero 2004). Aunque Maluquer jamás olvidó su sólida formación prehistórica, realizando estudios y excavaciones de esta época hasta los últimos años de su actividad (Maluquer 1988), su temprano ingreso en

el Museo de Arqueología de Barcelona, donde llevó a cabo sus primeras excavaciones arqueológicas en lugares tan señeros como Ullastret o Roses, le puso en contacto con la cultura ibérica y las colonizaciones mediterráneas, lo que le procuró un conocimiento sobre la cuestión “orientalizante” que determinaría su devenir investigador.

La vinculación del profesor Maluquer de Motes con Tarteso marcó una de sus facetas científicas más activas y casi podríamos decir que revolucionarias dentro de la Arqueología protohistórica. Desde muy pronto, y especialmente a partir de ganar la cátedra de Prehistoria en la Universidad de Salamanca en 1949, se adentró en el todavía poco conocido mundo de la Meseta, hasta ese momento prácticamente monopolizado por los trabajos pioneros de J. Cabré (Blánquez y Rodríguez 2004). La llegada de Maluquer a Salamanca supuso un impulso para la arqueología de la zona, sin olvidar que, además de buena parte de la Meseta occidental, el distrito universitario de Salamanca incluía la vasta región de Extremadura, donde ya se habían producido algunos hallazgos de gran repercusión sobre los que siempre se interesó, como las estelas decoradas del suroeste, de las que ya se conocían un significativo número de ejemplares (Ramón y Fernández-Oxea 1950) y algunas hipótesis sobre su funcionalidad y adscripción cronológica

1. Este trabajo se enmarca en el Proyecto de Investigación H07e 2012 - 33985 del Plan Nacional I+D+i “Estudio arqueológico comparativo entre los territorios periféricos de Tarteso: los valles del Guadiana y del Tajo.”

(Martínez Santa-Olalla 1946; White 1947), invitando a su maestro L. Pericot a disertar sobre el tema en la flamante revista *Zephyrus*, creada por Maluquer al poco tiempo de recalcar en la universidad salmantina (Pericot 1951). Mayor repercusión había tenido el descubrimiento y estudio del tesoro de Aliseda (Mélida 1921) o el hallazgo de la arracada de oro de estilo orientalizante de Madrigalejo (Ramón y Fernández-Oxea 1953), ambos hallazgos también procedentes de la provincia de Cáceres.

Su primera labor meramente arqueológica desde su cátedra de Salamanca se centró en las excavaciones del cerro del Berrueco, atraído por el hallazgo años atrás de tres placas de bronce donde aparecía representada una deidad con peinado hathórico y dos pares de alas junto a elementos también genuinamente orientales como la flor de loto (García y Bellido 1932), unos bronces que habían captado una enorme atención por su lejanía con Tarteso y su área de influencia orientalizante, pero en los que Maluquer ya vio un claro indicio de la adaptación de los indígenas a las nuevas influencias orientalizantes irradiadas por Tarteso, en este caso con la adopción de una diosa de la fecundidad astral que se correspondería con la Isis egipcia o la Astarté cananea (Maluquer de Motes 1958: 111 y ss.), poniéndola en relación con el denominado por él mismo como “bronce Carriazo”, la pieza que simboliza el cambio de criterio en la clasificación de los bronces tartésicos (Maluquer de Motes 1957).

En efecto, la publicación del “Brone Carriazo” supuso un sensible giro en la concepción que se tenía hasta esos momentos de la iconografía tartésica (Gracia 2000: 44). El original modelo que muestra el bronce sevillano permitió romper con la idea que se tenía de los bronces clasificados hasta ese momento como fenicios, fenicio-púnicos o bien, con el acertado término estilístico que había oficializado A. Blanco Freijeiro tan solo un año antes, el de “orientalizante” (Blanco 1956), un término que ha tenido diferentes interpretaciones en la historiografía española (Salgado 2011). En ese año de 1956 se publicaron dos trabajos de enorme importancia por cuanto ampliaban sensiblemente el elenco de objetos cuya elástica clasificación sin embargo no ayudó a clarificar su adscripción cultural (García y Bellido 1956; Cuadrado 1956). No obstante, tanto Blanco como García y Bellido ya se habían percatado de la originalidad de los bronces peninsulares, proponiendo la existencia de un taller fenicio en Gadir que sería el responsable de realizar esos singulares bronces que, no obstante, seguirían conviviendo con otros de importación fenicia. La publicación del “Brone Carriazo”, pues, se produce tan sólo un año después, y las conclusiones de Maluquer, resumidas en su frase: “Creemos tener, por consiguiente, en el bronce ‘Carriazo’, una prueba patente de la originalidad, técnica, belleza y simbolismo de la metalurgia tartésica”, ejercerán una clara influencia en los autores antes citados, así como en Tarradell (1960); valga sino el ejemplo de A. García y Bellido, que no sólo asume la hipótesis de Maluquer, sino que en sus siguientes trabajos ya clasifica como tartésicos los jarros y otros objetos de la época (García y Bellido 1960; 1964; 1969). Una influencia

que también se dejó notar en los siguientes años, una época prolífica en publicaciones sobre los bronces de este tipo (Blanco 1960; Blázquez 1963; Cuadrado 1966). Por consiguiente, Maluquer se dio cuenta de la implicación indígena en la elaboración del “Brone Carriazo”, lo que en definitiva significaba que los tartesios habrían asimilado parte de la iconografía oriental traída por los colonizadores mediterráneos, pero sin renunciar a la esencia heredada de Hallstatt; esta hipótesis, basada en los escasos elementos simbólicos que él creyó de origen europeo, como la presencia de la diosa entre animales, tiene aun hoy algunos defensores amparados en otros elementos como los carros votivos (Schaffner 2012), aunque por lo general, y a tenor de los conocimientos que hoy tenemos, no es muy seguida, pero el primer paso para considerar los bronces de esta época como el resultado de una interacción entre ambas culturas, mediterránea e indígena, estaba dado, y el apelativo de “bronces tartésicos” arraigó junto a la denominación de “orientalizantes”, sin lugar a dudas mucho más ambigua puesto que no pondera el grado de implicación de las comunidades que participan en su elaboración, además de no distinguir los bronces de importación de los elaborados en la península.

Este planteamiento de Maluquer, que como hemos visto fue apoyado muy pronto por la práctica mayoría de los investigadores dedicados al estudio de Tarteso, inauguró una nueva línea de trabajo que acabó por imponerse en los siguientes años. Además, la denominada “solución orientalizante” otorgaba por fin una arqueología propia a la civilización tartésica, lo que a su vez facilitaba la normalización de su investigación y su equiparación con otras culturas mediterráneas que se presumía que ofrecían fases orientalizantes equivalentes, como la etrusca o la misma griega (Álvarez Martí-Aguilar 2005: 149). Maluquer fue también quien defendió por vez primera el carácter prioritario de la Arqueología en detrimento del análisis de las fuentes grecolatinas, otorgando a esa disciplina el protagonismo y, a su vez, la responsabilidad de crear una base cultural que, consecuentemente, debería inscribirse en la corriente de los “círculos culturales” tan en boga en esos momentos y fiel heredera de la escuela historicocultural. Por último, y para sostener su hipótesis, introduce el factor chipriota en la configuración del orientalizante peninsular; para él era importante discriminar los elementos fenicios de los chipriotas para así dibujar mejor la génesis de Tarteso; de esta forma, adjudica a los fenicios el protagonismo de la actividad mercantil, mientras que los chipriotas habrían desempeñado la actividad minerometalúrgica y artesanal de Tarteso, poniendo como ejemplo más evidente la forma de lingote chipriota de los pectorales del Carambolo, concluyendo que Tarteso es en esencia “la cristalización en Occidente de un estímulo chipriota probablemente ejercido desde muy antiguo, en el segundo milenio, a consecuencia de la búsqueda de la riqueza minera” (Maluquer de Motes 1960: 297), una consideración sobre la que se profundizó años después (Bendala 1977: 194) y que aún hoy sigue vigente entre algunos investigadores (Mederos 2009), si bien hay que advertir que el propio Maluquer se fue apartando paulatinamente de esta hipótesis, sin

descartarla totalmente, como se puede apreciar en su monografía de Tarteso de 1970.

Pero sin duda el más ferviente seguidor de las teorías de Maluquer sobre Tarteso fue el propio Carriazo, quien vio refrendada la hipótesis de Maluquer tras el descubrimiento del tesoro del Carambolo, proclamando en su primera publicación la famosa frase de “Aquí está por fin Tartessos” (Carriazo 1960: 23). Y, en efecto, el hallazgo del tesoro en 1958 supuso una reválida a las ideas vertidas hasta ese momento por Maluquer, quien publicó un breve artículo sobre el tesoro un año después (Maluquer de Motes 1959), clasificándolo sin ambages como tartésico. La sintonía de ambos investigadores culminó con la invitación que Carriazo cursó a Maluquer para que participara activamente en los primeros lances de la excavación, realizando así la primera estratigrafía del yacimiento y dejándose interesantes reflexiones en su diario de excavación, publicado años después (Aubet 1992; 1993). La circunstancia del hallazgo del tesoro de El Carambolo —dentro de una vasija de cerámica hecha a mano que desgraciadamente se perdió— fue uno de los primeros argumentos en los que se basó Maluquer para asociar el descubrimiento a otros tesoros indígenas del Bronce Final que habían sido hallados en similares circunstancias, caso de los conjuntos de Sagradas, Berzocana o Bodonal de la Sierra, todos ellos en la periferia geográfica de Tarteso (Celestino y Blanco 2006). En coherencia con este gran hallazgo, ambos investigadores calificaron los materiales exhumados como tartésicos, e introdujeron algunos de los más característicos dentro del elenco genuino de su cultura, especialmente las pintadas, hasta ese momento inéditas en el suroeste peninsular, por lo que fueron denominadas pintadas “tipo Carambolo” y las decoradas con “retículas bruñidas”, de mayor interés por cuanto sí estaban representadas en el amplio marco geográfico de lo que Maluquer entendía como Tarteso.

El final de los avatares arqueológicos de El Carambolo lo hemos conocido recientemente tras las excavaciones llevadas a cabo en los primeros años del presente siglo. A tenor de los resultados, parece que el ya interpretado sin paliativos como santuario no fue construido bajo la mano indígena, sino que fueron los fenicios quienes levantaron el primer edificio, por lo que los materiales que se le asociaban difícilmente podían ser anteriores a la colonización (Fernández Flores y Rodríguez Azogue 2007); este radical cambio de visión sobre la adscripción cultural del enclave, ya defendido con anterioridad por Belén y Escacena (1997; 2002) y reforzado en los últimos años tras el análisis de algunos de los materiales hallados en su interior (Escacena, Fernández y Rodríguez 2007), ha tenido una fuerte repercusión en la bibliografía sobre Tarteso, aunque algunos aun se resisten a desterrar el término tartésico para definir el santuario (Torres 2002: 337). En realidad, deberíamos sentirnos cómodos con la definición de tartésico, pues si bien es cierto que parece fuera de toda duda que el primer edificio tiene un fuerte componente fenicio, también es verdad que el santuario tiene varias fases constructivas e incorpora materiales del más puro estilo tartésico, como el propio tesoro; además, y

como se ha defendido en varios foros, deberíamos asumir como tartésica toda expresión cultural, ya sea de origen mediterráneo o indígena, que se gesta en el suroeste peninsular a partir de la colonización fenicia (Celestino 2008; 2013); de hecho, el propio Maluquer ya se preguntaba en su primera reflexión tras su fugaz participación en la primera campaña de excavaciones en El Carambolo, si los tartesios y los fenicios eran realmente gentes diferenciadas (Maluquer 1960: 281). La polémica sobre la adscripción cultural de El Carambolo tenía su origen en la identificación que Carriazo hizo de algunas cerámicas procedentes del estrato IV del denominado entonces “fondo de cabaña” que fechó en el siglo IX a.n.e., es decir, antes de la colonización fenicia, irrumpiendo así en la bibliografía arqueológica el término “Bronce Final Tartésico” que tomó un fuerte impulso a finales del pasado siglo (Barceló 1995), aunque aún hay un buen número de investigadores que lo siguen utilizando para referirse a la sociedad indígena ajena a la colonización. Sin embargo, el hallazgo durante los últimos trabajos en El Carambolo de cerámicas orientalizantes realizadas a torno en los estratos más antiguos del enclave, contradice seriamente la hipótesis de Carriazo y Maluquer, y por lo tanto impide fechar el santuario con anterioridad a la presencia fenicia en el Guadalquivir.

Las excavaciones de El Carambolo abocaron a la reinterpretación de otros materiales exhumados en el Bajo Guadalquivir, especialmente los procedentes de los intensos trabajos que Bonsor había realizado en Los Alcores sevillanos, que por otra parte eran los únicos que se habían llevado a cabo de forma sistemática, lo que permitía contextualizar los hallazgos (Bonsor 1898), sólo ponderados, revisados y ampliados en la última década del pasado siglo (Maier 1996; 1999; Amores y otros 2001). Pues bien, con toda esa documentación acumulada, Maluquer decidió dar un paso firme con la intención de poner al día los conocimientos que se tenían sobre Tarteso, abriendo a la vez un foro de discusión que intentara estructurar y esclarecer los parámetros que debían regir en el futuro para la definitiva interpretación de la cultura tartésica. Y con esa filosofía organiza en 1968 el V Symposium de Prehistoria Peninsular de Jerez de la Frontera, publicado un año después, bajo el título de “Tartessos y sus Problemas”, una reunión que supuso un punto de inflexión y un acusado cambio de ritmo en la arqueología tartésica, donde participaron los investigadores con mayor grado de implicación en los estudios sobre su cultura. En el simposio se expusieron hipótesis y planes de trabajo que marcaron el devenir de la arqueología tartésica de las siguientes décadas, pero destaca especialmente el decálogo que Maluquer desgranó en la introducción del monográfico donde incide con precisión en todas las cuestiones que planteaba la definición de Tarteso como civilización y que sin duda marcó su futuro investigador en este campo (Maluquer de Motes 1969: 4-6). Por último, y como colofón a sus trabajos y reflexiones sobre el tema tartésico, un año después de la edición del Simposio de Jerez de la Frontera, Maluquer publicará su libro *Tartessos*, donde anima decididamente los trabajos de campo para paliar el excesivo peso de la filología

en la investigación tartésica, donde apenas se habían producido avances desde la hipótesis de Schulten y de otros estudiosos de la época, considerando todos estos trabajos como un final de ciclo o modo de entender el problema de Tarteso (Maluquer de Motes 1970: 17). A pesar de ello, Maluquer siguió pensando en Tarteso como un estado de corte imperial estructurado sobre una capital del mismo nombre desde donde se habría ejercido un eficiente control sobre otras importantes ciudades y con una capacidad suficiente para canalizar el comercio del metal hacia los puertos fenicios del Mediterráneo; una idea que sólo fue matizando en los últimos años de su vida, cuando la proliferación de trabajos arqueológicos comenzaban a dibujar un escenario muy diferente.

Sorprende cómo la intensa labor de gestión que llevó a cabo Maluquer en los años setenta, en la Universidad de Barcelona primero y en la Comisaría General de Excavaciones después, no interfirió en su intensa labor investigadora; de esta forma, uno de sus mejores legados fue la creación en 1973 del Programa de Investigaciones Protohistóricas (PIP), cuyo planteamiento científico se concretaba bajo el siguiente título: "Las comunidades paleoibéricas hispanas y el impacto urbano mediterráneo. Años 1000 hasta el siglo III a.C."; la realización del proyecto, bajo su dirección, recayó en el Departamento de Prehistoria y Arqueología del Instituto Milá y Fontanals del Consejo Superior de Investigaciones Científicas y el Instituto de Arqueología y Prehistoria de la Universidad de Barcelona. En un principio el objetivo era centrarse sólo en dos áreas bien delimitadas, el valle Bajo del Guadalquivir y el del Bajo Ebro, si bien pronto se amplió a todo el valle del Guadalquivir ante la necesidad de explicar no sólo los procesos coloniales, sino también las dinámicas de los pueblos del interior que actuaban de punto de unión y transformación de esas culturas. El repaso a las intervenciones arqueológicas que se llevaron a cabo en esa primera fase no deja dudas de las prioridades marcadas por el Programa, algunas de ellas de largo recorrido y comenzadas por el profesor Maluquer, como Puente Tablas, donde aun hoy se sigue excavando con éxito (Ruiz Rodríguez 2011), y otras donde intervino hasta los últimos momentos de su vida, como Molí d'Espí-gol, en Tornabous, donde se ha seguido trabajando, si bien con algunas interrupciones, hasta hoy en día (Principal, Camañes y Monrós 2010).

El Programa de Investigaciones Protohistóricas partía, como no podía ser de otra manera, de la concepción que Maluquer tenía de las colonizaciones mediterráneas en la Península Ibérica y de su propia idea de Tarteso. Pero aunque la mayor parte de los yacimientos elegidos dentro del PIP se inscribían, grosso modo, en el ámbito cultural ibérico, La Mesa de Setefilla, el único yacimiento propiamente tartésico del Programa, se convirtió en una de las intervenciones con mayor repercusión dentro de la arqueología tartésica tras las nuevas excavaciones llevadas a cabo a comienzos de los años setenta en los túmulos A y B de la necrópolis (Aubet 1975; 1978; Aubet y otros 1983), ampliada más tarde con los hallazgos de una tumba del túmulo E (Aubet 2010); un hecho que pone de relieve el enorme interés que

seguía despertando Tarteso en Maluquer a pesar de su reciente monografía.

La concepción que Maluquer tenía de Tarteso, expresada en su edición de 1970 y en las reediciones posteriores, se puede resumir en varias ideas; pero la primera y generalmente admitida es que considera Tarteso como la primera cultura urbana del occidente mediterráneo, y para estudiarla propone huir o limitar los trabajos basados en el análisis de las fuentes clásicas para centrarse en los estudios de las tipologías materiales, lo que permitiría abrir un nuevo camino en la investigación que ya podría calificarse como una auténtica arqueología tartésica. Es cierto que en esos momentos había un gran desconcierto a la hora de concretar el concepto de lo tartésico, de ahí el valor de su propuesta, que incluye la revisión de la metodología a la hora de analizar las fuentes grecorromanas, la profundización en el conocimiento del sustrato indígena, el análisis de sus posibles analogías urbanas con otros núcleos mediterráneos o la definición de su estructura económica y social; es decir, ponía sobre la mesa la existencia de un problema de base para definir Tarteso: su escaso conocimiento y la ausencia de una línea de actuación para su estudio (Fernández Miranda 1993). Por ello, llama poderosamente la atención, como ya expuso Gracia (2000: 44), la escasa repercusión de las ideas de Maluquer en el Congreso que precisamente conmemoraba los 25 años del *Symposium* de Jerez de la Frontera, celebrado en esta misma ciudad (AA.VV. 1995), cuando en realidad las numerosas, ricas e interdisciplinares comunicaciones que allí se presentaron eran en buena medida una consecuencia del cambio de ritmo que Maluquer había propuesto para su estudio. Sólo años después algunos investigadores reivindicaron la importancia que supusieron los trabajos de Maluquer a la hora de abordar el estudio de Tarteso; así, a los ya citados de Aubet, Fernández Miranda o Álvarez Martí-Aguilar, habría que añadir los de Bendala (1991; 2000) y el de uno de los principales protagonistas de aquél congreso de Jerez de 1993, quien quiso rendir homenaje a su investigación y al decisivo papel que jugó en la arqueología tartésica (Pellicer 2005).

Tras su intervención en El Carambolo y la lectura del primer corte estratigráfico realizado, una de las intervenciones arqueológicas más interesantes en el panorama tartésico fue el corte estratigráfico que se practicó en Carmona tras las primeras intervenciones en El Carambolo (Carriazo y Raddatz 1960); Maluquer siempre pensó que mediante este método arqueológico se podrían resolver algunos problemas de base, como las analogías cronológicas de algunos yacimientos que poblaban el valle del Guadalquivir a través de la correlación de los estratos gracias a las tipologías de los materiales cerámicos encontrados, además de ser un medio de actuación que paliaba la escasez de fondos para realizar intervenciones más amplias. De hecho, cuando se hace cargo de la Comisaría General de Excavaciones, en 1974, promueve esta metodología con la intención de clasificar una buena parte de los yacimientos protohistóricos andaluces; en este sentido, es significativa la declaración del propio Pellicer, quien en su homenaje a Maluquer confiesa cómo éste le insistió para que asumiera la dirección

del yacimiento tartésico del Cerro Macareno, donde practicó una estratigrafía de más de cinco metros de potencia que publicó años después (Pellicer, Escacena y Bendala 1983), convirtiéndose en un modelo de intervención muy extendido en esos años.

Llama sin embargo la atención la despreocupación de Maluquer por los materiales comunes que, precisamente, podían contribuir mejor a definir la arqueología tartésica y sus áreas de influencia cultural como él mismo defendió. De hecho, en un yacimiento de la importancia de Cancho Roano, donde la inmensa mayoría de los materiales son comunes, a penas dedicó una mirada a ellos en sus memorias de excavación, lo que en ningún caso quiere decir que no los conociera perfectamente, pero sí es cierto que los resultados de su investigación podrían haber sido más afinados de haberles dedicado una mayor atención; de hecho, y a la vista de las numerosas publicaciones sobre el santuario, son muchos los que piensan que su interior estaba lleno de objetos de prestigio y de importación, pues son los bronces, los marfiles, los objetos de adorno de oro, plata o pasta vítrea y, especialmente, las cerámicas griegas las que copan la mayor parte de las memorias del enclave extremeño, que fueron detalladamente estudiadas posteriormente (Celestino 2003). Y no deja de ser una contradicción, pues el propio Maluquer había hecho hincapié en la necesidad de trabajar sobre ellas para así poder caracterizar la cerámica tartésica, y que, según él mismo, estaban poco valoradas y relegadas por quienes preferían dedicar sus estudios a otros materiales más seños (Maluquer de Motes 1960). Esta circunstancia se debió en gran medida a la especial atención que puso en las relaciones comerciales con el mundo griego tras la crisis de Tarteso, por lo que buena parte de sus pesquisas estuvieron orientadas en este sentido, y no sólo en el área de la desembocadura del Ebro o en el Alto Guadalquivir, sino en la propia Extremadura, donde no debemos olvidar que fueron precisamente los materiales griegos, en concreto las copas tipo Cástulo que le enseñaron en el Museo de Badajoz, las que le animaron a hacerse cargo de las excavaciones de Cancho Roano (Maluquer de Motes 1983c).

Por otra parte, su especial dedicación a los bronces derivaba de sus profundos conocimientos adquiridos tras las publicaciones de los bronces del Berueco y, especialmente, del denominado "Bronce Carriazo", pero también de la atención que siempre dedicó a la asociación de los jarros y braserillos, donde siguió a grandes rasgos la hipótesis y la tipología propuesta por Blanco Freijeiro. Tampoco escaparon de su atención otros elementos de bronce como los bocados de caballo, a partir de los cuales, y gracias al importante número de ellos aparecidos en Cancho Roano, profundizó en la interpretación iconográfica de estos elementos. Por último, tampoco escatimó esfuerzos en trabajar sobre otros elementos de bronce menores, como los asadores, que le sirvieron para crear un ámbito geográfico de la presencia tartésica (Maluquer de Motes 1982b).

Una de las propuestas más valientes de Maluquer en aquellos años en que comenzaban a despuntar los estudios sobre Tarteso fue su defensa de las pruebas

arqueológicas para ubicar cronológicamente la fundación de Cádiz, hasta aquellos momentos asumida por la inmensa mayoría de los prehistóriadores hacia el 1100 a.C., en consonancia con las fuentes clásicas proporcionadas por Pomponio Mela, Plinio o Estrabón, pero más en concreto por la aportación de Valeio Paterculo, a quien siguieron los anteriores y quien fijó la fundación de Cádiz en función de fechas presuntamente históricas como la invasión doria del Peloponeso de manos de los hijos de Heracles o la guerra de Troya; hipótesis que algunos investigadores siguen defendiendo para justificar no tanto la fundación de Cádiz como la primera oleada de gentes procedentes del Mediterráneo a Tarteso, donde cobraría una especial relevancia el retorno de los héroes de la guerra de Troya, contados en el ciclo de los denominados *nostoi* o los Regresos, un texto del ciclo troyano que deja entrever la posibilidad de que algunos de sus protagonistas se hubieran instalado en las costas del occidente mediterráneo tras la epopeya de Troya, inaugurando así la dinastía tartésica (Bendala 2000: 57). Sin poner en duda que Cádiz fue la primera fundación de colonos orientales, Maluquer, en consonancia con la crítica que ya habían manifestado Bosch Gimpera o García y Bellido sobre la imposibilidad de unas navegaciones fenicias hacia el extremo occidente en fechas tan tempranas, llamó constantemente la atención sobre el desfase que existía entre las fechas que proponían los textos clásicos y las cronologías arqueológicas que se manejaban en esos momentos, pues ni los hallazgos que se estaban produciendo en la costa malagueña por parte del Instituto Arqueológico Alemán, ni la excavación que a finales de los años setenta se había iniciado en el importante poblado del castillo de Doña Blanca del Puerto de Santa María, que visitó en varias ocasiones, confirmaban esas fechas tan antiguas (Ruiz Mata 2001).

Sin embargo, y a pesar de que las fechas más antiguas que estaban proporcionando los mencionados yacimientos en ningún caso sobrepasaban los años finales del siglo IX a.C., Maluquer defendió una fecha algo más antigua para la fundación de Cádiz, mediados del siglo X a.C., una mera intuición que basó en la lógica de la contemporaneidad que Gadira debió tener con los reinados de Salomón y Hiram I de Tiro (Maluquer de Motes 1970: 73). Curiosamente, hoy ha vuelto a valorarse esta fecha para la fundación de Gadira como consecuencia de los recientes hallazgos y estudios del importante lote de materiales procedentes del solar de la calle Méndez Nuñez con la plaza de las Monjas de la ciudad de Huelva (González de Canales, Serrano y Llompart 2004), ampliamente analizados en numerosos estudios sobre la denominada precolonización (Celestino, Rafel y Armada 2009). Las piezas más antiguas de este lote no parecen sobrepasar los inicios del siglo IX a.C. o, como mucho, los años finales del siglo anterior, por lo que es lógico sucumbir a la tentación de acercar las fechas lo máximo posible a los reinados que nos relata la Biblia (Mederos 2006: 182; Torres 2008: 83), pero los materiales, al menos por ahora, se resisten a ello; además, la presencia de estos importantes lotes de material en absoluto certifica la existencia de colonias tan tempranas, sino contactos comerciales

que con el tiempo concluyeron en la fundación de una colonia, al menos en el caso de Cádiz.

También Maluquer introdujo y defendió con ahínco la importancia de Cerdeña como punto de contacto estratégico entre Tarteso y el Mediterráneo oriental, otorgando veracidad a la figura legendaria de Norax y poniendo en relación algunos de los materiales tartésicos con los hallados en algunos santuarios sardos y, especialmente, en el Monte Sa Idda (Maluquer de Motes 1970: 40 y 53). Esta hipótesis, en realidad muy deslavazada, abrió sin embargo un camino en la investigación que aun hoy sigue muy vigente, aunque con diferentes matices en cuanto a los tiempos y la intensidad de tales contactos con Cerdeña (Botto 2011, con bibliografía; Araque 2012).

Por último, también abordó el tema de la identificación de la ciudad de Tarteso que daba por segura pero que en ningún caso relacionó con Gadir, huyendo así de una de las grandes polémicas que derivaban de las contradicciones de las fuentes clásicas y que había centrado la discusión sobre la dualidad Gadir-Tarteso defendida por algunos investigadores (Álvarez Martí-Aguilar 2007); por el contrario, pensaba que la capital de Tarteso debía estar ubicada en algún lugar de la costa atlántica meridional, junto a la desembocadura del Guadalquivir, mientras que Cádiz, debido a su pujanza en época cartáginesa, fue elegida por los historiadores romanos como la candidata más idónea para representar a la perdida ciudad de Tarteso. Pero Maluquer también expresó sus dudas sobre la idea de una ciudad-estado a semejanza de otras existentes en el Mediterráneo para entender Tarteso, principalmente por la enorme extensión del territorio que debía dominar, como todo un imperio para la época, desde el Atlántico hasta la costa mediterránea. No menos dubitativo se muestra a la hora de interpretar el porqué las fuentes grecolatinas sólo hablan de una ciudad de la que, por otra parte, nunca aluden a su ubicación exacta, sus murallas, la monumentalidad de sus palacios y templos o su potencial económico y social. Así, deja entrever la posibilidad de que Tarteso estuviera conformada por varias ciudades de gran porte, una de las cuales sería Mesas de Asta, pero sin decantarse claramente por la ubicación de la verdadera capital, en la que sí creía como consecuencia lógica de la estructura sociopolítica que él concebía para Tarteso.

En 1977, el PIP se amplió al valle del Guadiana a tenor de los hallazgos tartésicos que se estaban produciendo en Medellín, si bien, en el momento de comenzar la excavación de Cancho Roano aun se desconocía la verdadera importancia de la necrópolis, pues aunque el monográfico lleva fecha de 1977, su distribución no se realizó hasta comienzos de 1979 (Maluquer y otros 1986: 5, nota 1); por ello, el impulso del PIP en esta zona del Guadiana se produjo fundamentalmente por el descubrimiento en 1978 del yacimiento que va a marcar los últimos años de la vida de Maluquer y tal vez una de sus mayores obsesiones profesionales; me refiero como es lógico al sitio de Cancho Roano, en Zalamea de la Serena (Badajoz), que pasó a formar parte sustancial del PIP, además de convertirse casi de inmediato en un referente de la bibliografía tartésica y protohistórica

en general, tanto dentro como fuera de nuestras fronteras, gracias en buena medida a la celeridad con la que Maluquer difundió sus resultados, desde una breve nota al cabo de la primera campaña (Maluquer 1980) a los artículos de fondo y las monografías que fue publicando paulatinamente (1981; 1982a; 1982c; 1983a; 1983b; 1985; Maluquer y Pallarés 1981; Maluquer y otros 1986; 1987).

Aunque los avatares sobre el descubrimiento y la decisión de excavar en Cancho Roano son algo procelosos, el caso es que Maluquer, gracias a su buen conocimiento de la arqueología extremeña y a la magnífica amistad que le unía con Álvarez Saénz de Buruaga, a la sazón director del Museo Nacional de Arte Romano de Mérida, pudo conocer de primera mano los materiales procedentes del túmulo, entre los que le llamaron poderosamente la atención las cerámicas áticas y los materiales de oro y bronce que se habían depositado en el Museo Arqueológico de Badajoz. Inmediatamente puso en relación esos materiales con los que se habían publicado procedentes de la necrópolis de Medellín y abrió la posibilidad de que Tarteso se hubiera extendido hasta el valle del Guadiana o aun más allá, como ya habían propuesto algunos investigadores tras el descubrimiento del tesoro de Aliseda o la arracada de Madrigalejo en la provincia de Cáceres. Una rápida intervención arqueológica en octubre de 1978 puso de relieve la enorme importancia del enclave gracias al corte estratigráfico longitudinal que practicó en el túmulo, donde ya se percató de la complejidad de su estructura arquitectónica y de la riqueza y variedad de los materiales arqueológicos que guardaba. En apenas dos años Maluquer llevó a cabo seis campañas de excavación en el yacimiento, lo que da una idea de su interés por el sitio.

Una de las virtudes que se conceden al profesor Maluquer es su capacidad de crítica; de hecho, detrás de su interés por publicar con la mayor celeridad los resultados de las excavaciones estaba el deseo de provocar la discusión entre sus colegas para avanzar así en la investigación, algo realmente poco común entre sus propios colegas. Así, un repaso a sus conclusiones en las tres memorias editadas sobre Cancho Roano nos ilustra perfectamente sobre su capacidad de síntesis, su intuición y, como es lógico, sobre su cualidad para rectificar sus conclusiones anteriores a la luz de los hallazgos que se iban produciendo. Partimos de la base de que el hallazgo de Cancho Roano supuso un hito en nuestra protohistoria; un edificio aislado en el interior y arquitectónicamente inédito en la Península Ibérica y, por lo tanto, carente de analogías formales y funcionales. Sin embargo, en su primera aproximación ya otorga al enclave un paralelismo con los *hilani* orientales del norte de Siria (Maluquer de Motes 1981: 53), pero con un matiz importante, pues mientras que la estructura de Cancho Roano es palacial, su carácter sería religioso; es decir, un palacio de la divinidad que, según su hipótesis, podría haber pertenecido a un reyezuelo local que adopta la tradición oriental de construirse un palacio que también sirviera de centro de culto de esa divinidad y, a la vez, centro de un grupo gentilicio dirigido por un jefe que ejercería el poder religioso,

político y económico (*ibidem*: 55). Una hipótesis, la de su función palacial, que mucho más tarde fue desarrollada por otros investigadores, haciendo también hincapié en el carácter sacro del edificio, lo que en poco variaba la hipótesis inicial del propio Maluquer, quizás menos elaborada (Almagro Gorbea y Domínguez 1989; Almagro Gorbea, Domínguez y López 1990; Almagro Gorbea 1991; López Pardo 1990). No obstante, hay que tener en cuenta que algunas de estas interpretaciones se realizaron con anterioridad a las excavaciones que se llevaron a cabo en el yacimiento tras la desaparición de Maluquer, cuando afloraron nuevos e importantes datos arqueológicos que ayudaron a entender mejor el edificio y su funcionalidad (Celestino y Jiménez 1993; Celestino 1996; 2001). Pero la senda de la explicación de Cancho Roano no ha parado y se siguen buscando nuevas alternativas para su mejor interpretación, a veces forzando algunos datos o partiendo de premisas erróneas que obvian, por ejemplo, que los materiales de Cancho Roano no formaban parte del mobiliario habitual del sitio, sino de las ofrendas que se depositaron en el último momento, previo a su destrucción ritual, lo que distorsiona sensiblemente las conclusiones de su funcionalidad (Almagro-Gorbea y otros 2011).

En su segunda memoria de excavación sobre Cancho Roano, Maluquer reconoce la precipitación con la que adelantó algunas conclusiones —como su defensa de la existencia de una necrópolis en el entorno inmediato del monumento—, justificada por la parcialidad de los datos extraídos, un ejemplo de la honestidad científica que siempre le caracterizó (Maluquer de Motes 1983: 129). Es en esta segunda memoria donde hace una de las aportaciones que más calado han tenido en la bibliografía protohistórica para justificar la importante presencia de cerámicas áticas y otros elementos orientalizantes en el interior peninsular a partir del siglo V a.C.; en concreto, propone la existencia de un comercio protagonizado por los griegos de la costa levantina peninsular que desde el Vinalopó accedería a la Meseta y, por el norte de Sierra Morena, se adentraría en tierras extremeñas, donde se encuentran algunas minas de gran interés entre las provincias de Córdoba, sur de Ciudad Real y este de la provincia de Badajoz (Maluquer de Motes *ibidem*: 136). Esta vía de penetración comercial, bautizada como “la ruta de los santuarios”, justificaría la rica presencia de elementos orientalizantes tardíos en toda la cuenca del Guadiana (Blánquez 2000; Zarzalejos y López Precioso 2005), donde cada día se perfila mejor un amplio territorio en el que se levantaron edificios, hoy bajo túmulo, de estructura muy similar a la de Cancho Roano (Rodríguez Díaz 2009) dependientes, tal vez, de un lugar central como Medellín (Almagro-Gorbea *et al.* 2008), si bien parece que Cancho Roano se escapa a este influjo directo: primero por su situación geográfica, muy alejado del Guadiana; en segundo lugar por su cronología, ya que mientras el primer santuario se levantó a comienzos del siglo VI, el resto de edificios monumentales de la cuenca del Guadiana pertenecen al siglo V a.C.; y, por último, por su funcionalidad, pues el yacimiento no se encuentra en las tierras más aptas para

el cultivo como el resto de edificios orientalizantes (Celestino 2012).

Una de las preguntas más habituales que Maluquer se hacía en sus diferentes escritos sobre Cancho Roano era su incomprendible aislamiento en el interior peninsular; esta circunstancia dejaba entrever la posibilidad de que existieran otros santuarios similares en el sur peninsular que aun estarían por hallar, así como la certeza de que la cultura tartésica había penetrado hacia el interior con una fuerza mayor de la que se le presuponía. De hecho, en su tercera memoria de excavación escribe: “Se trata de un monumento que está tan bien resuelto que nos extraña que pudiera hallarse aislado. No es concebible que se hubiera realizado sin existir una tradición de este tipo de monumentos. En un lugar tan alejado del área mediterránea únicamente se puede admitir suponiendo que se trata de un tipo general de santuario que reproduce un monumento que era habitual” (Maluquer de Motes y otros 1986: 6). Y, en efecto, su apreciación era correcta, y a pesar de la intensa búsqueda de algunos, entre los que nos incluimos, por buscar las analogías foráneas más verosímiles para justificar la planta del santuario, el verdadero modelo de Cancho Roano se encontraba, como era lógico, en el foco de Tarteso; no obstante, y como es lógico, ese modelo se adaptó al territorio, lo que le confiere su acusada personalidad que, a la postre, sirvió de modelo al resto de edificios orientalizantes que aparecen en el valle del Guadiana. Así, hoy existe un importante catálogo de edificios tartésicos en el Mediodía peninsular que se asemejan a Cancho Roano, todos derivados de un tipo fenicio primigenio cuyo mejor exponente es el santuario de El Carambolo, que ya en época tartésica fue evolucionando hasta configurar la planta que hoy conocemos, con elementos comunes a todos estos edificios que los definen como lugares de culto, como los alzados de adobe, los suelos rojos, los bancos corridos en las salas principales y, especialmente, ciertos objetos de culto (Arruda y Celestino 2009).

Aunque Maluquer conocía la existencia de algunas estructuras arquitectónicas debajo del edificio principal de Cancho Roano, pensaba que se trataba de restos aislados de algún edificio anterior; así, vaticinaba en su último escrito sobre el santuario: “Posiblemente Cancho Roano dará poco más de sí”, algo que como todos sabemos no fue así, sino que se pudieron exhumar dos santuarios anteriores e infrapuestos que han ayudado a conocer mucho mejor el significado del complejo arquitectónico, sin la menor duda asociado a una función de fuerte carácter religioso (Celestino 2001), donde se han hallado otros elementos que revalidan esta función, como los altares en forma de piel de toro extendida, hoy dispersos no sólo por el área tartésica sino también por buena parte de la costa mediterránea peninsular y que han generado una enorme bibliografía con disquisiciones sobre su origen y significado para todos los gustos, si bien sólo me remito a los dos trabajos más recientes por cuanto recogen una completa bibliografía y los enfoques más dispares (Gómez Peña 2010; Almagro-Gorbea y otros 2012).

En definitiva, podemos decir que la intensa labor que Maluquer dedicó a Tarteso se vio compensada en el último tramo de su vida gracias a Cancho Roano, yacimiento al que se dedicó con verdadera pasión. Su excavación también sirvió para que variara algunos de los postulados que había defendido años atrás, pero también para ratificar algunas hipótesis que estaban faltas de una prueba que ayudarse a ratificarlas. Su legado es inmenso y, como nos pasará a todos, muchas de sus hipótesis o no se han visto refrendadas por la Arqueología o han sufrido algún cambio, pero sólo el hecho de proponerlas ha supuesto un paso firme en la investigación de la arqueología tartésica.

Sebastián Celestino Pérez

Instituto de Arqueología
(CSIC-Junta de Extremadura)
scelestino@ian.csic.es

Bibliografía

AA.VV. (1969): *Tartessos y sus problemas. V Simposio de Prehistoria Peninsular (Jerez de la Frontera)*. Pamplona.

AA.VV. (1995). *Tartessos. 25 años después. 1968-1993*. Jerez de la Frontera.

ALMAGRO GORBEA, M. (1977). *El Bronce Final y el Periodo Orientalizante en Extremadura*. Bibliotheca Praehistorica Hispana XIV. Madrid.

ALMAGRO-GORBEA, M. (1991). La alimentación en el palacio orientalizante de Cancho Roano. *Anejos de Gerion*, 3: 95-113.

ALMAGRO GORBEA, M., DOMÍNGUEZ, A. (1989). El palacio de Cancho Roano y sus paralelos arquitectónicos y funcionales. *Zephyrus*, XLI-XLII: 339-382.

ALMAGRO-GORBEA, M., DOMÍNGUEZ, A., LÓPEZ, F. (1990). Cancho Roano: un palacio orientalizante en la península ibérica. *Madridrer Mitteilungen*, 31: 251-308.

ALMAGRO-GORBEA, M., LORRIO, A., MEDEROS, A., TORRES, M. (2008). *La Necrópolis de Medellín*. Real Academia de la Historia. Madrid.

ALMAGRO-GORBEA, M., LORRIO, A., MEDEROS, A., TORRES, M. (2012). El mito de Telepinu y el altar primordial en forma de piel de toro. *Homenaje a M. Bendala Galán. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la UAM*, 37: 237-257.

ALMAGRO-GORBEA, M., TORRES, M., GÓMEZ, A., HERNÁNDEZ, S. (2011). El personal del palacio tartésico de Cancho Roano (Badajoz. España). *Zephyrus*, LXVIII: 163-190.

ÁLVAREZ MARTÍ-AGUILAR, M. (2005). *Tarteso. La construcción de un mito en la historiografía española*. Monografía 27. Diputación de Málaga. Málaga.

ÁLVAREZ MARTÍ-AGUILAR, M. (2007). Arganthonius Gaditanus. La identificación de Gadir y Tarteso en la tradición antigua. *KLIO*, 89-2: 477-492.

AMORES, F., FERNÁNDEZ CANTOS, A., MONTERO, M^a. I., PÉREZ QUESADA, P. (2001). Informe de la intervención de urgencia realizada en el yacimiento “La Cruz del Negro” (Carmona, Sevilla). 1997. *Anuario Arqueológico de Andalucía*, 3: 540-544.

ARAQUE, R. (2012). Sardinian bronze figurines in their Mediterranean setting. *Praehistorische Zeitschrift*: 83-109.

- ARRUDA, A. M., CELESTINO, S. (2009). Arquitectura religiosa en Tartessos. *Santuarios oppida y ciudades: Arquitectura sacra en el origen y desarrollo urbano del Mediterráneo Occidental*. Anejos del Archivo Español de Arqueología XLV: 29-78.
- AUBET, M. E. (1975). *Le necrópolis de Setefilla en Lora del Río (Sevilla)*. PIP II, CSIC. Barcelona.
- AUBET, M. E. (1978). *Le necrópolis de Setefilla en Lora del Río (Túmulo B)*. PIP III, CSIC. Barcelona.
- AUBET, M. E., SERNA, M. R., ESCACENA, J. L., RUÍZ DELGADO, M. M. (1983). *La Mesa de Setefilla. Excavaciones Arqueológicas en España* 122. Madrid.
- AUBET, M. E. (1992). Maluquer y la renovación de la arqueología tartésica. *Clásicos de la Arqueología de Huelva*, 5: 31-55.
- AUBET, M. E. (1993). Maluquer y el Carambolo. *Homenaje a M. Pellicer*. Tabona VIII, 2: 329-349.
- AUBET, M. E. (2010). Una sepultura de incineración en el túmulo E de Setefilla. *Spal*, 18: 83-90.
- BARCELÓ, J. A. (1995). Sociedad y economía en el Bronce Final tartésico. *Tartessos, 25 años después*. Jerez de la Frontera: 561-589.
- BELÉN, M., ESCACENA, J. L. (1997). Testimonios religiosos de la presencia fenicia en Andalucía Occidental. *Spal*, 6: 103-131.
- BELÉN, M., ESCACENA, J. L. (2002). La imagen de la divinidad en el mundo tartésico. En: E. FERRER (ed.). *Ex Oriente Lux. Las religiones orientales antiguas en la Península Ibérica*. Sevilla: 159-184.
- BENDALA, M. (1977). Notas sobre las estelas decoradas del Suroeste y los orígenes de Tartessos. *Habis*, 8: 177-206.
- BENDALA, M. (1991). Tartessos: Veinte años de arqueología en España. *Homenaje a E. Cuadrado*. Boletín de la Asociación Española de Amigos de la Arqueología, 30-31: 99-110.
- BENDALA, M. (2000). *Tartesos, Iberos y Celtas*. Ed. Temas de Hoy. Madrid.
- BLANCO FREIJEIRO, A. (1956). Orientalia. Estudio de los objetos fenicios y orientalizantes en la Península. *Archivo Español de Arqueología*, XIX: 3-51.
- BLANCO FREIJEIRO, A. (1960). Orientalia II. *Archivo Español de Arqueología*, XXXIII: 3-43.
- BLÁNQUEZ, J. (2000). En torno al problema de las rutas terrestres en el interior de la Península Ibérica (I Milenio a.C.). *Pyrenae*, 22-23: 173-180.
- BLÁNQUEZ, J., PÉREZ, J. y RODRÍGUEZ NUERE, B. (eds.) (2004). *El arqueólogo Juan Cabré (1882-1947). La fotografía como técnica documental*. Madrid.
- BLÁZQUEZ, J. M. (1963). Jarros piriformes tartésicos de bronce en la Hispanic Society of America y el Metropolitan Museum de Nueva York. *Zephyrus*, 19: 121-122.
- BONSOR, G. (1898). *Les colonies agricoles pré-romaines de la vallée du Betis*. París.
- BOTTO, M. (2011). Interscambi e interazioni culturali fra Sardegna e Penisola Iberica durante i secoli iniziali del I millennio a.C. *Fenicios en Tarteso: nuevas perspectivas*. BAR International Series, 2245: 33-67.
- CARRIAZO, J. de M. (1960). El mensaje de Tartessos. *Anales de la Universidad Hispalense*, 20: 21-55.
- CARRIAZO, J. de M., RADDATZ, K. (1960): Primicias de un corte estratigráfico en Carmona. *Archivo Hispalense* 103-104: 333-369.
- CELESTINO, S. (2001). Los santuarios de Cancho Roano: del indigenismo al orientalismo arquitectónico. En: *Arquitectura Oriental y Orientalizante en la Península Ibérica*. CEPO-CSIC. Madrid: 17-56.
- CELESTINO, S. (ed.) (2003). *Cancho Roano VIII y IX. Los materiales arqueológicos I y II*. CSIC. Mérida.
- CELESTINO, S. (2008). Tartessos. *De Iberia a Hispania*. Ed. Ariel. Barcelona: 93-344.
- CELESTINO, S. (2012). Arqueología Protohistórica de La Serena. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la UAM*, 37-38: 297-305.
- CELESTINO, S., BLANCO, J. L. (2006). *La joyería en los orígenes de Extremadura: El espejo de los dioses*. Serie Ataecina, 1. Badajoz.
- CELESTINO, S., JIMÉNEZ, J. (1993). *El palacio-santuario de Cancho Roano IV. El Sector Norte*. Badajoz.
- CELESTINO, S. (ed.) (1996). *El palacio-santuario de Cancho Roano V-VI-VII. Los sectores Oeste, Sur y Este*. Junta de Extremadura. Madrid.
- CELESTINO, S., RAFEL, N., ARMADA, X. L. (eds.) (2008). *Contacto cultural entre el Mediterráneo y el Atlántico (siglos XII-VIII a.C.). La precolonización a debate*. CSIC. Madrid.
- CUADRADO, E. (1956). Los recipientes rituales metálicos llamados braserillos púnicos. *Archivo Español de Arqueología*, XXIX: 52-84.
- CUADRADO, E. (1966). *Repertorio de los recipientes rituales metálicos con asas de mano de la Península Ibérica*. Trabajos de Prehistoria XXI. Madrid.
- ESCACENA, J. L., FERNÁNDEZ, A., RODRÍGUEZ, A. (2007). Sobre El Carambolo: Un *hippos* sagrado del santuario IV y su contexto arqueológico. *Archivo Español de Arqueología*, 80: 5-28.
- FERNÁNDEZ FLORES, A., RODRÍGUEZ AZOGUE, A. (2007). *Tartessos desvelado. La colonización fenicia del su-*

- roeste peninsular y el origen y ocaso de Tartessos.* Ed. Almuzara. Córdoba.
- FERNÁNDEZ MIRANDA, M. (1993). Incógnitas y controversias en la investigación sobre Tartesos. *Los enigmas de Tarteso.* Madrid: 91-1102.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1932). Los bronces del cerro del Berrueco. Contribución al conocimiento de las ideas religiosas de la antigua Celtiberia. *Investigación y Progreso,* VI, 2: 17-19.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1956). Materiales de arqueología hispano-púnica. Jarros de bronce. *Archivo Español de Arqueología,* XXIX: 85-104.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1960). Inventario de los jarros púnico-tartésicos. *Archivo Español de Arqueología,* XXXIII: 44-63.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1964). Nuevos jarros de bronce tartessios. *Archivo Español de Arqueología,* XXXVII: 44-63.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1969). Los bronces tartésicos. En: *Tartessos y sus problemas.* V Symposium Internacional de Prehistoria Peninsular. Barcelona: 163-171.
- GÓMEZ PEÑA, A. (2010). Así en Oriente como en Occidente: el origen oriental de los altares taurodérmiticos de la Península Ibérica. *Spal,* 19: 129-148.
- GONZÁLEZ DE CANALES, F., SERRANO, L., LLOMPART, J. (2004). *El emporio fenicio precolonial de Huelva (ca. 900-770 a.C.).* Biblioteca Nueva. Madrid.
- GONZÁLEZ REYERO, S. (2004). Ex Mediterraneo Lux. El crucero universitario de 1933 y Antonio García y Bellido. En: J. BLÁNQUEZ, M. PÉREZ (eds.). *Antonio García y Bellido Miscelánea.* Serie Varia 5: 67-92.
- GRACIA, F. (2000). El profesor Juan Maluquer de Motes y los estudios sobre Tartessos. *Homenatge al Prof. Maluquer de Motes. Pyrenae,* 2: 41-46.
- LÓPEZ PARDO, F. (1990). Sobre la función del edificio singular de Cancho Roano (Zalamea de la Serena. Badajoz). *Gerión,* 8: 141-162.
- MAIER, J. (1996). La necrópolis tartésica de Benarrón (Mairena del Alcor/Alcalá de Guadaira, Sevilla) y algunas reflexiones sobre las necrópolis tartésicas de Los Alcores. *Zephyrus,* 49: 147-168.
- MAIER, J. (1999). La necrópolis tartésica de la Cruz del Negro (Carmona, Sevilla) ayer y hoy. *Madridrer Mitteilungen,* 40: 97-114.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1955). El proceso histórico de las poblaciones peninsulares. *Zephyrus,* 8 (2): 145-169.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1957). De metalurgia tartésica: el Bronce Carriazo. *Zephyrus,* VIII: 157-168.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1958). *Excavaciones arqueológicas en el cerro del Berrueco (Salamanca).* Ediciones Universidad de Salamanca.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1959). El tesoro tartésico de El Carambolo (Sevilla). En: *I Congreso Nacional de Arqueología.* Lisboa: 293-298.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1960). Nuevas orientaciones al problema de Tartessos. En: *I Symposium Internacional de Prehistoria Peninsular.* Pamplona: 273-300.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1969). Introducción al problema de Tartessos. En: *Tartessos y sus problemas.* V Symposium Internacional de Prehistoria Peninsular. Barcelona: 1-6.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1970). *Tartessos.* Ed. Destino. Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1980). Excavaciones en la Torruca de Cancho Roano, partida de Cigancha, en Zalamea de la Serena (Badajoz). *Zephyrus,* XXX-XXXI: 259-260.
- MALUQUER DE MOTES (1981). *El Santuario protohistórico de Zalamea de la Serena (Badajoz).* 1978-1981. PIP, IV. CSIC. Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1982a). Notes sobre les relacions comercials entre la conca del Guadiana i Andalusia en els darrers temps de la civilizació tartésica. En: *X Symposium de Prehistoria y Arqueología Peninsular.* Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1982b). Notas de Arqueología extremeña. Los asadores de bronce del yacimiento de Cancho Roano. Zalamea de la Serena (Badajoz). En: *Homenaje a C. Fernández Chicarro.* Sevilla: 187-191.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1983a). *El Santuario protohistórico de Zalamea de la Serena (Badajoz).* 1981-1983. PIP, V. CSIC. Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1983b). El santuari protohistòric de Zalamea de la Serena. *Tribuna d'Arqueologia* 1982-1983: 31-38.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1983c). En torno al comercio griego terrestre hacia Extremadura. En: *Estudios en Homenaje a Claudio Sánchez Alborno* en sus 90 años. Buenos Aires: 29-36.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1985). Comercio continental focense en la Extremadura central. *Monografies Emporitanes,* VII: 19-26.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1988). Mig segle de recerques prehistòriques a les valls del Noguera Pallaresa i del Segre a les vores del Montsec. En: *Actes del VIIè Col·loqui Internacional de Puigcerdà (Puigcerdà, 1986):* 17-24.
- MALUQUER DE MOTES, J., CELESTINO, S., GRACIA, F., MUNILLA, G. (1986). *El santuario protohistórico de Zalamea de la Serena (Badajoz).* 1983-1986. PIP XVII. CSIC. Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES, J., GRACIA, F., MUNILLA, G., CELESTINO, S. (1987). Cancho Roano. Un palacio-santuario del siglo V a.C. *Revista de Arqueología,* 74.

- MALUQUER DE MOTES, J., PALLARÉS R. (1981). El palau-santuari de Zalamea de la Serena, Badajoz (Extremadura). *NACREM. Publicacions eventuais*, 32. Barcelona: 1-34.
- MARTÍNEZ SANTA-OLALLA, J. (1946). *Esquema paletnológico de la Península Hipánica*. Seminario de Historia Primitiva. Madrid.
- MEDEROS, A. (2006). Fenicios en Huelva, en el siglo x AC, durante el reinado de Hiram I de Tiro. *Spal*, 15: 167-188.
- MEDEROS, A. (2009). Metal para los dioses. La secuencia del grupo Baiões durante el Bronce Final II y el comercio chipriota de hierro hacia Portugal (1200-1050 AC). En: M.ª R. CRUZ y E. FERRER (eds.). *Estudios de Prehistoria y Arqueología en Homenaje a Pilar Acosta Martínez*. Universidad de Sevilla: 279-304.
- MÉLIDA, J. R. (1921). *El tesoro de Aliseda*. Madrid.
- PELICER, M. (2005). El profesor Maluquer y el Orientalizante en la Península Ibérica. *El Periodo Orientalizante*, vol. I. *Anejos del Archivo Español de Arqueología*, XXXV: 19-27.
- PELICER, M., ESCACENA, J. L., BENDALA, M. (1983). *El cerro Macareno*. Excavaciones Arqueológica en España, 124. Madrid.
- PERICOT, L. (1951). Nuevos aspectos del problema de las estelas grabadas extremeñas. *Zephyrus*, 2: 83-94.
- PRINCIPAL, J.. CAMAÑES, M.ª P. M. MONRÓS (2010). Darreres intervencions arqueològiques a la ciutat ibèrica del Molí d'Espigol (Tornabous, l'Urgell). *Revista Cultural de l'Urgell*, 24: 11-36.
- RAMON Y FERNÁNDEZ OXEA, J. (1950). Lápidas sepulcrales de la Edad del Bronce en Extremadura. *AEA*, 78: 290-301.
- RAMON Y FERNÁNDEZ OXEA, R. (1953). La arracada de Madrigalejo. *Zephyrus*, 4: 169-179.
- RODRÍGUEZ DÍAZ, A. (2009). *Campesinos y señores del campo: tierra y poder en la protohistoria extremeña*. Ed. Bellaterra. Barcelona.
- RUIZ MATA, D. (2001). Arquitectura y urbanismo en la ciudad protohistórica del Castillo de Doña Blanca (El Puerto de Santa María). En: *Arquitectura Oriental y Orientalizante en la Península Ibérica*. CEPO-CSIC. Madrid: 261-274.
- RUÍZ RODRÍGUEZ, A. (2011). El poblamiento ibero en el alto Guadalquivir: la construcción del paisaje urbano. *Boletín del Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico*, 19, n. 78: 24-29.
- SALGADO, J. A. (2011). La cuenca del Tajo y la definición del Orientalizante. Una revisión historiográfica. *Herakleion*, 4: 29-45.
- SCHAFFNER, T. G. (2012). Sobre los carros con copa de Baioes. *CuPAUAM*, 37-38: 263-295.
- TARRADELL, M. (1960). El impacto colonial de los pueblos semitas. En: *I Simposio de Prehistoria Peninsular*. Pamplona: 257-272.
- TORRES, M. (2002): *Tartessos*. Biblioteca Archaeologica Hispana 14. RAH. Madrid.
- WHITE, E. M. (1947). Sobre unas losas grabadas en el Suroeste en la Península Hispánica y el problema de los escudos tipos Herzsprung. En: *Actas y Memorias de la Sociedad Española de Antropología, Etnografía y Prehistoria*, 22: 158.
- ZARZALEJOS, M., LÓPEZ PRECIOSO, F. J. (2005). Apuntes para una caracterización de los procesos orientalizantes en la Meseta Sur. *El Periodo Orientalizante. Anejos del Archivo Español de Arqueología*, XXXV: 809-842.

El fenomen hallstàtic i la influència dels camps d'urnes en la protohistòria catalana segons J. Maluquer de Motes: orígens i evolució

Introducció

Maluquer fou un dels professors i mestres que vaig tenir a la Universitat de Barcelona, els anys 1968-1973, i a més va ser el director de les tesis de llicenciatura (1974) i de doctorat (1982), però no vaig arribar a excavjar mai amb ell. Vull agrair i aprofitar aquesta oportunitat que em dóna la Universitat de Lleida de poder presentar i contrastar, gràcies al canvi generacional que s'estava produint, l'evolució dels corrents històrics sobre unes poblacions migratòries procedents del centre d'Europa que van establir-se a Catalunya a les darreries del II mil·lenni (entre el 1200 i el 900 aC) i que el professor Joan Maluquer de Motes va desenvolupar a la dècada dels anys quaranta del segle xx.

A Maluquer se li reconeix haver estat un arqueòleg de camp —destaquen sobretot els seus treballs i resultats estratigràfics de Cortes de Navarra i de la Pedrera, i que en ambdós casos van significar una autèntica novetat revolucionària a la península—; en el camp acadèmic i durant la seva llarga vida professional va manifestar unes postures poc estructuralistes i sistemàtiques i a vegades confuses i divergents. També va manifestar grans passions sobre la recerca de la seva època, especialment pel que fa a les poblacions migratòries i incineradores —el fenomen dels camps d'urnes (=Urnengräberkultur)—, a les quals

va dedicar un dels primers treballs i una bona part de la seva vida. Amb el tema de la civilització dels camps d'urnes d'origen indoeuropeu, Maluquer recull l'herència del seu mestre i pare de l'Escola Catalana d'Arqueologia Bosch Gimpera;¹ en aquests sobrepassen els corrents migratoris de poblacions incineradores, de caire invasor, que no vol dir bel-ligerants, de procedència centreeuropea i anomenades indiscriminadament *celtes*, *hallstàttiques* o de *camps d'urnes*. La seva principal obra sobre aquesta qüestió fou “Las culturas hallstátticas en Cataluña” (Maluquer 1945-1946), la qual vint-i-cinc anys després va ser encara un referent important per a moltes tesis catalanes, ja que la seva exposició, en contrast amb el substrat anterior, va suposar una autèntica revolució sobre el canvi històric que va produir l'arribada de poblacions foranes, de costums, modes i rituals desconeguts, entremig de les quals va tenir lloc la introducció de la siderúrgia.

Però la situació de l'arqueologia catalana després de la guerra es va caracteritzar pel lideratge científic i sobretot per les novetats i troballes arqueològiques, aquestes molt escasses i esporàdiques fins als anys

1. Maluquer és considerat l'últim deixeble real de Bosch Gimpera. Fou estudiant els anys 1933-1937 a la Universitat de Barcelona.

setanta, quan una nova generació d'arqueòlegs es van apartar dels professors tradicionals i començaren a realitzar estudis regionals.² L'any 1963, Maluquer publica "El desarrollo de la 1ª Edad del Hierro" i encara ens parla del pas d'una etapa eneolítica a l'edat del ferro a causa de les invasions indoeuropees i el gran canvi cultural que es va produir, però s'ha de tenir en compte que els coneixements d'aleshores sobre l'edat del bronze eren precaris, aquesta etapa era incerta per a Tarradell (1962) o desconeguda (Pons 2000: 113-115; 2007: 9-11), cosa que encara no hem superat malgrat els avantatges de què disposem actualment.

Fa pocs anys, Lopez-Cachero i Pons (2008) aprofitant el dossier del número 18 de la revista *Cypselia* que versava sobre el Temps a la Prehistòria van intentar fer un estudi sintètic sobre la periodització del bronze final al ferro inicial a Catalunya, passant per alguns corrents encara vigents en l'actualitat: el corrent de les poblacions invasores, el model aculturador basat en els contactes comercials i la formació de grups culturals. Farem un repàs d'aquesta síntesi partint de les tesis del professor Maluquer.

El corrent històric de les poblacions invasores i la qüestió ètnica

Bosch Gimpera va ser l'introductor dels primers assajos sobre la periodització de la protohistòria a Catalunya de manera interpretativa. En la dècada dels anys trenta del segle xx (1932, 1936 i 1939) destaca una teoria sobre la mobilitat de grans grups humans, de tipus migratori i invasor, procedents del centre i est d'Europa i de caràcter cèltic o hallstàttic (del topònim Hallstatt, un jaciment d'Àustria). Juntament amb Kraft ja havien desenvolupat la idea d'un ampli moviment de pobles que partiren de l'Europa central i es dirigiren cap a les costes mediterrànies, on van integrar-se amb les poblacions autòctones, idea presa per diversos autors francesos (Bosch, Kraft 1928; Dechelette 1908; Hubert 1932).

Amb aquest nou corrent, demostrat per la presència d'objectes i estructures funeràries desconeguts que es documenten a partir de nous jaciments —poblats, necròpolis, dipòsits metàl·lics— i que s'estenen en gran part del territori català, Bosch observa un profund canvi de forma de vida totalment diferent del substrat anterior, aquest molt mal conegit.³ Aquests nous esdeveniments migratoris que es van produir cap a l'any 1000 aC (segons Bosch 1932: 457) o el 900 aC (segons Bosch 1939) marcarien el començament de l'edat del ferro, caracteritzat fonamentalment pel ritus funerari de la incineració i per la presència de

2. Per saber més sobre aquesta polèmica originada en la postguerra civil espanyola és molt interessant llegir la correspondència de Pere Bosch Gimpera a Lluís Pericot (1919-1974) (Gracia, Fullola, Vilanova 2002).

3. L'eneolític i l'edat del bronze a Catalunya es definiren amb diferents mots que no tenien res a veure amb les zones frontereres veïnes del sud de França: influències de la cultura d'Almeria amb arrels neolítiques (Bosch 1915-1920c: 677 i ss.; 1926); la cultura pirinenca amb arrels megalítiques (Bosch 1926: 6-11) o la cultura de les coves que perduraren fins a la iberització (Bosch 1915-1920a: 527; 1915-1920b: 588).

noves formes ceràmiques i molt decorades en què destaca la decoració d'acanalats, la d'incisions i en alguns casos l'excisió.⁴

Durant els anys anteriors a la Guerra Civil Espanyola, els de la guerra i principis de la postguerra aquest corrent de poblacions invasores esdevé una qüestió ètnica molt disputada entre un professor exiliat, Bosch Gimpera, i uns aprofitats vencedors com Almagro Basch (1953), els quals plantegen moltes contradiccions sobre les nomenclatures i les diferents mobilitats humans (Gracia, Fullola, Vilanova 2002; López Cachero, Pons 2008). El model de Bosch Gimpera va influir en molts investigadors de la primera meitat del segle xx com Serra Ràfols (1930) i es mantingué vigent gràcies als seus deixebles Pericot (1950) i Maluquer de Motes (1945-1946), disposats a seguir les passes del seu mestre, però amb la idea de transformar i renovar els diferents mots utilitzats per definir les cultures de l'eneolític i l'edat del bronze; de millorar el mètode arqueològic-estratigràfic, i de formar escola per mitjà d'una didàctica més oberta a l'alumnat universitari. En una carta que Bosch Gimpera escriu a Lluís Pericot l'any 1947 (Gracia, Fullola, Vilanova 2002, carta 114: 246), li comenta que Maluquer li ha enviat la seva tesi doctoral, presentada a Madrid l'any 1945 amb el títol "Las invasiones europeas en el nordeste de España durante la Edad del Bronce y Primera Edad del Hierro". Diu que li ho agraeix perquè hi ha molta documentació nova que li ha servit de molt; això no obstant, discrepa de la cronologia sobre l'arribada de la cultura hallstàttica, que Maluquer data en una època molt recent (vers el 800 aC). Les urnes més antigues de Terrassa les inclou dins de l'edat del ferro (Hallstatt C), mentre que l'opinió de Bosch Gimpera era d'una cronologia més antiga i que relacionava amb onades avanteres, i dins l'edat del bronze (Hallstatt B). Resulta simptomàtic que en el mateix any de la lectura de la seva tesi, Maluquer publiqui una part d'aquesta amb un altre nom, "Las culturas hallstátticas en Cataluña", reconeixent l'arribada i penetració de diferents onades d'ètnies, de cultures, costums i procedències diverses. Evita utilitzar el terme "invasió" que considera complex i difícil de precisar, i utilitza els termes *hallstàttic* o de *camps d'urnes* sense discriminació, encara que l'ús d'aquest últim es refereix a la definició estricta del terme per a les necròpolis d'incineració, i no com a població. Aquesta confusió de termes ètnics —*hallstàttics*, *camps d'urnes*, *indoeuropeus*— perdura a Catalunya i a la resta d'Espanya més enllà dels anys seixanta (Palol 1958; Tarradell 1962; 1965; Oliva, Riuró 1968; etc.). Caldria preguntar-se quina fou la causa que va motivar que els nostres investigadors dels anys trenta-seixanta del segle xx defensessin escarrassadament la idea d'onades invasores—avançades

4. Aquests nous elements culturals són observats a l'Europa occidental a les darreries de l'edat del bronze, corrents que es mantenen encara avui dia, amb el concepte *camps d'urnes*, malgrat el seu rebuig. En canvi, a l'edat del ferro inicial mantenen l'etiqueta cultural de *Hallstatt antic* 700-600, quan aquesta fase està clarament relacionada amb les primeres presències d'objectes de ferro.

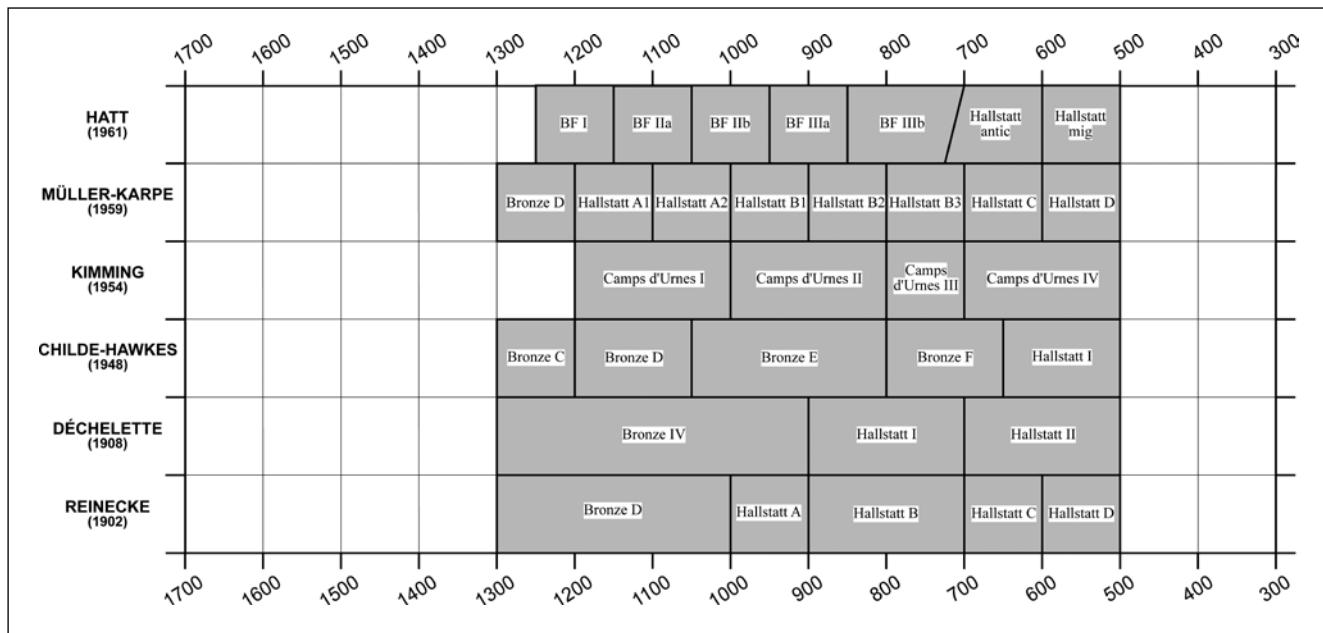

Figura 1. Esquema de les cronologies europees del bronze final i la primera edat del ferro (Font López-Cachero, Pons 2008, fig. 1; tret de Guilaine 1972 i Ruíz Zapatero 1985).

pioneres, mobilitats humanes més o menys nombroses d'Europa central vers l'Atlàctic i el Mediterrani—, una teoria totalment descartada en l'actualitat atesa la poca bel-ligerància que es documenta a Catalunya, a diferència del que podem constatar a les zones de l'Atlàctic (on s'han documentat nombrosos dipòsits amb armament de bronze),⁵ o enmig del centre europeu en la mateixa zona d'influència hallstàttica. És evident la preocupació dels professors Maluquer i Tarradell per entendre o explicar de quina manera podien incidir els camps d'urnes —poblacions considerades avui dia no bel-ligerants— amb el complicat substrat anterior basat especialment en jaciments cavernícoles (Pons 2003: 112-113).⁶

Ja a l'any 1949, en el Primer Congrés Nacional d'Arqueologia, celebrat a Almeria, va haver-hi una comissió especial formada per Maluquer, Tarradell, Pericot, Viana i del Castillo, suposem que amb la mirada de Bosch Gimpera, amb l'encàrrec de realitzar un projecte de periodització de l'edat del bronze i amb la finalitat d'unificar les variades nomenclatures utilitzades pels diferents autors i ajustar-les amb les recerques anàlogues d'Europa (figura 1). En aquesta cimera s'unifica l'eneolític amb el bronze antic, i l'edat del bronze queda dividida en les tres etapes clàssiques, de les quals el bronze III fou l'última etapa que englobaria els contactes europeus que predeien les *noves invasions migratòries* (Maluquer 1949). Aquesta sistematització fou la més adequada de les que es van fer en aquella època i va servir per posar-se d'acord per tenir una visió homogènia i

sintètica amb la península. Les anomenades invasions indoeuropees quedaven fora de l'edat del bronze, però ja marcaven un període situat entre l'edat del bronze i la del ferro; podríem dir que la reunió va servir de preludi per situar aquestes innovacions dins un període de transició (Pons 1984), ja que les “suposades invasions” juntament amb les noves troballes indicaven una durada de tres-cents anys, un temps massa llarg per poder enquibir-lo fàcilment en la sistematització espanyola.

A les dècades dels anys quaranta-cinquanta del segle xx els treballs se centren a homogeneïtzar el substrat previ a l'arribada dels grups incineradors. En aquesta època Maluquer admet relacions importants vingudes de l'altre cantó dels Pirineus molt abans dels camps d'urnes. Ja des del bronze antic i fins al bronze final destacava per tot Catalunya i per la conca de l'Ebre un recipient ceràmic amb una protuberància dita “apèndix de botó” i que fou utilitzat com un objecte-tipus de l'assentament de la Polada, motiu que es desenvolupà en la cultura de Terramar, on s'observa una gran concentració d'aquests recipients. Això va fer que Maluquer llencés la teoria d'una unitat cultural en un territori que abastava el nord d'Itàlia, el sud de França i el nord-est de la península Ibèrica (en la línia de Laviosa Zambotti 1939-1940) (Maluquer 1942).

En aquest ambient cultural, Maluquer aplicà per tot Catalunya l'entrada invasora dels grups incineradors, anomenats *hallstàttics*, i per tant amb una cronologia recent (a partir del 800-750 ane) i dins l'edat del ferro. Prou que veu diferències temporals entre jaciments amb o sense objectes de ferro, per això parla de dues onades diferents, la dels agricultors, que s'establiran a la costa central i les planes de l'interior (Grup de Terrassa), i una mica més tard la dels ramaders (grup Agullana-el Molar), procedents del sud-oest de

5. Milcent 2012.

6. Aquí ens trobem amb un tema qüestionable que requereix un estudi crític i de consens sobre les causes primeres que van originar els grans trasbalsaments europeus de les darreries de l'edat del bronze.

Suïssa i el nord-oest d'Itàlia, que s'assentaran a les zones muntanyoses de Girona, centre de Catalunya i Tarragona (1945-1946). Veiem aquí l'ús de poblacions migratòries definides per una base econòmica, molt present en les xerrades de Maluquer. A posteriori els grups que es van transformant coneixeran la metallúrgia del ferro i evolucionaran de manera diferent: el primer grup, format per les poblacions agrícoles, s'establirà al llarg del litoral català, mentre que el segon, el grup ramader, s'expandirà per les zones muntanyenques i l'interior fins al començament del procés d'iberització, cap al 500 aC (López-Cachero, Pons 2008). Tot i que aquest confús paràgraf conclou la tesi del doctor Maluquer, podem dir que fou una de les primeres exposicions científiques d'aquella època i que va resultar una autèntica revolució en el camp de la interpretació històrica i en la lluita per situar en el temps els nous esdeveniments històrics. Recordem que els anys quaranta-cinquanta tenen lloc els descobriments de les extenses necròpolis de Mailhac-Aude (Taffanel 1950-1951) i d'Agullana-Empordà (Maluquer 1945-1946).

Però les cronologies són donades sense cap seqüència estratigràfica i tampoc no hi ha datacions absolutes, per tant les dades sobre datacions cauen pel seu propi pes. El problema no és de Maluquer, encara que essent un dels investigadors principals a Catalunya va organitzar un embolic; la polèmica ve de l'ús del terme *hallstàtic* de manera indiscriminada a la península Ibèrica, utilitzat com a marcador de períodes els quals es comparen amb la sistematització de les edats del bronze i del ferro europeus. Maluquer s'apropa més a la sistematització de Müller-Karpe (1959) que utilitza el terme *Hallstatt A1* a partir del 1200 aC i a la de Reinecke (1902) que introduceix el *Hallstatt A* l'any 1000 aC, els quals coincideixen que és en el *Hallstatt C*, als voltants del 700 aC, quan es dóna la presència del ferro a França (figura 1). Maluquer el que fa és aplicar el terme *hallstàtic*; per a ell és evident que l'esplendor de Hallstatt es data vers el final del segle VIII aC; però ara sabem que aquesta influència no correspon ni va tenir lloc amb les onades avanteres de les poblacions migratòries i incineradores al NE de la península Ibèrica, perquè aquestes manifestacions es donen tres-cents o quatre-cents anys abans de la presència dels primers ferros importats (Rovira 2001). Tot i això, la tesi de Maluquer va servir també de base per al treball de síntesi del professor Tarradell (1962) sobre "Les arrels de Catalunya", encara que Tarradell va relacionar millor el tema cultural i antropològic amb el de la llengua indoeuropea per explicar els orígens i les procedències de les poblacions migratòries europees (Pons 2003). Maluquer també va ser un referent important i de lectura obligatòria per desenvolupar la nostra tesi doctoral llegida l'any 1982, i d'altres, i va entendre que en aquests treballs era necessari fer una altra sistematització, independent de la dels francesos, relacionada amb els nous grups culturals que s'anaven formant en tot el territori català; en el nostre cas, elaborar les fases de formació de la població emporitana (Pons 1984) (en la d'altres formacions vegeu López-Cachero, Pons 2008).

Maluquer i Cortes de Navarra: un canvi d'orientació en la investigació territorial

En la primera etapa dels anys trenta-quaranta Maluquer fou un jove investigador crític i molt eficient; va ser alumne de Bosch Gimpera, després membre de l'Escola Catalana d'Arqueologia, i més tard, en plena postguerra, realitzà la seva tesi doctoral precisament sobre el tema més candent i complex d'aquella època: com integrar les noves troballes arqueològiques —interpretades com l'arribada de noves poblacions migratòries i innovadores, coneixedores de les tècniques metal·lúrgiques, d'origen centre-indoeuropeu— amb el complex mosaic cultural de les poblacions autòctones ancorades des del neolític. En aquest ambient els anys cinquanta va ocupar la càtedra de Salamanca (anys 1949-1959), i en aquesta trajectòria va haver un canvi d'orientació en la seva investigació territorial —destaquen en aquesta etapa, entre d'altres, els treballs de l'Alto de la Cruz de Cortes de Navarra.

L'excavació d'Alto de la Cruz va ser un dels grans projectes de Maluquer, mentre fou catedràtic de la Universitat de Salamanca. La relació amb Blas de Taracena l'introduí en l'arqueologia navarresa i va assumir la direcció de l'Alto de la Cruz l'any 1952 fins al 1960, tasca a la qual dedicà alguns dels treballs més consultats a l'època i actualment encara de consulta obligatòria (Maluquer 1954; 1958). Des del 1952 col·labora en les excavacions i en dos anys d'intervenció arqueològica publica una síntesi sobre els sis anys d'excavacions dels seus predecessors. La seva tasca primerenca sobre el jaciment fou difícil, ja que al cap de poc d'haver intervingut en les excavacions publica un primer volum sobre *Estudio Crítico I* (Maluquer 1954), en el qual es basa fonamentalment en la recollida de dades obtingudes en excavacions antigues. Amb una documentació aliena i un pensament crític s'adonà que era necessari aclarir els diferents períodes i fases cronològiques que suggerien les potents i complexes estratigrafies obtingudes i reflectides clarament en les trinxeres i els talls a l'aire lliure, fruit de les intervencions arqueològiques d'aleshores; encara que les seves interpretacions foren hipotètiques, la seva dèria va ser poder identificar una sèrie de nivells estratigràfics, els quals va relacionar en diferents fases de construcció —*pisos amb diversos nivells d'ocupació*, segons el seu lèxic— amb les seves remodelacions parcials, i això fou un gran avenç en l'arqueologia peninsular; només faltava poder diferenciar els usos dels distints nivells d'ocupació de cada grup estratigràfic, però això encara estava per descobrir. Maluquer va comprendre que el que veia en els tallants obtinguts per les cales o trinxeres eren un testimoni directe d'última hora, i per tant susceptible de poder criticar obertament els mètodes viciosos que s'empraven en l'estratigrafia, en què no es tenia en compte els diferents nivells dels estrats, ni gaire cura en l'extracció de materials en els seus nivells corresponents; i va lluitar per ordenar i aclarir la formació i superposició dels estrats i els seus materials, tasca a la qual dedicà nombroses jornades de treball intens. Aquí és on Maluquer va demostrar que era un investigador de camp tenaç, entusiasta, enginyós i admirable.

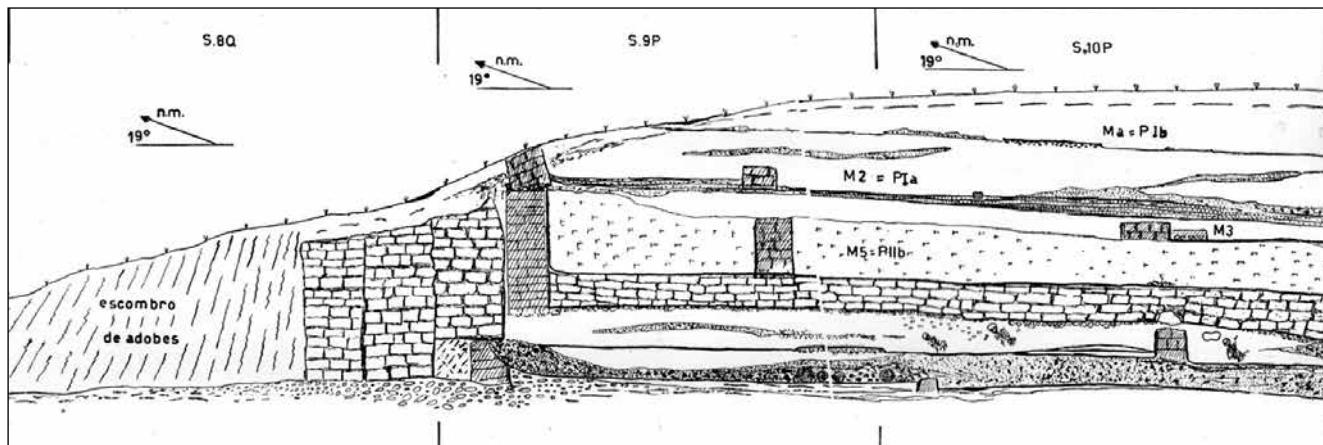

Figura 2. Tall de la part septentrional de la secció I de l'assentament de Cortes de Navarra, que pertany a l'eix menor del poblat i té una llargada de 75,20 m i una fondària mitjana entre 3 i 4 m. Els sectors 8, 9 i 10, de 4 m cadascun, corresponen a les últimes cases del barri superior del poblat adossades a una muralla formada per 3 murs de tovots i que té una amplada de 2,40 m (font: Maluquer 1958, secció I: 48-49).

Enfrontar-se amb l'estudi de l'assentament i de l'experiència presa en la primera síntesi, l'any 1955 decidí comparar i comprovar els estudis de les intervencions antigues realitzant sondejos estratigràfics i analitzant els talls obtinguts de les campanyes anteriors de 1947-1949, dibuixant una part de les seccions (secció I), als quals se sumaren les seccions que es van realitzat en les campanyes de 1956-1957 (amb l'ajut de Sangmeister de l'Institut Arqueològic Alemany) fins a aconseguir un desplegament de 75,20 m lineals —que comprenia tot l'eix menor del poblat, en què cal remarcar l'existència de sis pisos o nivells d'ocupació—, una novetat inimaginable en la investigació prehistòrica després de la guerra civil. Moltes d'aquestes seccions estratigràfiques foren dibuixades més d'un cop, i el mateix pel que fa a la presa de les cotes, per comprovar les precisions de les primeres i oferir uns dibuixos més complets i objectius. Els detalls i els dibuixos són presentats en els *Estudis Crítics II* (Maluquer 1958; Munilla 2000). Els seus estudis al Cerro Alto de la Cruz (Cortes de Navarra) (Maluquer 1954; 1956) i els de la Pedrera (Vallfogona de Balaguer-Térmons) (Maluquer, Muñoz, Blasco 1960) van tenir una gran repercussió i van afavorir de bon tros el mètode estratigràfic en l'arqueologia protohistòrica espanyola d'aquella època (figura 2).

Al seu retorn a la Universitat de Barcelona com a catedràtic de prehistòria (anys 1959-1984) va demostrar que havia pres una gran passió sobre l'experiència adquirida, que manifestà físicament a les aules. L'estratigrafia, la sistematització, l'arquitectura i la construcció de l'hàbitat i de les cases foren els principals elements de la seva nova investigació, però sempre anaven o acabaven en un estudi evolutiu i diacrònic fruit dels contactes entre les poblacions d'un territori concret i els nouvinguts, amb aportacions noves i per tant imposades. Els treballs que va publicar sobre el poblat de Cortes de Navarra (1954 i 1958) van suposar l'inici de la sistematització de la seqüència cultural i de poblament de l'àrea de la vall mitjana de l'Ebre, en el període de transició a l'edat del ferro. Això no obstant, en el resum de la seva tesi, anterior als treballs de Cortes de Navarra,

ja insinuava certes influències dels camps d'urnes cap a l'Ebre mitjà a través del Segre, i en plena activitat arqueològica sobre l'assentament va insistir en aquests contactes de l'entorn del Segre-Cinca-Ebre.

Si el plantejament tradicional sobre les migracions ultrapirenaïques era vàlid pel cantó dels Pirineus orientals —l'Empordà amb el Rosselló-Llenguadoc occidental—, per a l'oest dels Pirineus aquestes influències vingudes del nord no les va veure gens clares, quasi inexistentes, i apostà molt aviat que els contactes “indoeuropeus” hagueren de venir de l'Ebre mitjà i del Segre, o fins i tot dels Pirineus centrals a través dels passos naturals i de les valls salvant en ziga-zagues les dues bandes dels Pirineus, de l'est a l'oest. Aquesta teoria de Maluquer va repercutir força en la meva investigació i m'hi vaig referir en diversos articles defensant la connexió dels dos mars —l'Atlàntic i el Mediterrani— a través dels Pirineus, i vaig concloure que la cadena muntanyenca mai no va ser un impediment per als intercanvis i contactes culturals i humans a les dues bandes (López, Pons 1995; Pons 2011). El mateix Ruiz Zapatero en la seva tesi admet que és difícil establir una periodització de Cortes comparable amb l'Aquitània, tot i que a les conclusions insinua contactes ultrapirinençs per aquesta banda (Ruiz Zapatero 1985, t. II: 855-857, figs. 240 i 241).

També fou Ruiz Zapatero qui va saber recollir molt bé els fruits de les seqüències estratigràfiques, l'evolució cultural, la descripció de les cases i de l'hàbitat i les tipologies del material exhaustit vint-i-cinc anys més tard (1985, tom II), i li hem d'agrair que hagi memoritzat, comparat i sintetitzat les interpretacions i els treballs del professor Maluquer (Ruiz Zapatero 2004: 308-310). Una de les lliçons magistrals de Maluquer, a les classes de la Universitat de Barcelona, era explicar la *casa protohistòrica o preibèrica* i que tenia per model la casa familiar i domèstica de Cortes de Navarra. El tema-lliçó de la *casa ibèrica* —que anava des dels orígens més remots de l'habitatge fins a la transformació, l'organització interna, els agençaments domèstics, els tipus de construcció, en definitiva, la vida i la mort d'una casa ibèrica— havia esdevingut

indispensable per passar els exàmens del professor Maluquer.

Amb els anys, Maluquer es va anar tornant reiteratiu, impositiu, poc estructuralista i quasi terrorista (en el sentit de desordenat); era poc donat a les explicacions de tipus lineal, que eren les habituals en aquella època, i estava més obert a les transversals, avui dia tan de moda; tampoc no va abandonar mai els seus criteris i corrents, que sempre va defensar o estava disposat a trobar-los una raó de ser. Això sí, les classes eren magistrals quan estava de bones, i molt extravagants quan no estava de bon humor. Fou molt genial en idees i interpretacions i gairebé mai no va voler recular dels seus primers raonaments, complicats d'entendre en els moments històrics que vivíem entorn dels anys 1968-1974.

El corrent aculturador i els primers estudis dels grups culturals o arqueològics

La dècada dels anys seixanta no va ser gaire productiva quant a noves síntesis sobre les poblacions incineradores malgrat les recents intervencions arqueològiques importants arreu del territori (la Pedrera, Agullana, etc.). Tampoc no va representar cap canvi el treball de Tarradell (1962) per al tema que ens ocupa. L'any 1963 Maluquer, incorporat plenament a la Universitat de Barcelona (1959-1984), manté les mateixes cronologies tardanes sobre les invasions i sosté que la de les poblacions incineradores va tenir lloc a l'edat del ferro, en un moment en què el món de l'arqueologia de l'oest europeu acceptava la data de les darreries de l'edat del bronze (Guilaine 1972; López-Cachero, Pons 2008). L'aportació més rellevant que féu, al marge del corrent de poblacions invasores, va ser la discussió sobre els conceptes culturals que definien aquest procés i que considerava en algun cas erronis —com ara els termes *hallstàtic* o *cèltic*—, o bé trobava incomplet anomenar aquest període de *camps d'urnes*.

Enmig d'aquests corrents sobre les mobilitzacions migratoriàries-invasores entretingudes per l'arqueologia catalana presidida de fet per la tríada Bosch Gimpera-Almagro-Maluquer, la presència de poblacions incineradores dóna prioritat a altres corrents favorables a una evolució interna d'aculturació per part d'aquests nouvinguts; aquests són portadors de nous artefactes, coneixedors de noves tècniques metal-lúrgiques, són de costums diferents i que amb els contactes amb els habitants autòctons es produeix un millorament econòmic i un augment de la població, cada vegada més integrada i estable amb el territori. Aquests moviments humans motivats per factors no gaire ben explicats haurien portat tots aquests canvis mitjançant l'intercanvi de productes i d'idees, afectant més o menys les poblacions en formació. Aquesta observació és favorable a la valoració de grups culturals amb trets característics regionals, corrent que es manté actualment; en alguns casos es defensa una continuïtat poblacional en relació amb el substrat anterior, com molt bé pot haver succeït a les terres del Segre-Ebre (Castro 1994; Junyent 2002), i en d'altres es considera que hi ha hagut una total transformació aculturadora

amb un trencament del substrat anterior, sobretot a les zones del litoral i prelitoral (Ruiz Zapatero 1995; Pons 2003).

El pioner d'aquest corrent ha estat Vilaseca, el qual va fer un salt qualitatius en representar el primer estudi regional del fenomen (1947; 1954; Vilaseca, Solé i Mañé 1963), partint de l'evolució interna del material ceràmic de l'entorn de Tarragona. Estableix una sistematització amb relació als seus respectius jaciments de referència, especialment de la Catalunya meridional, que s'inicia a partir de l'any 1000 aC, moment en què tenen lloc les primeres penetracions de poblacions de camps d'urnes per la presència d'un repertori ceràmic nou; en aquesta primera fase la inhumació perdura en un ambient encara cavernícola, mentre que en altres llocs de la costa central, com el grup de Terrassa, la incineració és vigent; no és fins a un moment posterior que es documenten les primeres incineracions en la necròpolis del Molar, amb sincronia amb les del Segrià (les Obagues, Llardecans, Roques de Sant Formatge) i Can Missert de Terrassa II (Període III de Vilaseca 750-600 aC) (figura 3).

A la pròxima dècada i com a conseqüència de les excavacions estratigràfiques de la Pedrera (Maluquer 1960) i de Cortes de Navarra (1954; 1958), Maluquer publica una nova proposta en què es poden percebre les influències dels autors francesos i de Vilaseca (Maluquer 1971). Remunta la cronologia inicial dels camps d'urnes a l'any 1000 aC, valora la vall del Segre i les depressions del litoral i prelitoral com a vies preferents per a les penetracions dels nous contactes comercials i s'allunya definitivament de la discussió entorn del nombre d'onades i de la qüestió ètnica. El resultat és un nou esquema dividit en tres fases: la primera del 1000 aC al 800 aC en la qual es produeix l'arribada dels grups incineradors; la segona entre el 800 aC i el 700 aC amb un seguit de processos d'assimilació i aculturació entre els diferents grups (Terrassa, Agullana i Segre) i altres particularitats locals, i, finalment, l'última fase marcada pels primers contactes colonials a partir del segle VI aC fins a la transformació de les comunitats ibèriques (López Cachero 2005; López-Cachero, Pons 2008: 54). Comença a sorgir la idea de la individualització de grups regionals com el del Segre, diferents dels de Terrassa o d'Agullana. No obstant això, Maluquer no va ser gairebé mai partidari d'establir nomenclatures particulars (Maluquer 1949), un fenomen que comença a ressorgir per diferenciar els grups culturals o arqueològics, sinó que més aviat va ser partidari d'una unificació territorial; malgrat això, diferencia entre la costa, mantenint el grup Agullana-Molar (el grup del Vallès queda isolat) de la primera època,⁷

7. Ja l'any 1949, en la comissió especial per realitzar la primera sistematització de l'edat del bronze, Maluquer considerà que les nomenclatures particulars provinents de topònims poden portar a confusió quan són utilitzades per definir tipus i/o èpoques; per exemple, no és el mateix parlar d'argàric-tipus que d'argàric-època (Maluquer 1949). El mateix podem dir sobre el terme *cultura hallstàtica*, terme que a Catalunya no encaixa, o el de *cultura mailhaciana*. En aquest últim cas, quan ens referim a l'època *mailhaciana*, per introduir el grup d'Agullana, ens referim estrictament a la primera fase de Mailhac-Le Moulin dels germans Taffanel o del *mailhacià I* de Guilaine 1972 (Pons 1996-1997).

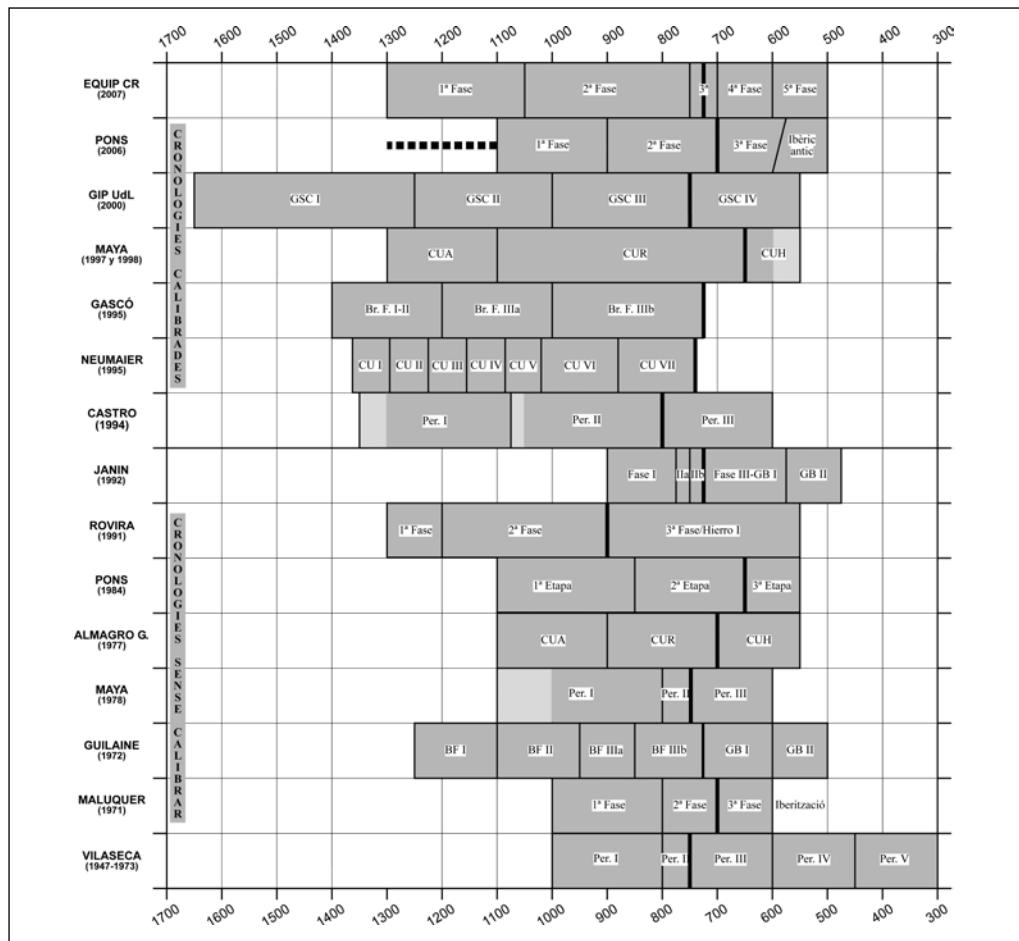

Figura 3. Esquema de les cronologies del bronze final i primera edat del ferro del sud de França i del NE de la península Ibèrica (font: López-Cachero, Pons 2008: fig. 2).

i les terres de l'interior amb el Segre. A la vegada, veiem com el terme *hallstattic* va essent cada vegada menys utilitzat.

Davant de noves troballes efectuades els anys setanta, sobretot en les zones del Segre i de l'Ebre-Cinca-Segre, Ripoll i Sanmartí (1975) fan una altra proposta de sistematització basant-se en els tres grups de Maluquer (1971). Així, el grup A (1000 aC), format per les necròpolis del Segre i del Baix Aragó, es caracteritza per la dualitat estructural dels enterraments d'incineració —camps d'urnes i tombes tumulars—; el grup B estaria format per la necròpolis de Can Miser (grup vallesià) i les coves de Janet i Marcó, a la vegada que s'accepta la periodització de Vilaseca (dins del segle X aC), i el grup C inclouria la necròpolis d'Agullana, grup que quedaria finalment adscrit exclusivament a l'Empordà i el seu entorn, i es descartaria la necròpolis del Molar, més relacionada amb el Baix Aragó. La cronologia del grup d'Agullana se situaria entre mitjan segle IX i finals del segle VII aC. D'aquesta proposta de Ripoll-Sanmartí es reforçen els tres grups diferents, coneguts d'antuvi, i que en l'actualitat resulten certament reforçats per la documentació d'una quantitat important d'assentaments i de nombre d'enterrats, corresponent a poblacions relacionades amb el seu territori —hàbitats/necròpolis— i amb els seus sistemes de vida econòmics i comercials

que els caracteritzen: la depressió Central banyada pel Segre-Cinca-Ebre i identificada amb el grup cultural del Segre-Cinca (López inèdit); el grup d'Agullana, al nord de l'Alt Empordà, reforçat darrerament per la publicació de Toledo, Palol (2006) i la descoberta de la necròpolis de Negabous (DD.AA. 2010), grup que Pons va incloure dins la cultura *mailhaciana* (Pons 1976; 1984; 1996-1997) (vegeu més avall); el grup del Vallès, reforçat amb la troballa i amb les nombroses publicacions del complex de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell) (López-Cachero 2005; 2006), i el Baix Segre arran de les excavacions de l'hàbitat i les necròpolis del Molar i de Coll del Moro (Rafel, Armada 2008) (figures 4a i 4b).⁸

Aquesta línia d'aculturació no bel-ligerant —a través de penetracions de grups humans de manera lenta però contínua i amb desplaçaments organitzats que generalment ocuparien distàncies curtes— és

8. Contrast de dos mapes a Maluquer 1945-1946 amb la situació de tots els jaciments coneguts, entre els quals n'hi ha onze relacionats amb necròpolis d'incineració, i López Cachero 2011 amb més de cent necròpolis d'incineració. Val a dir que aquest últim recull les conclusions del mapa dels grups regionals de Ruiz Zapatero amb algunes diferències, especialment en el litoral central i meridional. Aquestes diferències regionals també són marcades pels hàbitats, en relació amb el tipus de construcció i amb les relacions mediterrànies (Pons en premsa).

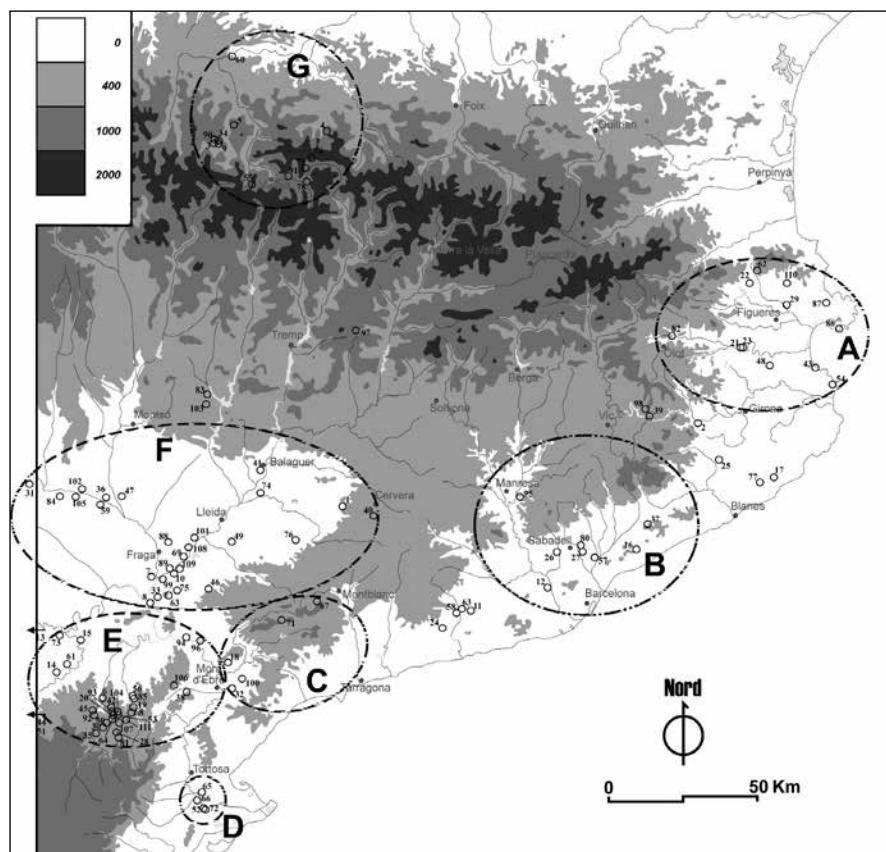
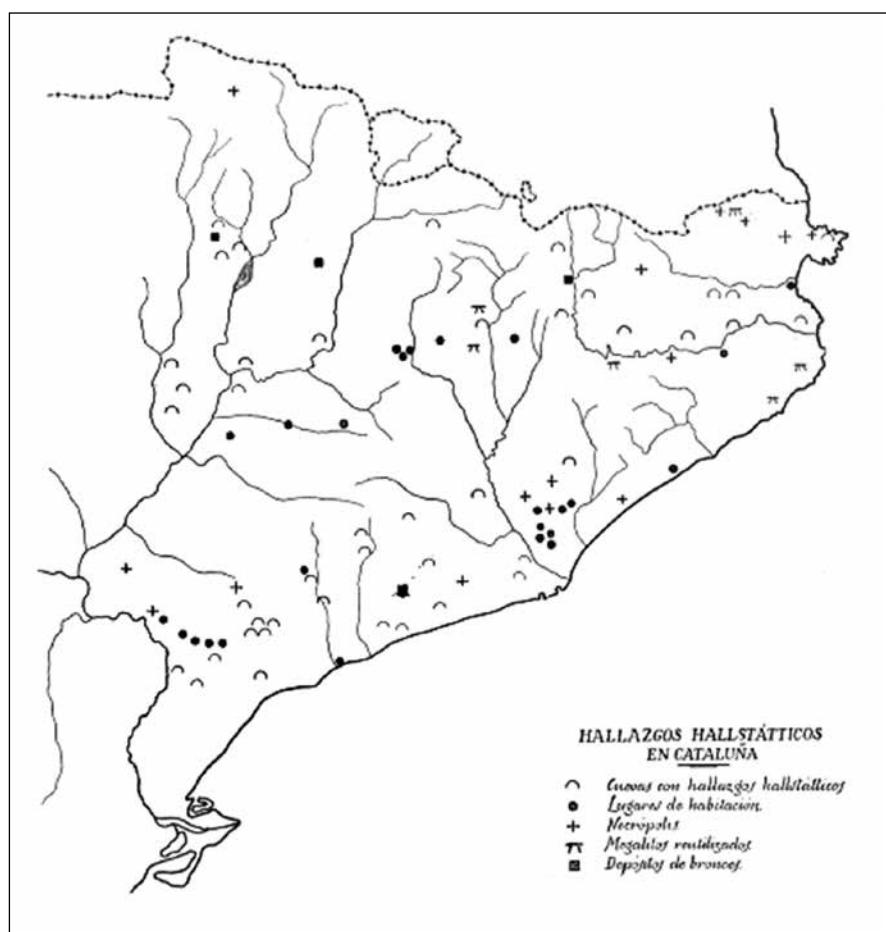

Figura 4a. Mapa de les principals troballes de l'època en hàbitats, necròpolis, coves, megàlits i dipòsits de bronze (font: Maluquer 1945-1946; fig. 1). Figura 4b. Límits dels grups territorials basats en les necròpolis d'incineració del NE de la península Ibèrica durant el període de transició de l'edat del bronze a la del ferro: A. Grup Empordà; B. Grup litoral central i prelitoral central; C. Grup Penedès-Camp de Tarragona; D. Grup Baix Ebre; E. Grup Baix Aragó-Gandesa; F. Grup Segre-Cinca; G. grup Pirineu Central (font: López-Cachero 2011: figura 2).

àmpliament defensada en la tesi doctoral de Ruiz Zapatero (1975). Segons aquest autor, aquestes migracions, motivades per diversos factors —climàtics, demogràfics i econòmics—, s'iniciarien cap al 1200 aC, i ho anirien fent fins al segle VIII aC a través dels Pirineus. Cal destacar la via de l'Alt Segre en direcció a la confluència Segre-Cinca-Ebre i d'aquí cap a la vall de l'Ebre, i l'altra pels Pirineus orientals cap a les zones del litoral i prelitoral català; es tractava de les mateixes vies bàsiques que Maluquer proposà l'any 1945, però ara sense el corrent invasor i de grups massius. Les primeres manifestacions de l'aportació d'objectes novells es troben dins l'edat del bronze i han de tenir tres-cents anys més d'antiguitat, temps suficient per explicar la generalització de la incineració i de les primeres presències d'artefactes fèrrics. Ruiz Zapatero també varia el nombre de grups regionals que s'aniran individualitzant més tard i que són set: l'Empordà (com una expansió de la cultura *mailhaciana* originada a la zona de l'Auda), la zona costanera central, el nord del País Valencià, la Catalunya interior, la zona del Segrià i el Segre, el Baix Aragó i l'Ebre mitjà i alt. Aquest últim grup, poc individualitzat i amb a penes influències del sud-oest francès, està més aviat inspirat per l'esforç tenaç de Maluquer i els seus treballs de camp en el jaciment de Cortes de Navarra, al qual va dedicar una bona part de la seva recerca, durant la seva estada a Salamanca (vegeu més amunt). A partir de l'obra inquestionable de Ruiz Zapatero cal dir que hi ha hagut poques intervencions en contra, fins i tot ell manté en l'actualitat la mateixa postura, ara amb uns enfocaments més econòmics (Ruiz Zapatero, Rovira 1994-1996) i socials sobre la vida i la mort de les poblacions estants (Ruiz Zapatero 2001; 2004) (vegeu nota 8).

També hi ha hagut alguna proposta que difereix del principi d'aquestes penetracions per la via terrestre pirinenca: és l'opinió de Rovira (1990-1991), que apostava que els primers grups d'aquests moviments migratori es van fer per la via marítima, i s'establiren entre el Maresme i el Camp de Tarragona, especialment en la desembocadura del Llobregat. Ja Pons l'any 1984 havia fet una proposta semblant (amb reserves) per al cas concret de la presència de ceràmiques acanalades antigues i mobiliari rar trobat en l'assentament de la Fonollera (Torroella de Montgrí), únics a l'Empordà i molt freqüents i repetits en el Llenguadoc oriental (del bronze final II-IIIA de Guilaine 1972), època en què la pràctica funerària de la incineració és encara desconeguda). Però aquesta proposta per la via marítima, bastant al marge, s'hauria de tenir més en compte arran de noves documentacions.

En un estudi molt exhaustiu realitzat al sud de França, Dedet sosté que és un fet que en el bronze final IIIb s'incinera en tota la vessant pirinenca de la part de França, des de l'Erau fins a l'Atlàntic, mentre que a la part oriental de l'Erau —la zona del Roine fins als Alps— es manté la inhumació; a principis de l'edat del ferro la incineració cobrirà tot el Llenguadoc occidental fins al nord del Gard i al llarg de l'edat del ferro la incineració arribarà fins als Alps. A més, sosté que la presència dels materials ceràmics decorats amb acanalats, així com nous objectes metàl·lics de

bronze, són anteriors a les necròpolis d'incineració (el mateix procés que passa en el territori català, tant a la costa com a l'interior), per tant ambdós fenòmens —cultura material i canvi funerari— no estan forçosament relacionats, i la transformació del canvi funerari pot haver estat molt bé per una qüestió de tipus religiós que s'hagués produït en les poblacions estants (Dedet 2004). A nosaltres se'n fa difícil pensar que un canvi religiós vagi deslligat dels canvis econòmics i socials, i en canvi és més acceptable que les creences religioses aportades per noves poblacions puguin haver estat un dels darrers fenòmens culturals modificats per les poblacions autòctones (Pons 1976).

Però el que ens interessa de l'estudi de B. Dedet és quines serien les vies de contacte immediates entre la zona del grup RSFO (Rhin-Suisse-France Orientale)⁹ afí dels Urnenfelder amb les zones transpirinenques, si més enllà de l'Erau i part de la zona alpina no incineren fins a la segona edat del Ferro? D'altra banda, se sap que a tot el nord d'Itàlia la incineració està generalitzada des del bronze final III (Gambari 1998), la qual cosa significa que l'adopció del ritual funerari de la incineració a les vessants pirinenques no s'ha fet per contactes terrestres o continentals, ni per les vies fluvials del Roine. Una possibilitat, vista més tard la forta influència mediterrània en el golf de Lleó, podria ser la via marítima; o bé que a la zona alpina es produeix un rebuig del nou ritual pel fort impacte de la tradició en aquestes zones alpines, on precisament s'està gestant un grup cultural, pioner en l'ús del ferro, i que originarà la denominada "cultura hallstàtica" de l'assentament de Hallstatt i més tard la de "La Tène".

Les primeres dades incineradores que tenim a Catalunya són més antigues que les que es presenten a França, aquestes del bronze Final IIIb (Janin 1992; Dedet 2004), i més properes a les que es donen al nord d'Itàlia, del bronze final III. A aquesta antiguitat relativa i intuïtiva, reconeguda de principi per Maluquer 1945-1946 (grup de Terrassa, amb Can Missert I) i per Vilaseca 1947 (grup de Janet i Marçó), actualment la podem reforçar gràcies al nombre important de troballes de necròpolis d'incineració, de les dos últimes dècades del segle XX i primera del segle XXI i relacionades amb dades estratigràfiques (López-Cachero 2005) i radiomètriques (Barceló 2008: 65-88; López-Cachero, Pons 2008: 58-60; López-Cachero en premsa) (figura 5). Efectivament, a Catalunya podem assenyalar la presència dels primers símptomes en llocs de muntanya —aprofitant encara coves i megàlits en desús— o bé en les primeres necròpolis de les planes més poblatges de la depressió Central i del Vallès, així com en altres petites depressions de l'interior, relacionades amb la transhumància. Entre les necròpolis tumulars de les valls del Segre-Cinca, on l'hàbitat en cova era i és desconegut, i en canvi es coneix, del bronze antic, un hàbitat consolidat, citem Castellet de Mequinensa, Torre Filella, Besodia i Puntal de Fraga; mentre que en la depressió Litoral,

9. Grup cultural d'influència de camps d'urnes, situat entre el territori on neixen els rius Rhin, Saona i Donau (vegeu més avall i nota 10).

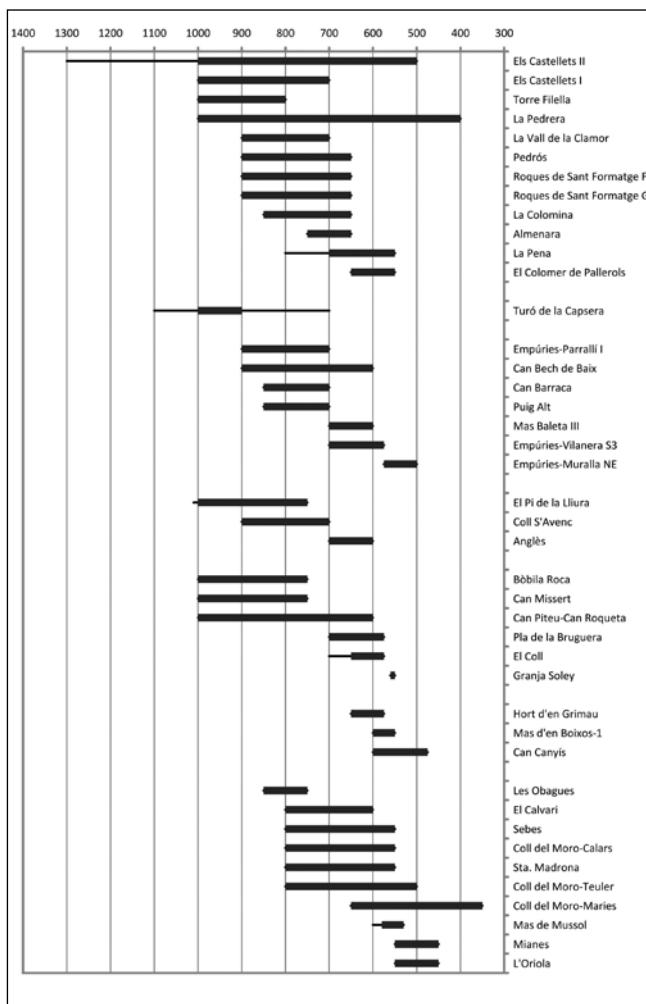

Figura 5. Quadre-resum amb les cronologies d'ús de les principals necròpolis catalanes (font: López-Cachero en premsa).

les necròpolis de Can Missert, Bóbila Roca i, més a l'interior, la de Coll s'Avenc (Pons 2012) estarien associades a llocs d'habitació amb trets molt diferents als de la plana central; en aquesta zona afegim les recents descobertes de la vasta necròpolis de Can Piteu (Sabadell), amb més de mil tombes, que comença en el curs d'aquesta fase inicial (Carlús, Lara 2004; López-Cachero 2006; Carlús, López-Cachero, Oliva *et al.* 2007). Finalment, podem afegir dues noves necròpolis situades entre les conques i les desembocadures del Fluvià i el Llobregat, com la necròpolis de Vilanera, encara inèdita, però hi ha tombes que debuten en aquesta fase inicial del bronze final II-IIIa (Pons 2012), i la de la necròpolis del Pi de la Lliura (a Vídreres, la Selva), datada el 1120-910 cal. BC (Pons i Solés 2004; 2008), aquesta molt similar al grup vallesà, tant en la forma de les urnes com en la decoració incisa de traç múltiple.

Ruptura del fenomen de les grans invasions com un corrent històric

Les mogudes polítiques i socials que es varen originar l'any 1968 a l'oest d'Europa i que varen afectar especialment França i el nord-est de la península Ibè-

rica van afavorir el plantejament de nous enfocaments sobre la història antiga dels nostres avantpassats. Per donar crèdit als relats de les grans invasions humans s'ha de recórrer a l'antropologia i la lingüística per obtenir una realitat ètnica, però les que s'explicaven a la península, de caràcter fins i tot racista (Almagro 1952: 3) no s'aguantaven per enllot. Tampoc la majoria dels estudiants universitaris de Catalunya no teníem cabuda en el col·lectiu arqueològic, només uns quants seleccionats eren preparats per a ser arqueòlegs d'élit. A partir dels anys 1968-1972 Europa i la mateixa península Ibèrica van obrir les portes a tots els estudiants d'arqueologia, que ja començaven a ser nombrosos per a un ofici classista.

Calien noves propostes, i a l'entorn de la prehistòria aquestes van arribar del sud de França de la mà de Guilaine (1972) i del seu equip, un arqueòleg de camp, un detallista del registre i de l'inventari dels materials, de la tipologia dels objectes i de la seva procedència i expansió. En la seva obra clàssica *L'âge du Bronze en Languedoc Occidental, Roussillon, Ariège* (1972), Guilaine va proposar una nova periodització per a tota l'edat del bronze, en què el problema que ens ocupa estaria dins un bronze final subdividit en tres fases (bronze final I entre el 1250 i el 1100 a.C., bronze final II entre el 1100 i el 900 a.C. i bronze final III entre el 900 i el 700 a.C.), i uns inicis de l'edat del ferro dividida en Grand Bassin I i II (700-500 a.C.). Guilaine prefereix partir d'unes etiquetes cronològiques derivades d'una concepció tripartida del bronze final, establerta per Hatt (1961), mentre que la majoria dels col·legues del sud de França, especialment del Llenguadoc, utilitzaven fins aleshores els períodes establerts per Louis i Taffanel (1960) després de la descoberta l'any 1950 de l'important complex de les necròpolis d'incineració de Mailhac (Le Moulin, Grand Bassin I i Gran Bassin II, a Mailhac, Auda) (figura 3). D'altra banda, els treballs al golf de Lleó documentaven fortament el factor comercial de la via mediterrània i els seus possibles contactes; Guilaine (1972) accepta i pensa que crea la denominada *cultura mailhaciana*, com un grup de formació autòctona, un cop la població amb fortes connotacions del grup RSFO s'ha estabilitzat en el territori i practica la incineració, i té, a més, importants contactes per la via mediterrània, especialment primer en la distribució d'objectes metàl·lics de bronze, i molt aviat després començarem a veure objectes de ferro.

A Catalunya, tot i que alguns autors segueixen els nous corrents, el terme *camps d'urnes* és encara molt usat, sobretot perquè té una definició clara i emocional. Maya per la part de Lleida (1978a) sintetitza la periodització de Guilaine per a les fases més antigues de l'edat del bronze, i per al fenomen dels camps d'urnes utilitza la sistematització de Vilaseca. Situa aquests dins de l'edat del bronze final i a partir del segle XI a.C. Almagro Gorbea (1977), en una tesi que més tard desenvoluparà Ruiz Zapatero (1985), va plantejar una periodització general per tot Catalunya perfectament homologable amb les clàssiques de França, de Guilaine i de Vilaseca, però basada en la utilització del concepte cultural de *camps d'urnes*.

El concepte de *camps d'urnes* assimilat a una època o civilització fou introduït per Kimmig a finals de

la Segona Guerra Mundial i acceptat l'any 1954 dins les taules de sistematització cronològica del centre i de l'oest d'Europa¹⁰ (figures 1 i 3). La proposta d'Almagro Gorbea (1977), seguida per Ruiz Zapatero (1985), sospesant la sistematització de Kimmig (1954), resulta oportunista quan ho justifiquen per valorar una uniformitat en la periodització catalana. Es tractava, aleshores, d'homogeneïtzar la periodització interna d'una cultura concreta, els camps d'urnes, i, d'aquesta manera, resoldre el problema de la guerra de termes (*indoeuropeu*, *hallstàtic* o *cèltic*), així com també la dels orígens i la procedència d'aquests grups (Ruiz Zapatero 1985: 26-30) (figura 3).

D'altra banda, el terme *hallstàtic* queda totalment descartat en les terminologies per determinar una època o un *objecte-tipus*, a partir de Ruiz Zapatero, però, per evitar confusions, farem una breu explicació sobre el que realment és i significa aquest topònim. Hallstatt (Salzburg, Àustria) és un assentament muntanyenc alpí on s'han documentat més de dues mil tombes, la majoria dels períodes C i D (800-400 aC), períodes d'esplendor pels coneixements avançats de la siderúrgia, i gràcies a un comerç intens amb la producció de sal, una matèria primera abundant en la zona, l'explotació de la qual s'inicià cap als anys 1200 aC. En les primeres fases de l'assentament la població mig sedentària, incinera els seus morts, però a partir del Hallstatt C s'imposa la inhumació i en el Hallstatt D aquesta ja és el ritual predominant. En un moment de puixança va estendre la seva zona d'influència per l'Europa central i el centre i l'est de França i per l'oest amb els Balcans. La forta influència cultural de Hallstatt arran de l'intercanvi de la sal i dels objectes fèrics, especialment armes, va interferir amb les poblacions de costums incineradors situades de feia temps a Europa central —*Urnenfelderkultur* de Kimmig 1954—, poblacions aquestes migratòries a la cerca de territoris fèrtils i propicis als cultius i prats.¹¹ Molt abans (1200-1000 ane) aquestes poblacions o altres de similars arrelaren fortament a l'est de França, en la zona on neixen els rius Rhin, Sena, Roine i Donau. Malgrat el parentiu respecte als *Urnenfeldern* d'Alemanya, els investigadors francesos d'avui dia donen prioritat a la civilització regional RSFO en substitució dels camps d'urnes (Brun 1986; Brun, Mordant coord. 1988), però en canvi la forta influència hallstàtica —sal, ferro, armament i instruments— va donar lloc a la tripartida divisió de la primera edat del ferro en Hallstatt Antic, Mitjà i Final (750-450 aC), actualment vigent.

10. Hatt (1961), en el seu sistema cronològic, admet la idea que en el Bronze D de Reinecke (1902) o en el Bronze IV de Déchelette (1908) es desencadenen esdeveniments (o trastorns) profunds. Aquestes fases són coincidents amb la Fase I dels camps d'urnes de Kimmig (1954) entès aquest terme ara com una "civilització" que es va estendre per tot l'Europa occidental, inclosos França i el nord-est de la península Ibèrica.

11. Un detall interessant de la diferència d'aquestes dues poblacions —camps d'urnes i hallstàtiques— en el temps i en l'espai i en els mateixos costums més intrínsecs, fou de quina manera decoraven els recipients ceràmics. Les poblacions hallstàtiques, gent de muntanya, tenien predilecció per la decoració excisa, i els de camps d'urnes per la ceràmica acanalada i les incisions.

Kimmig és present (1988) en el Congrés de Nemours de l'any 1986, i es desmarca de la denominada civilització dels camps d'urnes tot i admetent que hi ha fortes influències del centre d'Europa vers el centre i l'est de França; també accepta que a partir d'un moment donat s'originen nombrosos grups culturals per tot l'occident i que es desenvolupen intrínsecament, i que s'ha d'anar en aquesta direcció. Parallelament, en aquest congrés es va identificar un nou grup cultural deslligat del complex *Urnenfelderkultur*, l'anomenat RSFO (Rhin-Suïssa-France Orientale), format a les darreries de l'edat del bronze, i que afectava la depressió de la zona de París i el nord-est de França i que en un moment d'esplendor va tenir certes extensions vers el sud de França i alguns contactes varen sobrepassar, fins i tot, els Pirineus. Entre els materials més representatius tindríem les característiques ceràmiques decorades amb acanalats (Brun i Mordant 1988). D'aquest grup originari de camps d'urnes, de tradició viatgera, agropecuària i pacifista, hi ha moltes coses en comú a Catalunya, especialment en la zona costanera —els plats amb acanalats interns o l'urna bitroncocònica de vora exvasada decorada amb acanalats a la part alta de la panxa i amb totes les seves variants. Des d'una certa perspectiva, és força evident que la introducció d'aquestes novetats es faria a través de filtracions de petits grups humans de manera continuada i en un període relativament llarg, com ho demostra la condensada documentació de material, que va del 1200 cal. fins al 650 aC, data a partir de la qual s'organitza una altra arribada de poblacions noves i vingudes del Mediterrani (Pons 2003).

Amb el temps, la proposta de Guilaine acabarà influint en molts aspectes, però sobretot donarà l'oportunitat d'ordenar i modernitzar el registre arqueològic català. Per primera vegada, s'individualitza un calcolític, tres fases de l'edat del bronze i una primera edat del ferro. Així, treballs posteriors (Rovira 1978a i b; Maya 1981) demostraran la definitiva implantació d'aquest model que sembla plenament arrelat a partir de l'exposició *L'Arqueologia a Catalunya, avui* organizada en 1982. El bronze final de Guilaine encaixava bé dins la cronologia global estableguda (1100-700 ane), tret del problema que representava el bronze final I (1250-1150/1100 ane), inexistent a la península, però facilitava la comparació entre certs *objectes-tipus*, així com certs models nous d'emplaçament d'hàbitats i rituals funeralis, sense deixar de banda el substrat indígena (l'anomenat bronze recent). A l'hora de situar els jaciments catalans en el desplegament del bronze final IIa, IIb IIIa, IIIb, que tan bé sembla funcionar en el Llenguadoc (Gascó 1990; 1995), només es pot correlacionar en part al Rosselló i molt poc a l'Empordà, a excepció dels jaciments localitzats al nord i al sud del Montgrí: Sant Martí d'Empúries I i Fonollera II, i a l'entorn d'aquests dos grup (Pons 2006). Llavors, jo que tinc l'oportunitat d'estudiar al sud de França per realitzar la tesi de llicenciatura sobre el grup de Mailhac-Agullana, per a l'esmentada tesi em veig forçada a establir primer una sistematització pròpia de l'Empordà en tres etapes que van del bronze final al principi de l'edat del ferro (1100-600 ane) (Pons

1984), per derivar al final en la formació d'un grup cultural empordanès.¹²

La primera etapa de l'Empordà està marcada per l'existència de les famoses ceràmiques de formes bitroncocòniques i plats troncocònics decorats sobretot amb acanalats i amb l'acabat polit i metal·litzat i els primers vilatges construïts amb materials peribles. Actualment partim de dos grans jaciments excavats parcialment: la Fonollera II (Pons 1984; Pons, Toledo, Colomer *et al.* 1985) i Sant Martí d'Empúries I (Esteba, Pons 1999); la segona etapa està caracteritzada per la generalització del ritual de la incineració i la presència de necròpolis vastes a l'Empordà (grup C de Maluquer o grup d'Agullana) i moment paral·lel a la primera necròpolis de Mailhac, le Moulin (bronze final IIIb de Guilaine); algunes d'aquestes necròpolis es coneixen des de finals del segle XIX (Pons 1976),¹³ fase aquesta molt interessant pel que respecta a una de les meves principals relacions amb el professor Maluquer i la *cultura mailhaciana*. Finalment, la tercera etapa està marcada per l'existència d'un grup cultural empordanès molt integrat en el seu territori i dins de l'edat del ferro. Actualment, aquest grup empordanès s'està consolidant gràcies a moltes troballes recents, especialment les de Sant Martí d'Empúries IIa i IIb i el seu entorn emporità, així com els assentaments relacionats amb Mas Castellar de Pontós i el Camp Gran de Bàscara (Pons 2006; 2011; 2012; Fuertes, Pons *en premsa*).

Maluquer i la cultura mailhaciana (figures 6 i 7)

A la Universitat de Barcelona, en el període que jo vaig estudiar, 1968-1973, i que vaig realitzar el primer treball de recerca, any 1974, les classes de protohistòria que impartia el professor Maluquer estaven basades encara en la importància de les poblacions hallstàtiques d'influència o de caràcter indoeuropeu, malgrat els anys que havien passat. Després del recorregut que hem fet sobre els canvis dels corrents històrics, Maluquer explicava encara de manera *obsessiva* les arrels d'aquest moviment de poblacions, de vegades invasores, d'altres vegades migratròries, i també aculturadores. La influència de les migracions indoeuropees estava documentada especialment per uns recipients, artefactes i modes de vida, però també afectaven les tesis de l'antropologia i de la lingüística (Bosch Gimpera 1960; Villar 1971; Tarradell 1962); Maluquer implicà en aquest puzzle

12. En aquesta època només es disposava de vuit datacions C14, dues de la Fonollera per a la primera etapa de l'Empordà (BFIIa-III), una de Pontós i l'altra d'Agullana per a la segona etapa (BFIIIb) (ambdues etapes dins l'edat del bronze final) i quatre més de l'Illa d'en Reixac d'Ullastret per a la tercera, ja dins l'edat del ferro (FeI). Pons individualitza aquest grup cultural de l'Empordà davant la inexistentia d'un poblat estable precedent.

13. Ja hem parlat més amunt sobre la presència més antiga de les incineracions, cada vegada més amb dades arqueològiques i radiomètriques, anterior al *mailhacià I*. Amb proves poc empíriques, aquest avançament de la incineració en coves havia estat proposat abans per Toledo (1991) i més tard confirmat per Ruiz Zapatero (2001).

fins i tot la hipotètica llengua de l'escriptura ibèrica (Maluquer 1968).

L'any 1973 Maluquer em proposa de fer el treball de llicenciatura sobre la problemàtica de les poblacions migratròries i incineradores que es van instal·lar al sud de França, on el terme de *champs d'urnes* era el més utilitzat per expressar la presència de poblacions migratròries. Maluquer, així m'ho va fer veure, no comprenia com els francesos del Midi havien arribat a elaborar una sistematització tan precisa del bronze final relacionada amb les estratigrafies dels assentaments i amb llurs datacions radiomètriques, i en canvi no parlaven de migracions, i volia que jo ho aclarís. La meva primera opció va ser passejar-me pel territori del sud de França, fent autoestop, seguint les petjades marcades en l'obra dels germans Taffanel i M. Louis; i així vaig visitar els jaciments i els museus corresponents, vaig consultar els magatzems i vaig parlar amb tots els arqueòlegs i estudiosos implicats —els mateixos germans Taffanel i els arqueòlegs M. Py, B. Dedet, P. Garmy, A. Nickels i d'altres— per poder fer comparacions amb els jaciments gironins.¹⁴

El terme *camps d'urnes* era molt utilitzat entre els natius francesos, però els arqueòlegs i estudiosos utilitzaven l'expressió *cultura mailhaciana* (del topònim Mailhac-Auda, Llenguadoc occidental).¹⁵ Els germans Odette i Jean Taffanel juntament amb Maurice Louis ja havien publicat una trilogia sobre *Le premier Âge du Fer au Midi de la France*. Aquesta fou una obra esplèndida, molt recomanada en el seu moment, en la qual, a més de documentar les tres necròpolis de Mailhac —le Moulin, Grand Bassin I i Grand Bassin II—, es documentaven també tots els descobriments del període de transició de l'edat del bronze a la del ferro, dividida en tres toms —els hàbitats (1955), les necròpolis d'incineració (1958) i els túmuls i les conclusions (1960). Totes les necròpolis o llocs d'enterraments d'aquella època (BFIIIb de Guilaine 1972) eren d'incineració; una part dels recipients ceràmics eren d'influència del grup RSFO i l'altra tenia uns trets característics peculiares en les formes i decoracions. Aquesta es caracteritzava per la tècnica de la incisió de doble traç feta abans de la cocció i que designa motius geomètrics, zoomorfs i antropomorfs distribuïts en banda a la part superior de les urnes cineràries i dels vasos d'acompanyament (figures 7a i 7b). Aquesta tècnica i aquests motius de sanefa han estat uns dels objectes-tipus d'aquesta cultura *mailhaciana* que s'estén a tot el sud mediterrani de

14. La situació dels museus locals gironins estava a les beroles, sobretot el de Girona, on la majoria dels materials de l'anomenat grup d'Agullana es trobava al Museu d'Arqueologia de Barcelona; en canvi, en el Midi francès allà on havia un jaciment arqueològic, hi havia un petit museu o centre d'interpretació, i si més no un magatzem on es guardava el material amb un responsable que mostrava les troballes. Va ser una experiència iniciàtica molt vàlida que vaig agrair molt a Maluquer, i que em va servir per realitzar la tesi doctoral del NE de Catalunya.

15. Mailhac és un jaciment situat a la plana de Narbona, entre l'Aude i Carcassona, i que fa referència a un complex arqueològic descobert l'any 1941 pels germans Taffanel. És conegut per les tres necròpolis d'incineració i els seus hàbitats que cobreixen una cronologia que va del bronze final al ferro inicial (900-650 a.C.).

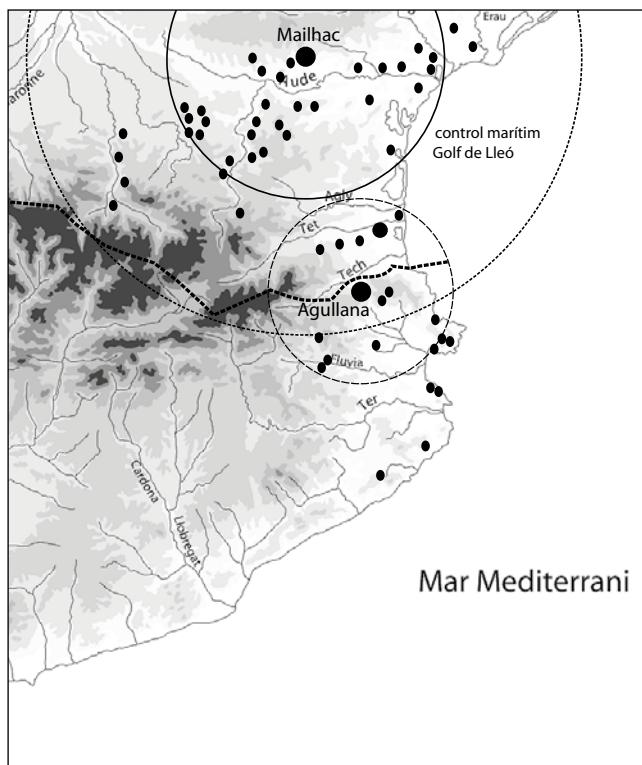

Figura 6. Zona de l'expansió meridional de la cultura *mailhacià*. La zona pirinenca situada a l'extrem sud-est forma un grup divergent que derivarà en dos grups separats pels mateixos Pirineus —el grup empordanès i el rossellonenc.

França i nord de l'Empordà, vers el 900-700 aC. L'estil esquemàtic d'aquests elements ha fet pensar molts autors en la possible existència d'una escriptura pictogràfica i que només es troba sobre un suport ceràmic-recipient (Gómez de Soto 1990). En els vasos observem figures esquemàtiques que evoquen desfilades d'imatges simbòliques —caravanes, danses, processons, processos del treball agrícola, bandes—; altres figures són símbols amb traçats geomètrics —l'aigua per meandres, el sol per la creu esvàstica, la roda o la carreta per quadrats o rectangles barrats per una creu, cavalls estilitzats per línies trencades en posició vertical, etc.—, i, en fi, altres símbols són traçats estrictament geomètrics —línies horizontals, denticulats, triangles ratllats, grecs. Aquestes representacions pictogràfiques, simbòliques i esquemàtiques són ressaltades artísticament per la incrustació de material pictòric de color blanc o vermell dins els solcs que deixa la incisió que s'ha fet sobre la ceràmica abans de la cocció (figura 7b).

Aquestes característiques locals —recipients amb una decoració singular, objectes metàl·lics novells, tombes de cremació senzilles i vilatges a l'aire lliure— es concentren en nombrosos jaciments de l'Auda, al voltant de Mailhac, i la principal zona d'influència foren les regions de l'Auda i del Baix Llenguadoc, i es va estendre de la Provença (Py, Garmy 1981) a Tolosa, sobrepassant els Pirineus orientals, passant per les planes del Rosselló, per instal·lar-se a la plana empordanesa fins al Fluvia, a la desembocadura del qual es troben els assentaments antics d'Empúries, i

on possiblement es va establir un dels primers mercats coneguts de la zona (Pons 2011; figura 6).¹⁶ També aquests trets culturals estan representats en coves, hàbitats i necròpolis del territori (Janin 1994; Pons 1996-1997); una bona part dels objectes metàl·lics de bronze que es troben en aquest grup cultural *mailhacià*, moment en què s'experimenta un gran assortiment d'objectes i artefactes, arriben pel Mediterrani, i veiem convergències amb les cultures vil·lanovianes, especialment en els motius decoratius i pictogràfics. El descobriment de Mailhac fou tan important que els col·legues francesos varen sistematitzar l'edat del ferro llenguadocià de manera diferent a la resta de França. La fase I de Mailhac amb la necròpolis de le Moulin, la que va donar un dels primers noms d'un grup arqueològic, cultural o regional, corresponia al bronze final IIIb (BFIIIb) de Guilaine 1972.

Aquest nou corrent històric, fruit de la meva estada al Midi francès, no va agradar al professor P. de Palol —un dels descobridors i arqueòlegs de la necròpolis de Can Bech de Baix-Agullana (Palol, Maluquer, Tomás 1944; Palol 1958)— ni tampoc al professor Maluquer, tot i que ambdós investigadors varen insistir manta vegades en la similitud d'ambdues bandes pirinenques. El mateix Maluquer estava obsesionat amb aquesta semblança que ocorria entre l'Empordà —amb la fantàstica necròpolis d'Agullana— i el Midi francès, correspondència que no va poder trobar en el nord-oest peninsular entre el País Basc-Navarra i l'Aquitània, tot i els esforços implicats en el fantàstic exemplar de l'assentament de Cortes de Navarra i el seu entorn, i al qual va dedicar una bona part de la seva vida (vegeu més amunt); Maluquer esperava que jo anés a favor d'un nou grup autòcton, concentrat a Agullana, el grup regional del qual ja havia estat manta vegades esmentat. No cal dir també el gran disgust que tingué Palol, a qui li havien pres la il·lusió primera de la seva investigació, disgust personal que em va fer pagar sense cap discriminació.¹⁷

La incidència d'aquesta organització cultural autòctona amb les relacions comercials del golf de Lleó va fer que les poblacions dels Pirineus orientals i el golf de Lleó es decantessin més cap al mar, gest que transformà totalment les seves vides. L'extensió de la cultura *mailhacià* en una primera fase va esdevenir una evolució continuista de les poblacions estants i va donar lloc a variats grups regionals que caracteritzaren la primera edat del ferro. La zona meridional de

16. Les planes del Llenguadoc occidental, del Rosselló i de l'Empordà són formades pels mateixos fenòmens geològics i han gaudit dels mateixos recursos i riqueses naturals; són planes que no es comuniquen entre elles de manera oberta, ja que estan circumdades per zones elevades que les aïllen, però sí a través de depressions estretes i no gaire difícils, tot i la frontera que pot suposar els Pirineus.

17. D'entrada, era complicat que l'assentament d'Agullana als vessants pirinenques fos utilitzat com un centre cultural regional. Vaig reflexionar sobre aquest distintiu; era evident que Agullana es trobava a la perifèria meridional de la cultura *mailhacià*, i que va tenir un paper d'estratègia important entre Mailhac i *Emporion*, on es troba un complex important d'aquesta cultura. A part, podem dir que la necròpolis d'Agullana és un jaciment important que té unes 476 tombes excavades (i s'estima el doble), de les quals el 20% estan decorades amb la tècnica de la incisió doble (Palol 1958; Toledo, Palol 2006).

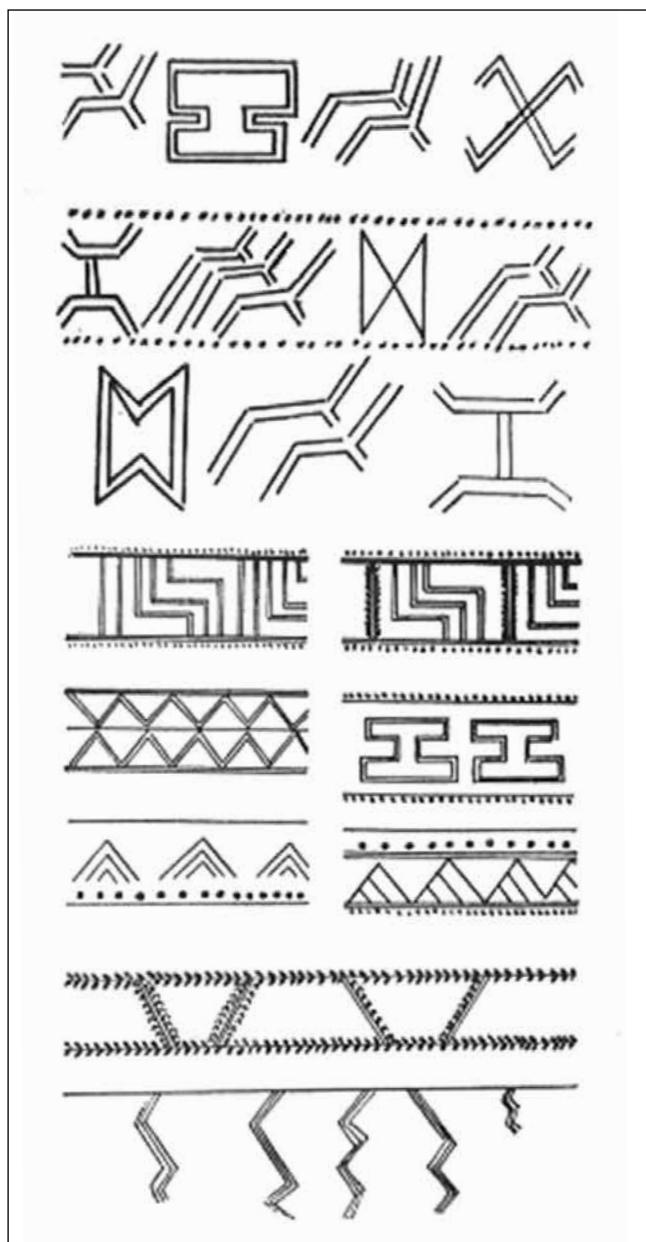

Figura 7a. Motius decoratius ceràmics amb la tècnica de la incisió doble de les urnes de la necròpolis d'Agullana (Alt Empordà) (segons Maluquer 1945-1946, fig. 7). A la part de dalt observem el grau d'esquematització quasi geomètrica d'alguns símbols anímics.

l'àrea de Mailhac va esdevenir dos grups autòctons al vessant esquerre pirinenc —el grup de Gran Bassin I i el del Rosselló. L'Alt Empordà, que es troava a la part més meridional de la cultura *mailhaciana*, i a més a l'altre vessant dels Pirineus, va esdevenir ràpidament grup autòcton a l'entorn d'Agullana, un grup diferent de la resta del nord-est català i peninsular (figura 6) que va originar a l'edat del ferro el grup cultural empordanès (Pons 2006; 2011).

Conclusions a tenir en compte

Els nous enfocaments matisaren els corrents invasors i adoptaren una nova visió sobre les mobilitats humanes, formades més aviat per grups numèricament reduïts procedents del sud-est francès i a través

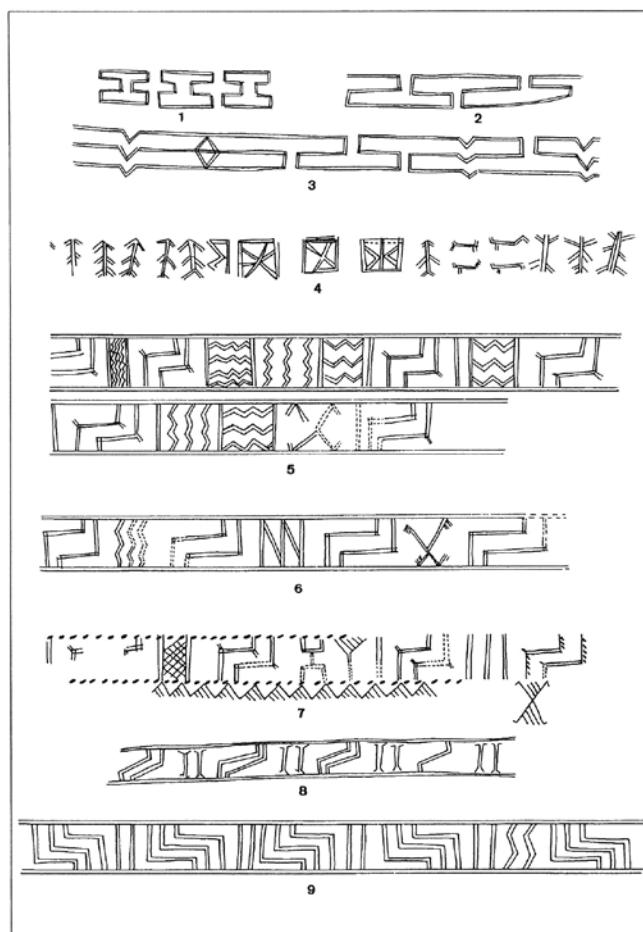

Figura. 7b. Detalls de la decoració incisa doble i dels motius pictogràfics de diverses urnes. 1, 2 i 3 meandres apareguts a la necròpolis de Millàs-Rosselló; 4 banda pictogràfica d'una caravana fúnebre amb cavalls, carretes i persones, de la necròpolis De Las Fados (Auda); 5, 6, 7, 8 i 9 decoracions esquemàtiques documentades en urnes de la necròpolis d'Agullana, simbolitzant també caravanes fúnebres? (font: Pons 2011: fig. 2).

de les rutes tradicionals pirinenques, en direcció a la vall del Segre, o a les de les depressions litoral i prelitoral. Etimològicament, assistim a un rebuig total de conceptes ja clàssics com *cèltic*, *hallstàtic* o *indoeuropeu*, malgrat que a les universitats espanyoles s'explica i es manté més bé el concepte *camps d'urnes*, segons la sistematització d'Almagro Gorbea (1977) i de Ruiz Zapatero (1985), en el sentit d'homogeneitzar la periodització de la protohistòria catalana, corrent que també va mantenir Maya (1997), tots ells fent costat amb diversos matisos a la constant obsessió de Maluquer.

Actualment hi ha autors que donen suport a una evolució continuista amb relació al substrat anterior, qüestionant si el terme *camps d'urnes* pot ser utilitzat com a identificador cultural o si cal suprimir-lo. Per acceptar aquest corrent teòric s'hauria de fer un bon estudi analític d'aquest substrat anterior, que només ens ajuda a definir petits grups humans ancorats al passat; aquests determinants culturals s'haurien de comparar amb els que es documenten en la fase posterior i que han servit per definir els corrents històrics de les mobilitzacions migratòries, i veure després o valorar quin és el grau d'aculturació i

evolució de les poblacions de l'edat del ferro (Castro 1994; Junyent 2002; López Cachero 2011).

Estem d'acord amb l'enfocament regional que s'ha donat per al grup del Segre-Cinca o GSC (Alonso *et al.* 1999; López 2000 inèdit; López i Gallart 2002), un intent de valorar un grup cultural específic i diferent de la resta de Catalunya que evolucionà des de l'edat del bronze antic-mitjà fins a època ibèrica. L'originalitat de la creació del grup Segre-Cinca a la plana occidental catalana rau en la presència precoç de vilatges amb una construcció sòlida i permanent lligada a l'evolució de l'estructura social d'aquestes comunitats i a un sistema econòmic productiu, artesanal i comercial propi; hem de tenir en compte que les comunitats autòctones es troben en un territori i medi ideals. Això fa que els investigadors del territori entorn de la Universitat de Lleida hagin vist molt aviat la necessitat de definir un grup format mitjançant un procés autòcton i continuista (Junyent 2002). Segons la sistematització establerta, les fases II i III del grup Segre-Cinca tenen contactes esporàdics amb els grups dels camps d'urnes antics i recents —primers acanalats i formes ceràmiques semblants a les del litoral, i més tard, la presència de necròpolis d'incineració—, però aquí és evident que lús del terme *camps d'urnes* és estrictament cronològic i està enfocat a la sistematització homòloga amb la resta dels grups catalans. En canvi, la precocitat que experimenta el grup Segre-Cinca en relació amb les poblacions costaneres assenyala que hi ha d'haver una barrera interna que va dels Pirineus a l'Ebre que fa que les poblacions de la depressió Central estiguin més encarades amb les poblacions del Baix Aragó i de l'Ebre mitjà i alt. Maluquer estaria ara satisfet d'haver inculcat de manera reiterant aquesta interrelació interna del Segre amb Cortes de Navarra, per mitjà de la vall de l'Ebre. En els *camps d'urnes recents* de Ruiz Zapatero (1985: 1052-1074), el grup del Segre-Cinca estaria lligat al Baix Aragó i conjuntament amb aquest ho estarien amb la vall mitjana i alta de l'Ebre; però ja dins de l'edat del ferro i amb els contactes colonials mediterranis, el grup Segre-Cinca comença a decantar-se cap a les poblacions costaneres i entra en una altra dinàmica

territorial i econòmica.

No s'aguanten per enllot les opinions que mantenen una evolució continuista per a les comunitats costaneres, sense tenir en compte un estudi del substrat anterior i el que ha esdevingut a la fase immediata posterior. Nosaltres continuem mantenint el corrent de les poblacions migratòries, ja que el contacte entre poblacions diferents és bàsic i necessari per a la supervivència d'aquestes, per a la reproducció i per a la integració social i cultural. Pons en la realització de la tesi doctoral sobre l'Empordà (anys 1982-1984) va establir una sistematització bàsica en tres etapes i va experimentar la formació d'un grup cultural, la formació del qual es va iniciar en un període d'adaptació al territori i va evolucionar de manera intrínseca i amb autonomia poc després de les manifestacions dels grups incineradors durant el període de transició al ferro i els primers contactes colonials (Pons 1984; 2006). Paral·lelament a aquest grup costaner es desenvoluparen altres estudis regionals que aportaren un millor coneixement del substrat anterior i marcaren unes diferències regionals segons el grau d'aculturació/integració de les noves poblacions migratòries, fet que permet acceptar una autonomia evolutiva, però asimètrica, per a cadascun dels territoris del nord-est peninsular.

Agraïments

Agraïm sincerament els treballs de sistematització, de crítica i de síntesi de G. Ruiz Zapatero, de F. J. López Cachero i L. Maya (†) ja que han aportat molts suggeriments a aquest estudi. En aquest espai, petit però dens, no seria just deixar d'esmentar els treballs de molts professionals a qui devem part dels resultats d'aquest article, com ara J. B. López, E. Junyent, N. Rafel, M. C. Rovira, A. Toledo, R. Graells i molts altres. I, finalment, estem molt agraïts a Maribel Fuertes, a Josep M. Llorens i a Maria Franco pel seu suport, la seva escolta i la seva ajuda en l'elaboració d'aquest treball.

Enriqueta Pons Brun
eponsbrun@terra.com

Bibliografia

- ALMAGRO BASCH, M. (1935). El problema de la invasión céltica en España, según los últimos descubrimientos. *Investigación y Progreso*. Madrid.
- ALMAGRO BASCH, M. (1952). La cultura de los Túmulos; Los Campos de Urnas de España. A: *La invasión céltica en España. Historia de España dirigida per R. Menéndez Pidal*. Tomo I. Vol. I. Madrid: 3-46; 141-240.
- ALMAGRO GORBEA, M. (1977). El pic dels Corbs de Sagunto y los Campos de Urnes del NE de la península Ibérica. *Saguntum, Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 12: 89-141.
- ALONSO, N., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B. (1999). Chronologie des âges des métaux dans la Basse Vallée du Segre (Catalogne, Espagne) a partir des datations ¹⁴C. A: *3ème Congrès International: ¹⁴C et Archéologie*. Lyon 1998. Lyon: 287-292.
- BARCELÓ, J. A. (2008). La seqüència crono-cultural de la Prehistòria Catalana. Anàlisi estadística de les

datacions radiomètriques de l'inici de l'Holocè a l'edat del Ferro. *Cypsela*, 17: 65-88.

BOSCH GIMPERA, P. (1915-1920a). L'estat actual del coneixement de la civilització neolítica i eneolítica de la Península Ibèrica. *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI: 516-527.

BOSCH GIMPERA, P. (1915-1920b). L'estat actual de la sistematització del coneixement de la primera Edat del Ferro a Catalunya. *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI: 586-589.

BOSCH GIMPERA, P. (1915-1920c). L'estat actual de la investigació de la cultura ibèrica. *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI: 671-694.

BOSCH GIMPERA, P. (1926). La Prehistoria de los iberos y la etnología vasca. *Sociedad de Estudios Vascos*, XVI: 4.

BOSCH GIMPERA, P. (1932). *Etnología de la Península Ibérica*. Alpha. Barcelona. 711 p.

BOSCH GIMPERA, P. (1935). Los celtas y la cultura de las urnas en España. *Anuario del Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos*, vol. III: 14-37.

BOSCH GIMPERA, P. (1939). Two celtic waves in Spain. A: *Proceedings of the British Academy*, vol. XXVI. London: 126.

BOSCH GIMPERA, P., KRAFT, G. (1928). Zur Keltenfrage. *Mannus*, 6: 258 i ss.

BRUN, P. (1986). *La civilisation des Champs d'Urnes. Étude Critique dans le Bassin parisien*. Documents d'Archéologie Française 4. Editions de la Maison des Sciences de l'Homme. Paris.

BRUN, P., MORDANT, C. (dirs.) (1988). *Le groupe Rhin-Suisse-France orientale et la notion de civilisation des Champs d'Urnes. Actes du Colloque international de Nemours 1986*. Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile-de-France 1. Nemours.

CARLÚS, X., LARA, C. (2004). La necròpolis de camps d'urnes de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental). *Tribuna d'Arqueologia*, 2000-2001: 49-75.

CARLÚS, X., LÓPEZ CACHERO, F. J., OLIVA, M. et al. (2007). *Cabanes, sitges i tombes. El paratge de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental) del 1300 al 500 AC*. Quaderns d'Arqueologia 4. Museu d'Història de Sabadell. Sabadell.

CASTRO MARTÍNEZ, P. V. (1994). *La sociedad de los Campos de Urnas en el nordeste de la Península Ibérica. La necrópolis de El Calvari (El Molar, Priorat, Tarragona)*. BAR International Series, 592. Oxford.

DD.AA. (2010). *Des vases pour l'éternité. La nécropole de Negabous et la Protohistoire du Roussillon*. Conseil Général des Pyrénées-Orientales. Pôle Archéologique Départemental. Perpignan.

DECHELETTE, J. (1908). *Manuel d'Archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine, 1924, II. Archéologie celtique ou protohistorique*. Librairie Alphonse Picard et fils. Paris.

DEDET, B. (2004). Variabilité des pratiques funéraires protohistoriques dans le sud de la France: défunts incinérés, défunts non brûlés. *Gallia*, 61: 193-222.

ESTEBA, J., PONS, E. (1999), El primer hàbitat a Sant Martí: fase I. A: X. AQUILUÉ (dir.). *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a L'Empúries actual*. Monografies 9. Empúries: 89-95.

FUERTES, M., PONS, E. (en premsa). Ampliació del grup cultural empordanès. El jaciment del Camp Gran-Bàscara (Alt Empordà). A: *XV Col·loqui Internacional de Puigcerdà*, 2011.

GAMBARI, F. M. (1998). L'Età del Bronzo in Piemont. A: *Preistoria e Protostoria del Piemonte. Atti della XXXII reunione scientifica*. Alba 1995, Istituto italiano di Preistoria e Protostoria. Firenze: 65-84.

GARMY, P. (1981). Les habitats de l'Age du Bronze Final IIIb de Vaunage (Gard) dans leur contexte du Languedoc Oriental. Mémoire de Thèse de doctorat de IIIème cycle (mecanografiada). París.

GASCÓ, J. (1990). La chronologie de l'Age du Bronze et du Premier Age du Fer en France méditerranéenne et en Catalogne. A: GUILAIN, J. i GUTHERZ, X (dir.). *Autour de Jean Arnal*. Montpellier: 385-403.

GASCÓ, J. (1995). État de la question de l'âge du bronze sur le versant Nord des Pyrénées de l'Est (Pyrénées Orientales, Ariège, Aude) et sur ses marges. Xè. *Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Cultures i medi de la Prehistòria a l'Edat Mitjana. Homenatge al Professor Jean Guilaine. 10-12 de novembre de 1994*. Puigcerdà-Osseja: 343-358.

GASCÓ, J. (2000). *L'Âge du Bronze dans la moitié sud de la France, Histoire de la France Préhistorique de -2000 à -800 ans*. La maison des roches. Paris.

GOMEZ DE SOTO, J. (1990). Pictogrammes, figurations anthropomorphes et zoomorphes sur les céramiques de la fin de l'âge du bronze, une révision. Les représentations humaines du Néolithique à l'âge du Fer. A: *Pré et Protohistorique. 115 Congrès National des Sociétés Savantes*. Avignon: 149-162.

GRACIA, F., FULLOLA, J. M., VILANOVA, F. (2002). *58 anys i 7 dies. Correspondència de Pere Bosch Gimpera a Lluís Pericot (1919-1974)*. Universitat de Barcelona. Barcelona.

GUILAIN, J. (1972). *L'Age du Bronze en Languedoc Occidental, Ariège, Roussillon*. Mémoires de la Société Préhistorique Française, 9. Paris.

- GUILAINE, J., GASCÓ, J. (1987). La chronologie de l'Âge du Bronze dans le sud de la France. A: *Da Pré-História à História. Homenagem a Octávio da Veiga Ferreira*. Delta. Lisboa: 273-285.
- HATT, J. J. (1961). Chronique de Protohistoire V. Une nouvelle chronologie de l'Age du Bronze Final: Exposé critiques du système chronologique de H. Müller Karpe. *Bulletin de la Société Préhistorique Française*, LVIII: 184-195.
- HUBERT, H. (1932). *Les Celtes et l'expansion celtique jusqu'à l'époque de la Tène*. 3ème ed. 1973. París.
- JANIN, T. (1992). L'évolution du Bronze final IIIB et la transition Bronze-Fer en Languedoc occidental d'après la culture matérielle des nécropoles. *Documents d'Archéologie Méridionale*, 15: 243-259.
- JANIN, T. (1994). Le groupe cultural Mailhac I en France méridionale: essai de définition et extension géographique d'après l'étude des nécropoles du Languedoc occidental. A: *Habitats, économies et sociétés du Nord-Ouest méditerranéen de l'Âge du Bronze au premier Âge du Fer*. XXIVe Congrès préhistorique de France. Carcassonne: 167-174.
- JUNYENT, E. (2002). Els segles de formació: el bronze final i la primera edat del ferro a la depressió de l'Ebre. A: *I Jornades d'Arqueologia. Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació*, Tivissa, 23-24 de novembre de 2001. Ilercavònica, 3: 17-35.
- KIMMIG, W. (1954). Zur Urnenfelder in Südwesteuropa. A: *Festschrift für Peter Goessler*. Stuttgart: 48-98 (especialment 67-87).
- KIMMIG, W. (1988). Les Champs d'Urnies d'Europe Centrale. Remarques à propos du Colloque de Nemours. A: BRUN, P., MORDANT, C. (dirs.). *Le groupe Rhin-Suisse-France orientale et la notion de civilisation des Champs d'Urnies*. Actes du Colloque International de Nemours 1986, Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile-de-France 1. Nemours: 11-15.
- LAVIOSA ZAMBOTTI, P. (1939-1940). La ceramica della Lagozza e la civiltà palafitticola italiana vista nei suoi rapporti con le civiltà mediterranea et europee. *Bulletino Di Paletnologia Italiana* 1939: 61-112; 1940: 83-164.
- LÓPEZ CACHERO, F. J. (2005). *La necrópolis de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell) en el contexto del Bronce Final y la Primera Edad del Hierro en el Vallès: estudio de los materiales cerámicos*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona. <<http://www.tesisenxarxa.net/>>.
- LÓPEZ CACHERO, F. J. (2006). *Aproximació a la societat durant el bronze final i la primera edat del ferro: el cas de la necròpolis de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental, Barcelona)*. Societat Catalana d'Arqueologia. Barcelona.
- LÓPEZ CACHERO, F. J. (en premsa). Necrópolis d'incineració, tombes i pràctiques de dipòsit funerari a finals de l'edat del bronze i principis de l'edat del ferro al nord-est peninsular. XV Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. novembre 2011.
- LÓPEZ CACHERO, F. J., PONS, E. (2008). La periodització del Bronze Final al Ferro inicial a Catalunya. *Cypselà*, 17: 51-64.
- LÓPEZ i MELCION, J. B. (2000). L'evolució del poblament protohistòric a la plana occidental catalana. Models d'ocupació del territori i urbanisme. Tesi doctoral inèdita digitalitzada. Universitat de Lleida.
- LÓPEZ i MELCION, J. B., PONS, E. (1996). Les necrópolis d'incineració tumulària de la zona pirinenca. A: BERTRANPETIT, J., VIVES, E. (ed.). *Muntanyes i població: el passat dels Pirineus des d'una perspectiva multidisciplinària*. Andorra la Vella: 107-126.
- LÓPEZ-CACHERO, F. J. (2011). Cremation Cemeteries in the Northeastern Iberian Peninsula; Funeral Diversity and Social Transformation during the Late Bronze and Early Iron Ages. *European Journal of Archeology*, 14 (1-2): 116-132.
- LOUIS, M., TAFFANEL, O. i J. (1955, 1958 i 1960). *Le premier âge du Fer languedocien*. 1ère partie: *Les habitats*; 2ème partie: *Les nécropoles*; 3ème partie. *Les Tumulus. conclusions*. Collection de Monographies Préhistoriques et Archéologiques. Institut International d'Études Ligures. Bordighera-Montpellier.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1945-1946). Las culturas hallstátticas en Cataluña. *Ampurias*, VII-VIII: 115-184.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1949). Concepto y periodización de la edad del Bronce. *Ampurias*, 11: 191-195.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1954). *El yacimiento hallstáttico de Cortes de Navarra. Estudio Crítico I*. Excavaciones en Navarra IV. Diputación Foral de Navarra. Institución Príncipe de Viana. Pamplona.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1958). *El yacimiento hallstáttico de Cortes de Navarra. Estudio Crítico II*. Diputación Foral de Navarra. Institución Príncipe de Viana. Pamplona.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1960). *Cata estratigráfica en el poblado de la Pedrera en Vallfogona de Balaguer, Lérida*. Universidad de Barcelona. Instituto de Prehistoria y Arqueología. Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1963). El desarrollo de la Primera Edad de Hierro. II Symposium de Prehistoria Peninsular. Problemas de la Prehistoria y de la Arqueología Catalanas 1962. Instituto de Arqueología. Universidad de Barcelona. Barcelona: 53-69.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1968). *Epigrafía prelatina de la Península Ibérica*. Publicaciones eventuales 12. Instituto de Arqueología y Prehistoria. Universidad de Barcelona. Barcelona.

- MALUQUER DE MOTES, J. (1971). Late Bronze and Early Iron in the Valley of the Ebro. A: *The European Community in Later Prehistory. Studies in honour of C.F.C. Hawkes*. Routledge & Kegan Paul. London: 107-120.
- MAYA, J.-L. (1977). *Lérida prehistórica*. Cultura Ilerdense, Serie Arte e Historia. Ediciones Dilagro S.A. Lleida.
- MAYA, J.-L. (1981). Yacimientos de las edades del Bronce y Hierro en la provincia de Lérida y zonas limítrofes. A: *Miscel·lània Homenatge al professor S. Roca i Lletjós*. Lleida: 321-376.
- MAYA, J.-L. (1986). Incineració i ritual funerari a les valls del Segre i Cinca. *Cota Zero*, 2: 39-47.
- MAYA, J.-L. (1990). ¿Bronce Final o Primera Edad del Hierro? La problemática en el marco de la Depresión Prelitoral. *Limes*, 0: 31-43.
- MAYA, J.-L. (1997). Reflexiones sobre el Bronce Inicial en Catalunya. A: *Homenatge a M. Gil-Mascarell Boscà. Saguntum (PLAV)*, vol. II, 30: 11-27.
- MAYA, J.-L. (1998). El Bronce Final y los inicios de la Edad del Hierro. A: BARANDIARÁN, I. et al. *Prehistoria de la Península Ibérica*. Ariel Prehistoria. Barcelona: 317-415.
- MILCENT, P.-Y. (2012). *Le temps des élites en Gaule atlantique*. Presses Universitaires de Rennes.
- MUNILLA CABRILANA, G. (2000). El professor Juan Maluquer de Motes y la investigación en el poblado del Alto de la Cruz (Cortes, Navarra). *Pyrenae*, 22-23: 37-40.
- OLIVA PRAT, M., RIURÓ, F. (1968). Nuevos hallazgos en la necrópolis hallstáttica de Anglès (Gerona). *Pyrenae*, 4: 67-99.
- PALOL, P. (1958). *La necrópolis hallstáttica de Agullana (Gerona)*. Biblioteca Praehistorica Hispana, vol. I. Madrid.
- PALOL, P., MALUQUER DE MOTES, J., TOMAS, J. (1944). Avance de los hallazgos de la necrópolis de Agullana (Gerona). *Ampurias*, VI: 97-139.
- PERICOT, L. (1950). *Los sepulcros megalíticos catalanes y la Cultura Pirenaica*. Monografías del Instituto de Estudios Pirenaicos.
- PONS, E. (1976). Introducció al ritu de la incineració a la plana de l'Alt Empordà. A: *Treballs d'Història. Estudis de demografia, economia i societat a les comarques gironines*. Patronat "Eiximenis" de l'Excma. Diputació Provincial de Girona: 1-34.
- PONS, E. (1984). *L'Empordà de l'Edat del Bronze a l'Edat del ferro*. Sèrie Monogràfica 4. Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona.
- PONS, E. (1996-1997). L'última etapa de l'edat del Bronze a l'Empordà (850-700 aC): una relació del grup empordanès amb la població mailhaciana. Estat de la qüestió. A: *Congrés d'Homenatge al Dr. Pere de Palol*, vol. 1, Girona 1995. *Annals de l'Institut d'estudis Gironins*, vol. XXXVI: 235-258.
- PONS, E. (2000). El desarrollo de la 1ª Edad del Hierro (1963) de J. Maluquer. *Pyrenae*, 22-23: 113-115.
- PONS, E. (2003). De l'edat del bronze a l'edat del ferro a Catalunya: desplaçaments, estades i canvi cultural. *Cota Zero*, 18: 106-130.
- PONS, E. (2006). El grup cultural empordanès de principis de l'edat del ferro (s. VII i VI aC). A: BELARTE, M. C., SANMARTÍ, J. (eds.). *De les comunitats locals als estats arcaics: la formació de les societats complexes a la costa del Mediterrani occidental*. *Arqueomediterrània*, 9: 183-199.
- PONS, E. (2007). Pròleg: Poblacions disseminades, poblacions concentrades: el paratge de Can Roqueta. A: DD-AA. *Cabanes, sitges i tombes. El paratge de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental) del 1300 al 500 AC*. Quaderns d'Arqueologia 4. Museu d'Història de Sabadell: 9-11.
- PONS, E. (2011). Els Pirineus Orientals: una zona de pas en el període de transició a l'edat del ferro (1678-1450 / 1200-600 aC). A: *Actes del Congrés: Fronteres. Una visió des de l'Empordà*. 2on Congrés de l'Institut d'Estudis Empordanesos. Figueres: 115-140.
- PONS, E. (2012). Les necròpolis d'incineració en el Nord-Est català (1100-550 ANE): una nova síntesi. A: M. C. ROVIRA, F. J. LÓPEZ-CACHERO, F. MAZIERE (dirs.). *Les necròpolis d'incineració entre l'Ebre i el Tíber (segles IX-VI aC): metodologia, pràctiques funeràries i societat*. Monografies 14. MAC. Barcelona: 57-74.
- PONS, E. (en premsa). L'evolució proto-urbana de Catalunya durant el període de transició a l'edat del ferro: una barreja de models autòctons i mediterranis. *XV Col·loqui Internacional de Puigcerdà*. 2011.
- PONS, E., SOLÉS, A. (2004). *El jaciment del Pi de la Lliura (Vidreres-la Selva). Una necròpolis d'incineració del Bronze Final III (1120-910 aC)*. Centre d'Estudis Selvatans.
- PONS, P., SOLÉS, A. (dirs.) et al. (2008). *La necròpolis d'incineració del Pi de la Lliura (Vidreres) ara fa 3000 anys*. Ajuntament de Vidreres i Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona.
- RAFEL, N., ARMADA, X-L. (2008). Sobre la cronología de la necrópolis del Calvari del Molar i l'horitzó funerari del bronze Final i Primera edat del Ferro a l'Ebre. Noves datacions absolutes. *Cypselà*, 17: 149-159.
- REINECKE, P. (1902). Zur Chronologie der Zweiten Halfte des Bronzalters in Süd und Norddeutschland.

Correspondensblatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie: 17-27.

RIPOLL, E., SANMARTÍ, E. (1975). La Catalogne dans le Monde Antique. *Archaeologia*, 83: 46.

ROVIRA, J. (1978a). El Bronze Final a la vessant Sud del Pirineu català. A: *Els pobles pre-romans del Pirineu, 2n. Colloqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà 1976*. Puigcerdà: 47-56.

ROVIRA, J. (1978b). La penetració durant el Bronze Final de les influències Nord-pirinenques cap a l'interior de Catalunya i el seu impacte. A: *Els pobles pre-romans del Pirineu, 2n. Colloqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà 1976*. Puigcerdà: 69-82.

ROVIRA, J. (1990-1991). Reflexiones sobre los primeros Campos de Urnas en la Península Ibérica: una arribada marítima. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 15: 157-171.

ROVIRA, M. C. (2001). Les débuts de l'utilisation et de la production du fer en Méditerranée occidentale: la péninsule Ibérique et le Midi français. *Mediterranean Archaeology*, 14: 147-162.

RUIZ ZAPATERO, G. (1985). *Los campos de Urnas del NE de la Península Ibérica*. Universidad Complutense de Madrid. Madrid.

RUIZ ZAPATERO, G. (2001). Las comunidades del Bronce Final: enterramiento y sociedad en los Campos de Urnas. A: RUIZ-GÁLVEZ PRIEGO, M. (coord.). *La Edad del Bronce, ¿Primera edad de oro de España? Sociedad, economía e ideología*. Crítica. Barcelona: 257-288.

RUIZ ZAPATERO, G. (2004). Casas y tumbas. Explorando la desigualdad social en el Bronce Final y la Primera Edad del Hierro del NE de la península Ibérica. *Mainake*, XXVI: 293-330.

SERRA RÀFOLS, J. de C. (1930). El poblament prehistòric de Catalunya. *Geografia General de Catalunya, València i Balears*, vol. II. Barcelona: 82.

TAFFANEL, O. i J. (1950-1951). Nouvelles découvertes archéologiques à Mailhac. *Bulletin de la Société d'Études Scientifiques de l'Aude*, t. LI, 1950; t. LII, 1951.

TARRADELL, M. (1962). *Les arrels de Catalunya. Biografies Catalanes*. Vicens Vives. Barcelona.

TOLEDO, A. (1990). La utilització de les coves des del Calcolític fins al Bronze Final al N.E. de Catalunya (2200-650 aC). Tesi doctoral inèdita. Universitat Autònoma de Barcelona.

TOLEDO, A., PALOL, P. de (2006). *La necròpolis d'incineració del Bronze Final transició a l'edat del Ferro de Can Bech de Baix, Agullana (Alt Empordà, Girona)*. Els resultats de la Campanya d'excavació de 1974. Sèrie Monogràfica, 24. Museu d'Arqueologia de Catalunya. Girona.

VILASECA, S. (1947). El campo de urnas de Les Obagues del Montsant y la evolución de la cultura de las urnas en el Sur de Cataluña. *Archivo Español de Arqueología*, XX: 28-45.

VILASECA, S. (1954). *Nuevos yacimientos tarraconenses de cerámica acanalada*. Instituto de Estudios Tarraconenses Ramón Berenguer IV. Reus.

VILASECA, S., SOLÉ, J. M. i MAÑÉ, R. (1963). La necrópolis de Can Canyís (Banyeres, provincia de Tarragona). *Trabajos de Prehistoria*, 8.

VILLAR, F. (1971). *Lenguas y pueblos indoeuropeos*. Colección Fundamentos 14. Ediciones Istmo. Madrid.

nº 23 2013
Pàgs. 385-392

Universitat de Lleida
ISSN: 1131-883-X
www.rap.cat

Joan Maluquer de Motes al capdavant de l'arqueologia espanyola i el seu paper en el salvament del teatre romà de Tarragona

Una de les característiques de la personalitat de Joan Maluquer de Motes, a bastament reconegudes per molts dels que el van conèixer i tractar, era la seva capacitat i la seva disponibilitat per entomar responsabilitats a l'entorn de l'arqueologia allunyades, però, de la seva vessant estrictament acadèmica. Per a una persona com ell, a qui li sobrava camp per córrer des de la seva posició científicoacadèmica, de ben segur hagués estat més còmode defugir implicacions en els espais més compromesos i feixucs de l'organització i la gestió. El Dr. Maluquer, en canvi, va entrar en aquest món amb, si més no aparentment, una admirable naturalitat. Aconseguí, a més, quelcom realment difícil i meritori: que en cap moment, cap espai de responsabilitat “perifèrica” el desactivés significativament dels altres ni l'obligués a obrir parèntesis que tard o d'hora caldria tancar. El contacte directe i quotidià de Maluquer amb la recerca historicoarqueològica no es va aturar mai, ni tan sols en les etapes en què va ostentar les més altes responsabilitats respecte l'organització, la supervisió i la gestió de l'arqueologia espanyola. I si això va ser així, si això va poder ser així, no és per altra cosa que la solidesa dels seus coneixements, factor que li va permetre desplegar, en tot moment, una acció polièdrica entorn de la seva disciplina.

Com molt bé expressava la Dra. Ana María Muñoz en el text que va dedicar a la memòria del Dr. Maluquer, la seva presència en els jaciments arqueològics en la seva etapa com a subdirector general d'Arqueologia era constant i no es limitava a la supervisió tècnica i legal de l'activitat que s'estava duent a terme arreu de l'Estat, sinó que es concentrava en la dimensió científica i acadèmica dels projectes: “Las visitas a yacimientos en excavación de la región (...) se convertían en verdaderas aulas en donde nos orientaba y exponía sus particulares puntos de vista.”¹

Al llarg de la seva carrera Maluquer va representar, certament, tots els papers de l'auca: conservador al Museu Arqueològic de Barcelona, entre els anys 1940 i 1949; delegat de zona del Servei Nacional de Excavacions a Salamanca; director del Servei de Excavacions de la Diputació Foral de Navarra, de 1953 a 1960; vicedegà i després degà de la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona; comissari general d'Excavaciones Arqueológicas, l'any 1974, i, finalment, l'any 1978, subdirector general d'Arqueología. A més, clar, de la seva trajectòria es-

1. MUÑOZ, Ana María, “In memoriam Juan Maluquer de Motes y Nicolau (1915-1988)”. *Anales de Prehistoria de la Universidad de Murcia*, 4, 1990: 5-7.

trictament acadèmica en dues universitats de l'Estat, primer com a professor adjunt, més endavant com a catedràtic d'Arqueologia, Epigrafia i Numismàtica de la Universitat de Salamanca (1949-1958) i, des de 1958, de Prehistòria, de la de Barcelona.

Aquestes referències curriculars són prou representatives de la polivalència de Maluquer quant a la capacitat d'afrontar i de saber compaginar espais de responsabilitat d'una amplíssima varietat i complexitat.

Sorprendentment, els que en varem ser alumnes a la UB, no varem ser ben bé conscients d'aquest polifacetisme fins anys més tard: per a nosaltres, ell era "el catedràtic", primer de Salamanca, després de Barcelona, i l'impulsor i l'ideòleg, des del deganat, del nostre propi pla d'estudis universitaris.

La incorporació de Joan Maluquer de Motes al capdavant de la Comisaría Nacional de Excavaciones, el febrer de l'any 1974, substituint Martín Almagro Basch, va suposar per a l'arqueologia catalana en general i per als estudiants que el coneixíem per la nostra relació directa a la Universitat de Barcelona, una notícia esperançadora: d'una banda, perquè hi havia el convenciment que l'acció de Maluquer havia de comportar un canvi de tarannà al capdavant d'un organisme secularment regit des de mentalitats netament espanyolistes, essencialment conservadores, i perquè, per extensió, havia de comportar una mirada científica i emocionalment més propera a la sensibilitat, a la problemàtica i a la dinàmica de l'arqueologia catalana i als arqueòlegs catalans, quelcom realment inèdit fins aquell moment i, al mateix temps, radicalment oberturista respecte a la incorporació de saba nova en els programes de recerca arqueològica en les diferents regions espanyoles, de les noves generacions d'arqueòlegs que en aquells moments s'estaven llicenciant en les facultats del país. I, de fet, en el període en què Maluquer va estar al capdavant d'aquell organisme, es va deixar notar una acusada activació de programes de recerca liderats per membres d'aquelles noves generacions, trencant la tendència al reduccionisme que —d'acord amb la tònica general en l'àmbit de les ciències— va presidir la dinàmica de l'arqueologia en l'etapa de la Dictadura.

Maluquer arribava a la nova responsabilitat després d'haver demostrat, malgrat les dificultats d'aquells anys, la seva capacitat d'anàlisi i de reconducció de les situacions que se li encomanaven: així va ser en la seva etapa com a degà de la Facultat de Filosofia i Lletres de la UB i en el període en què va crear i dirigir l'Institut d'Arqueologia de la mateixa universitat. Hi arribava, a més, essent, sens dubte, entre els titulars de les càtedres del Departament de Prehistòria i Història Antiga de la UB, el que tenia més predicament en l'àmbit de l'arqueologia espanyola, en venir d'un món, el de la prehistòria i la protohistòria, de llarga i arrelada tradició, en contraposició al de l'arqueologia clàssica i tardoantiga —personificada respectivament en aquella època a la UB pels professors Miquel Tarradell i Pere de Palol—, probablement amb menys tradició, aleshores.

Hi arribava, també, assistit per una mirada crítica respecte als vicis i problemes estructurals i conceptuals que havien presidit la dinàmica de l'arqueologia espanyola en l'etapa franquista: en data 31 de gener

de 1955 (per tant, quan era catedràtic de Salamanca i, des de 1951, Comisario Provincial de Salamanca) Maluquer, amb sis catedràtics més —Lluís Pericot, Antonio García Bellido, Alberto del Castillo, Antonio Beltrán, Cayetano de Mergelina i Martín Almagro Basch—, va ser un dels signants de la carta adreçada a Joaquín Ruiz-Giménez, ministre d'Educación Nacional, en què se sol·licitava la creació d'un "Consejo quien otorgara los permisos de excavación y distribuyera en las tareas más convenientes las cantidades que el estado pone a disposición de la Comisaría [General de Excavaciones Arqueológicas]".² Tots ells, doncs, es posicionaven a favor d'un canvi de rumb per aclarir la dinàmica de l'arqueologia espanyola i d'establir, des dels òrgans estatals competents en la matèria, uns mecanismes de superior rigor i més ajustada mirada científica a l'hora de planificar les actuacions i de dotar-les dels corresponents recursos econòmics. Les reivindicacions expressades en aquella carta pels set catedràtics van determinar la creació del Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas³ en el qual s'atribuïa orgànicament un paper fonamental als titulars universitaris i, en general, als arqueòlegs i als historiadors. Aquesta seria, a grans trets, l'estructura vigent fins a l'any 1977 en què es va crear el Ministerio de Cultura i, enquadra en la Dirección General del Patrimonio Artístico, Archivos y Museos, la Subdirección General de Arqueología.

Malgrat que no disposem de dades del tot fiables, sembla que contràriament al que de vegades s'ha dit, el pas de Maluquer al capdavant dels organismes ministerials respecte l'arqueologia va ser breu, les dues vegades en què ho va fer: va prendre possessió com a Comisario General de Excavaciones en els primers dies de 1974, probablement el mes de febrer. I tot indica que degué cessar com a conseqüència derivada de la remodelació prevista per l'esmentat Decret de 25 d'octubre del mateix any, sense tenir continuïtat en les noves estructures orgàniques: en data 20 de febrer de 1975, Maluquer és nomenat Consejero del Consejo del Patrimonio Artístico y Cultural, càrrec incompatible amb l'exercici d'una responsabilitat oficial en el ministeri. A més, l'Ordre per la qual se'l nomena, defineix Maluquer com a "catedrático de la Universidad de Barcelona".⁴

Ja en plena etapa de la Transició, i amb la reestructuració en profunditat dels òrgans supervisors del patrimoni històric a Espanya produïda en el marc de la creació del Ministerio de Cultura, va arribar una segona "oportunitat" per a Joan Maluquer: va ser designat, el 24 d'octubre de 1977, el primer titular de la recentment creada Subdirección General de Arqueología. Les circumstàncies polítiques i socials d'aleshores, amb el país sortint d'una llarga dictadura

2. Archivo General de la Administración, FC, 348, 2/25. Citat a DÍAZ-ANDREU, Margarita, RAMÍREZ SÁNCHEZ, Manuel E., "La Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas (1939-1955). La administración del patrimonio arqueológico en España durante la primera etapa de la dictadura franquista". *Complutum*, 12, 2001: 340.

3. Decret de 2 de desembre de 1955, BOE núm. 2, 2 de gener de 1956.

4. Ordre de 20 de febrer de 1975, BOE núm. 61, 12 de març de 1975, p. 5.102.

Figura 1. Pintada contra Maluquer —i altres membres de la plataforma en favor de la conservació del teatre— realitzada en el solar d'aquell conjunt arqueològic.

i encarant una democràcia, van afavorir una reflexió teòrica sobre el paper de les institucions en aquesta etapa i sobre qüestions conceptuals i organitzatives del sector. Per això mateix el Ministerio de Cultura va publicar un llibret titulat "Dirección General del Patrimonio Artístico, Archivos y Museos. Organización, competencias y objetivos" en el qual Maluquer, com a subdirector general d'Arqueología, va tenir l'oportunitat d'expressar la seva posició i presentar el seu programa i la seva proposta orgànica. Constitueix, doncs, un document clau per entendre el tarannà que, dificultats a part, ell volia imprimir en les institucions espanyoles encarregades de vetllar i supervisar el paper de l'arqueologia en el país. De fet, per primera vegada, es formulen criteris i propostes programàtiques de com encaixar l'arqueologia en una voluntat àmplia d'acció social i de com donar un salt endavant en l'ordenació metodològica de les actuacions en l'àmbit de l'arqueologia espanyola. Evidentment, els plantejaments que s'hi contenen representen una clara ruptura amb la dinàmica de l'etapa anterior: no hi ha la més mínima intenció de continuïtat sinó que expressa la decidida voluntat d'entrar en uns temps en els quals l'arqueologia internacional feia temps que havia entrat i que, per raons prou evidents, no havien tingut receptivitat en l'Espanya oficial i acadèmica dels darrers temps del franquisme.

Anuncia, també, els canvis organitzatius i competencials que la Subdirección General haurà d'assumir per adaptar-se a la modificació de l'escenari sociopolític d'Espanya amb, entre altres consideracions, el desplegament del model de l'Estat de les Autonomies. Maluquer, sense renunciar en cap moment a disposar d'uns mínims mecanismes d'acció directa des de la Subdirección, pressuposa l'existència arreu del país d'equips complementaris i autònoms quant a programes i recursos, en el marc de les respectives

comunitats autònomes en exercici d'unes competències plenament reconegudes per l'Estat central. En un moment, insisteixo, en què tot estava encara per fer i per concretar.

Maluquer dibuixa en aquest document una Subdirección General de Arqueología que, sense dimitir de les responsabilitats legislatives i de control en l'àmbit específic que la justifica, es declara en la vocació de constituir-la, primer de tot, en un instrument al servei de la comunitat científica en el desplegament dels seus programes i de les seves actuacions. Dibuixa, també, una nova escenografia de l'arqueologia espanyola, invocant la necessitat d'avançar cap a la plena professionalització dels seus actors i incardinant-la en els corrents científics i en la praxi metodològica responsablement exigibles. En la mateixa línia s'expressava, uns anys més tard, en una de les poques entrevistes mediàtiques a què es va sotmetre Maluquer, parlant de les seves dues etapes ministerials: "Al acceder al cargo me encontré con que las subvenciones del Estado se dirigían principalmente a 3 o 4 provincias, con lo que el conocimiento del Patrimonio Arqueológico Nacional se encontraba muy desequilibrado. Mi interés fue por tanto ampliar las zonas en estudio a todo el ámbito de la Península. (...) En la segunda ocasión me llamaron para terminar la tarea empezada unos años antes, cosa que se realizó al poder contar con gente preparada, recién salida de las universidades y con ganas de excavar."⁵

Respecte a Catalunya, l'acció de Maluquer en aquesta seva segona etapa ministerial va quedar inevitablement marcada per la fera del teatre romà de

5. Entrevista con Juan Maluquer de Motes, catedrático de Prehistoria de la Universidad de Barcelona. *Revista de Arqueología*, año VII, núm. 59, marzo 1986: 9.

Tarragona, un afer que —malgrat que l'esclat de les tensions tindria lloc ja a l'any 1977— s'havia iniciat l'any 1973 —poc abans doncs que Maluquer prengué possessió de la direcció de la Comissaria— amb la redacció i aprovació, el 30 de juliol de 1974, per part de l'Ajuntament de Tarragona, del Pla General d'Ordenació Urbana, vigent des d'aleshores. L'esmentat Pla preveia tot un seguit de limitacions als usos dels terrenys del teatre romà de Tarragona atès que la seva existència era ben coneguda des de les intervencions d'Hernández Sanahuja, a finals del segle xix (1885), i de l'Institut d'Estudis Catalans, el 1919. Aquell PGOU determinava la necessitat de sotmetre les futures hipòtiques llicències d'obra en el sector a consideració vinculant de la Comisió Provincial de Urbanisme, de la Dirección General de Bellas Artes (o l'òrgan equivalent del Ministerio de Educación y Ciencia) i de la Comisió de Patrimonio de Tarragona. Malgrat tot això, sorprendentment, la Comisió Provincial de Bellas Artes havia donat llum verda a la concessió de la corresponent llicència municipal, fet que, tal com es va fer palès en els fets i les tensions dels anys posteriors, va enverinar molt i molt la qüestió. El dictamen de la comissió provincial, en què s'havia fonamentat la llicència municipal, preveia compaginar les restes del teatre amb les noves edificacions, plantejament amb el qual no es varen mostrar d'acord ni les entitats ciutadanes ni les instàncies acadèmiques i col·legials que en un moment o altre es van posicionar respecte al tema.

Lafer del teatre romà de Tarragona va seguir una deriva perfectament ajustada a la situació políticosocial de l'Espanya dels darrers moments de la Dictadura i dels anys de la transició: a una primera etapa, els anys 1973 a 1976, de silenci respecte del tema, segueix una segona en què hom passa a reivindicar amb una vehemència fins aleshores inèdita la preservació per a la ciutat i per als seus ciutadans d'aquell element patrimonial enfront de la que es considera una operació especulativa orquestrada al marge de qualsevol sensibilitat respecte al patrimoni. Una situació i unes circumstàncies en les quals tothom es va veure forçat a prendre partit pensant no només en la qüestió estrictament considerada sinó atenent, també o més aviat, crec, moviments estratègics per a un futur immediat.

“Bajo la mirada escrutadora de un grupo de la comunidad Port Tarraco, propietarios de una parte del solar donde se encuentra el teatro romano de Tarragona, se pasearon con parsimonia el subdirector general del Patrimonio Histórico y Artístico, Manuel Chamoso, el subdirector general de Excavaciones Juan Maluquer, y el arquitecto de dicho organismo, para la zona de Levante, señor Sancho Roda, para comprobar «in situ» la importancia de estos restos romanos que, salvo el señor Maluquer, nadie desde Madrid se había molestado en visitar desde hace meses.” Aquest era l'encapçalament d'una notícia, més extensa, signada per Xavier Cort, publicada en la pàgina 10 de l'edició del dia 1 de març de 1978 del diari *Tele-expres*, a les acaballes del tens procés d'estira-i-arrosa respecte al projecte de construcció d'habitacions al solar on es conservaven les restes del teatre romà de Tàrraco.

En el desplegament de la notícia, el corresponsal a Tarragona d'aquell diari posava en boca d'un dels dos subdirectors generals participants en la trobada (sense concretar qui) una frase literal respecte a la valoració patrimonial del conjunt del teatre romà que acabaven de visitar: “no conozco otro lugar que tenga las posibilidades arqueológicas que tiene este teatro romano, y como es lógico no puede destruirse”. Altres mitjans de la premsa escrita de l'època (*Mundo Diario*, el mateix dia 1 de març, i *l'Avui*, l'endemà) van reproduir la frase, atribuint-la a Joan Maluquer, com ja era evident.

Lafer del teatre romà de Tarragona i la intransigent posició adoptada per Maluquer al respecte, no van ser en absolut aliens a la pròpia història de l'arqueologia tarragonense de la darrera etapa del franquisme i a una clara posició refractària enfront de les tendències propugnades des de la Universitat de Barcelona (l'única universitat catalana en aquells moments) respecte a aquesta: Tarragona havia esdevingut un feu d'esquena a les institucions catalanes i s'havia mantingut amb una mirada netament “oficialista”, ministerial. Amb el canvi de tarannà que va representar la incorporació de Maluquer al capdavant de la màxima instància estatal respecte a l'arqueologia, el camí a les tensions, a Tarragona, quedava obert. Encara més tenint en compte que a la ciutat, en l'etapa de la transició democràtica, van aflorar tot un seguit de col·lectius fins aleshores en situació de còmoda latència (Reial Societat Arqueològica, Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes) o inexistentes (SERPAC) i que, en el si de les noves circumstàncies, van apostar per implicar-se. L'efervescència social d'aquells anys va girar la mirada cap un espai, el patrimonial, que fins aleshores havia funcionat, per altra banda com tantes altres coses, totalment al marge de qualsevol moviment de participació ciutadana.

L'actitud de Maluquer respecte al futur del teatre romà de Tarragona no degué ser gens còmoda: d'una banda, perquè va representar per a ell un entrebanc considerable en la seva voluntat de prioritzar la renovació de la dinàmica general de l'organisme rector de l'arqueologia espanyola i implicar-lo, en línies generals, en un canvi de rumb respecte al que havia estat en l'època del franquisme. De l'altra, perquè des d'un punt de vista legal, el portava no només a un enfrontament amb la Comisió Provincial de Bellas Artes —l'òrgan territorial de representació del Ministeri—, amb l'Ajuntament de Tarragona i amb el governador civil de l'època —Robert Graupera—, sinó que també va haver d'entomar una posició de clara lesibilitat institucional tenint en compte la legalitat de les llicències concedides per l'Ajuntament de Tarragona a la propietat i a la promotora de les obres cridades a substituir les restes del teatre romà per les noves edificacions.⁶ El fet és que, malgrat les tensions, en

6. És, en aquest sentit, prou il·lustrativa la crònica signada per Josep Sabaté, corresponsal a Tarragona de *El Correo Catalán*, en l'edició del dia 22 de desembre de 1977: “Fuentes próximas a la comunidad de vecinos Port Tarraco, han confirmado la noticia de que por la Dirección General del Patrimonio Histórico Artístico, se ha remitido al «Boletín Oficial del Estado», para su publicación, el decreto para iniciar el expediente de declaración de monumento histórico-artístico para las ruinas

data 5 de desembre de 1977, per tant només un mes i mig després de la seva presa de possessió com a subdirector general, la Dirección General del Patrimonio Artístico, Archivos y Museos va resoldre la incoació de l'expedient de declaració de monument historicoartístic del teatre romà de Tarragona i del seu entorn.⁷ Maluquer havia aconseguit fer valer la seva posició respecte al futur del teatre romà, dibuixant un nou escenari jurídic i assumint-ne, és clar, les conseqüències. La resolució de l'expedient d'incoació es va produir en tràmit d'urgència a requeriment de Maluquer mitjançant un escrit que va adreçar al Jefe de la Sección de Identificación y Protección del Patrimonio Arqueológico datat el 23 de novembre de 1977, desencallant així les dilacions burocràtiques interposades a la incoació des que, a mitjan mes de maig, l'haguassin instat oficialment la Reial Societat Arqueològica Tarragonense i la Delegació a Tarragona del Col·legi Oficial d'Arquitectes⁸ i des que en data 11 de juny del mateix any el president i el president en funcions, respectivament, d'aquells dos col·lectius haguassin adreçat una instància al governador civil de Tarragona i president de la Comisión Provincial de Urbanismo "suplicant" "la inmediata paralización de las obras en curso de realización, por atentar gravemente al teatro Romano, y no ajustarse al Plan General vigente, y que por V. E. sean tomadas las medidas tendentes a evitar una destrucción sistemática y acelerada, y al mismo tiempo la posibilidad de adoptar una solución que no sea parcial sino que contemple la totalidad del conjunto monumental". El correspolosal de la *Hoja del Lunes* describia prou bé, en l'edició d'aquell diari del dia 9 de gener, el canvi d'escenari generat per la publicació de la resolució d'incoació en el BOE del dia 3 de gener de 1978: "...sabemos que se ha complicado la cuestión con la intervención del Ministerio de Cultura a través de

del Teatro Romano de Tarragona. El inicio del mencionado expediente se halla en contradicción con el permiso de edificación en el mismo solar, concedido por los propios servicios de la Dirección General de Bellas Artes. Por ello, ha cundido la preocupación entre los vecinos cuyas viviendas en construcción se hallan paralizadas, por cuanto consideran que se perjudican sus legítimos intereses, lo cual fue reconocido en su día por el propio gobernador civil. Ante todo ello, los vecinos se han entrevistado con el director general de excavaciones (per subdirector general de Arqueología), profesor Maluquer, a quien confirmaron que en el expediente que obra en su poder, no figura la resolución dictada por Bellas Artes en 1974 en la que se anuncia la posibilidad de edificar en el solar próximo al Teatro Romano. El profesor Maluquer manifestó también que antepónía los intereses arqueológicos a los problemas sociales y humanos que pudieran suscitarse de la situación planteada. Constatando todo ello, los vecinos han remitido por segunda vez telegramas al ministro de Cultura y al director general del Patrimonio Histórico-Artístico solicitando una investigación y denunciando actuaciones incoherentes y etilistas (*sic*). Asimismo, han acordado llevar a término una campaña de sensibilización de la opinión pública, la cual se inició ayer sábado con un acto de confraternización ciudadana en el mismo solar y al qual invitaron a las autoridades tarragonenses..."

7. BOE núm. 2 de 3 de gener de 1978: 96.

8. Per part de la RSAT, aquesta era la segona vegada que instava la declaració: l'any 1973, per tant, just a l'inici del procés, havia presentat davant la Comisión Provincial de Bellas Artes la sol·licitud de declaració de Zona Arqueològica del teatre romà i el seu entorn.

su Dirección General del Patrimonio... Ahora es la Dirección General del Patrimonio Artístico quien tiene la palabra. Pero sea como sea la incoación de este expediente ha sido un poco, una jugada inesperada cuyas consecuencias son, de momento, imprevisibles".⁹

Maluquer va saber jugar les seves cartes, aprofitant el seu prestigi com a catedràtic a la Universitat de Barcelona, el seu reconegut imaginatiu pas pel degat de la Facultat de Filosofia i Lletres, la favorable circumstància efervescent d'aleshores i, també, posant en joc la total implicació que va aconseguir dels seus col·legues al Departament de Prehistòria i Història Antiga: pocs mesos abans del seu nomenament com a subdirector general d'Arqueologia, Maluquer havia "desembarcat" a Tarragona amb Pere de Palol, per participar en una taula rodona¹⁰ tinguda el dia 10 de juny de 1977 en l'Aula Magna de la —aleshores— Delegació Universitària de Tarragona en què ambdós van expressar, amb total vehemència, la postura de, diguem-ne, l'arqueologia catalana respecte a la manca de sensibilitat dels organismes oficials devers el teatre romà però, en general, l'arqueologia tarragonense.¹¹ En opinió de Maluquer, aquesta era la qüestió de fons, el problema que calia reconduir.¹²

9. Antonio TORREBADELLA, "El teatro romano será declarado monumento histórico-artístico". *Hoja del Lunes*, 9 de enero de 1978.

10. Van participar també en aquesta taula rodona, a més del moderador Dr. Joan Cabestany que representava la Delegació Universitària de Tarragona, Rafael Gabriel —president de la Reial Societat Arqueològica Tarragonense—, Antoni Pujol —en representació de l'Arxiu Històric del COAC— i Joan Domènech —president del Col·legi Oficial de Metges de Tarragona.

11. Una distància que va descriure amb tota claretat *Massada*, pseudònim de l'autor de la crònica de la taula rodona publicada a la pàg. 14 de l'edició del diari *Avui* del dia 11 de juny de 1977: "Mentre la Reial Societat Arqueològica tarragonina, l'Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes de Tarragona, l'Associació de Veïns Tarragona Nova i la intercol·legial Professional de la ciutat han mostrat la seva més enèrgica denúncia i repulsa, en un intent d'aturar l'obra, els estaments oficials, Museu Provincial i ajuntament, resten callats, deixant fer amb tota tranquil·litat a la immobiliària i fent-se el sord a aquells clams populars representats per les entitats ciutadanes (...) Davant, doncs, del menyspreu que l'ajuntament i el Museu Arqueològic Provincial han demostrat davant aquestes restes romanes..."

12. Respecte a la posició de Maluquer en aquesta etapa prèvia al seu nomenament com a subdirector general d'Arqueologia, són prou eloquents dos dels paràgrafs de la crònica de la taula rodona que M. Teresa Vázquez-Prada va signar en l'edició del 13 de juny de la *Hoja del Lunes*: "El doctor Maluquer propuso la declaración de monumento histórico-artístico para toda la Tarragona romana, a fin de que no vuelvan a ocurrir desaguisados como el presente. De este modo, otros problemas, como el del Circo, las casas romanas de la Rambla y numerosos restos podrían salvarse, como patrimonio que son del pueblo de Tarragona y signo de su grandeza pasada y futura (...) En opinión del doctor Maluquer, presidente del Instituto de Arqueología de la Universidad de Barcelona, y miembro del Consejo Nacional de Cultura y Bellas Artes, el patrimonio artístico de Tarragona es del pueblo y, en estos momentos de cambio político no se puede consentir que una vez más se especule con lo que es propiedad de todos." Tant des del mateix Consejo Nacional de Cultura y Bellas Artes com des d'espais d'expressió i debat aliens al Ministerio, com ara aquesta taula rodona, Maluquer s'havia posicionat amb tota claredat i, per tant, un i altres coneixien perfectament les derivacions respecte a aquesta qüestió, la del teatre romà, del nomenament de Maluquer com a subdirector general d'Arqueologia i el seu distanciament respecte el dictamen de la Comisión Provincial

Poc després d'aquella taula rodona, en la qual només van prendre part representants del moviment contrari als plantejaments assumits per la Comisión Provincial de Bellas Artes, la premsa escrita tarragonina —per tant, el *Diario Español*— va publicar pràcticament un darrere l'altre articles directament o indirectament relacionats amb el tema objecte de polèmica signats pel director del Museo Arqueológico Provincial i delegat provincial de Bellas Artes, Pedro M. Berges, i per José Sánchez Real.¹³ Vist en perspectiva, confirmen la percepció que s'estava treballant sense cap mena de connexió entre el màxim representant del Ministeri en matèria d'arqueologia, Joan Maluquer de Motes, i el més qualificat representant en els òrgans provincials del mateix Ministeri a Tarragona, Pedro M. Berges.¹⁴ Un distanciament amb extensions, també, en l'àmbit local: el maig de 1973, Berges havia estat nomenat vocal del Patronato Municipal de Bellas Artes.

Evidentment, el temps jugava a favor de la postura de Maluquer però, per altra banda, tot anava en contra dels seus interessos —si és que n'hi havia— personals: l'afer del teatre romà el va obligar a tensar molt i molt la corda en un moment en què els òrgans de l'Administració ho volien tot menys això. I en un moment en què no era gens fàcil, en l'espai més personal, optar per enfocar-se a les forces encara vives de l'antic règim i, encara menys, fent-ho des de la mateixa Administració.¹⁵ Maluquer va

de Bellas Artes que havia generat el problema que li tocaria arbitrar a ell. També ho són, d'eloquents, les frases que atribueix a Maluquer el *Diario Español*, el dia 11 (p. 4) respecte a una de les seves intervencions en la taula rodona: "Aquí lo tenemos [el teatre] y lo debemos de conservar, de una forma bien hecha, indemnizando a quien sea. Pero también debemos apoyar políticamente esta salvación y a los responsables de su destrucción, llevada a cabo hasta ahora, hay que pasárselas una factura bien fuerte. Hay que exigir responsabilidades, porque estas personas estaban avisadas (...) El señor Maluquer reafirmó que en Madrid no habían dado, pero dijo que aquí no se había exigido y gritado lo suficiente. En cuanto a los medios económicos muchos, muchos de los aquí destinados se habían dirigido a otros lugares, como a Itálica o Segóbriga (...) Sugirió el profesor Maluquer que se remitiese un dossier directamente a las Academias, y que se enviaran también telegramas, como medida para lograr la detención de las obras."

13. Manuel BERGES, "Monumentos romanos para espectáculos", *Diario Español* 14 d'agost 1977: 6; Manuel BERGES, "El circo romano", *Diario Español* 16 d'agost 1977: 5; Manuel BERGES, "El anfiteatro", *Diario Español* 17 d'agost 1977; José SÁNCHEZ REAL, "Características técnicas del teatro romano", *Diario Español* 18 d'agost 1977; Manuel BERGES, "Características del teatro romano", *Diario Español* 19 d'agost 1977: 6; José SÁNCHEZ REAL, "Noticias y destrucciones del teatro romano", *Diario Español* 20 d'agost 1977; Manuel BERGES, "El teatro romano de Tarragona", *Diario Español* 21 d'agost 1977.

14. En vista de la desautorització que per als postulats de la Comisión Provincial del Patrimonio Histórico Artístico significava la postura de Maluquer, el seu president va adreçar als mitjans una extensa nota ("Todo sobre el Teatro Romano de Tarragona"), publicada a doble pàgina pel *Diario Español* en l'edició del dia 22 de juny de 1977. El comunicat de la Comisión presentava una relació cronològica dels fets i de les decisions preses respecte al teatre, alhora que justificava davant l'opinió pública la posició adoptada per la Comisión en aquesta qüestió.

15. És, en aquest sentit, prou significatiu un dels paràgrafs de la crònica suara esmentada d'una de les visites de les autoritats al solar del teatre romà, entre elles Maluquer, i de la posterior reunió a la seu del Govern Civil publicada al diari

haver de suportar la torna en pròpia pell, en forma d'exabruptes expressats en els mitjans de comunicació (clarament "descollats" en aquella etapa però, en tot cas, controlats pels poders de sempre) i en forma d'amenaçadores pintades en el mateix solar del teatre romà i fins i tot al davant del seu domicili particular, a Barcelona.

Resolta la incoació, Maluquer va esmerçar en els mesos posteriors, abans del seu cessament —que havia d'arribar a finals d'any—, reiterats esforços per col·laborar amb les autoritats locals a reduir la tensió i a la cerca de mesures compensatòries per als promotores i propietaris dels solars afectats per la incoació¹⁶ i per afermar mediàticament els arguments i les raons que l'havien empès a prendre la posició que va prendre respecte del teatre romà de Tarragona: l'abril de 1978 publicava un primer article, "El Teatro Romano de Tarragona, salvado de la piqueta", en un mitjà tan influent en l'època com era el mensual *Historia* 16;¹⁷ curiosament i probablement no per casualitat, Maluquer signava com a catedràtic de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de Barcelona. Un segon article, "Arqueología, Cultura y Tarraco", el signava en el primer número de la revista *Cuaderno de Cultura*, el juny de 1978, editada pel Ministerio de Cultura.¹⁸ Aquest article va ser reproduït íntegrament en el *Diario Español* de Tarragona, en la seva edició del diumenge 2 de juliol de 1978.

Mentrestant la maquinària de l'Estat anava desplegant les mesures derivades de la incoació de l'expedient de declaració de monument historicoartístic i, en el *Boletín Oficial del Estado* de 21 de juliol de 1978, es publicava el Decret 1732/1978, de 12 de maig, declarant d'utilitat pública, a efectes d'expropiació forçosa, "las obras de revalorización del yacimiento arqueológico Teatro Romano de Tarragona".¹⁹

Les tensions generades pel debat entorn del teatre romà de Tarragona, van erosionar la capacitat de resistència i la voluntat de permanència de Maluquer en el càrrec, del qual va cessar per l'Ordre de 22 de desembre de 1978 publicada en el *Boletín Oficial del Estado* el dia 11 de gener de 1979. Sembla que fou

Tele-expres el dia 1 de març de 1978, p. 10: "Pero los mismos cargos oficiales se lanzaban chinas. El señor Robert Graupera [el Gobernador Civil] reconoció en esta reunión, que la dirección general andaba en la cuerda floja ante los contradictorios dictámenes emitidos en su día y que el ayuntamiento, que digamos, tampoco tiene muy tensa la cuerda en todo este asunto."

16. Vegeu, per exemple, *Diario Español*, 22 de febrer de 1978, p. 6: "... A este respecto, el Gobernador Civil recibió anoche a un grupo de propietarios, y también a los medios informativos, indicando que hay dos partes implicadas, aparte de la propia Comunidad de propietarios: la Dirección General, que pretende la conservación del monumento, y el Ayuntamiento, que concedió las licencias de edificación. Se hacía preciso reunir a las partes interesadas, y el pasado día 3 [de febrer de 1978] se celebró una reunión, en la que el señor Maluquer representó a la Dirección General, y los señores Badía y Magarolas al Ayuntamiento. Allí se marcó una línea a seguir..."

17. *Historia* 16, año III, 24, abril 1978: 124-126.

18. *Cuaderno de Cultura*, 1, abril 1978: 35-36.

19. No va ser, però, fins al 26 de març de 1979, 3 mesos després del cessament de Maluquer, que es va sotmetre a informació pública l'esmentat Decret (*Boletín Oficial de la Provincia de Tarragona*, núm. 70 de 20 de març de 1979).

Figura 2. Maluquer, encara subdirector general d'Arqueologia, acompañant el ministre de Cultura Pío Cabanillas i les autoritats de la RFA en l'acte de retorn a l'Estat espanyol del conjunt de Centcelles (Constantí, Tarragonès), el dia 18 de setembre de 1978.

després d'haver presentat ell la dimissió irrevocable.²⁰ Per substituir-lo, va ser nomenat Luis Caballero Zoreda, el qual, ja en les primeres setmanes del seu mandat, en una data indeterminada però immediatament anterior al 20 de febrer, va visitar el teatre romà.²¹ Poc després, concretament el dia 8 de març,²² va tornar a desplaçar-se a Tarragona per participar personalment, en aquesta segona visita, en les negociacions derivades de la nova situació legal dels solars del teatre romà, adoptant una postura idèntica a la que havia defensat Maluquer.

El posicionament de Maluquer respecte a la qüestió del teatre romà de Tarragona segueix tenint, per a mi si més no, punts foscós, difícilment objectivables

20. Abans, però, a principis del mes de maig de 1978, s'havia produït el "sacrifici" de Pedro Manuel Berges, amb el seu cessament en la direcció del Museo Arqueológico Provincial de Tarragona i el seu trasllat, també com a director, al Museo Provincial de Murcia.

21. Vegeu notícia de Xavier Icart a *El Periódico*, 20 de febrer de 1979, "El Periódico ha podido saber que el subdirector Luís Caballero ha visitado últimamente los restos arqueológicos del teatro romano y, según se ha podido saber, está decidido a proteger definitivamente estos restos. Precisamente la indecisión de la Dirección General de Bellas Artes ante este problema ha sido uno de los motivos que obligaron al señor Maluquer a presentar su dimisión irrevocable en el cargo..."

22. *Diario Español*, 9 de març de 1979.

pel fet que no hi ha documentació de primera mà, ni un record clar per part dels qui, amb Maluquer, van ser-ne protagonistes. Fa, però, la sensació que va ser un tema que el va marcar força. Potser, fins i tot, fastiguejar. Ho dic, insisteixo, des de, essencialment, la intuïció i des de dades que podrien molt bé ser mal interpretades. El Dr. Maluquer va ser el president del tribunal de les oposicions que van comportar el meu ingrés en el Cuerpo Facultativo de Conservadores de Museos, l'octubre de 1978, que es van fer al Museo Arqueológico Nacional de Madrid, i que van determinar el meu primer destí, al Museo Provincial de Cáceres, plaça que vaig passar a ocupar el març de 1979, poc abans doncs de la segona campanya de Maluquer al santuari-palau de Cancho Roano, a Zalamea de La Serena (Badajoz), el maig de 1979. Vaig anar-hi amb la idea de compartir un dia amb ell, la seva senyora i l'equip que l'acompanyava en l'excavació d'aquell magnífic conjunt. Maluquer em va convidar a compartir un àpat al Parador Nacional de Mérida, on estava allotjat durant la campanya. Va ser en aquell àpat on el Dr. Maluquer em va dir que considerava que la meva etapa a Cáceres havia de ser curta, molt curta. Que opinava que jo havia de concursar per accedir a la plaça de la direcció del Museu de Tarragona que havia quedat vacant pel trasllat de P. M. Berges Soriano. Els seus arguments: el museu de Tarragona seria traspassat a la Generalitat de Catalunya i a Tarragona, en aquestes perspectives convindria tenir-hi algú que facilités l'encaix i la vertebració amb la nova administració gestora del museu. En va expressar altres, d'arguments, que per poc transcendentals no vénen al cas. I va acabar amb un consell: "Quan arribi al Museu de Tarragona procuri no deixar-se portar per la temptació de constituir una associació d'amics del museu o quelcom semblant a això. Faci el que hagi de fer sense complicar-se la vida més del compte donant entrada a gent que, segur, li complicaria. Pensi que sé molt bé per què li dic i li recomano tot això." Quines eren les raons que van portar Maluquer a expressar-se així poc després de cessar (el 22 de desembre de 1978) del càrrec de subdirector general d'Arqueologia? El seu darrer acte oficial a les comarques tarragonines havia estat la recepció, per part de l'Estat espanyol, del monument de Centcelles (Constantí) de mans del govern de la República Federal Alemanya, el 18 de setembre de 1978. Maluquer va acompanyar en l'acte de retorn el titular de Cultura Pío Cabanillas. El govern alemany va estar representat per l'ambaixador a Madrid. Va ser un acte absolutament protocol·lari, programat i exempt de qualsevol tensió. El conflicte havia vingut, sens dubte, de l'afer del teatre romà. I no només per l'enfrontament que va haver de suportar dels representants de les institucions de l'època (Govern Civil, Ajuntament, Comisión del Patrimonio...) o de la propietat i dels promotores de l'obra, sinó, crec, també dels mateixos teòrics aliats en la defensa del conjunt arqueològic en litigi. Probablement Maluquer en aquest assumpte es degué sentir igual que —com explica el seu fill, Jordi Maluquer, en aquest mateix volum— es va sentir en els fets de maig del 1937, al Parc de la Ciutadella de Barcelona: trobar-se enemig d'un foc creuat del qual era, objectivament, difícil

sortir-ne sense prendre mal. I suposo que es va trobar enxampat i va tenir poc suport, en les delicades i difícils negociacions, dels que des dels diferents sectors i grups emergents de la societat civil de la Tarragona de l'època se sentien legitimats per exigir i, segurament, poc obligats a transigir en termes de negociació oberta atenent a unes circumstàncies tan complexes com enverinades.²³

Crec oportú recalcar quelcom que considero important: Maluquer i els aleshores seus col·legues al capdavant del Departament de Prehistòria i Història Antiga de la Universitat de Barcelona, van posicionar-se respecte a una qüestió concreta, la del teatre romà. Però, i molt especialment Maluquer, van saber expressar i reivindicar la necessitat de capgirar els

mecanismes i la sensibilitat devers el conjunt arqueològic de Tàrraco i de cercar les fórmules que, des d'una mirada positiva, facilitessin el seu encaix en el planejament urbanístic i patrimonial de Tarragona. Una voluntat que, malgrat totes les dificultats i els entrebancs per al seu desplegament, va incorporar-se —a partir de la presa de possessió, el 19 d'abril— en l'agenda del nou Consistori sorgit de les primeres eleccions municipals democràtiques, tingudes a principis de 1979.

Francesc Tarrats i Bou
Museu Nacional Arqueològic de Tarragona
ftarrats@gencat.cat

23. De la complexitat de la situació, n'és una bona mostra la nòmina de signants d'una instància adreçada en data 31 de maig de 1977 a l'alcalde de Tarragona reclamant solucions al tema del teatre romà de la ciutat i posant a disposició de l'Ajuntament la col·laboració de tots plegats: col·legis professionals, entitats i associacions tarragonenses amb delegacions a Tarragona (el Club Gimnàstic, el Congrés de Cultura Catalana, Òmnium Cultural, Col·legi Pax, fins a les, per exemple, llibreries "històriques" en aquells moments existents), així com una curiosa munió de partits polítics i centrals sindicals, aparentment —si més no des de l'actual perspectiva— incompatibles respecte als objectius reivindicats en el document: Unión del Centro Democrático, Lliga Comunista Revolucionària, F. E. de las Jons (Auténtica), Moviment d'Unificació Marxista dels PP.CC., Partit Socialista d'Alliberament Nacional dels PP.CC., Unió Democràtica de Catalunya, Organització d'Esquerra Comunista, Lliga Comunista, Confederació Nacional del Treball, Esquerra de Catalunya (Front Electoral Democràtic), Sindicato de Trabajadores de la Administración de Cataluña, Front per la Unitat de Treballadors, Partit Socialista de Catalunya, Partit del Treball d'Espanya, Unión Sindical Obrera, Partit Carlí de Catalunya, Partit Socialista Unificat de Catalunya, Convergència Democràtica de Catalunya, Comisiones Obreras.

La aportación de Joan Maluquer de Motes al conocimiento de la presencia griega en la Península Ibérica

No cabe duda de que una tarea importante a la que, siquiera ocasionalmente, debemos enfrentarnos los historiadores, tiene que ver con el análisis y consideración de lo que han sido los antecedentes de nuestra propia disciplina. Hace poco tuve la oportunidad de reflexionar sobre la visión del profesor García y Bellido sobre la presencia griega en España (Domínguez 2010: 481-510) y en esta ocasión, atiendo a la amable invitación de los responsables de la *Revista d'Arqueologia de Ponent* que dedican el presente número a recordar y glosar la obra del profesor Joan Maluquer de Motes i Nicolau sobre un tema semejante. He de adelantar que para quienes de una u otra forma nos hemos dedicado al estudio de la presencia griega en la Península Ibérica desde hace tiempo, la figura y los trabajos del profesor Maluquer han sido siempre de obligada referencia porque, entre sus múltiples intereses siempre tuvo muy presentes algunos temas referidos a este asunto. Yo, a diferencia de muchos de los colegas que contribuyen a este *Dossier*, no tuve un trato continuo y asiduo con el profesor Maluquer pero sí recuerdo que, con relativa frecuencia, en los primeros ochenta del siglo xx, cuando se encontraba en Madrid, visitaba al profesor Blázquez en el Instituto Español de Arqueología “Rodrigo Caro”. Era frecuente que, aprovechando tales visitas, se nos invitase a los entonces jóvenes

doctorandos a unirnos a los dos maestros en torno a unos cafés durante los cuales ambos repasaban la situación de la arqueología española y recordaban sus múltiples vivencias. Recuerdo haberle oído al profesor Maluquer hablar allí, en un ambiente distendido, de El Carambolo, del mundo tartésico, o de sus años en Salamanca así como de otros múltiples temas. Al saber de mi interés por el mundo de la colonización griega, sobre el que me hallaba realizando mi tesis doctoral, el profesor Maluquer desplegaba con gran vehemencia todos sus argumentos sobre la temprana presencia rodia en la Península en la esperanza de que las excavaciones que entonces se llevaban a cabo en Rosas aportasen por fin las pruebas definitivas de la misma; del mismo modo, años después, y una vez que inició sus excavaciones en Cancho Roano, donde desde muy pronto el número de cerámicas griegas resultaba sorprendente, también asistimos al inicio de lo que sería otra de sus aportaciones acerca de las rutas transversales de comunicación y comercio entre el sudeste peninsular y el área extremeña. Sirvan estos pequeños recuerdos como introducción al tema que me propongo desarrollar al glosar las aportaciones del profesor Maluquer al conocimiento de la presencia griega en Iberia.

Habría que empezar recordando que, cuando consideramos las obras de autores que han escrito hace ya

tiempo no es lícito juzgarlas a la luz de lo que en el momento presente se conoce puesto que, por fuerza, tanto los datos conocidos como las interpretaciones de los mismos han variado (Domínguez 2010: 482); es más razonable poner esos escritos en relación con lo que se conocía en la época si bien tampoco avanzaríamos si no subrayáramos aquello que en la actualidad no puede seguir manteniéndose y aquello otro en lo que la obra que estamos considerando significó un avance no solo importante en su momento sino, incluso, base del conocimiento posterior. No es, en todo caso, un equilibrio fácil aunque intentaremos, en lo posible, atenernos a los principios enunciados.

Como acabamos de apuntar, las principales preocupaciones del profesor Maluquer con respecto al mundo griego peninsular se centran en dos temas prioritarios, que por lo general aparecen en momentos diferentes de su obra y entre los que apenas establece el autor interacciones, aun cuando aludiremos a alguna de ellas. Se trata, sobre todo, del tema de los rodios y del tema de comercio por el interior peninsular. Veremos cada uno de esos aspectos por separado y daremos cuenta de algún otro tema abordado, centrado, sobre todo, en Ullastret.

Un simple vistazo a la completa bibliografía del profesor Maluquer que se recopiló en el número de la revista *Pyrenae* del año 2000 muestra que su primer trabajo referido al tema de los rodios en la Península Ibérica se data en 1963 (me referiré a lo largo de este trabajo a la fecha de publicación de los diferentes estudios que no siempre coincide con la fecha de su entrega a la imprenta). Se trata de un breve artículo en la revista *Zephyrus* en el que da cuenta del inicio de las excavaciones en la ciudadela de Rosas a cargo de Riuró y Oliva, señalando los primeros hallazgos de cerámicas griegas así como de una calle y augurando la aparición de estratigraffías amplias que remonten incluso al siglo VI a.C. (Maluquer de Motes 1963: 99-100). La importancia del inicio de estas excavaciones fue grande, tanto por lo que supone el descubrimiento de un nuevo yacimiento arqueológico como por el hecho de que la existencia de fuentes literarias podría permitir contrastar con la materialidad de los restos las informaciones de aquéllas, algo de gran interés en aquellos momentos en los que se buscaba elaborar un panorama coherente en el que los diversos tipos de fuentes pudieran coincidir. Del mismo modo, resultaba sorprendente cómo de los dos enclaves griegos tan próximos, Emporion y Rhode, el primero hubiese sido objeto de excavaciones sistemáticas desde 1908 y el segundo no hubiese sido aún localizado con certeza y, mucho menos, excavado.

El inicio de las excavaciones propició la aparición de diversos trabajos y estudios y, sobre todo, la publicación en 1965 de un volumen monográfico de la entonces llamada *Revista de Gerona* dedicado al tema. En él escribían los más notables arqueólogos catalanes con interés en el tema desgranando las diversas posibilidades que el nuevo yacimiento planteaba. Así, Pericot (1965: 12) subrayaba cómo “no ha habido arqueólogo catalán que no haya tenido la tentación de probar fortuna en el solar de la vieja ciudad”, al tiempo que presentaba un rápido panorama de las investigaciones previas y apuntaba

cómo su origen pudiera deberse “a la protección que a las naves podía ofrecerles su abrigada bahía”, idea que sería retomada y desarrollada tiempo después por otros investigadores (Ruiz de Arbulo 1984: 115-140). Introducía también Pericot una idea a la que se iba a aferrar también Maluquer en el sentido de que la temprana fundación de la ciudad, que aquél situaba ya a mediados del siglo IX a.C., podría venir reforzada por “los hallazgos de cerámica rodia arcaica realizados hace pocos años en Saint Blaise, en la Provenza” (Pericot 1965: 15) y acababa su artículo reconstruyendo una historia de rivalidades entre las dos ciudades griegas vecinas en la que un fenómeno relativamente frecuente en numismática, como es la sobreacuñación de monedas, era interpretado desde esta perspectiva de enfrentamientos (Pericot 1965: 16).

También Tarradell intervenía en este número de la revista presentando un panorama general de la presencia griega en la península, en el que la ausencia de datos materiales se suplía con una interpretación en exceso generosa de las tradiciones literarias; también este auge helenizante le llevaba a considerar a Ullastret como una fundación griega y a augurar que las nuevas excavaciones aportarían datos sobre esa presencia rodia que las excavaciones de Saint Blaise estarían demostrando que tenían base real (Tarradell 1965: 37).

El mencionado volumen monográfico contenía otros trabajos referidos a las restantes épocas atestiguadas en Rosas que no nos detendrán aquí, así como un trabajo de Riuró (1965: 47-57) centrado en los conflictos legales que surgieron con el inicio de las excavaciones y otro de Oliva (1965: 67-78) en el que pasaba revista a las distintas excavaciones poco o nada sistemáticas que habían tenido lugar en la ciudadela de Rosas antes de las que él emprendió en 1963 y 1964 y a las que pronto se sumó el profesor Maluquer y el Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Barcelona. Señalaba Oliva que ya en algunos puntos en los que se había profundizado más se habían hallado “buenos materiales” fechados hacia mediados del siglo VI a.C. (Oliva 1965: 77), aun cuando no daba cuenta de los mismos y, a la luz de lo actualmente conocido, no parece que hayan existido. Este artículo fue precedido por el que unos años antes habían publicado Riuró y Cufí (1961-1962: 203-244) sobre las excavaciones de este último en la ciudadela en 1938.

La aportación de Maluquer al *dossier* de la *Revista de Gerona*, de la que publicó también una versión en catalán (Maluquer de Motes 1965a: 143-151), es el primero de una serie de trabajos en los que el autor fue desarrollando sus ideas sobre la presencia rodia en la península (Maluquer de Motes 1965b: 17-22). Aunque con el tiempo iría matizando alguna de sus afirmaciones, en este artículo de 1965 sienta las bases de lo que sería su postura sobre el tema. Siguiendo literalmente los textos de Estrabón (III, 4, 8; XIV, 2, 10) y del Pseudo Escimno (204-207) asegura que Rhode fue “la más antigua de todas las ciudades que fundaron los griegos en el Mediterráneo central y occidental si exceptuamos la ciudad de Cumas” y la primera de las ciudades fundadas por los dorios (Maluquer de Motes 1965: 18), en una cronología

que sitúa, “sin dificultad” a comienzos del siglo VIII a.C. Consciente, sin embargo, de la ausencia de datos tangibles, sugiere que la ciudad debió de vivir bastante aislada del resto de los griegos, aunque manteniendo plena conciencia de su origen rodio, hasta la llegada de los foceos que se habrían sorprendido al encontrar en el golfo de Rosas a gentes que hablaban su misma lengua. Reconstruye, sin excesivos datos, lo que pudo ser el desarrollo de las dos ciudades, Emporion y Rhode, y sugiere que el incremento de la riqueza en la primera les generaría un sentido de superioridad que haría que, incluso, las gentes de Rhode fuesen consideradas tan forasteras como cualquier otro pueblo, lo que contribuiría a que sus habitantes reavivasesen su conciencia doria. Sin dar ningún tipo de datos que, obviamente, no existen, llega a sugerir que Rhode pudo haber intentado formar parte de la *symmachia* rodia afirmando, incluso, que inicia su acuñación de moneda de plata antes que la propia Emporion, algo que hoy día sabemos que no puede sostenerse (Campo 1998: 19-49; García-Bellido y Blázquez 2002: 127-141, 318-319). El único dato arqueológico contrastado al que alude en su trabajo es el referido al urbanismo hipodámico que él asigna al siglo III y que corresponde a lo hallado en las excavaciones de los años anteriores con cuyo motivo se publicó el *dossier*.

En esos primeros momentos de excavaciones y aunque no habían aparecido niveles antiguos que, de hecho, no se hallarían, el optimismo era grande. No solo se había localizado, por fin, la ciudad griega sino que eso abría grandes posibilidades para confirmar la antigüedad que le atribuían autores como Estrabón; ese prurito por encontrar la ciudad griega más antigua de Occidente le lleva a Maluquer a considerarla anterior incluso a Cumas aun cuando otros autores, como Pericot, no desdeñan una fundación a mediados del siglo IX a.C. La vieja rivalidad con Ampurias (que parece proyectada del presente al pasado, o viceversa) le lleva a Maluquer a presentar a los foceos sorprendidos de que allí haya ya griegos, mientras que los rodios muestran su alegría, pronto traicionada por la soberbia emporitana lograda tras su enriquecimiento; por ende, la moneda rodia, considerada anterior a la emporitana, acabará desapareciendo bajo la presión de las acuñaciones de la ciudad focea. Incluso, y aun cuando en el momento de escribir el artículo no parece haberse excavado más que 1.000 m², puede Maluquer asegurar que ese reticulado urbano “asombra por su ambición urbana no igualada en ninguna otra ciudad del Occidente”.

Las expectativas eran grandes pero ese optimismo inicial, en el que el listón se había colocado tan alto, no podía sino provocar, a medio plazo, decepciones. Que esta búsqueda de los rodios no era un caso aislado lo muestra el énfasis que se hace en los hallazgos de Saint Blaise realizados durante las excavaciones de Henri Rolland, el cual sostenía que entre los objetos más antiguos hallados en dicho yacimiento había, junto con vasos de *bucchero* etrusco, escifos que él consideraba de origen rodio (Rolland 1951; Rolland 1956). Estas tesis fueron difundidas por Benoît en un trabajo que, debido a su fecha de aparición (Benoît 1965), ejerció un fuerte impacto sobre las posturas de

autores como Maluquer. Ulteriormente, esos artículos de origen griego fueron objeto de estudio pormenorizado por Bouloumié (1992) si bien ha sido después cuando diversos análisis realizados en las zonas de producción han desmontado la idea de que esos vasos (sobre todo *bird-bowls* y producciones afines) sean, como se había venido pensando, de origen rodio apuntándose hoy día más bien a talleres de la Jonia del Norte (Py 1993: 435-444; Cook y Dupont 1998: 26-28). Se trata de vasos que pueden datarse a lo largo del siglo VII a.C., en especial en su segunda mitad, que se unen a toda una serie de producciones griegas y de otros orígenes presentes en el sur de la Galia que pueden haber llegado allí de la mano de múltiples agentes como han puesto de relieve hace poco García y Sourisseau (2010: 237-245); no hay nada específicamente rodio en esos objetos, ni de forma directa ni a través de la colonia rodio-cretense de Gela, surgida en Sicilia entre fines del siglo VIII e inicios del siglo VII a.C. (Raccuia 2000). Incluso quienes defienden una fase “precolonial” rodia en Gela a partir de los testimonios estrabonianos que, como reconocen, no cuentan con apoyo arqueológico, no se atreven a llevar la misma a las fechas que sugiere el historiador de Amasia, esto es, antes de la instauración de los Juegos Olímpicos (776 a.C.) (Anello 1999: 385-408; Sammartano 1999: 471-499).

Ese panorama detectado en el sur de la Galia y que tuvo un gran eco en los años sesenta del siglo XX, coincidiendo con el inicio de las excavaciones en Rosas, se ha ido matizando con el tiempo. Los hallazgos en Huelva, antiguos y modernos, y en otras áreas de la península, que presentan importaciones griegas semejantes a las que ya eran conocidas en el sur de Francia (Domínguez y Sánchez 2001: 1-91), muestran la acción de diversos agentes comercializadores, entre los que destacan, con preferencia a los rodios, los eubeos en momentos más antiguos y otros griegos del este en momentos posteriores, preludiando lo que será la presencia focea. Del mismo modo, las excavaciones en la *palaiapolis* ampuritana han puesto de manifiesto cómo, antes de la consolidación del establecimiento griego, que se sitúa en torno al 580 a.C., esa área está integrada dentro de esas redes de intercambio que también se atestiguan en el sur de Francia (fase IIb, ca. 625-580 a.C.) (Castanyer *et al.* 1999: 103-215). Por el momento, esa fase no ha sido identificada en Rosas y aunque ello no quiere decir que no haya existido, aquí el *argumentum ex silentio* ha sido interpretado, a lo largo del tiempo, en sentido si no positivo, sí al menos posiblista.

Pero volvamos de nuevo al análisis de la obra del profesor Maluquer. En 1966 publica un nuevo trabajo (Maluquer de Motes 1966a) que marca el inicio de una tendencia que proseguirá en los años sucesivos consistente en ir acumulando argumentos para justificar una presencia griega tan temprana en el Occidente mediterráneo, que trata de paliar la obstinada ausencia de testimonios arqueológicos. Así, aduce la escasez de metal circulante en el Mediterráneo oriental porque los asirios acapararían todo el que transportaban los fenicios, unida también a la fuerte demanda etrusca, que limitaría la disponibilidad de metales en Oriente, empleado por las colonias griegas suritálicas, a las

que se les atribuye una “intensa actividad industrial” para satisfacer esa demanda. Ante este panorama, habría surgido Rhode; la ausencia de datos directos en ella le lleva a recurrir a los materiales “rodios” del sur de Francia, empleando, como apuntábamos antes, los estudios de Benoît como publicación de referencia. Visualiza Maluquer una actividad griega como recuperadores de objetos de bronce y una dependencia económica por parte de los indígenas, que “se transforman en clientes de los griegos”, avanzándose con rapidez hacia la helenización. A esos primeros rodios se les sumarán a fines del siglo VII los samios, que descubrirán la ruta de Tarteso, y los foceos, que fundarán Mainake a inicios del siglo VI, y toda una serie de factorías cuyos nombres conservan fuentes posteriores. En este contexto, Masalia queda desplazada y pasa de ser considerada el inicio de la influencia griega a ser vista como el punto de llegada de movimientos que ya tenían gran antigüedad. El artículo va más allá del tema rodio y aborda otros asuntos como es el surgimiento de Emporion y su irradiación; destaca la importancia que le asigna a Ullastret, a la que considera, frente a lo que por esos momentos pensaba Tarradell, un poblado indígena, situado en el Puig de Sant Andreu, si bien sugiere que en la Illa d'en Reixach pudo haber existido desde comienzos del siglo VI una factoría griega. También su visión en exceso optimista le lleva a pensar que el proceso de expansión cultural de Emporion es semejante al que tiene lugar en otras áreas de colonización griega como Sicilia y la Magna Grecia y que “el proceso de helenización es tan completo, a juzgar por los restos materiales, que difícilmente pueden observarse diferencias entre Ullastret u otra ciudad griega occidental”. Esta acción civilizadora griega explicaría el gran auge de Emporion y Rhode en siglos posteriores.

Este interés por Ullastret tiene que ver, naturalmente, con el inicio de las investigaciones del profesor Maluquer en ese yacimiento (Maluquer de Motes 1971; Gracia 2000: 55; Martín 2000: 197-199), tema del que aquí no nos ocuparemos en exceso aunque sí mencionaremos el interés que mostró desde siempre por su extraordinaria muralla, sin precedentes en el mundo ibérico pero sí en el griego y, sobre todo, por la gran abundancia de cerámica griega del yacimiento. Esta cerámica fue publicada de forma monográfica por él y por alguna de sus discípulas (Picazo 1971: 135-139; Maluquer de Motes 1974b: 411-437; Rouillard y Picazo 1976: 7-26; Picazo 1977) aunque él mismo intervino en la elaboración de uno de los pocos fascículos publicados en España dentro del gran proyecto internacional del *Corpus Vasorum Antiquorum*, dedicado a Ullastret (Maluquer de Motes et al. 1984); del mismo modo, intervino en la publicación del primer fascículo del *Corpus* dedicado a Ibiza (Fernández et al. 1987).

Tras este excuso referido a Ullastret, yacimiento cuyos datos serán utilizados con frecuencia por Maluquer para apoyar y argumentar sus teorías, volvamos al panorama que presentaba en este trabajo de 1966, que se vio apuntalado por otro artículo publicado ese mismo año (Maluquer de Motes 1966c: 185-190) en el que vuelve a insistir en la confirmación arqueológica

de esas tempranas presencias rodias. Esta confirmación procede, como en trabajos previos, de los hallazgos del sur de Francia, centrando en este momento su atención en los objetos de tipo griego de Pézenas y Grand Bassin I y II de Mailhac, cuyas cronologías, en todo caso, sitúa en torno al 600 a.C. pero en los que no hay ninguno específicamente rodio a pesar de la impresión de nuestro autor, que llega a pensar que “el estudio pormenorizado de la cerámica rodia habrá de permitir mayores precisiones”. El problema es que, como ya apuntábamos antes, esas cerámicas griegas no pueden considerarse hoy día surgidas de talleres rodios.

En ese mismo año, y en el mismo número de la revista *Pyrenae* que el anterior trabajo, publica un artículo referido a monedas de cobre de Rhode, halladas durante las excavaciones de la ciudad a las que se unen algunas ya conocidas con anterioridad y que se datan a finales del siglo III a.C. (Maluquer de Motes 1966b: 65-75). Es interesante observar cómo en este caso la valoración del dato numismático le lleva a una postura de cautela puesto que afirma: “creemos que no existe ninguna razón para suponer que se trate de monedas de la isla de Rhodas. Aunque las fuentes antiguas se refieran al origen rodio de nuestra ciudad, sin lugar a dudas, y sus propios habitantes tuvieran el máximo empeño en reconocerlo y afirmarlo al poner la rosa en el anverso de su mejor moneda, nunca existió una vinculación suficiente entre la Rhode occidental y la isla madre, que justificara la circulación de moneda de tan ínfimo valor, sólo útil para un cambio cotidiano de ámbito reducido”. En esta postura se mantuvo en trabajos posteriores, incluso cuando algunos numismáticos, a los que no menciona, insistían en el origen de estas monedas en Rodas (Maluquer de Motes 1974a: 138). Sin duda se refiere al comentario que publicó Villaronga a su primer artículo (Villaronga 1967: 7-8) ampliado después de que Maluquer publicara el suyo de 1974 (Villaronga 1973: 247-248) y en el que el numismático añade, como apoyo a su teoría del origen rodio de esas monedas, los timbres anfóricos rodios de época helenística que acababa de presentar Pericay en el Simposio de Colonizaciones del año 1971 (Pericay 1974: 242-243). En el momento presente, aunque no sin cautelas, parece poder aceptarse en este tema la interpretación de Maluquer (Campo 2000: 211-213).

Dejando de lado este aspecto numismático concreto, serán los primeros años setenta los que verán la aparición de dos trabajos en los que el profesor Maluquer va a acabar de articular sus ideas sobre las tempranas presencias rodias en la península y, al tiempo, van a ser los últimos que va a dedicar *in extenso* al tema.

Ambos debieron de ser escritos más o menos hacia el mismo momento, aunque el primero de ellos en ser publicado sería el que dedicó al homenaje a Carles Riba en el décimo aniversario de su fallecimiento (Maluquer de Motes 1973: 221-239). En él vuelve a la idea de la carencia de metales como causa última de las navegaciones rodias, desarrollando más el tema de que quizás estos griegos se viesen estimulados por los fenicios. De nuevo suple la ausencia de datos arqueológicos con la revalorización de las fuentes ya

mencionadas, si bien en esta ocasión intenta ajustar las cronologías haciendo uso de la problemática “Lista de las Talasocracias” que se encuentra en la obra de Eusebio (*cf.* Diod., VII, 11). No sabemos si en el aprovechamiento de esta fuente tuvo algo que ver la aparición, en 1971, del libro de Molly Miller, que tuvo cierto eco en la época y que analizaba en detalle esta compleja tradición recogida en múltiples fuentes que abarcan un amplio espacio de tiempo (Miller 1971) aunque es probable que haya sido la obra de García y Bellido (1948: I, 114) la empleada de modo principal. Sea como fuere, esta lista mencionaba una antiquísima talasocracia rodia que habría durado veintitrés años. Uno de los problemas, sin embargo, viene dado por el hecho de que no queda claro el punto de partida, si la caída de Troya o la entrada de los Heraclidas en el Peloponeso; según se utilice una fecha u otra, la cronología de la talasocracia rodia se situaría o bien entre 928 y 905 a.C. o entre 843 y 820 a.C. Como estas fechas debían de resultarle en exceso altas a Maluquer, establece una relación, que no explica demasiado bien, entre la lista y la fecha del faraón Bocchoris, y ello le da una datación de la talasocracia rodia entre el 796 y el 773 que le encaja bien con las fechas de Estrabón si bien este autor es bastante poco preciso puesto que sitúa las navegaciones rodias “muchos años” antes del establecimiento de los Juegos Olímpicos. Ello le lleva a reafirmar, esta vez en apariencia con más “pruebas”, la prioridad de la presencia rodia en la península anterior incluso a las primeras fundaciones griegas en Sicilia y Magna Grecia.

Frente a lo que pensaba Maluquer y otros investigadores de su generación, el uso de ese complejísimo documento parece aportar pocos datos objetivos, habida cuenta de su poco clara autoría, su mezcla en una relación de tradiciones locales diferentes, su carácter tardío y el tipo de cómputo temporal utilizado que parece haberse basado en la traslación a años de cálculos basados en la sucesión de generaciones; además, la existencia, antes de Diodoro, de diferentes tradiciones que poco tienen que ver entre sí, a la que se añaden otras tantas después de él (Mitov 2007: 45-50), debe persuadir a la mayoría de los investigadores de la imposibilidad de extraer datos mínimamente históricos de esas listas de talasocracias. El intento de Maluquer hay que considerarlo desde la perspectiva de intentar apoyar sobre tradiciones en apariencia independientes de los testimonios más directos (Pseudo-Escimno y, sobre todo, Estrabón) esta antigua presencia rodia. Sin embargo, esas tradiciones no son tan independientes como pudiera parecer puesto que pocas dudas caben de que cuando Estrabón, siguiendo con gran probabilidad a Posidonio (o a Timóstenes como sugieren otros autores), alude a la antiquísima tradición marinera rodia previa a las Olimpiadas está pensando en documentos del tipo de las listas de talasocracias en las que, además, Rodas ocupaba una posición muy antigua; la relación entre las listas de talasocracias y los cómputos olímpicos quizás se haya visto favorecida por la obra de Cástor de Rodas, un autor de inicios del siglo I a.C. que compuso al menos dos obras de contenido cronográfico,

una de ellas dedicada a los vencedores olímpicos; este autor también fue empleado por Eusebio en su Crónica (Christesen 2007: 311-322).

Con el magro apoyo que le dan Estrabón, el Pseudo-Escimno y el nuevo filón representado por la lista de talasocracias, el profesor Maluquer insiste en la antigüedad de la presencia rodia desde inicios del siglo VIII, aun cuando la combina, a pesar del siglo que las separa, con el “volum creixent de manufactures ròdies del segle VII” del sur de Francia que solo tiene sentido, en su opinión, como prueba del interés rodio por aquellas tierras puesto que, en caso contrario, solo podrían proceder del comercio fenicio “que de moment no es pot documentar en aquests indrets”. No habría que esperar muchos años para que empezase a valorarse la presencia fenicia en el noreste peninsular y sur de Francia (Arteaga *et al.* 1978: 129-135; *Id.* 1986: 303-314) a la que con el tiempo se han ido añadiendo más elementos (García y Sourisseau 2010: 237-245) aunque, como ya apuntábamos antes, ninguno indiscutiblemente rodio.

Los doscientos años que transcurren, según la reconstrucción de Maluquer, entre la llegada rodia y la de los foceos se llenan con los pocos objetos considerados rodios hallados en el sur de Francia; la ausencia de los mismos por entonces en la península será interpretada desde la perspectiva de la vocación ultrapirenaica de la ciudad rodia. Pasa, obviamente, de puntillas por la ausencia en Rosas de cualquier material comparable al encontrado en los territorios sudgálicos.

La llegada de los foceos a Masalia provocaría en su opinión el establecimiento de Emporion que actuaría como nexo entre aquella y Mainake. Este último centro aparece con cierta asiduidad en las obras del profesor Maluquer puesto que cuando él escribe apenas se dudaba de su existencia; no me extenderé aquí sobre este tema, al que el profesor Maluquer tampoco prestó excesiva atención, porque me he pronunciado al respecto no hace demasiado tiempo (Domínguez 2006: 49-78).

Los foceos aprovecharían, en su opinión, la experiencia acumulada por los rodios en parte porque la esfera comercial focea habría coincidido con la rodia; insiste, sin embargo, en que “ni Rhode ni Empòrion no s'integraren políticament a Massàlia” resolviendo el asunto considerando que la idea del “imperio de Masalia” es una creación erudita moderna, olvidando aparentemente que Estrabón (IV, 1, 5) sitúa las fundaciones masaliotas, incluyendo de modo implícito a Emporion, dentro de los objetivos de protección de la *polis*. No entro en si Estrabón tiene o no razón sino en que, al menos, dicho autor insiste en ese control masaliota que es, por lo tanto, anterior a cualquier construcción moderna.

En el resto del artículo trata de reconstruir el desarrollo de las dos ciudades así como la influencia que ejercerían sobre los indígenas, en la que Ullastret vuelve a representar un hito fundamental con su muralla de influencia griega. Aboga, por otro lado, por una expansión del vino desde las ciudades griegas, aunque la escasez de ánforas le lleva a sugerir que el transporte del mismo se realizaría en toneles o en pellejos. Del mismo modo, y frente a quien pudiese

pensar lo contrario, no considera que las rivalidades entre foceos y rodios diesen lugar a enfrentamientos entre ambas ciudades. En cuanto al territorio que controlaban, postula para Emporion el Ampurdán o, al menos, el Bajo Ampurdán, mientras que reserva para Rosas el territorio de la Cataluña francesa.

Se trata de un artículo de gran complejidad argumentativa por los múltiples puntos que aborda el autor aun cuando, en sus últimas partes, adolece de bastantes imprecisiones tanto topográficas como cronológicas que le hacen, en opinión de Tremoleda (2000: 138), incurrir en numerosas divagaciones. Contrastaría esa parte con la primera, sobre la que también comparto el juicio que emitió hace unos años el mismo Tremoleda: "Tot i que Maluquer ha quedat com el gran defensor de la colonització ròdia, considerada avui com una causa perduda, cal dir que és una part treballada amb profunditat, potser poc crítica amb les fonts, però ben argumentada" (Tremoleda 2000: 137).

El otro artículo del profesor Maluquer al que aludía fue publicado en las actas del *Simposio de Colonizaciones* que se celebró en Barcelona y Ampurias a finales de 1971 (Maluquer de Motes 1974a: 125-138). Inicia su artículo cuestionando la interpretación de un trabajo de Werner, recién aparecido cuando redactaba esta contribución (Werner 1971: 19-73), en el que el autor aseguraba que Rhode era una fundación emporitana, no masaliota, y le critica por no aceptar el testimonio de Estrabón sobre la fundación rodia de Rhode. Tras esta discusión, surgida por la aparición de ese artículo reciente, regresa al tema principal que pretende abordar en el trabajo, centrado sobre todo en la relectura de las fuentes literarias conocidas, a lo que no aporta nada novedoso más allá de la aceptación de las mismas al pie de la letra. Abunda en el tema de la bajada de las cronologías entonces admitidas lo que supone, entre otras cosas, rebajar la fecha de Cumas del *ca.* 1000 a.C. al siglo VIII, algo que le parece aceptable en ese caso pero que considera que no puede aplicarse al caso rodio aduciendo que al hallarse los rodios en relación con el área chipriota y fenicia ello justificaría una actividad marítima ininterrumpida desde época micénica lo que, en su opinión, significaría que la actividad rodia sería totalmente distinta de la de otros griegos que cristalizaría en la fundación de colonias. No encontramos en su trabajo, sin embargo, ningún argumento que justifique esa impresión de que no ha existido discontinuidad en las navegaciones rodias. Aun sin querer entrar en el cada vez más inabordable tema de las navegaciones previas a los establecimientos coloniales griegos, a las que me resisto a llamar "precolonización" (Celestino *et al.* 2008), los últimos años han visto la multiplicación de datos arqueológicos novedosos que permiten hacer nuevas observaciones aunque en sentidos diferentes a los sugeridos por el profesor Maluquer pero, en el año en el que él escribe este trabajo (1971), esos datos eran desconocidos y, por ello, su hipótesis se basa en una *petitio principis* indemostrable.

Más adelante retorna al tema de las listas de las talasocracias, cuya elaboración tardía, helenística, reconoce, y, aun cuando admite que "son fruto de preocupaciones erudititas y no pueden tomarse como

fuentes históricas firmes", sí las considera "intento de aunar la tradición viva con los modelos cronológicos disponibles". Tras hacer una revisión más completa del tema que en el artículo precedente, concluye aceptando su utilidad para fijar la fecha de las navegaciones rodias y concluye que "la mención de los rodios como primer pueblo griego que tiene el dominio del mar casa perfectamente con las fuentes que se refieren a sus largas correrías por tierras lejanas y su llegada a nuestras costas". Aunque, como hemos dicho, algo mejor argumentado que en sus trabajos previos, el principal problema que subyace a estas aparentes coincidencias entre fuentes diversas es que, posiblemente, esta diversidad sea engañosa y que se trate de un mismo filón de tradiciones, surgidas en época helenística y relacionadas con el auge de Rodas en esos momentos que, por supuesto, necesitaba proyectarse hacia un pasado antiquísimo como suele ser frecuente en el mundo griego. Algunas de estas tradiciones han pasado a Estrabón a través de sus fuentes, otras han sido empleadas por Cástor de Rodas, fuente importante de Diodoro, etc. Por lo tanto, no se trata de una coincidencia entre fuentes diversas sino de una corriente surgida con gran probabilidad en la propia Rodas y que ha acabado siendo integrada en distintos relatos de época helenística y posteriores.

Además de los intentos de ajustar las diferentes cronologías posibles de esa presunta talasocracia rodia para que coincidan con sus argumentos, en la línea que ya había avanzado en el artículo anterior, introduce el tema de la fundación de Gela tan solo para rechazar que haya que rebajar esos viajes a la época de la fundación de esa ciudad. Como veremos más adelante, con el tiempo irá modificando esta percepción y, ante la obstinada ausencia de restos arqueológicos, acabará dándole un papel relevante a la colonia rodio-cretense de Sicilia como instrumental en la presencia de elementos e influencias rodias en la península. Esta ausencia de restos antiguos, a pesar de las varias campañas de excavación llevadas a cabo en Rosas, se intenta minimizar asegurando que aún quedan estratos fértiles por investigar y, para completar el panorama, regresa a los objetos "rodios" del sur de Francia, en la estela del ya mencionado trabajo de Benoît.

Poco a poco va introduciendo en el debate los nuevos datos numismáticos proporcionados, por ejemplo, por la revalorización de las monedas tipo Auriol sobre la que insiste que la misma "no presupone soberanía concreta ni de Massalia, ni de Emporion, ni de Rhode"; por otro lado, el hecho de que cuando Emporion inicia su acuñación de moneda con su propio nombre Rhode no lo haga lo atribuye al hecho de que los rodios "por su constante contacto con el mundo fenicio, pudieron participar del retraso y reticencia típicamente fenicia hacia la moneda acuñada". El resto del artículo lo dedica a hablar de las relaciones entre Emporion y Rhode viendo en ellas, frente a trabajos previos, indicios de tensión que llevarían a la segunda a proclamar su carácter rodio en el que, según el profesor Maluquer, parecería subyacer incluso un enfrentamiento social al sugerir que esta diferenciación "tendría un carácter de ennoblecimiento de su origen, quizás como reacción aristocrática frente

a la burguesía emporitana". Al final, el crecimiento de Emporion y su presión acabaría convirtiendo a Rhode en esa "pequeña factoría emporitana" a que aluden las fuentes.

El artículo del profesor Maluquer en el *Simposio de Colonizaciones* fue el último en el que desarrolló de forma específica el tema de los orígenes rodios de Rhode y, en relación con él, el desarrollo de la vecina ciudad de Emporion aunque ocasionalmente volvería sobre ello sin añadir demasiados elementos novedosos en alguna obra de carácter más general (por ejemplo, Maluquer de Motes 1979a: 140-167; *Id.* 1987b: 213-225). No es fácil hacer una valoración global de la aportación del profesor Maluquer en este aspecto porque, en último término, pocas de sus apreciaciones sobre la presencia rodia se han confirmado. Diversos estudios han tratado de mostrar cómo ha podido surgir esa tradición y, aunque no siempre coincidentes, están en general de acuerdo en que se trata de creaciones de época helenística que no parecen haberse basado en hechos contrastables sino en una tendencia a explicar episodios históricos determinados mediante el recurso a enaltecer los orígenes y a elevarlos a veces de forma desmesurada en el tiempo (Domínguez 1990: 13-25; Santiago 1994: 51-64; Pena 2000: 109-112). Algún intento reciente solo puede esperar a que nuevos hallazgos confirmen esas hipótesis que, por el momento, debemos considerar infundadas (Stuppia 2008: 67-81) sobre todo una vez que se han publicado las excavaciones que se han desarrollado en la ciudadela de Rosas durante largo tiempo (Puig y Martín 2006) y de cuyos avances también dio el autor alguna información (Maluquer de Motes 1982b: 331-332).

Toda la cuestión rodia resulta de una visión marcadamente positivista de las fuentes literarias que tiende a aceptar en muchas ocasiones al pie de la letra sus informaciones sin haber realizado una preceptiva crítica histórica; aunque no es siempre necesario encontrar una "confirmación" arqueológica para poder dar crédito a los datos transmitidos por los autores antiguos, cuando se trata un tema como es el establecimiento en un territorio nuevo de poblaciones exógenas la huella arqueológica parece inevitable. Sorprende, en este sentido, cómo a pesar de que el panorama arqueológico en ningún momento pudo dar por buena la tradición de las navegaciones y asentamientos rodios mucho antes del establecimiento de las Olimpiadas el profesor Maluquer siguiera defendiéndola durante tanto tiempo. En todo caso, hay que decir en su favor que, con el tiempo, fue matizando sus posturas y fue introduciendo nuevos elementos en el debate que, si bien no acaban de convencer de lo acertado de sus hipótesis, sí tuvieron en cuenta las nuevas aportaciones que por esos años se estaban realizando en otros ambientes científicos y que, por lo general, no eran tenidas demasiado en cuenta en nuestro país; en este sentido, sus últimas contribuciones detalladas a este tema, los trabajos de 1973 y 1974, muestran lo más a lo que se puede llegar ateniéndose a la literalidad de unas fuentes que son de poca utilidad si no son sometidas a un análisis riguroso centrado, sobre todo, en el contexto en el que surgen y de dónde obtienen, a su vez, sus informaciones.

A partir de 1978, el profesor Maluquer inició las excavaciones en un entorno muy diferente del que hemos estado considerando hasta ahora, en lo que se definió como palacio-santuario de Cancho Roano. Él mismo dio informaciones de cómo se inició su relación con ese yacimiento (Maluquer 1979b: 259-260) y Celestino (2000: 47-50) ha escrito de forma detallada sobre ello. No insistiré aquí en los pormenores de la excavación o en las apreciaciones del profesor Maluquer acerca de la sucesión cronológico-cultural del edificio antes, durante y después de su destrucción porque también otros autores se han referido a ello (Celestino 2000: 48; Jiménez Ávila 2012: 187-207); dedicaré mi atención a su valoración de la cerámica griega e, incluso, a algún aspecto de la arquitectura del edificio en la que el profesor Maluquer veía influencias griegas, datos que le llevaron a desarrollar una teoría de gran interés y potencialidad, como veremos más adelante.

Ya desde las primeras campañas quedó de manifiesto la gran cantidad de cerámica griega que aparecía en dicho yacimiento (miles de fragmentos que corresponderían a docenas de ejemplares), así como su relativa homogeneidad cronológica y tipológica. Se trataba, sobre todo, de *kylikes* áticos de barniz negro, los que luego serían conocidos como "copas Cástulo", copas de figuras rojas tardías y escifos con guirnaldas, emparentados con los tipos de Saint Valentin (Maluquer de Motes 1980). Ya desde los primeros informes observó Maluquer una relación directa de esos materiales con Cástulo, ya fuese por el sur o por el norte de Sierra Morena. Del mismo modo, y en relación con sus trabajos sobre el comercio rodio, aprovecha para hacer una digresión sobre el mismo, considerando que sería paralelo al fenicio y al foceo pero que, y frente a lo que había pensado tiempo atrás, ahora ya acepta que pasaba a través de Gela. También le sirve el ejemplo de esta ciudad siciliota para tratar de buscar algún tipo de relación con Cancho Roano, al que considera vinculado a algún tipo de divinidad infernal, por el hecho de que en Gela desempeñaba un papel importante el culto de Deméter y Perséfone. Sobre el significado que, en su opinión, tenía la cerámica griega, usada según creía él, en libaciones en los rituales funerarios que él suponía que tuvieron lugar tras la destrucción del edificio, no entraremos porque esta es una de las hipótesis que no se ha visto confirmada una vez finalizada la excavación completa del conjunto. Pero, antes de seguir con el análisis de Cancho Roano, hay que mencionar otro trabajo de interés.

En 1979 la Asociación Española de Amigos de la Arqueología celebró una Mesa Redonda sobre "La Baja Época de la Cultura Ibérica" en la que participó el profesor Maluquer. Allí, debido seguramente a lo reciente de sus excavaciones en Cancho Roano, no habló de este yacimiento pero sí aprovechó para dar una amplia panorámica sobre el peso del mundo griego en el arte ibérico (Maluquer de Motes 1981b: 203-216). Ya ha matizado sus ideas previas sobre la presencia rodia y piensa que antes de los foceos pueden haber llegado corrientes que él considera griegas rodias o griegas chipriotas. No sabemos si ya en este trabajo el profesor Maluquer había tenido en

cuenta algunas ideas que había publicado hacía poco el profesor Bendala en un trabajo en el que cuestionaba la visión dominante que interpretaba las estelas del suroeste desde una perspectiva fenicia y sugería para ellas, en parte basándose a su vez en algunas ideas del profesor Maluquer, un origen genéricamente griego y, más específicamente, greco-chipriota (Bendala 1977: 203-204). En cualquier caso, Maluquer era ya sensible a la ausencia de datos arqueológicos de esa antigüedad y argumenta de forma clara a favor de un intermediario rodio-gelense que renovaría, a partir de inicios del siglo VII, esa presencia rodia ancestral en la península.

Un dato interesante que avanza Maluquer en este artículo publicado en 1981 tiene que ver con la formulación de unas “rutas comerciales característicamente griegas” que arrancarían de la costa suroriental; en este sentido, el monumento de Pozo Moro, con rasgos claramente neohititas, no puede servir de elemento caracterizador de la escultura ibérica puesto que ésta muestra, a lo largo de todo su desarrollo, una importante huella helénica; en esta idea de revalorizar el componente griego en esta actividad cultural, un ejemplo extraordinario vendría determinado por el conjunto del Cerrillo Blanco de Porcuna, “cuyo carácter griego no ofrece dudas y no se puede pensar en modo alguno en elementos que procedan de una transmisión fenicia”. En esta misma línea sugiere también una gran influencia griega en la religiosidad ibérica.

Vemos, pues, cómo en los últimos años setenta el profesor Maluquer empieza a plantear un tema cuyo estudio ha conocido diversos altibajos puesto que, junto con trabajos que subrayan la importante influencia griega en los orígenes de la escultura ibérica (Chapa 1982: 374-392; *Id.* 1986), también se ha minimizado en ocasiones la misma para buscar en sus inicios rasgos orientales (Chapa 2005: 23-47) que, sin embargo, no son mayoritarios al menos en una parte importante de esas obras. Nosotros mismos hemos reflexionado en alguna ocasión sobre los posibles mecanismos de transmisión de las técnicas e iconografías que hicieron posible el desarrollo por los iberos de esa escultura en piedra (Domínguez 1999: 301-329; *Id.* 2002: 65-95).

De interés para lo que serán sus aportaciones ulteriores, el profesor Maluquer destaca la importancia de la ruta del sudeste peninsular como introductora de los influjos helénicos en el mundo ibérico. Los hallazgos de Cancho Roano le permitirán proyectar esa ruta más hacia el interior.

A diferencia de lo que suele ser frecuente en otros yacimientos, el profesor Maluquer se preocupó de ir publicando, con encomiable celeridad, voluminosas memorias dedicadas al yacimiento de Cancho Roano así como trabajos más específicos centrados en algún tipo de objeto, tales como los asadores (Maluquer de Motes 1982a: 189-193) o las placas de pizarra decoradas (Maluquer de Motes 1985a: 65-69) así como algunos informes preliminares (Maluquer de Motes 1981a: 121-130; *Id.* 1982-1983: 31-38). Procedamos, sin embargo, con orden y veamos cómo fue desarrollando su pensamiento en las tres memorias de excavación de las que fue responsable el profesor Maluquer. La

primera memoria se publicó en 1981 (Maluquer de Motes 1981c) y en ella ya observa cómo en el edificio se detectan influencias de los *hilani* orientales, pero que él considera mediatizadas por modelos griegos; del mismo modo, su presencia en el área extremeña habría que explicarla a través de rutas caravaneras procedentes del ámbito tartésico en el que habría que tener en cuenta las influencias griegas iniciadas, en su opinión, por los rodios de Gela y proseguidas luego por los foceos. Insiste, por otro lado, en una importación a gran escala de vino, que atribuye a los griegos, que habrían introducido un ritual para beberlo. No obstante, en Cancho Roano no habían aparecido en esas primeras campañas, ni lo harían ulteriormente, ánforas griegas lo que plantea no pocos problemas a la hora de abordar la cuestión del origen de esas influencias y, en especial, del papel de una vajilla griega tan numerosa en ámbitos en los que la misma no se ve acompañada de la importación de vinos griegos (Domínguez 1995: 21-72).

La segunda de las memorias se publicó en 1983 (Maluquer de Motes 1983b) y en ella desarrolla más una de las ideas que ya había apuntado en la primera de ellas, a saber, la semejanza del edificio con las estructuras que había descubierto Sir Leonard Woolley en las excavaciones de Al Mina (Woolley 1938a: 1-30; *Id.* 1938b: 133-170). En la opinión de Maluquer influyen mucho las observaciones de Woolley acerca de la adaptación por los griegos de modelos orientales y sobre la presencia griega en el enclave, de cuya existencia, apoyada sin duda ninguna en los materiales arqueológicos, el investigador británico no dudaba. Eso le permite ver a Maluquer en el edificio de Cancho Roano rasgos fenicios pero bien conocidos y utilizados por comerciantes griegos, entre los que nuestro autor destaca, de nuevo, a los rodios. La presencia de mercurio en Al Mina, que Woolley relacionaba con el área de Almadén, también le sirve a Maluquer para establecer un vínculo adicional entre el yacimiento levantino y el extremeño.

Del mismo modo, el avance en el estudio de las cerámicas griegas le hace dar cifras provisionales de su número y de sus tipologías. En aquel momento se habían identificado ya 116 copas Cástulo, 9 *kylikes* de figuras rojas, 34 fragmentos de escifos y restos quizás de dos lecánides; se trata, como observa Maluquer, de una presencia casi única de copas para beber, que considera que son piezas nuevas que habrían sido utilizadas para realizar una libación ritual. También avanza en la articulación de las rutas que han podido llevar hasta Cancho Roano esas cerámicas y otras producciones (bronces etruscos) a través de rutas internas que harían uso del camino del Vinalopó y Meseta meridional, cuya causa busca, sin embargo, en el “cierra del Estrecho” a los comerciantes griegos por parte de los fenicio-púnicos aun cuando en trabajos posteriores minimizó la importancia que pudo haber tenido este presunto cierre (Maluquer de Motes 1986: 209). Esta ruta es considerada como una alternativa griega para acceder a las zonas mineras de Cástulo y de Almadén.

La tercera de las memorias (Maluquer de Motes *et al.* 1986), aunque con datos de gran interés, no aporta demasiadas informaciones sobre el tema que aquí estamos desarrollando.

Excavaciones ulteriores han sacado al descubierto edificios de estructura semejante al de Cancho Roano, que por lo tanto ya no es un *unicum*, siendo el más destacado el de Mata de Campanario que, sin embargo, muestra importantes diferencias en cuanto al tipo de objetos hallados en el mismo, en especial la cerámica griega, muy poco representada en este último edificio con tan solo 9 fragmentos, aun cuando de los mismos tipos ya conocidos en Cancho Roano (Rodríguez Díaz 2004: 256-263). Así pues, y aunque estos edificios puedan presentar rasgos comunes (Jiménez Ávila 2009: 89-100), el de Cancho Roano es, por el momento, singular debido a la gran representación de la cerámica griega importada en una cantidad aún no superada por ningún otro yacimiento del entorno. En efecto, el número total de ejemplares publicado por otro de los que fueron colaboradores del profesor Maluquer asciende a 440, de los cuales 412 serían vasos de barniz negro y 28 de figuras rojas; su cronología se ha considerado bastante homogénea y se sitúa en torno al 425 a.C. (Gracia 2003: 23-194). Su producción en Ática no plantea dudas pero no han podido establecerse seriaciones a pesar de haberse realizado análisis arqueométricos (Buxeda *et al.* 1999: 157-167); estudios posteriores han documentado el conjunto de las importaciones griegas conocidas en Extremadura (Jiménez Ávila y Ortega 2004; Jiménez Ávila 2007: 269-283).

Pasemos, por último, a ver cómo articulaba el profesor Maluquer su teoría de las rutas de comunicación interiores que había empezado a pergeñar en las memorias de Cancho Roano. En una serie de artículos publicados entre 1983 y 1987 (Maluquer de Motes 1983a: 29-36; *Id.* 1985b: 475-482; *Id.* 1985c: 11-22; *Id.*, 1987a: 19-25) nuestro autor planteaba que podría definirse un comercio “continental” griego en tierras de la península, complementario de su comercio marítimo. Le servían al efecto, como modelo, los datos que se conocían sobre la participación griega en enclaves internos centroeuropeos, tales como el Mont Lassois o el Heuneburg. La gran cantidad de cerámica griega en Cancho Roano, así como el tipo de edificio al que, como vimos, no consideraba ajeno al mundo griego, le permitían ubicar en este territorio uno de los puntos afectados por esa ruta, sugiriendo como una de sus terminales principales a Medellín. En los distintos trabajos fue avanzando diversas alternativas, aunque sugiriendo su arranque desde el área costera alicantina, siguiendo luego la ruta Vinalopó arriba para ir aproximándose a Cástulo y, a partir de allí, entrar en la Meseta, acceder al área de Almadén y, desde allí, ir aproximándose al Guadiana medio. En alguna ocasión considera también como posible punto de arranque el área de Villaricos. Para dotar de mayor entidad a esa ruta analizaba los numerosos yacimientos ibéricos que, sobre todo, en el tramo más oriental de la misma, permitían observar contactos con las regiones costeras; del mismo modo, destacaba las potencialidades mineras de tal ruta, incluyendo el cinabrio de Almadén, la casiterita extremeña y metales preciosos como el oro y la plata. Sugería también que los griegos debieron de conocer las potencialidades de esas zonas cuando frecuentaban Tarteso pero que, por razones diversas

(que irían desde el cierre del Estrecho hasta evitar los pagos que les impondrían los fenicios), aprovecharían esa ruta que además de recorrer importantes centros ibéricos, iría jalona da también por santuarios, entre ellos, los de Despeñaperros y Castellar y el propio Cancho Roano. En ese papel de centro de una actividad comercial desempeñado por este yacimiento hizo bastante hincapié Maluquer a partir del hallazgo de numerosos ponderales (García-Bellido 2003: 127-155), que sugieren un sistema de origen fenicio oriental. Eso, y la diversidad de los objetos aparecidos allí, le hizo considerar que se trataba de un centro religioso de tipo “internacional”.

Quizá de todo su análisis el aspecto más débil se refiere a su idea de que la gran cantidad de cerámicas griegas destinadas a la bebida implicaba una introducción del vino por parte de los mismos griegos, algo que no se ve confirmado, de ningún modo, por los datos arqueológicos.

Esta teoría de Maluquer fue pronto recogida por múltiples investigadores que completaron y matizaron algunas de sus afirmaciones y desarrollaron algunas de sus sugerencias; buena parte de ellos, sin embargo, ha visto difícil aceptar una implicación directa griega en esas rutas internas por diversos motivos aun cuando aceptan la realidad de tales rutas (Blánquez 2000: 173-180); otros, sin embargo, se han mostrado más escépticos y continúan pensando en un comercio dirigido desde puntos costeros situados en aguas atlánticas, como Cádiz (Cabrera 1987: 215-221). Por nuestra parte, nosotros defendimos en su momento un protagonismo importante, en la articulación de esos contactos entre el Mediterráneo y el Guadiana medio, de Cástulo, al que llegamos a considerar, por diversos motivos que no es el momento de repetir aquí, un auténtico “puerto de comercio” (Domínguez 1988: 327-334; *Id.* 1993: 39-74). Una presencia de comerciantes griegos en Cástulo aprovechando las (eventuales) facilidades empóricas del sitio la considerábamos probable entonces y seguimos haciéndolo ahora; a partir de este importante centro las propias redes de intercambio y redistribución indígena habrían favorecido los contactos con el Guadiana medio sin, naturalmente, descartar la existencia de otras rutas que siguiendo lo que luego conoceríamos como la “Vía de la Plata” pudiesen poner en contacto esas áreas del Guadiana medio con las costas atlánticas. Hallazgos ulteriores y en otro ámbito muy alejado, como el interior de Bulgaria, han permitido comprobar, en esta ocasión con documentación epigráfica, cómo los griegos habían podido establecer diversos *emporía* en el interior del reino odrisio, a centenares de kilómetros de sus ciudades ubicadas en la costa tracia. No es éste, por supuesto, el lugar para insistir en estos hechos de los que existe una bibliografía cada vez más abundante (Velkov y Domaradzka 1994: 1-15; en último lugar Demetriou 2012: 153-187). Las consecuencias de estos hallazgos en el otro extremo del mundo antiguo están aún por extraer para comprender mejor los mecanismos de intercambio que ponen en marcha los griegos en territorios continentales alejados de los entornos costeros.

Sea como fuere, y aunque haya algunos aspectos en los que el profesor Maluquer se dejó guiar por

un optimismo que caracterizó parte de su quehacer científico, puso en primer plano un problema, como es el de la distribución de productos griegos en el interior de la Península Ibérica, que todavía no está resuelto aun cuando sus trabajos contribuyeron de forma importante a plantear esos problemas.

Para finalizar estas líneas, y a modo de recapitulación, podríamos decir que la aportación del profesor Maluquer al conocimiento de la presencia griega en la Península Ibérica ha sido relevante. En uno de los temas que ocupó durante largo tiempo su actividad, el de la posible presencia rodia en Iberia, hemos visto cómo sus posturas se fueron matizando y evolucionando con el tiempo, pasando de una lectura literal de las fuentes escritas a una visión en la que, sin renunciar a la misma, fue buscando nuevos argumentos sobre los que sustentar sus teorías. Aunque en este aspecto los datos derivados de la excavación arqueológica en la propia Rosas no han revalidado sus opiniones, lo cierto es que sus afirmaciones, aunque en ocasiones pudieran parecer algo temerarias, fueron aceptadas por una parte de la investigación durante largo tiempo; es más, sus trabajos suscitaron algunas reacciones que obligaron a la investigación a contra-argumentar con nuevos datos que, a la postre, no podían sino contribuir a favorecer un debate sobre los mecanismos de la presencia griega en la península.

Por lo que se refiere a Cancho Roano, sus aportaciones, además de dar a conocer un tipo de construcción en aquellos momentos por completo novedosa en la península, permitieron plantear unas formas de integración entre los griegos y las poblaciones indígenas del interior que habían empezado a considerarse en otros ámbitos a partir de hallazgos espectaculares

(Mont Lassois, Heuneburg) pero que apenas se habían planteado en nuestro país. De nuevo la visión del profesor Maluquer, vista desde la perspectiva actual, resultaba demasiado optimista y se apoyaba en ocasiones más sobre percepciones que sobre datos pero, no obstante, abrió una vía de interpretación en la que, a diferencia de la anterior, creemos que sigue habiendo posibilidades de aumentar nuestros conocimientos. Nuevos hallazgos que el profesor Maluquer no pudo conocer y nuevas interpretaciones surgidas de ellos y de otros siguen permitiendo plantear nuevas aproximaciones a un tema en el que seguirán siendo de cita obligatoria sus trabajos pioneros.

En definitiva, y aunque en la extensa obra científica del profesor Maluquer el tema de la presencia griega en la Península Ibérica no fue uno de los que más centraron su atención, sus aportaciones en los dos temas principales en los que me he detenido en el presente artículo siguen y seguirán siendo objeto de análisis y consideración porque, a la postre, en nuestra disciplina importa ante todo abrir nuevas vías de investigación y análisis y plantear nuevos problemas y, al menos en el tema sobre el que aquí nos hemos ocupado, el profesor Maluquer cumplió con creces dichos objetivos; de la vitalidad de alguno de ellos da muestra tanto la trayectoria posterior de quienes fueron sus discípulos como la de quienes no siéndolo han seguido alguna de las líneas de trabajo en las que él fue pionero.

Adolfo J. Domínguez Monedero

Universidad Autónoma de Madrid
adolfo.dominguez@uam.es

Bibliografía

- ANELLO, P. (1999). La storia di Gela Antica. *Per servire alla Storia di Gela*. Kokalos, 45: 385-408.
- ARTEAGA, O., PADRÓ, J., SANMARTÍ, E. (1978). El factor fenici a les costes catalanes i del Golf de Lió. En: *II Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. Institut d'Estudis Ceretans. Puigcerdà: 129-135.
- ARTEAGA, O., PADRÓ, J., SANMARTÍ, E. (1986). La expansión fenicia por las costas de Cataluña y del Languedoc. En: DEL OLMO, G., AUBET, M. E. *Los fenicios en la Península Ibérica, II*. Ed. Ausa. Barcelona: 303-314.
- BENDALA GALÁN, M. (1977). Notas sobre las estelas decoradas del Suroeste y los orígenes de Tartessos. *Habis*, 8: 177-205.
- BENOÎT, F. (1965). *Recherches sur l'Hellenisation du Midi de la Gaule*. Ophrys. Aix-en-Provence.
- BLÁNQUEZ PÉREZ, J. (2000). En torno al problema de las rutas terrestres en el interior de la Península Ibérica (I milenio a.C.). *Pyrenae*, 22-23: 173-180.
- BOULOUMIÉ, B. (1992). *Saint-Blaise (fouilles H. Rolland). L'habitat protohistorique. Les céramiques grecques*. Centre Camille Julian. Aix-en-Provence.
- BUXEDA I GARRIGÒS, J., CAU ONTIVEROS, M. A., GRACIA ALONSO, F. (1999). Caracterización arqueométrica de la cerámica ática del palacio-santuario de Cancho Roano (Zalamea de la Serena, Badajoz). *Trabajos de Prehistoria*, 56: 157-167.

- CABRERA BONET, P. (1987). Consideraciones en torno a la cerámica ática de fines del siglo V en Extremadura. *Oretum*, 3: 215-221.
- CAMPO DÍAZ, M. (1998). La moneda griega y su influencia en el contexto indígena. *Historia Monetaria de Hispania Antigua*. Jesús Vico, S.A. Madrid: 19-49.
- CAMPO DÍAZ, M. (2000). Joan Maluquer i els estudis numismàtics: sobre 'Monedas de cobre de Rhode (Rosas, Gerona)'. *Pyrenae*, 22-23: 211-213.
- CASTANYER, P., ESTEBA, Q., PONS, E., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. (1999). L'assentament indígena de la Primera Edat del Ferro. En: AQUILUÉ, X. (dir.). *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*. Museu d'Arqueologia de Catalunya. Girona: 103-215.
- CELESTINO PÉREZ, S. (2000). El santuario de Cancho Roano. *Pyrenae*, 22-23: 47-50.
- CELESTINO, S., RAFEL, N., ARMADA, X. L. (eds.) (2008). *Contacto cultural entre el Mediterráneo y el Atlántico (siglos XII-VIII a.C.). La precolonización a debate*. CSIC. Madrid.
- CHAPA BRUNET, T. (1982). Influences de la colonisation phocéenne sur la sculpture ibérique. *I Focei dall'Anatolia all'Oceano. La Parola del Passato*, 37: 374-392.
- CHAPA BRUNET, T. (1986). *Influjos griegos en la escultura zoomorfa ibérica*. CSIC. Madrid.
- CHAPA BRUNET, T. (2005). Las primeras manifestaciones escultóricas ibéricas en el Oriente peninsular. *Archivo Español de Arqueología*, 78: 23-47.
- CHRISTESEN, P. (2007). *Olympic Victor Lists and Ancient Greek History*. Cambridge University Press. Cambridge.
- COOK, R. M., DUPONT, P. (1998). *East Greek Pottery*. Routledge. Londres.
- DEMETRIOU, D. (2012). *Negotiating Identity in the Ancient Mediterranean. The Archaic and Classical Greek Multiethnic Emporia*. Cambridge University Press. Cambridge.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO, A. J. (1988). Algunas observaciones en torno al 'comercio continental griego' en la Meseta meridional. En: *Actas del I Congreso de Historia de Castilla-La Mancha. III. Pueblos y culturas prehistóricas y protohistóricas (2)*. Junta de Castilla-La Mancha. Ciudad Real: 327-334.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO, A. J. (1990). La ciudad griega de Rhode en Iberia y la cuestión de su vinculación con Rodas. *Boletín de la Asociación Española de Amigos de la Arqueología*, 28: 13-25.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO, A. J. (1993). Mecanismos, rutas y agentes comerciales en las relaciones económicas entre griegos e indígenas en el interior peninsular. *Economia i Societat a la Prehistòria i Món Antic. Estudis d'Història Econòmica*: 39-74.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO, A. J. (1995). Del simposio griego a los bárbaros bebedores: El vino en Iberia y su imagen en los autores antiguos. En: *Arqueología del Vino. Los orígenes del vino en Occidente*. Consejo Regulador. Jerez de la Frontera: 21-72.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO, A. J. (1999). Hellenisation in Iberia?: The reception of Greek products and influences by the Iberians. En: TSETSKHLADZE, G. R. (ed.). *Ancient Greeks West and East*. Brill. Leiden: 301-329.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO, A. J. (2002). Greeks in Iberia: Colonialism without Colonization. En: LYONS, C. L., PAPADOPOULOS, J. K. (eds.). *The Archaeology of Colonialism*. The J. Paul Getty Trust. Los Angeles: 65-95.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO, A. J. (2006). Fenicios y griegos en el Sur de la Península Ibérica en época arcaica. De Onoba a Mainake. *Tiempos de Púrpura. Málaga antigua y antigüedades hispanas, I. Mainake*, 28: 49-78.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO, A. J. (2010). Antonio García y Bellido y su visión de la presencia griega en España. En: DOMÍNGUEZ, A. J., MORA, G. (eds.). *Doctrina a magistro discipulis tradita. Estudios en homenaje al profesor Dr. Luis García Iglesias*. UAM. Madrid: 481-510.
- DOMÍNGUEZ, A. J., SÁNCHEZ, C. (2001). *Greek Pottery from the Iberian Peninsula. Archaic and Classical Periods*. Brill. Leiden.
- FERNÁNDEZ GÓMEZ, J. H., MALUQUER DE MOTES, J., PICAZO, M. (1987). *CVA. Espagne. Musée d'Eivissa. Fasc. I. Institut d'Estudis Catalans*. Barcelona.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1948). *Hispania Graeca*. Instituto Español de Estudios Mediterráneos. Barcelona.
- GARCÍA, D., SOURISSEAU, J. C. (2010). Les échanges sur le littoral de la Gaule méridionale au premier âge du Fer. Du concept d'hellénisation à celui de méditerranéisation. En: *Archéologie des rivages méditerranéens: 50 ans de recherche*. Errance. París: 237-245.
- GARCÍA-BELLIDO, M. P. (2003). Los ponderales y sus funciones económica y religiosa. En: CELESTINO PÉREZ, S. (ed.). *Cancho Roano IX. Los Materiales Arqueológicos II*. Instituto de Arqueología de Mérida. Mérida: 127-155.
- GARCÍA-BELLIDO, M. P., BLÁZQUEZ, C. (2002). *Diccionario de cecas y pueblos hispánicos. II.-Catálogo de cecas y pueblos*. CSIC. Madrid.
- GRACIA ALONSO, F. (2000). El Profesor Juan Maluquer de Motes y la investigación protohistórica en el curso inferior del río Ebro. *Pyrenae*, 22-23: 55-59.
- GRACIA ALONSO, F. (2003). Las cerámicas áticas del Palacio-Santuario de Cancho Roano. En: CELESTINO PÉREZ, S. (ed.). *Cancho Roano VIII. Los Materiales Arqueológicos I*. Instituto de Arqueología de Mérida. Mérida: 23-194.

- JIMÉNEZ ÁVILA, J. (2009). Modelos arquitectónicos en la Protohistoria del Suroeste Peninsular: Edificios 'en tridente'. En: MATEOS, P., CELESTINO, S., PIZZO, A., TORTOSA, T. (eds.). *Santuarios, oppida y ciudades: arquitectura sacra en el origen y desarrollo urbano del Mediterráneo Occidental. Anejos de AEspA*, 45. Instituto de Arqueología de Mérida. Mérida: 89-100.
- JIMÉNEZ ÁVILA, J. (2012). Muerte y transfiguración: cremaciones, hecatombes y sacrificios en el final de Cancho Roano (Zalamea de la Serena, Badajoz). *Menga*, 3: 187-207.
- JIMÉNEZ ÁVILA, J., ORTEGA BLANCO, J. (2004). *La cerámica griega en Extremadura*. Museo Nacional de Arte Romano. Mérida.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1963). La colonia griega de Rhode, localizada. *Zephyrus*, 14: 99-100.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1965a). Rhode, la ciutat més antiga de Catalunya. En: *Homenaje a Jaime Vicens Vives, vol. I*. Universidad de Barcelona. Barcelona: 143-151.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1965b). Rhode, Rosas, la ciudad más antigua de Cataluña. (Un capítulo inédito de la Historia Catalana). *Revista de Gerona*, 31: 17-22.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1966a). *El impacto colonial griego y el comienzo de la vida urbana en Cataluña*. CSIC. Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1966b). Monedas de cobre de Rhode (Rosas, Gerona). *Pyrenae*, 2: 65-75.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1966c). Nuevos datos para el estudio del comercio prerromano en el Mediterráneo occidental. *Pyrenae*, 2: 185-190.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1971). *Ullastret*. Institut d'Arqueologia i Prehistòria. Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1973). Rodis i Foceus a Catalunya. En: *In Memoriam Carles Riba (1959-1969)*. Institut d'Estudis Hel·lènics. Barcelona: 221-239.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1974a). En torno a las fuentes griegas sobre el origen de Rhode. En: RIPOLL PERELLÓ, E., SANMARTÍ GREGO, E. (eds.). *Simposio Internacional de Colonizaciones*. Diputación Provincial de Barcelona. Barcelona: 125-138.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1974b). Cerámica de Saint-Valentin en Ullastret (Gerona). *Miscelánea Arqueológica*, I. Instituto de Prehistoria y Arqueología. Barcelona: 411-437.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1979a). El comerç mediterrani: grecs, fenicis i etruscs. En: *Història de Catalunya*, I. Salvat. Barcelona: 140-167.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1979b). Excavaciones en la Torruca de Cancho Roano, partida de Cigancha, en Zalamea de la Serena (Badajoz). *Zephyrus*, 30: 259-260.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1980). *El palau-santuari de Cancho Roano a Zalamea de la Serena (Badajoz). Memòria de les activitats de l'Institut d'Arqueologia i Prehistòria*. Institut d'Arqueologia i Prehistòria. Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1981a). Note sur un palais-sanctuaire protohistorique à Zalamea de la Serena (Badajoz) au centre-ouest de la Péninsule Ibérique. *Revue Archéologique de l'Est et du Centre-Est*, 32: 121-130.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1981b). El peso del mundo griego en el arte ibérico. En: *La Baja Época de la Cultura Ibérica*. Asociación Española de Amigos de la Arqueología. Madrid: 203-216.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1981c). *El santuario protohistórico de Zalamea de la Serena (Badajoz). 1978-1981*. Instituto de Arqueología y Prehistoria. Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1982a). Notas de arqueología extremeña. Los asadores de bronce del yacimiento de Cancho Roano en Zalamea de la Serena (Badajoz). En: *En Homenaje a Conchita Fernández Chicarro*. Ministerio de Cultura. Madrid: 189-193.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1982b). Rhode, Roses. En: *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona: 331-332.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1982-1983). El Santuari protohistòric de Zalamea de la Serena. *Tribuna d'Arqueologia*: 31-38.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1983a). En torno al comercio griego terrestre hacia Extremadura. En: *Estudios en Homenaje a D. Claudio Sánchez Albornoz*, I. Universidad de Buenos Aires. Buenos Aires: 29-36.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1983b). *El santuario protohistórico de Zalamea de la Serena, Badajoz. II.-1981-1982*. Instituto de Arqueología y Prehistoria. Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1985a). Un artista extremeño de hace dos mil quinientos años. En: *Estudios de Arqueología Extremeña. Homenaje a Cánovas Pesini*. Diputación Provincial de Badajoz. Badajoz: 65-69.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1985b). En torno al comercio protohistórico terrestre y marítimo griego en el Sudeste. En: *VI Congreso Internacional de Arqueología Submarina*. Ministerio de Educación. Madrid: 475-482.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1985c). Notes sobre les relacions comercials entre la conca del Guadiana i Andalusia en els darrers temps de la civilització tartessica. (*X Symposium de Prehistòria i Arqueologia Peninsular. II Reunió d'Economia Antiga de la Península Ibèrica*). *Pyrenae*, 21: 11-22.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1986). La dualidad comercial fenicia y griega en Occidente. *Aula Orientalis*, 4: 203-210.

- MALUQUER DE MOTES, J. (1987a). Comercio continental focense en la Extremadura central. En: *Ceràmiques gregues i helenístiques a la Península Ibèrica. Monografies Emporitanes, VII*. Institut de Prehistòria i Arqueologia. Barcelona: 19-25.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1987b). *Història de Catalunya, I. Prehistòria i Edat Antiga (fins al segle III)*. Edicions 62. Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES, J., CELESTINO, S., GRACIA, F., MUNILLA, G. (1986). *El santuario protohistórico de Zalamea de la Serena, Badajoz. III.-1983-1986*. Instituto de Prehistoria y Arqueología. Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES, J., PICAZO, M., MARTÍN, A. (1984). *Corpus Vasorum Antiquorum. Espagne. Musée Monographique d'Ullastret. Fasc. I*. Institut d'Estudis Catalans. Barcelona.
- MARTÍN ORTEGA, A. M. (2000). Ullastret. *Pyrenae*, 22-23: 197-199.
- MILLER, M. (1971). *The Thalassocracies*. State University of New York Press. Albany.
- MITOV, D. D. (2007). Diodorus of Sicily and the Thracian Thalassocracies: Some notes in connection with the study of Molly Miller. En: BOSHNAKOV, K. (ed.). *In Memory of Karel and Herminegild Skorpil*. St. Kliment Ohridski University Press. Sofia: 45-50.
- OLIVA PRAT, M. (1965). Historia de las excavaciones de Rosas. *Revista de Gerona*, 31: 67-78.
- PENA GIMENO, M. J. (2000). 'Epi soteria ton anthropon'. Encore sur la colonisation rhodienne de Rhodé. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 133: 109-112.
- PERICAY FERRIOL, P. (1974). Lengua griega y lengua ibérica en sus contactos en el nordeste peninsular y sudeste de Francia a la luz de los documentos epigráficos. En: RIPOLL PERELLÓ, E., SANMARTÍ GREGO, E. (eds.). *Simposio Internacional de Colonizaciones*. Diputación Provincial de Barcelona. Barcelona: 223-243.
- PERICOT, L. (1965). El destino de la antigua Rosas. *Revista de Gerona*, 11: 7-12.
- PICAZO, M. (1971). Tres kylikes del pintor Marlay, procedentes de Ullastret. *Pyrenae*, 7: 135-139.
- PICAZO, M. (1977). *Las cerámicas áticas de Ullastret*. Instituto de Arqueología y Prehistoria. Barcelona.
- PICAZO, M., ROUILLARD, P. (1976). Les skyphos attiques a decor réserve et surpeint de Catalogne et du Languedoc. *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 12: 7-26.
- PUIG, A. M., MARTÍN, A. (eds.) (2006). *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*. Museu d'Arqueologia de Catalunya. Girona.
- Py, M. (1993). Céramique grecque orientale. *DICOHER. Lattara*, 6: 435-444.
- RACCUIA, C. (2000). *Gela Antica. Storia Economia Istituzioni. Le origini*. Università di Messina. Mesina.
- RIURÓ, F. (1965). Situación actual de la ex-ciudadela de Rosas en los aspectos legal y arqueológico. *Revista de Gerona*, 31: 47-57.
- RIURÓ, F., CUFÍ, F. (1961-1962). Prospecciones arqueológicas en Rosas (Gerona). *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, 15: 203-224.
- RODRÍGUEZ DÍAZ, A. (ed.) (2004). *El edificio protohistórico de 'La Mata' (Campanario, Badajoz) y su estudio territorial*. Universidad de Extremadura. Cáceres.
- ROLLAND, H. (1951). *Fouilles de Saint-Blaise (Bouches-de-Rhône)*. CNRS. París.
- ROLLAND, H. (1956). *Fouilles de Saint-Blaise (1951-1956)*. CNRS. París.
- RUIZ DE ARBULO, J. (1984). Emporion y Rhode. Dos asentamientos portuarios en el Golfo de Roses. En: *Arqueología Espacial. Coloquio sobre distribución y relaciones entre los asentamientos*. Vol. 4. Colegio Universitario de Teruel. Teruel: 115-140.
- SAMMARTANO, R. (1999). Le tradizioni letterarie sulla fondazione di Gela e il problema di Lindioi. *Per servire alla Storia di Gela. Kokalos*, 45: 471-499.
- SANTIAGO ÁLVAREZ, R. A. (1994). Enigmas en torno a Saguntum y Rhoda. *Faventia*, 16: 51-64.
- STUPPIA, G. R. (2008). I Rodii e l'Iberia. En: ANELLO, P., MARTÍNEZ-PINNA, J. (eds.). *Relaciones interculturales en el Mediterráneo antiguo: Sicilia e Iberia*. CEDMA. Málaga: 67-81.
- TARRADELL, M. (1965). El descubrimiento de Rosas y la colonización griega en el Extremo Occidente. *Revista de Gerona*, 31: 36-41.
- TREMOLEDA, J. (2000). Sobre l'obra 'Rodis i foceus a Catalunya'. *Pyrenae*, 22-23: 135-139.
- VELKOV, V., DOMARADZKA, L. (1994). Kotys I (383/2-359) et l'emporion de Pistiros en Thrace. *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 118: 1-15.
- VILLARONGA, L. (1967). Recensión a J. Maluquer de Motes, Monedas de cobre de Rhode (Rosas, Gerona). *Gaceta Numismática*, 7: 7-8.
- VILLARONGA, L. (1973). Presencia rodia en Rosas (Gerona) a finales del siglo III a.C. *Ampurias*, 35: 247-248.
- WERNER, R. (1971). Probleme der Rechtsbeziehungen zwischen Metropolis und Apoikie. *Chiron*, 1: 19-73.
- WOOLLEY, L. (1938a). Excavations at Al Mina, Sueidia, I. *Journal of Hellenic Studies*, 58: 1-30.
- WOOLLEY, L. (1938b). The Excavations at Al Mina, Sueidia, II. *Journal of Hellenic Studies*, 58: 133-170.

Joan Maluquer de Motes en Salamanca: tarea y proyección

Un maestro en la distancia

Revisando la nómina de colaboradores de este nuevo libro-homenaje al profesor Joan Maluquer de Motes me parece advertir que soy de los pocos firmantes que no fui discípulo directo del homenajeado y tal vez el único que no puede presumir de haber mantenido una estrecha relación personal con él. Esto último, bien a mi pesar porque, en nuestros contados encuentros, su sencillez, su amabilidad y su pasión por la arqueología me cautivaron, contribuyendo a crear un clima de entendimiento entre nosotros que aún habría sido mayor de haber conocido entonces, como hoy, ciertos detalles de su biografía. Además de un sabio, era una gran persona en la que se repartían a partes iguales talento y sana humanidad; “un tipo humano fabuloso” ha escrito Blázquez (1995: 196). Pero solo puedo enorgullecerme, como digo, de haber sido uno de sus incontables discípulos en la distancia, algo en lo que persevero desde que hace cuarenta años, para preparar mi tesis doctoral sobre los comienzos de la Edad de los Metales en la Submeseta Norte, me apliqué a la lectura de sus incisivos trabajos de la época de Salamanca.

A partir de entonces, cuanto escribí sobre megalitos del interior peninsular, sobre campaniforme Ciempozuelos o sobre el horizonte de las cerámicas excisas y del Boquique que con tanto acierto bosquejó,

ha tenido un anclaje perfectamente reconocible en los primeros trabajos de Maluquer, llegando al punto mi identificación con ellos de no ser capaz en ocasiones de distinguir —permítaseme el atrevimiento— hasta dónde llegaban las propuestas del maestro y dónde comenzaban las mías. Admirador ferviente de su obra, siempre me sentí en deuda con él, de ahí las dedicatorias de no pocos de mis artículos que, incluso ya fallecido, no dudaba en enviar a su viuda, doña María Bernet, pese a no conocerla personalmente, con la única pretensión de participarle la hondura de la huella dejada por las investigaciones de don Joan en la Meseta y el cariño y la admiración que los arqueólogos de allí seguimos profesándole. Si como decía Newton, en claro elogio de los maestros, “somos enanos a hombros de gigantes”, yo nunca dudé de sobre qué hombros caminaba.

Su paso a mediados del siglo xx por Salamanca fue determinante para sentar los cimientos de la investigación de la prehistoria reciente en el interior peninsular. La Meseta no era el desierto demográfico que se presumía y a él correspondió el mérito de descubrirlo. En las páginas que siguen, me apresto a destacar la febril actividad que desplegó a su llegada a Salamanca, con la creación del Seminario de Arqueología y la fundación de la revista *Zephyrus* como principales logros, pero sobre todo trataré de

ponderar los méritos y la proyección de sus aportaciones científicas en cuatro ámbitos que prácticamente constituyen el hilo conductor de uno de sus trabajos fundamentales, "Bases para el estudio de las primeras culturas metalúrgicas de la Meseta" (Maluquer de Motes 1960a). Esos cuatro ámbitos son los megalitos de la cuenca del Duero y su relación con los del oeste del Pirineo; la reivindicación, a partir del hallazgo de Villabuena del Puente, de la "civilización de Ciempozuelos"; la definición del complejo cultural, hasta entonces desconocido, de Cogotas I, y el tránsito de éste a la Edad del Hierro, escenificado en el castro abulense de Sanchorreja. Un apretado recorrido en el que intentaré dejar constancia, a la par, del original pensamiento arqueológico del profesor Maluquer y de mi devoción por su obra.

Actitud y compromiso: la creación de una sólida infraestructura arqueológica en Salamanca

El 1 de diciembre de 1949 el doctor J. Maluquer de Motes i Nicolau, uno de los últimos discípulos de Pere Bosch Gimpera en Barcelona, tomaba posesión de la recién dotada cátedra de Arqueología, Epigrafía y Numismática de la Universidad de Salamanca, poniendo fin con ello a una década complicada, la posterior a la Guerra Civil, en la que, pese a haber defendido brillantemente su tesis doctoral sobre *Las culturas hallstáticas de Cataluña* (1945), ni a él ni a su esposa María Bernet les había resultado fácil abrirse paso en la vida profesional. Ambos sufrieron la humillación de tener que revalidar en 1939 sus títulos universitarios, obtenidos dos años antes en la desmantelada Universitat Autònoma de Barcelona. Y, sin simpatías en el nuevo régimen, hubieron de sobrevivir —en el caso concreto de Maluquer, es cierto, compaginándola con puestos poco o nada remunerados en el CSIC, en el Museo Arqueológico y en la Universidad de Barcelona (Gracia 2002: 34)— dedicados a la docencia en colegios privados, tal y como revela en este mismo volumen Jordi Maluquer de Motes i Bernet, uno de los hijos de don Joan y de doña María.

En esa situación, pese al desasosiego inevitable del desarraigó y del traslado de sus vidas a una pequeña ciudad de provincias de la Meseta, la estancia de casi diez años en Salamanca iba a representar para los Maluquer una oportunidad no desaprovechada. La adaptación debió ser rápida y menos traumática de lo esperado, en parte por las arengas del maestro Bosch tratando de convencerle de que en Salamanca estaba todo por hacer (Gracia 2003: 34). Y seguramente también por el ánimo que, recién instalados en la ciudad del Tormes, debió infundirles la visita de su otro maestro, Lluís Pericot, según cabe deducir de un comentario de Bosch a este último en carta de 18 de marzo de 1950: "M'alegro de que hagi resultat el seu viatge i de que per Salamanca es vagin animant" (Gracia *et al.* 2002: 275).

Pero sospecho que la circunstancia que por encima de todo facilitó la integración fue el encuentro en la nueva universidad y muy especialmente en su Facultad de Letras con un grupo de jóvenes intelectuales de

gran valía que pasan por ser —Maluquer con ellos, por supuesto— una de las generaciones de mayor esplendor, toda una "Edad de Plata", de la *Universitas Salmanticensis*. Y es que, aunque construida sobre el solar de una universidad depurada, dominada por las ideologías del Nacionalcatolicismo y de la Falange, "aquella Facultad acogió en una inexplicable circunstancia política a lo más genuino del humanismo universitario" para constituir toda una "tierra prometida" (Sena 1997: 348-349). Fue a aquella luminosa facultad de los Antonio Tovar,¹ José María Ramos Loscertales, Manuel García Blanco, Rafael Laínez, Alonso Zamora, Martín S. Ruipérez o Lázaro Carreter, que estaba instalada en el piso alto del Palacio de Anaya, a la que se incorporó Maluquer a comienzos de 1950 (Esparza 2009), muy pocos meses después de superar en la oposición, brillantemente por lo que se sabe, a adversarios tan cualificados como Antonio Beltrán, Miquel Tarradell y Pere de Palol.²

La Arqueología adquiría, así, carácter oficial en la universidad salmantina y Maluquer, consciente de la responsabilidad contraída, se entregó desde el comienzo a una vertiginosa actividad. Sin pausa, dando muestras de su fe en el trabajo en equipo, crea el Seminario de Arqueología "derivado del de Filología Clásica, tan fecundo en el campo de la epigrafía"; un seminario, reivindicaba enardecido, "que estimule las vocaciones arqueológicas" y que "sienta el imperativo de abordar (...) la tarea inmensa de la reconstrucción histórica de la Antigüedad" (Maluquer de Motes 1950a: 5). Obviamente, dada la situación económica de la época, se trataba de un cascarón casi vacío cuyo personal, fuera del catedrático, se redujo a dos ayudantes, Agapita Serrano³ y la propia María Bernet (Ramos Ruiz 2009: 144, 160, 176 y 210), hasta que en 1957 logró sentar plaza como Adjunto José María Blázquez (Blázquez Martínez 1994: 187). Sin embargo, no tardó en dotarse de un órgano de expresión propio, la revista *Zephyrus*, ni en crear el Museo de Arqueología de la Universidad de Salamanca, una sobria infraestructura abierta al público, que estaba ubicada en la Sala de Vítores del Patio de Escuelas Menores y que, junto con la biblioteca especializada, los ficheros y los laboratorios de restauración y fotografía, venía a completar la dotación del flamante Seminario de Arqueología (Maluquer de Motes 1958c).

En su deseo de institucionalizar la disciplina, tampoco tardó el profesor Maluquer en obtener el nombramiento de Comisario Provincial de Excavaciones. Lo había obtenido inicialmente, desde abril de 1941, Serafín Tella (Díaz Andreu y Ramírez 2000: 330), canónigo y responsable de un pequeño museo conservado en la catedral de Ciudad Rodrigo al que Maluquer se referirá en varios de sus trabajos. Pero,

1. Viejo conocido de Maluquer, del famoso crucero de 1935 por el Mediterráneo (Gracia y Fullola 2006).

2. Datos aportados por Jordi Maluquer de Motes en este mismo volumen. También aspiró a la plaza Julio Caro Baroja pero renunció cuando supo por Pericot, amigo de la familia, "que ellos, los de Barcelona, presentaban a la cátedra a un arqueólogo joven, muy bueno por cierto, Maluquer" (Caro Baroja 1972: 417).

3. Preparaba una tesis sobre la escultura zoomorfa prerromana de la Meseta (Serrano 1957).

tras su muerte en 1948, fue sucedido en el cargo por Antonio Tovar quien en 1951, ya nombrado Rector de Salamanca, renunciaría en favor del reciente catedrático de Arqueología (Mederos 2005: 24-25).

Un acusado sectarismo y la ineficacia en la promoción de la actividad arqueológica por parte de la Comisaría General de Excavaciones —dirigida desde su fundación en 1939 por J. Martínez Santa Olalla— provocó que en enero de 1955 J. Maluquer de Motes y otros seis catedráticos de Arqueología y de Prehistoria exigieran al ministro de Educación, Joaquín Ruiz Jiménez, su disolución. Consecuencia de ello fue la creación de un Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas con 12 delegaciones que se correspondían con los distritos universitarios, lo cual situó a Maluquer al frente de la de Salamanca (Díaz Andreu y Ramírez 2000: 340-341). Desconocemos, en rigor, el alcance del apoyo de estas dos instituciones oficiales, Comisaría y Servicio, a los trabajos de campo del joven Seminario de Arqueología salmantino, pero si nos guiamos por los agradecimientos de su titular —muy cuidadoso en estas cosas— debió reducirse a la financiación por parte de aquella de la primera campaña de excavaciones en el Cerro del Berueco (Maluquer de Motes 1958a: 11).

Pero Maluquer no desmayó en la búsqueda de recursos, obteniéndolos al fin de la Diputación de Salamanca. Existe cierta confusión sobre la fecha en que se fundó el Servicio de Investigaciones Arqueológicas Salmantinas,⁴ e incluso hay dudas de si llegó a crearse oficialmente (Corchón 2009). Mas dos cosas parecen seguras: que en 1954 se libraron desde la diputación 25.000 pesetas para el estudio de la arqueología provincial y que dos años después, en la presentación de la *Carta Arqueológica de Salamanca*, don Jerónimo Ortiz de Urbina, presidente de la corporación, se felicitaba del acierto de “poner al frente de dicho Servicio al eminentе catedrático de la Universidad Dr. D. Juan Maluquer de Motes” (Maluquer de Motes 1956: VII). En todo caso, éste, gracias a su apoyo, se halló en condiciones de proseguir la excavación del Cerro del Berueco, de acometer la de Las Merchanas, de realizar la topografía de varios importantes castros protohistóricos de la provincia y de recuperar el cancel visigodo de Salvatierra de Tormes (Serrano 1955). Todo ello sin olvidar multitud de viajes de prospección por la provincia en los que, según Blázquez (1994: 196), apenas se hablaba de otra cosa que no fuera arqueología.

Sin duda, la pretensión era trasladar a Salamanca la estructura del modélico Servicio de Excavaciones de la Diputación Foral de Navarra, dependiente del Instituto Príncipe de Viana, a cuyo frente, desde que se fundara en 1942, había estado el director del Museo Arqueológico Nacional, Blas Taracena. Un servicio que Maluquer conocía bien pues de él recibiría, al fallecer Taracena en febrero de 1951, el encargo de rematar, ordenar y publicar sus excavaciones en el poblado protohistórico del Alto de la Cruz de Cortes

Figura 1. El profesor Maluquer durante las excavaciones del Berueco, hacia 1955 (cortesía de la familia Maluquer).

de Navarra (Maluquer de Motes 1954: 9-12). La preparación del primer volumen sobre Cortes presentado en el IV Congreso de la UISPP celebrado en 1954 en Madrid (Maluquer de Motes 1954: 15-16), aparte de acarrearte un enorme prestigio profesional, le abrió las puertas de la propia dirección del Servicio y con ello la oportunidad no solo de seguir excavando en el Alto de la Cruz, sino también de estudiar otros yacimientos asimismo “hallstátticos” como las necrópolis también célticas de La Torraza y La Atalaya, el hábitat celtibérico de la Peña del Saco de Fitero, la cueva paleolítica de Berroberriá, los dólmenes del Roncal o el taller lítico de Coscobilo (Castiella Rodríguez 1993: 122-123). Al poco de llegar a Salamanca, por tanto, las investigaciones sobre la prehistoria del occidente de la Meseta castellana y del oeste del Pirineo —siempre las tierras bendecidas por el Céfiro, ese viento del oeste cargado de lluvia y esperanza por el que se sintió cautivado desde su juventud—⁵ se convirtieron en los dos anclajes sobre los que pivotó la fructífera andadura arqueológica del profesor Maluquer en los años cincuenta del siglo xx.

4. Denominado también, según los casos, “Servicio de Excavaciones Arqueológicas de la Diputación de Salamanca” y “Servicio de Excavaciones Arqueológicas Salmantinas”.

5. Me ha conmovido saber que Maluquer, siendo todavía un muchacho de 17 o 18 años, escribió hasta cinco veces la palabra Ζέφυρος, el nombre de su futura revista, sobre el forro de una gramática griega (Jordi Maluquer de Motes, en este mismo volumen). Toda una premonición.

Zephyrus

Maluquer tuvo que llegar necesariamente a Salamanca predisuelto a fundar una revista, porque de lo contrario es imposible entender la rapidez con que alcanzó a publicarse el primer número de *Zephyrus*. Tal vez ardía en deseos de que por fin la Escuela Catalana, con Bosch en el exilio, dispusiera de un órgano de expresión propio, en cierto modo alternativo a la revista *Ampurias* que desde 1939 y al amparo del régimen emanado de la Guerra Civil editaba el Museo Arqueológico de Barcelona. Cualquiera que fuese la causa, la fundación de la revista, una publicación de carácter periódico, anticipaba una estancia prolongada de Maluquer en la ciudad del Tormes y ponía la rúbrica a un decidido compromiso con su universidad.

No nos consta que el nuevo catedrático frecuentara la tertulia del Café Castilla, en la calle Toro de Salamanca, en la que en 1950 se fraguó la fundación del Centro de Estudios Salmantinos (García Zarza 2003).⁶ Pero es posible que lo hiciera como bastantes de sus compañeros de claustro —su amigo Antonio Tovar fue, de hecho, secretario de la primera Junta—, puesto que figuró desde el principio como responsable de la Sección de Arqueología. En todo caso, desde su primer número, a la cabecera *Zephyrus* se añade un subtítulo inequívoco: “Crónica del Seminario de Arqueología y de la Sección Arqueológica del Centro de Estudios Salmantinos”, que se mantuvo hasta 1985.

La revista comenzó muy modestamente —el compromiso editorial, de cara a suscriptores e intercambios, era de un mínimo de 100 páginas anuales y el precio de venta 12 pts—, y solo fue posible gracias al empeño del fundador y al apoyo de un entorno intelectual muy próximo. El *Zephyrus* I, por ejemplo, abrió sus páginas con una nota de agradecimiento por el generoso mecenazgo del Gobernador Civil de Salamanca que —feliz coincidencia— era por entonces Joaquín Pérez Villanueva, un historiador que quince años atrás había realizado excavaciones arqueológicas, junto con Antonio Tovar, en la necrópolis vallisoletana de Piña de Esgueva (Pérez Villanueva *et al.* 1933). Sentían simpatía por la empresa, asimismo, el propio Tovar —pronto Rector— y toda una pléyade de ilustres filólogos y lingüistas de la Universidad de Salamanca, dispuestos a publicar sobre aspectos que hace medio siglo, más que hoy, se consideraban consustanciales a la arqueología: indoeuropeos, escritura y lengua ibéricas, epigrafía visigoda, origen del vascuence, fuentes escritas de la Antigüedad, toponomía... El maestro Pericot asumió con la aplicación de un principiante la labor, fundamental como timbre de actualidad, de presentar la crónica de cuantos congresos sobre la disciplina se celebraban en el mundo, tarea en la que pronto se vio secundado por Antonio Beltrán. Y nunca faltaron tampoco las contribuciones, en la sección de noticiario, de Agapita Serrano y de la propia María Bernet.

Es evidente, por otra parte, que *Zephyrus* se crió apoyado por los arqueólogos supervivientes de la

Escuela Catalana. Ya me he referido a la sistemática contribución de Pericot, pero desde el número II, en el que publica un artículo sobre “Celtas e Ilirios”, la firma del maestro Bosch Gimpera será también una constante. Asimismo colaboran asiduamente desde el principio Miquel Tarradell y el etnólogo August Panyella, y progresivamente lo irán haciendo Pere de Palol y Francisco Jordá, discípulos de Pericot. Ojeando los índices de la revista, no se puede evitar la sensación de que el Seminario de Salamanca, por supuesto desde la oficialidad, guardaba ciertas distancias con la arqueología más afín al Movimiento Nacional. El acceso de Maluquer a Salamanca, como acusan las cartas cruzadas entre Bosch Gimpera y Pericot, fue muy celebrado por sus maestros, para quienes constitúa un reconocimiento de la vieja Escola d’Arqueologia de Barcelona y la prueba de que su espíritu, pese al desastre de la guerra, seguía vivo. Las diferencias entre Bosch y el principal arqueólogo del régimen, Martín Almagro, eran abismales (Gracia *et al.* 2002: 242, nota 622) y tampoco existía precisamente una corriente de simpatía entre éste último y Maluquer.⁷ Es comprensible por tanto que Almagro no fuese firma habitual de *Zephyrus* —si no me equivoco, sólo publicó en el número II una notita sobre un plomo ibérico de Ampurias— pese a lo cual Maluquer, en la recensión de su obra “Ampurias. Historia de la ciudad”, no duda en reconocer, siempre elegante, que se trata “de un libro de consulta de primer orden (...) que no puede faltar en ninguna biblioteca” (Maluquer de Motes 1951b: 196).

De aquellos primeros *Zephyrus* hay que destacar también que fueron un feliz lugar de encuentro este-oeste. La Escuela de Barcelona hasta entonces había trabajado básicamente en la vertiente mediterránea de la península, y la nueva publicación —aclara Maluquer en el editorial de su primer número— tiene como “campo predilecto de acción el oeste peninsular y los problemas atlánticos, aunque no descuide tampoco las visiones generales”. De ahí la temprana y frecuente inclusión en sus páginas de colaboraciones de arqueólogos gallegos (Bouza Brey, López Cuevillas, Sobrino Lorenzo, Taboada...) y portugueses (do Paço, Trindade, Veiga Ferreira, Viana...), hecho este último poco habitual en las revistas españolas de mitad de siglo.

Al frente de la empresa, un animoso y joven catedrático —Maluquer tenía treinta y cuatro años— que, para el número inaugural, consciente de que quienes le habían precedido en el estudio de la prehistoria de Salamanca eran un ya anciano y desfasado sabio, Gómez Moreno, y un avezado arqueólogo de campo pero no un estricto estudioso, el Padre Morán, se reservaba un artículo de fondo, todo un anuncio regeneracionista, titulado “Estado actual del conocimiento de la prehistoria salmantina”. Y que asimismo se responsabilizaba de una sustanciosa sección de “Bibliografía”, uno de los puntos fuertes de la revista, que se hacía eco especialmente de novedades extranjeras⁸ y que se nutría en su mayor parte de las

7. Vide el trabajo de Jordi Maluquer de Motes en este mismo volumen.

8. Por las cartas que cruzan Bosch Gimpera y Pericot sabemos que algunos de los libros extranjeros que reciben en

6. La sanción oficial tuvo lugar en el rectorado de la Universidad de Salamanca en enero del año siguiente.

recensiones que firmaba el propio Maluquer: ¡hasta 30 en el *Zephyrus* III! Una iniciativa, ésta de la crítica de libros, extremadamente exigente pero esencial para combatir el aislamiento científico de aquellos años, gracias a la cual no pasaron desapercibidos en España sucesos tan relevantes en la historia de la arqueología europea, como la solución del enigma de Piltdown, el desciframiento del Lineal B, la gestación de la gran obra sobre el problema indoeuropeo de Bosch Gimpera, la puesta en marcha del innovador proyecto de arqueometalurgia del Laboratorio de Stuttgart, o la edición del "The Prehistory of European Society" de Childe.

Al declinar la década de los cincuenta, *Zephyrus* no era ya la revista balbucente de los primeros números, sino una obra consolidada, en la que colaboraban con trabajos de alcance autores extranjeros del prestigio de C. Hawkes, M. A. Smith o E. Sangmeister. Además, en la línea de los mejores magazines franceses e ingleses, se había dotado de un Consejo de Redacción en el que, junto al director-fundador, aparecía ya como secretario José María Blázquez, Adjunto de la Cátedra de Arqueología desde 1957 e importante pilar del Seminario. Por otra parte, gracias a las aportaciones de éste y de Alberto Balil, la revista comenzaba a despuntar también en el campo de la arqueología clásica. Y, además, en sintonía con la proyección universalista que Bosch siempre había demandado para la Escuela (Gracia *et al.* 2002: 359, nota 1033; Cortadella 2005: XC), *Zephyrus* era una revista cosmopolita, como mínimo a la altura de las mejores de España (pienso en *Archivo Español de Arqueología* o en *Ampurias*). No cuesta gran trabajo entender, por tanto, la tentación de Maluquer de llevarse su cabecera a Barcelona cuando a finales de 1958 se resolvió el acceso a la cátedra de Arqueología de aquella Universidad. Bosch, que a la vista de este último éxito se manifiesta exultante porque su antiguo discípulo tenga la oportunidad de continuar la Escuela ya "rescatada del moro", le anima a ello en carta de 21 de enero de 1959: "Està molt bé que s'hi quedí encara aquest curs per encarrilar i liquidar les coses i sobretot que surti *Zephyrus* i que el continuï a Barcelona" (Gracia *et al.* 2002: 359 nota 1033).

Mas la tentación —bien comprensible, por otro lado— solo quedó en eso. Y aunque Maluquer acabó regresando a Cataluña —no sin muchas dudas porque, como reconoció uno de sus hijos, "llegó a sentir y a identificarse con Salamanca como si fuese su propia casa" (Maluquer de Motes i Bernet 1988)—, y pese a que hubo de repetir, ya con bastante más edad, el tremendo esfuerzo de poner en marcha una nueva revista, *Pyrenae*, vinculada ahora al Instituto de Arqueología y Prehistoria de la Universidad de Barcelona, *Zephyrus* permaneció en Salamanca dirigida por J. M. Blázquez, hasta la incorporación en 1962 de su nuevo director Francisco Jordá.

Salamanca han sido adquiridos por el primero en París durante su etapa al frente de la División de Ciencias Humanas y Sociales de la Unesco (Gracia *et al.* 2002: 286-287).

Megalitos salmantinos y vascos

Repite que la gran contribución del Maluquer de Salamanca fue dotar de contenido a la prehistoria de la Meseta, una prehistoria cuyo estudio, a diferencia de lo sucedido en bastantes otras zonas de la península —aquí no hubo un Góngora, unos Siret o un Estacio da Veiga—, aún nadie se había planteado acometer sistemáticamente a mitad del siglo xx. Los términos del desafío se exponen en el artículo de síntesis sobre la prehistoria salmantina publicado en el primer número de *Zephyrus*: pese al indudable mérito de los pioneros Gómez Moreno, Breuil y, especialmente, Morán, seguían existiendo enormes lagunas en su conocimiento y apenas se entreveían unas industrias achelenses asociadas a las terrazas del Tormes, una desdibujada población "postglaciar" responsable de las pinturas rupestres de las Batuecas y un fenómeno megalítico —en este caso ya mejor documentado puesto que Morán (1931 y 1935) había intervenido en varias decenas de monumentos— que entonces se fechaba en los comienzos de la Edad del Bronce. Lo que pudiera haber sucedido en el Paleolítico Superior, durante el Neolítico o en la fase de esplendor "de la segunda Edad del Bronce" era una completa incógnita (Maluquer de Motes 1950a).

Es comprensible que Maluquer, poco aficionado al estudio del Paleolítico y del arte rupestre, fijara su atención en el fenómeno megalítico, máxime cuando desde el Servicio de Excavaciones de Navarra ya había comenzado la prospección de los dólmenes de Bigüezal (Maluquer de Motes 1957b). En la síntesis ya mencionada del primer *Zephyrus*, al igual que en el ensayo sobre el proceso histórico incluido en la *Carta Arqueológica de Salamanca* de 1956, predominan naturalmente las consideraciones tipológicas sobre la cultura megalítica, esto es, sobre las plantas de las sepulturas, sobre sus alzados y cubiertas, y sobre sus ajuares nada especiales; pero no faltan tampoco algunas anotaciones de gran actualidad. Por ejemplo, en una época en la que se propendía a homologar fenómeno megalítico y paisajes de montaña, Maluquer destacaba la ubicación sistemática de los dólmenes salmantinos en las tierras horizontales de las penillanuras. Y, no contento con ello, insistía en un detalle —su gran visibilidad, ingeniosamente multiplicada mediante el recurso a túmulos de gran volumen (Maluquer de Motes 1950: 15)—, que jugará un papel clave en el debate surgido un cuarto de siglo después, desde el campo de la Arqueología Espacial, en torno al protagonismo de las tumbas megalíticas en la construcción de la territorialidad (Fleming 1973; Renfrew 1976; Criado y Vaquero 1993). Los emplazamientos no eran aleatorios sino fruto del estudio de distintas opciones: y, siendo importante, el factor económico no lo era todo (Delibes y Santonja 1986: 137-138), pues, como tampoco pasó desapercibido a Maluquer (1956: 14), con frecuencia las sepulturas dolménicas no se encontraban junto a las canteras, sino a bastante distancia de ellas, 1.500 m en el caso del sepulcro de corredor de la Casa del Moro de Gejuelo del Barro.

Igual de interesante es la observación de que los dólmenes charros jalonan viejos caminos históricos adaptados a vías naturales (Maluquer de Motes 1950:

Figura 2. Sepulcro de corredor de Txabola de la Hechicera, en la Rioja Alavesa (cortesía J. Fernández Eraso y J. Mujika).

18), en tanto cabe también ver en ella el origen de una línea de investigación muy potenciada en el último cuarto de siglo, sobre todo en el noroeste peninsular (Bello *et al.* 1982; Gómez Vila 2005), pero también en Salamanca donde, gracias a ella, ha sido posible columbrar la existencia de desplazamientos estacionales de las comunidades megalíticas entre las penillanuras y las cumbres del Sistema Central (López Plaza *et al.* 2000). Y parecido carácter innovador reviste la preocupación por las declinaciones de los pasillos de los monumentos —en Salamanca la gran mayoría de los dólmenes son sepulcros de corredor orientados al naciente, aunque algunos lo hagan al E y al S (Maluquer de Motes 1956: 11)—, tema hoy muy atendido en el marco general de la Arqueología Astronómica (Hoskin 2001), pero con un estudio de caso específico centrado en el foco dolménico salmantino (López Plaza *et al.* 1997). Realmente, Maluquer nunca se dedicó al estudio de los dólmenes con la intensidad que lo hizo en el caso del Berrueco, de Las Merchanas o de Cortes de Navarra. De hecho no excavó en ninguno de los megalitos de Salamanca (seguramente imaginando que Morán habría vaciado los más prometedores) y, pese a escribir el libro *Notas sobre la cultura megalítica navarra* (1964), no se le considera un especialista en el tema. Sin embargo, la originalidad de muchos de sus puntos de

vista —de nuevo patente en la discusión del valor de las ofrendas dolménicas, como viático de ultratumba o como “muerte ritual” de los objetos (Maluquer de Motes 1956: 15)— explica por qué muchas de sus propuestas continúan disfrutando de actualidad.

Pero lo más destacable, sin duda, de los trabajos de Maluquer sobre megalitismo, porque se trata de un pensamiento central presente en todos ellos, es la defensa de las raíces occidentales, ni catalanas ni nortepirenaicas, del foco dolménico vasco. La idea ya figura resumida en un breve artículo anterior a la llegada a Salamanca (Maluquer de Motes 1947) y en una reseña dedicada en el primer *Zephyrus* a la segunda edición de “Los sepulcros megalíticos catalanes y la cultura pirenaica” de Pericot (Maluquer de Motes 1950b). Luego se repite en los escritos más o menos específicos sobre los dólmenes salmantinos, para reaparecer en la monografía sobre la cultura megalítica navarra de 1964. Pero donde acaba planteándose con todo lujo de detalles es en un artículo dedicado diez años más tarde a su amigo Domingo Fernández Medrano. Maluquer había quedado impactado por las excavaciones de don José Miguel de Barandiarán y de este último en La Rioja Alavesa, no pasándole desapercibido que la arquitectura de Chabola de la Hechicera, de El Sotillo o de San Martín, todos ellos sepulcros de largo corredor con cámaras redondas o

poligonales (Barandiarán 1964; Barandiarán *et al.* 1964), era la misma atestiguada en la llanura salmantina. Y como este último espacio, en su opinión, constituía “una zona marginal de la gran área megalítica del Oeste peninsular” (Maluquer de Motes 1956: 10), la deducción era inapelable: “la cultura megalítica llegó a la zona alavesa procedente de la expansión megalítica del área occidental portuguesa” (Maluquer de Motes 1974: 89). Una propuesta que no era esencialmente nueva, pero que ofrecía la novedad de proponer una vía de penetración interior en vez de la contemplada hasta entonces por el Cantábrico.

Se trataba de una explicación difusiónista muy acorde con las inclinaciones de la arqueología prehistórica del momento y con las de la propia Escuela Catalana de Arqueología (Cortadella 2005), pero llena de matices. Porque, al no conocerse ocupaciones previas a la dolménica en la Rioja Alavesa, comenzaba por deducir que la implantación de los megalitos respondía a la llegada desde el oeste de un contingente demográfico portador a la vez de las arquitecturas dolménicas propias de su tradición y de los rituales fúnebres que se escenificaban en ellas (Maluquer de Motes 1974). No voy a detenerme a comentar qué aspectos de aquella propuesta resultan hoy más vulnerables, empezando por el reconocimiento de ocupaciones mesolíticas y neolíticas en diversos covachos de la vertiente meridional de la Sierra de Cantabria, reveladoras de la existencia de una población indígena previa, es decir de un sustrato (Fernández Eraso 2008); cuanto pretendo subrayar es que aquella propuesta de Maluquer constituyó el punto de partida de una vigorosa corriente de investigación posterior encaminada al estudio de la “megalitización” de la cuenca del Duero. Los primeros en reclamar, tras Maluquer, un camino interior de difusión desde el oeste fueron los investigadores del Museo de Burgos, a partir del descubrimiento de los sepulcros de corredor de Cubillejo de Lara y Porquera de Butrón (Osaba *et al.* 1971a y 1971b); más tarde H. N. Savory (1975) se apuntó a la misma idea, no sin cuidarse de precisar que las galerías cubiertas navarras y sus puertas perforadas se alineaban con otra esfera de influencia, esta vez nortepirenaica, lo que tampoco había escapado al buen ojo de Maluquer (1974: 90); el proyecto dedicado al estudio de los megalitos de Las Loras siguió insistiendo en la expansión hacia el este de un modelo dolménico originariamente portugués (Delibes y Rojo 1988; Delibes *et al.* 2002); y hasta acabaron por descubrirse en el valle medio del Duero una serie de tumbas megalíticas, algunas claramente de corredor, que materializaban el ansiado nexo entre las penillanuras salmantinas y los páramos lorigos (Delibes *et al.* 1987; Delibes y Zapatero 1996).

Lo destacable es que seguramente ninguno de estos trabajos habría existido sin la siembra previa de Maluquer. Y aunque hoy haya que matizar algunas de sus afirmaciones y sea obligado pensar en fenómenos de aculturación y no de simple difusión démica, por cuanto en prácticamente todo el espacio normeseteño hay huellas de un neolítico antiguo predolménico (Garrido *et al.* 2012) y porque tanto en La Lora (Delibes y Rojo 2002) como en Salamanca (Díaz Guardamino 1997) los sepulcros de corredor

no son el tipo megalítico inicial sino, al contrario, la culminación de una secuencia que se inicia con los dólmenes simples, el fondo último de la teoría maluqueriana se mantiene incólume. Porque nada cambia, a la hora de considerar una filiación occidental, que tanto en Extremadura como en el oeste de la Submeseta Norte se registre ahora la impronta no de una, sino de dos tradiciones arquitectónicas portuguesas diferentes, las de los sepulcros de corredor “alentejanos” y “beiranos” (Bueno 2005). Porque los idolillos-espátula de hueso del nivel inferior de San Martín, especialmente representativos del primer megalitismo alavés, han acabado por comparecer en gran parte de la cuenca del Duero, revelando la existencia de un mismo comportamiento simbólico y ritual entre la Rioja y la provincia de Zamora (Delibes *et al.* 2012). Y porque los célebres ídolos-placa de pizarra, “alentejanos”, que Maluquer echaba razonablemente de menos en los dólmenes de Salamanca, han acabado por aparecer (Santonja 1987; Guerra *et al.* 2009), confirmando la existencia de contactos con Extremadura que seguramente tuvieron lugar en las cumbres de las sierras de Gata y Francia o en la Sierra da Estrelha, aprovechando, como se señalaba más atrás, la estancia veraniega allí de los ganados de las comunidades de las dos vertientes (Delibes 2011). Muchos nuevos datos, pero todos perfectamente acomodables a los viejos esquemas de Maluquer.

La fosa campaniforme de Villabuena del Puente: reivindicación de Ciempozuelos y fin del espejismo del Bronce I Hispano

El hallazgo casual de los restos de una sepultura con cerámicas campaniformes en la localidad zamorana de Villabuena del Puente, que en condiciones normales hubiera pasado desapercibido, se erigió en el eje de una de las más importantes investigaciones de Maluquer. Los hechos debieron producirse a mediados de los años cincuenta, fueron comunicados por el director del Museo de Zamora, Vitoriano Velasco, al delegado de Zona del Servicio Nacional de Excavaciones, a la sazón, como vimos, el catedrático de Arqueología de Salamanca, y gracias a la rápida intervención de éste se convirtieron en un documento bien contextualizado y en un instrumento clave para la definición del horizonte del Vaso Campaniforme Ciempozuelos. Maluquer comprobó que los restos del Pago de la Peña, como se denominaba el lugar, correspondían a una inhumación individual con un imponente ajuar constituido por tres recipientes cerámicos profusamente decorados, un vaso campaniforme, una cazuela y un cuenco, aparte de un puñal de lengüeta de cobre, unas cintitas de oro, un brazal de arquero de arenisca y dos pequeñas piezas de hueso, a saber, una arandela y un botón cónico con perforación en V (Maluquer de Motes 1960b).

Villabuena del Puente dio ocasión a reinterpretar las sepulturas del célebre cementerio de la Cuesta de la Reina de Ciempozuelos, en Madrid, descubiertas más de medio siglo antes en excavaciones promovidas por la Real Academia de la Historia, y a considerar que la definición de la Cultura del Vaso Campanifor-

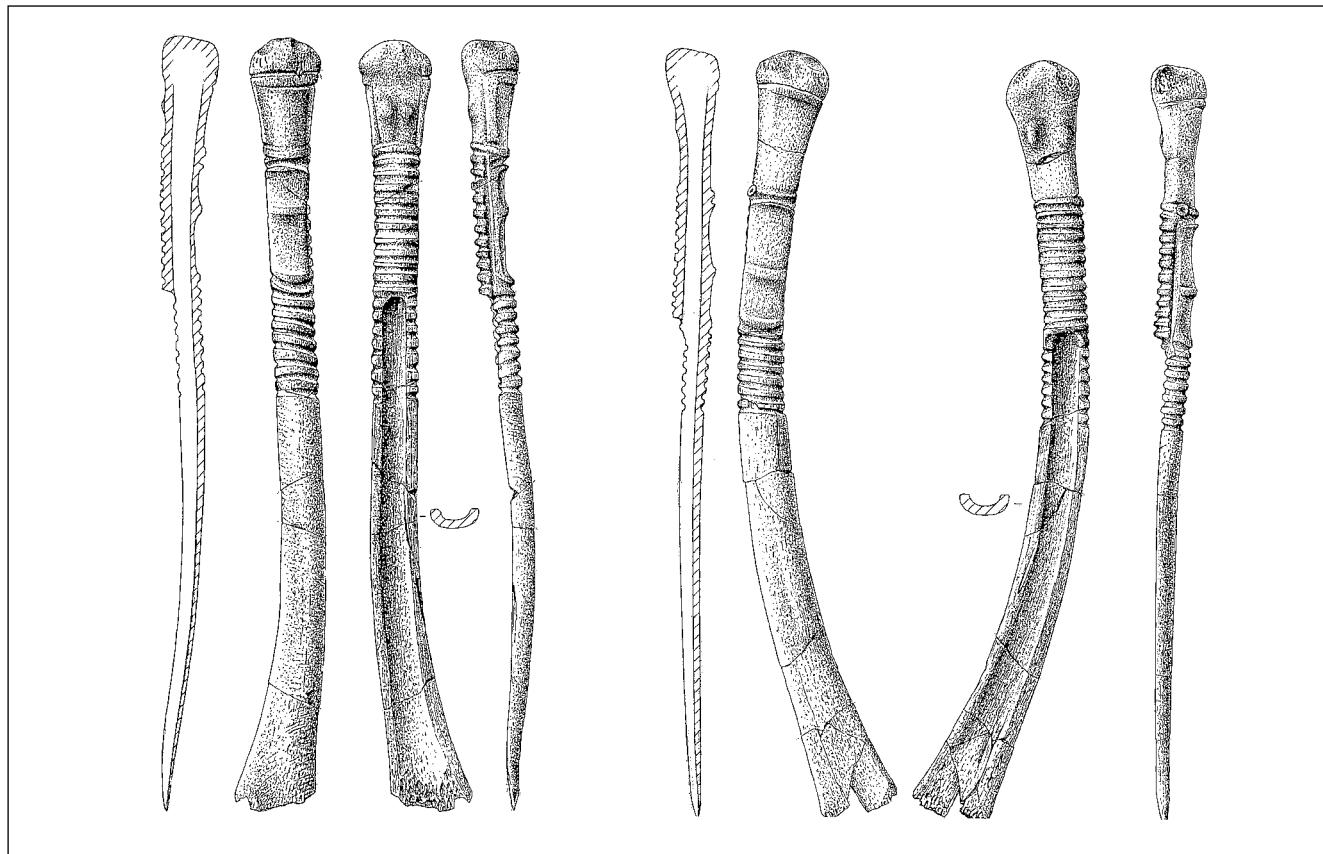

Figura 3. Espártulas de hueso del túmulo dolménico de El Miradero, Valladolid (dibujo: A. Rodríguez González).

me del interior peninsular no solo debía descansar, tal y como habían propuesto Riaño, Rada y García (1894), sobre la singularidad de unas cerámicas barrocamente adornadas con incrustación de pasta blanca, sino también en el reconocimiento de un patrón de enterramiento, individual y en fosa, que invariablemente incluía entre sus ofrendas la tríada de vasijas mencionadas.

El alcance de la nueva lectura era, sin embargo, mucho mayor. Maluquer, sobre la base de Villabuena del Puente, estaba poniendo en entredicho la legitimidad del Bronce I Hispano como etapa de transición entre el Neolítico y la auténtica Edad del Bronce o Bronce II. En realidad, este BIH de Martínez Santa-Olalla (1946) era un heterogéneo cajón de sastre, muy dilatado en el tiempo, en el que convivían bastante caóticamente la Cultura de las Cuevas, el Megalitismo y el Vaso Campaniforme; y lo que Maluquer con fundamento proponía era confinar a este último, al menos a las variedades más tardías pues dudaba si debía hacerse lo mismo con los tipos Marítimos, en un momento muy avanzado a situar ya en la transición de las edades del Cobre y del Bronce (Maluquer de Motes 1960: 129). Las dataciones de radiocarbono repetidamente obtenidas para conjuntos funerarios similares al de Villabuena tanto en una como en otra Meseta (Rojo *et al.* 2005: 425-426), han confirmado el acierto de su planteamiento e insisten en la rotunda disociación entre el horizonte megalítico y el campaniforme. Y, como el propio Maluquer adelantó años después al analizar la estratigrafía del sepulcro

de corredor alavés de San Martín, también se ha demostrado que los tipos propios de Ciempozuelos sólo comparecen en los dólmenes en momentos muy avanzados de sus biografías y, con frecuencia, cuando ya se hallan gravemente deteriorados (Maluquer de Motes 1974: 87-89). Hoy C. Holtorf (1996) no deja de suscribir lo mismo pero más retóricamente: los depósitos campaniformes en los megalitos sólo representan el comienzo de su “afterlife”.

San Martín, en todo caso, estaba lejos de ser un *unicum*. El profesor Maluquer apelaba a intrusiones similares en varios de los dólmenes excavados por Morán en el valle del Tormes y recordaba situaciones comparables y con lecturas parecidas por parte de los Leisner en los grandes sepulcros de corredor del valle del Guadalquivir (Maluquer de Motes 1960: 128). En rigor, es preciso reconocer que se trata de un fenómeno tan extendido como para anular la ecuación postulada inicialmente Ciempozuelos = fosas individuales, porque allí donde existen monumentos megalíticos las sepulturas campaniformes siempre buscan su amparo (Delibes 2010: 45). Mas nada de esto, en torno a lo cual modernamente ha surgido una potente línea de investigación, hace tambalear un ápice lo defendido por el maestro Maluquer: los conjuntos campaniformes son intrusivos en las “criptas colectivas”, como las llamaba, que fueron los dólmenes e indefectiblemente se depositan en ellas muchos siglos después de que dejen de funcionar regularmente como panteones colectivos: en la Sima de Miño, en el sur de Soria, casi mil años más tarde (Rojo *et al.* 2005: 73-175).

Figura 4. Ajuar de la sepultura del Pago de la Peña en Villabuena del Puente (cortesía del Museo de Zamora).

¿Con qué intención? E. Álvarez Vidaurre (2011) que, como todos los investigadores actuales, suscribe la idea de Maluquer (1974: 90) de que estas ostentosas tumbas campaniformes corresponden a un estamento aristocrático, se decanta por la siguiente explicación: en un momento de cierta tensión provocada por la disolución de la sociedad igualitaria tradicional, los nuevos cabecillas trataron de legitimarse reclamando un puesto en la tumba sagrada de los antepasados y atribuyéndose una genealogía ficticia (Bradley 1993). Un comportamiento —no se pierda de vista— similar al registrado muchos siglos después y con idéntico propósito, entre los prohombres de la Grecia arcaica, cuando se reservaban el privilegio de enterrarse en las tumbas de los héroes de época homérica (Coldstream 1976).

Como puede verse, también en el tema del campaniforme la obra del maestro se proyecta hasta la actualidad, y no solo en este terreno de las variedades formales de los enterramientos porque también hay que recordar cómo Maluquer insistía en la presencia en las tumbas de Ciempozuelos de “una vasija de cada uno de los tipos”, vaso, cazuela y cuenco, y en su condición —atendiendo a la homogeneidad de las decoraciones de los tres recipientes, a sus genuinas formas, a su agrupación espacial y a sus dimensiones— de “equipo completo” (Maluquer de Motes 1960: 128). Tan imaginativo como siempre, dejaba entender, y muchos le secundamos (Delibes 1977: 88-90; Garrido 2000: 35), que aquello constituía un juego o servicio seguramente relacionado con un

ceremonial específico que hoy, por medio de los análisis químicos de residuos, sabemos solía ser el consumo de cerveza, a veces mezclada con alguna sustancia alteradora de conciencia (Guerra 2006). Las tres vasijas, por tanto, lejos de constituir los enseres personales del difunto, como podría haberse creído, eran los adminículos de una liturgia de despedida en la que los participantes, para que el rito produjera el efecto deseado, habían de hacerlo en estado de enajenación. Algo así como los tres elementos de la *mensa vinaria* del mundo clásico (*kratera*, *oinochoe* y *kylix*), en la que la cazuela debió utilizarse para las mezclas, el cuenco —siempre de menor diámetro que aquella— para el escanciado y el vaso campaniforme para la propia ingestión de la bebida (Delibes *et al.* 2009).

Pero, en realidad, las miras del profesor Maluquer, al fin y al cabo hijo de su tiempo, no estaban puestas tanto en estas cuestiones propias de una arqueología del comportamiento, cuanto en los aspectos históricoculturales del campaniforme. Y en este sentido también fue innovador porque a la hora de hacer lectura de los procesos históricos no todo era para él, como en los primeros esquemas childeanos, un deambular de pueblos que se suplantaban compulsivamente: tuvo la clarividencia de conceder gran importancia al concepto de “sustrato” dejando una puerta abierta a la posibilidad de cambios culturales en la continuidad. Es curioso y destacable, en este sentido, cómo contra corriente, porque la tendencia en la época era exactamente la opuesta, sostenía que la población “del

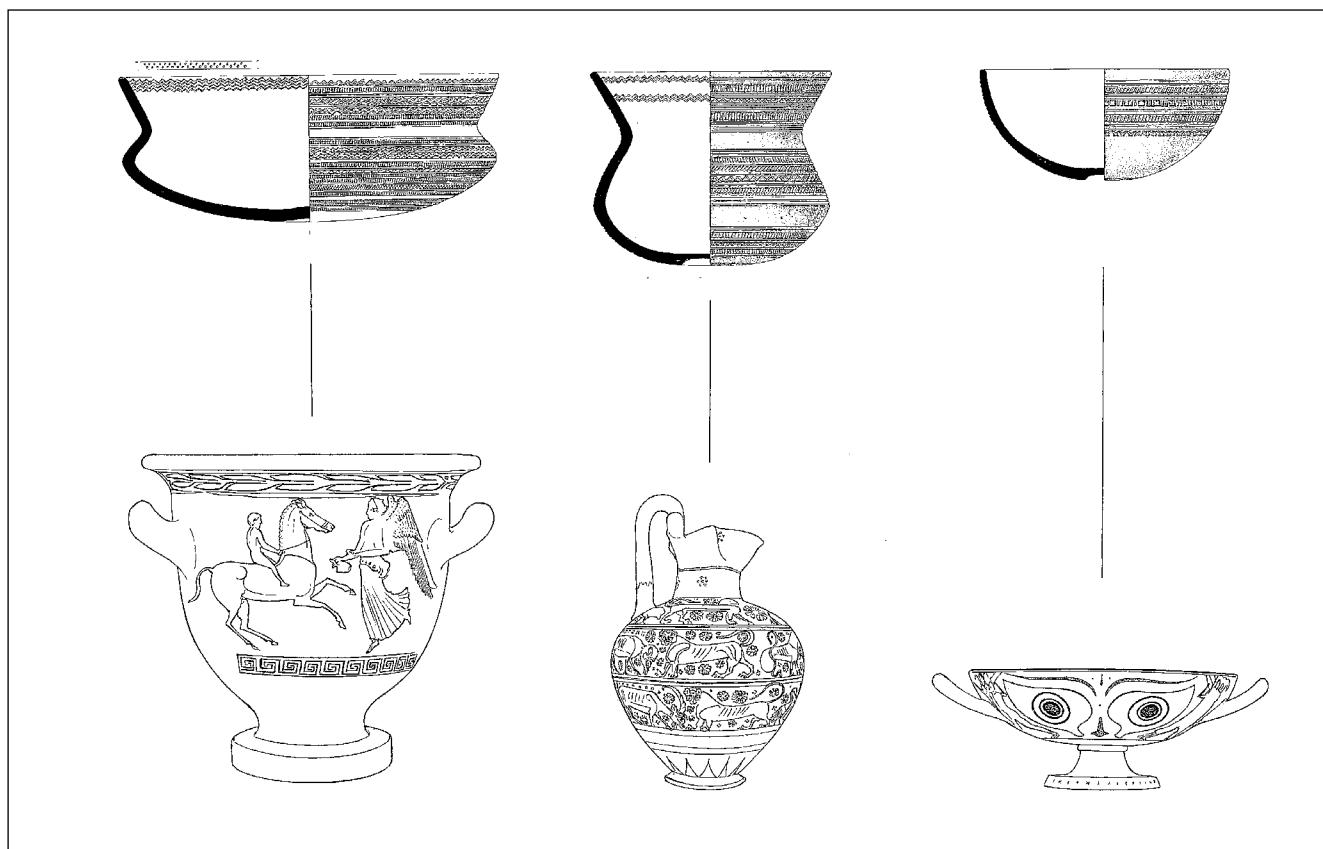

Figura 5. Propuesta de correspondencia funcional entre la tríada de vasijas Ciempozuelos y la *terna vinaria* del mundo clásico mediterráneo.

primer Hierro” del Cancho Enamorado y la eneolítica de La Mariselva (yacimiento, por cierto, con alguna cerámica campaniforme Marítima), ambas en el Cerro del Berueco, eran desde el punto de vista étnico la misma (Maluquer de Motes 1958a: 27).

Consecuentemente, siempre se mostró escrupuloso e incluso reticente a la hora de identificar el Vaso Campaniforme con un pueblo, aunque hubiera sido pedirle demasiado que no sucumbiera a la tentación de preguntarse por el *origen* de la “civilización de Ciempozuelos” (Maluquer de Motes 1960: 130). Y al respecto Maluquer, siempre sagaz, se anticipó hasta cierto punto a la exitosa teoría del “reflujo” de Sangmeister (1963) aduciendo sin grandes alharacas unas influencias —sobre todo en el terreno de la metalurgia— del norte de los Pirineos y de Centroeuropa, que luego se han ido ampliando a otros terrenos: los botones en V inspirados en los de las tumbas de Europa central (Harrison 1977: 64-66); los aros de hueso tipo Villabuena del Puente análogos a los del círculo uneticoano de Straubing (Delibes 1978b); las propias cerámicas incisas y pseudoexcisas del valle del Ródano, similares a las de Ciempozuelos (Guilaine 1967), etc.

La crítica por parte de la Nueva Arqueología de los excesos del difusionismo a la hora de explicar el cambio cultural se hallaba implícita en su propia filosofía, pero también fue en parte consecuencia de las graves limitaciones de la disciplina arqueológica para demostrar la movilidad de las poblaciones prehistóricas. Teorías como la del “reflujo”, contrarias a la esencia misma de la Arqueología Procesual, es

lógico que en los ochenta se declararan en crisis, pero hoy exigen cierta reconsideración a la luz de análisis como el de la dentina del Arquero de Amesbury, revelador de que aquel varón campaniforme enterrado cerca de Stonehenge se había criado nada menos que en la zona de los Alpes (Fitzpatrick 2002). Aunque no se sepa cuántos de aquellos “aliens isotópicos” centroeuropeos atravesaron el Canal (Sheridan 2005), es evidente que en aquella época las gentes se desplazaban y ello devuelve cierto sentido, por ejemplo, a la teoría clásica de un pueblo guerrero campaniforme que, partiendo de la desembocadura del Rin, invadió las Islas Británicas (Thomas 2005: 107). Invocando estos datos no pretendo reivindicar un cambio total de paradigma, porque sería absurdo dejar de lado ahora todo lo aprendido estos últimos años sobre el significado del campaniforme en el terreno ideológico o del surgimiento de la desigualdad social, pero sí reflexionar sobre la pluralidad y la provisionalidad de las lecturas de los documentos arqueológicos. Como un espejo, la ley del péndulo nos devuelve a veces antiguos puntos de vista, viejas imágenes remozadas. Tal podría ocurrir con los planteamientos de Maluquer sobre el origen del Campaniforme Ciempozuelos. Pero esto sería solo una pequeña anécdota apenas ilustrativa del auténtico valor de su obra; lo esencial es que, a través de Villabuena del Puente, acertó a deconstruir el abstruso Bronce I Hispano estableciendo con ello un antes y un después en la investigación del campaniforme de la Península Ibérica.

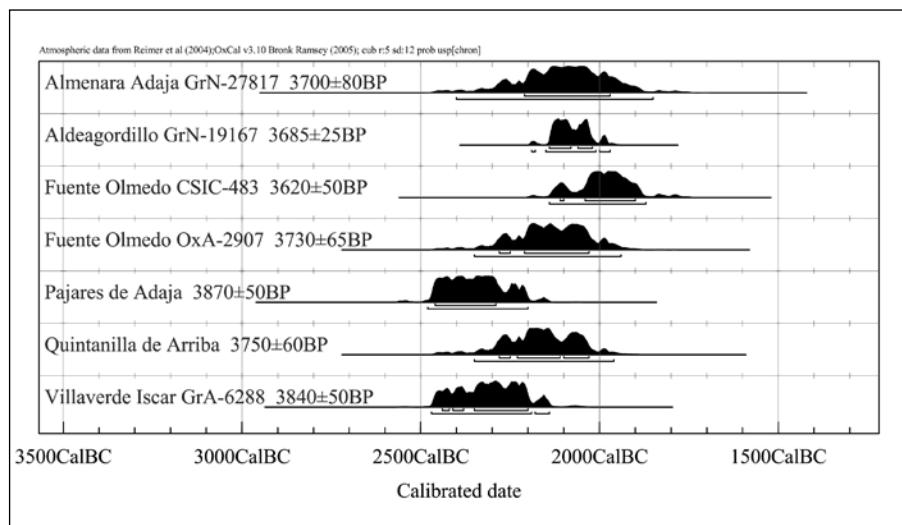

Figura 6. Gráfica de las dataciones C 14 de las tumbas individuales Ciempozuelos de las campañas meridionales del Duero.

Excavaciones en el Cerro del Berrueco: una nueva visión del horizonte de las cerámicas decoradas con la técnica del Boquique

Se cumplen ahora sesenta años del inicio de las excavaciones de Maluquer en El Cerro del Berrueco, un monte-isla granítico en la vertiente norte de la Sierra de Gredos desde cuyos 1.354 m de altitud se domina el curso superior del Tormes. Fueron sus primeras excavaciones en Salamanca y eligió el lugar tentado por la importancia de los hallazgos pre y protohistóricos que allí se venían produciendo desde el siglo XIX (Morán 1924). Efectuó cuatro campañas, con la colaboración inestimable de su compañero universitario y amigo Luis Cortés, apasionado de la cultura popular, las cuales se centraron especialmente en un rellano de la cumbre principal del cerro, El Cancho Enamorado (Maluquer de Motes 1958a).

Descubrió allí, acomodadas al caos de bloques berroqueños, un conjunto de viviendas entre cuyos ajuarres abundaban las cerámicas excisas y del Boquique con incrustación de pasta blanca. Había topado con un horizonte arqueológico prácticamente inédito, a duras penas barruntado con anterioridad en los areneros del Manzanares y en la base del castro de Las Cogotas, que atribuyó a la Primera Edad del Hierro de la Meseta. Y creyó ver proyectados en él elementos de sustrato (el Boquique o punto en raya, más la pasta blanca incrustada herencia de Ciempozuelos) y foráneos (la excisión, de ascendencia hallstáttica), circunstancia que le obligó a una complicada lectura, en clave étnica, de la población del Cancho Enamorado (Maluquer de Motes 1958a: 68; 1958b: 97-99). Con sus luces y sus sombras, lo reseñable es que Maluquer acababa de definir Cogotas I, la cultura arqueológica que a lo largo del medio siglo siguiente se iba a convertir en uno de los principales temas de estudio de la Prehistoria reciente peninsular (Fernández-Posse 1998).

Desde hace años la ecuación cerámicas excisas y del Boquique = primera Edad del Hierro se considera superada. Los argumentos que la habían justificado

tenían que ver, por un lado, con la cronología concedida a las cerámicas excisas a partir de los datos de Cortes de Navarra, también con el hallazgo de un escondrijo de cinceles de hierro en la choza Be 2 del Berrueco, y por último con ciertas observaciones estratigráficas de la complicada secuencia del castro de Los Castillejos en Sanchorreja. Hoy cualquier listado de dataciones C 14 de la plenitud Cogotas I, como el obtenido para el propio Cancho Enamorado (López y Martínez 2006), le hubieran convencido fácilmente de la necesidad de envejecer dicho horizonte medio milenario, hasta los siglos XIV-XI cal AC. Y digo fácilmente porque, entre líneas, se ve que era una posibilidad que contemplaba. Frases como “aceptaríamos una fecha anterior al año 1000 para el momento inicial de nuestro poblado” (1959a: 96) o como “el Cancho Enamorado corresponde a la transición de la Edad del Bronce del Oeste peninsular a la primera Edad del Hierro” (1958b: 48) resultan reveladoras al respecto, y no eran frases hueras o de trámite, porque se apoyaban en documentos tan sólidos como la presencia de un puñal Porto de Mos en la choza Be 6, como la recuperación de un primitivo asador de bronce entre Be 1 y Be 6 o como el hallazgo en el Cerro del arco de una fibula de codo tipo Ría de Huelva (Maluquer de Motes 1958a: 69-87).

A su llegada a Salamanca, desubicado y huérfano de datos, Maluquer se había preguntado textualmente “¿qué sucede en estas tierras cuando la metalurgia del bronce creó la gran cultura del Bronce Atlántico?” (Maluquer de Motes 1950: 19), y ahora, poco más de un lustro después, la excavación del Cancho Enamorado le ofrecía la respuesta. La tesis doctoral realizada un cuarto de siglo más tarde sobre este tema por J. Fernández Manzano (1984) no hizo sino ahondar en aquel presentimiento del maestro y trasladar sus ideas a toda la Meseta Norte, de manera que hoy, pese a la normal disparidad contextual de depósitos metálicos del Bronce Final y de yacimientos con cerámicas excisas y del Boquique, existen pocas dudas de la correspondencia de ambos a un mismo horizonte cultural: los responsables del escondrijo de

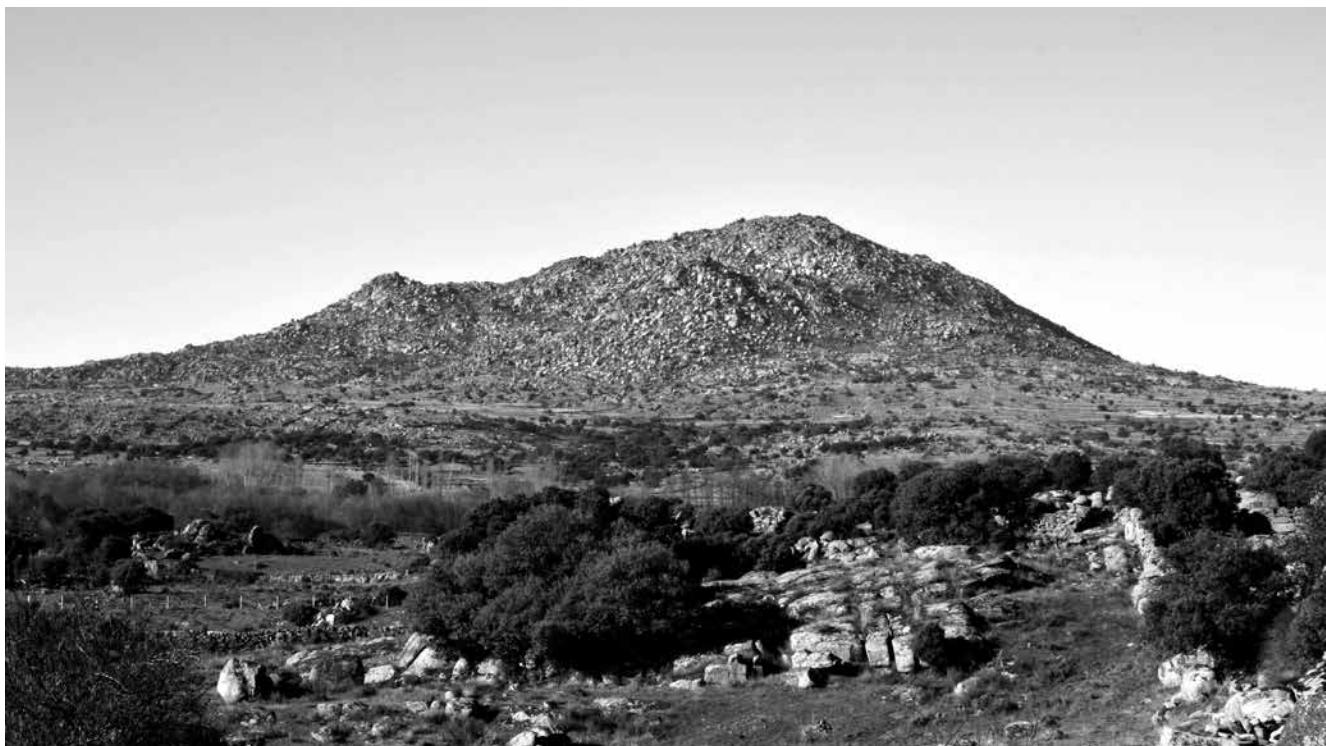

Figura 7. Panorámica del Cerro del Berrueco, en El Tejado, Salamanca (cortesía J. F. Fabián).

bronces de Valdevimbre fueron las gentes Cogotas I del cercano castro de Ardón (Celis *et al.* 2004).

Como se ve, el papel otorgado inicialmente a los metales del Berrueco fue el de meros marcadores cronológicos. Sin embargo, por su carácter excepcional, algunos estaban llamados a lecturas de más enjundia. En relación con las fíbulas de codo, por ejemplo, cuya atribución a Cogotas I confirmó el hallazgo de San Román de Hornija (Delibes 1978), pronto comenzaría a sospecharse, dada su analogía con las de la Ría de Huelva y las andaluzas en general, que se trataba de elementos de prestigio —broches de túnica tal vez— llegados desde el sudoeste a través del camino de la Plata (Carrasco *et al.* 2012). Se vinculaban, pues, a una vía de comunicación S-N que seguramente no era todavía tan dinámica como en el periodo Orientalizante, pero por la que también hubieron de llegar hasta el Berrueco los hierros de la cabaña Be 2, pues, como los del tesoro de Villena y otros portugueses, son de origen mediterráneo y precoloniales, encontrándose entre los más antiguos del oeste de Europa (Almagro Gorbea 1993; Vilaça 2006). Tales lecturas, realizadas ya en el marco de una arqueología más moderna y desarrollada, no dejan de ser sin embargo frutos tardíos de la siembra efectuada por Maluquer en el Cancho Enamorado. La misma siembra, por otra parte, a la que hace una década recurrimos para defender el parentesco de ciertas excisiones de la Meseta con las europeas de los grupos de Duffaits y de los Hügelgräber (Delibes *et al.* 2000). Entonces nos atrevimos a proponer que la interacción entre ambos territorios pudiera haberse canalizado, como en otras zonas de Europa en esa misma época (Wels-Weyrauch 1989), a través del intercambio de mujeres, pero esto era lo único original de nuestra propuesta porque su verdadera inspiración

residía en una reflexión de Maluquer sobre ciertos alfileres del Berrueco que intuitivamente comparaba con los de “los pueblos centroeuropeos de la cultura de los túmulos del Bronce Medio” (Maluquer de Motes 1958a: 96).

Los estudiosos del espacio que F. J. Abarquero (2005) ha bautizado como “el área nuclear Cogotas I”, esto es la cuenca sedimentaria del Duero y los arenosos del Manzanares, llevan años interrogándose por la escasa visibilidad de los espacios habitacionales de esta cultura arqueológica y lamentando la dificultad de reconocer sus estructuras domésticas en la maraña de los “campos de hoyos” que suelen ser sus asentamientos. De hecho, pese al alto número de yacimientos excavados, sólo se conocen plantas de viviendas completas en unos pocos sitios como Los Tolmos de Caracena, el Teso del Cuerno de Forfoleda o La Horra (Abarquero 2005: 43), circunstancia que no pocas veces ha servido para postular una fuerte movilidad entre las poblaciones cogotianas, cuando no su condición de pastores trashumantes. Sin embargo, la opción de la trashumancia parece bastante remota: la fuerte organización normativa del Honrado Concejo de la Mesta, conciliando los intereses de agricultores y ganaderos del Medievo, es casi inimaginable en tiempos prehistóricos (Abarquero 2005: 423-437); además, los estudios polínicos revelan la existencia de campos de trigo en las inmediaciones de muchas de las aldeas Cogotas I, prueba de que sus ocupantes permanecían ininterrumpidamente en ellas entre el momento de la siembra, realizada a favor de las primeras lluvias de septiembre, y el de la recolección en pleno verano (López Sáez *et al.* 2009); y también parece indicativa de la entidad de las ocupaciones la abundancia de silos o graneros subterráneos detectada en los asentamientos (Bellí-

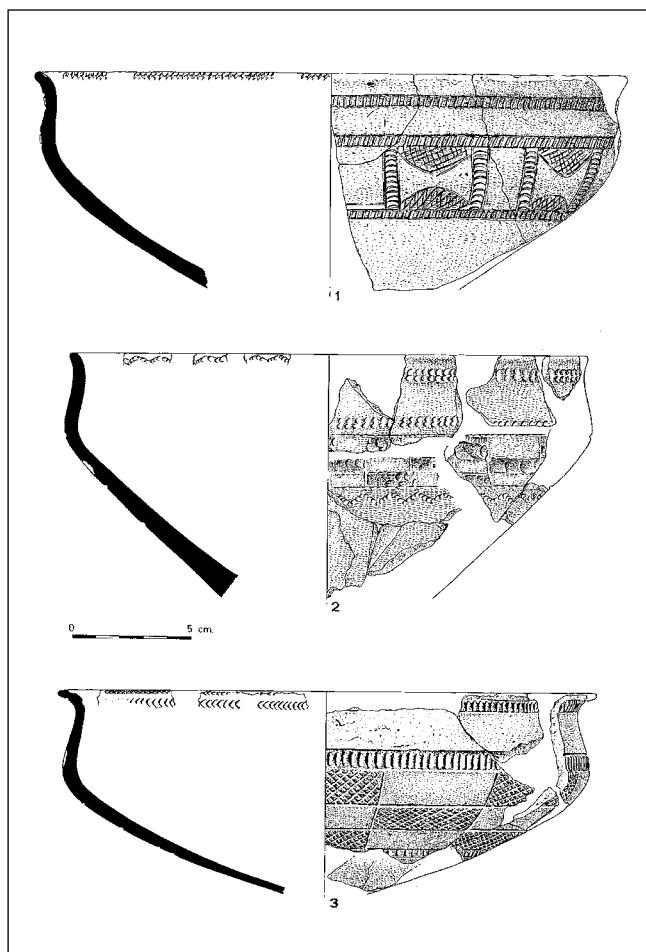

Figura 8. Vasijas troncocónicas de filiación Cogotas I de San Román de Hornija, Valladolid (dibujo: A. Rodríguez González).

do 1996). Se ha acabado imponiendo, por tanto, la idea de unas comunidades estantes, hecho —por eso quiero destacarlo— que se compadece perfectamente con la imagen que transmite Maluquer a través de las viviendas del Cancho Enamorado (Maluquer de Motes 1958a: 40-42): contaban por sistema con un pavimento de tierra pisada (a veces doble) y con una placa de hogar de barro; todas se recostaban en los canchales de granito pero completando sus perímetros, cual se advierte en Be 1 y Be 3, con tramos de pared de mampostería; no era raro que, para evitar la humedad del suelo, recurrieran a un enlosado, que en Be 6 estaba compuesto enteramente de piedras de molino inservibles (utilaje macrolítico); y en ninguna de las viviendas faltaba un juego de molinos en uso, a veces acompañado de un par de grandes tinajas de almacenamiento. ¿No parece la dotación propia de auténticas casas, más que de cabañas provisionales?

El tema de la subsistencia también mereció jugosos comentarios por parte de Maluquer quien, seguramente, sobredimensionó la importancia de la actividad ganadera entre las gentes cogotianas debido, en parte, a la distribución de los primeros yacimientos conocidos por zonas de media montaña del Sistema Central, con malos suelos agrícolas, y también a causa del simbolismo de una técnica decorativa de la cerámica, la excisión o *kerbschnitt*, universalmente identificada

con la artesanía pastoril (Maluquer de Motes 1957). Sobre esta base se refería sistemáticamente a los cogotianos como “pastores de excisión y Boquique”, atribuyendo en concreto a los ocupantes del Berrueco “una economía básica pastoril (de cabrío y lanar)” a la que se incorporaría posteriormente el vacuno aportado por la población europea de la cerámica excisa (Maluquer de Motes 1958a: 99-100).

Esta decidida apuesta por la actividad pastoril, en todo caso compatible con algo de agricultura (Maluquer de Motes 1958a: 99), también ha tenido una fuerte repercusión en la bibliografía posterior. El maestro hubiera disfrutado sabiendo del uso como redil, bien avanzada la Edad del Bronce, del vestíbulo de la Cueva del Mirador, en el complejo de Atapuerca. Asimismo con la identificación en el yacimiento Protocogotas de La Gravera de Puente Viejo, en Ávila, de esporas de ciertos hongos parásitos de las deyecciones del ganado. Y en no menor grado conociendo los datos polínicos de El Castillo de Rábano (Valladolid), igualmente Protocogotas y reveladores de la existencia en su entorno de amplios pastizales de gramíneas salpicados de especies beneficiadas por la visita del ganado (Guerra *et al.* 2011-2012: 83). Pero la información por excelencia para el análisis de la gestión ganadera en Cogotas I ha tenido su origen sobre todo en los estudios zoóarqueológicos, muy especialmente en el realizado sobre más de 7.000 huesos de “grandes mamíferos” en el yacimiento de Moncín (Zaragoza). Es llamativo en él que una especie cinegética como el ciervo represente todavía la cuarta parte de los restos, pero la mayoría de la carne consumida corresponde ya a animales domésticos, con dominio del ganado ovicaprino (30%) sobre el vacuno (20%), sobre el equino (15%) y sobre el de cerda (7%). Pero aún más novedoso resulta comprobar que las pautas de sacrificio del ganado vacuno, a juzgar por el predominio de hembras adultas, se orientan abiertamente a la explotación de la leche, lo que explicaría por qué son tan comunes las queseras o encellas en la alcacería Cogotas I (Legge 1994: 453-582).

Pero para Maluquer el auténtico nudo gordiano de la interpretación de Cogotas I era la cuestión étnica porque, en el fondo, entender Cogotas I era dilucidar el origen del pueblo que habitaba el Cancho Enamorado. Y su propuesta al respecto, aunque formulada con algún rodeo, acabó siendo tajante: se trataba de una población mestiza, fruto de la fusión de un sustrato indígena (cuyo principal distintivo era el Boquique) y de “una franca aportación de un pueblo oeste-europeo” responsable de las decoraciones excisas y seguramente también de “una lengua del grupo indoeuropeo” (Maluquer de Motes 1958b: 97). El problema era rastrear, más allá de las mencionadas cerámicas, el ascendiente de una y otra población y Maluquer se mostraba convencido de que el terreno más apropiado para hacerlo eran los enterramientos. “Aún no se han descubierto —decía— las necrópolis que puedan adjudicarse a esta cultura”, pero a la luz del hallazgo de Renedo de Esgueva “podemos admitir que aquellas poblaciones practicaban un ritual de inhumación y que los nuevos llegados poseerían la doble tradición de inhumación e incineración propia

Figura 9. Panorámica del castro de Los Castillejos en Sanchorreja, Ávila (cortesía J. F. Fabián).

de la cultura europea de los Hügelgräber”, aunque a la postre acabara predominando la incineración” (Maluquer de Motes 1958b: 98).

Aunque apenas disponía de documentación sobre la esfera funeraria, Maluquer había logrado plantear el debate en términos tan atractivos como para que el tema no se sumiera en el olvido. Una vez más, el maestro había desbrozado y acondicionado el terreno para que lo labraran y explotaran otros. Lo cierto es que, gracias a su planteamiento, el ritual funerario Cogotas I se ha convertido en un campo de investigación de primera fila. El descubrimiento, primero, de una sepultura de inhumación triple en San Román de Hornija, en cuyo ajuar convivían cerámicas excisas y del Boquique, vino a poner en cuarentena la hipótesis incineradora (Delibes 1978a). Luego, las disquisiciones etnicistas fueron apagándose conforme se detectaban nuevas inhumaciones en hoyo en los areneros de los alrededores de Madrid (Blasco *et al.* 1991). Y, con el tiempo, se fue adquiriendo conciencia también de la enorme variedad de soluciones formales que adoptaban las tumbas cogotianas (Esparza 1991).

Hoy parece lógico pensar que si, después de medio siglo, el anhelo de Maluquer de descubrir una necrópolis no se ha hecho realidad, es porque no existen: todas las tumbas conocidas —por lo general individuales, con escasos elementos de ajuar y en el interior de hoyos o silos— lejos de agruparse en áreas funerarias diferenciadas se reparten sin un orden claro por los espacios domésticos. Además, los investigadores coinciden en que las tumbas documentadas son demasiado escasas para considerarlas representativas de la *norma funeraria* cogotiana. Y todo ello reavivó la vieja teoría de Schüle (1969) de que las gentes Cogotas I, en realidad, podrían haber imitado ciertos ritos mortuorios de los pueblos del

Bronce Final del oeste europeo (cremación de cadáveres y entrega de cenizas a las aguas) que se caracterizan por no dejar huella arqueológica. Sin embargo recientemente, al analizar los restos esqueléticos de varios enterramientos parciales del campo de hoyos de Tordillos, en Aldeavieja de la Frontera (Salamanca), ha sido posible comprobar que se trata de tumbas secundarias, cuyos huesos —con mordiscos de perros y alteraciones de haber permanecido largo tiempo a la intemperie— parecen proceder de un expositor o pudridero: ¿un atisbo esa elusiva *norma funeraria* Cogotas I? (Esparza *et al.* 2012b). Realmente, ni esta ni otras cuestiones estudiadas modernamente —las relaciones de parentesco entre los individuos de tumbas dobles, triples y cuádruples; el análisis de dieta y movilidad mediante isótopos; el uso de ciertos hoyos como panteones de uso diacrónico, etc. (Esparza *et al.* 2012a)— se hallaban aún en el punto de mira de Maluquer; pero podemos estar seguros de que, sin su vehemente invitación hace cinco décadas a profundizar en el estudio del ritual funerario de “los pastores de excisión y Boquique”, seguirían siendo una quimera.

Los comienzos de la Edad del Hierro en el sudoeste de la Meseta: Sanchorreja y el Cerro de San Vicente

A la hora de documentarse para completar la secuencia de la protohistoria del sudoeste de la Meseta, Maluquer se nutrió, por un lado, de las publicaciones sobre los castros de Las Cogotas y la Mesa de Miranda, con sus correspondientes necrópolis (Cabré 1930 y 1932; Cabré y Molinero 1950), y por otro de sus propias excavaciones en El Cancho Enamorado del Berueco. De ahí surgió el reconocimiento de dos

fases, Cogotas I (las cerámicas excisas y del Boquique del Berrueco, también presentes en la base de Las Cogotas) y Cogotas II, asimilada en este caso al esplendor castreño e identificado con las cerámicas con decoración a peine y a torno celtibéricas (Maluquer de Motes 1960a: 142-144). Y, como intuyera la existencia de un *hiatus* o salto entre ambas, se aprestó a diseccionarlo sirviéndose para ello de las excavaciones inéditas de E. Camps y J. M. de Navascués en el castro de Los Castillejos de Sanchorreja. Maluquer, que sabía representados allí ambos horizontes, obtuvo el visto bueno de Navascués para afrontar la tarea y trasladó para ello los materiales desde el Museo Arqueológico Nacional al Seminario de Salamanca, donde fueron ordenados con la ayuda de Agapita Serrano y de José María Blázquez, antes de que Serafín Martín García y Roberto Arce procedieran a su restauración.

El resultado de aquel trabajo fue otro famoso libro, publicado el mismo año que el del Berrueco (Maluquer de Motes 1958b), pero que hubo de apoyarse enteramente en datos de segunda mano (los diarios de excavación), lo que en parte explica por qué al menos dos de sus conclusiones resultaron fallidas. La primera se refiere a la convivencia estratigráfica de excisión y Boquique con unas cerámicas a mano pintadas en rojo y blanco supuestamente emparentadas con las "hallstáticas" de Cortes de Navarra: ambas configuraban Sanchorreja I, la Primera Edad del Hierro de la zona a datar entre el 700 y el 500 a.C. Y, la segunda, que el nivel inmediatamente superior, Sanchorreja II, representado por unas cerámicas con decoración a peine muy liviano, se correspondía con Cogotas II, es decir con la plena Segunda Edad del Hierro.

Las excavaciones de González Tablas en los años ochenta en el propio Sanchorreja contribuyeron a trazar un panorama bastante distinto, también con dos horizontes pero con un reparto diferente de pañuelos y de cronologías: tras una leve huella calcolítica, la secuencia se iniciaba con un nivel genuinamente Cogotas I atribuible, como el del Cancho Enamorado, al final de la Edad del Bronce; pero las cerámicas pintadas no eran de esa época sino posteriores, sincrónicas de las decoradas con peine fino que, a diferencia de las más barrocas del horizonte Cogotas II de Las Cogotas y La Osera, constituyan propiamente la primera Edad del Hierro de la vertiente norte del Sistema Central (González Tablas y Domínguez Calvo 2002). La relectura despejaba realmente muchas incógnitas, pero nada de ello ha sido obstáculo para que la propuesta original de Maluquer sobre Sanchorreja haya seguido siendo piedra angular en cuantos ensayos —del propio González Tablas (1990), de Martín Valls (1986-1987 y 1998), de Fernández Gómez (1995), de Álvarez Sanchís (1999) o de Esparza y Blanco (2008)— se han ocupado desde entonces del estudio de las raíces vetonas.

Pero la auténtica revolución para el conocimiento de la Primera Edad del Hierro en el valle del Tormes ha partido de las modernas excavaciones en el casco urbano de Ledesma (Benet *et al.* 1991) y en el Cerro de San Vicente de Salamanca (Macarro y Alario 2012), yacimiento este último analizado en su

día por Maluquer como posible sede de la *Helmantiké* atacada por Aníbal (Maluquer de Motes 1951). Gracias a ellas hoy puede atribuirse a este periodo la aparición sistemática de una serie de aldeas vinculadas a la plenitud del grupo Soto de Medinilla del valle medio del Duero; aldeas que, como sucede en el poblado epónimo, están constituidas por casas de adobe predominantemente circulares, dotadas de banco corrido y pinturas murales, y cuyos ocupantes utilizaban la vajilla más bien lisa del Soto, con sus típicos recipientes de pie levantado. Tal vez sea demasiado atrevido asimilar la ocupación post-Cogotas I de Sanchorreja, un enorme castro con su complejo sistema de murallas de piedra, a esta "cultura del barro" del Soto, mas lo cierto es que a lo largo de toda la secuencia del Hierro I del Cerro de San Vicente las vasijas soteñas conviven con las mismas cerámicas pintadas postcocción y con los mismos primitivos "peines", muy livianos, característicos de la principal ocupación de Los Castillejos. En resumen, en el territorio de los Vettones al horizonte Cogotas I le sucedió este otro más o menos homogéneo de la Primera Edad del Hierro representado, con todas sus particularidades, en Sanchorreja y en el Cerro de San Vicente.

Es evidente que estas investigaciones han introducido cambios sustanciales en la lectura de la secuencia de la Edad del Hierro del sudoeste de la Meseta Norte, las cuales suponen cierta superación de las tesis de Maluquer. Sin embargo, una de las ideas centrales de los trabajos de éste, la de que los pueblos indígenas del Berrueco y, sobre todo, de Sanchorreja mantuvieron relaciones con Tartessos, conserva todo su predicamento. El momento álgido de las relaciones se situaba en el siglo vii, cuando debieron llegar a Sanchorreja los bronces del escondrijo Sa 1, entre ellos el famoso broche de cinturón con la representación de un grifo, minuciosamente estudiado por Maluquer (1957: 242-249), cuyos mejores paralelos se hallaban en las necrópolis del Bajo Guadalquivir. Se trataba, como en el caso de las placas con figuras aladas del Berrueco, de los "braseros" decorados con manos y rosetas de Sanchorreja o de los célebres jarros tartésicos también de bronce decorados con palmetas, de objetos importados cuya progresión hacia el norte a través de la Vía de la Plata superaba las cumbres del Sistema Central. Una vez más hay que destacar el mérito de Maluquer planteando estas cuestiones, desbrozando una senda con el tiempo convertida en un potente campo de investigación: el de las élites locales que, ávidas de prestigio, adoptaban la vestimenta, los cultos, los rituales y la tecnología introducidos por los fenicios en el sur de la península. Sin duda Maluquer era muy consciente entonces del potencial científico de aquel fenómeno; lo que probablemente no sospechaba en 1957, mientras estudiaba la hebilla referida de Sanchorreja, es que acababa de ser atrapado en la fascinante telaraña de Tartessos y del mundo orientalizante, iniciando una trayectoria que, con el paso de los años, le llevaría a estudiar el tesoro del Carambolo, a preparar un gran congreso sobre Tartessos y a excavar en el santuario de Cancho Roano.

* * *

Afirma el filósofo Emilio Lledó que “vivimos en el espacio pero morimos en el tiempo”. Solo los grandes hombres que merecen se recordados no se someten a este axioma. Nada más evidente que el arqueólogo Joan Maluquer de Motes, a través de su vasta y estimulante obra, ha sobrevivido a su tiempo y continúa entre nosotros. *Aere perennior magistri doctrina.*

Germán Delibes de Castro

Área de Prehistoria, Facultad de Filosofía y Letras,
Universidad de Valladolid. Plaza del Campus s/n,
47011 Valladolid.
delibes@fyl.uva.es

Bibliografía

- ABARQUERO MORAS, F. J. (2005). *Cogotas I: la difusión de un tipo cerámico durante la Edad del Bronce*. Junta de Castilla y León. Valladolid.
- ABARQUERO, J., DELIBES, G., FERNÁNDEZ, C., GONZÁLEZ, M. L. y LÓPEZ, J. A. (2009). Una ojeada a la hipótesis de la hipermovilidad de los “pastores de excisión y Boquique” a la luz de los documentos de “El Pelambre”. En: M. L. GONZÁLEZ (coord.). *El Pelambre, Villaornate (León). El horizonte Cogotas I de la Edad del Bronce y el periodo tardoantiguo en el valle medio del Esla*. Tracsa. León: 291-301.
- ALMAGRO-GORBEA, M. (1993). La introducción del hierro en la Península Ibérica. Contactos precoloniales en el Periodo Protoorientalizante. *Complutum*, 4: 81-94.
- ÁLVAREZ SANCHÍS, J. (1999). *Los Vettones*. Bibliotheca Archaeologica Hispana, 1. Real Academia de la Historia. Madrid.
- ALVAREZ VIDAURRE, E. (2011). *Historia de la percepción del megalitismo en Navarra y Guipúzcoa. Aproximación a una biografía de sus monumentos*. Ediciones de la Universidad de Navarra. Pamplona.
- BARANDIARÁN, J. M. (1964). Excavación del dolmen de San Martín (Laguardia). *Boletín de la Institución Sancho El Sabio*, VIII: 41-66.
- BARANDIARÁN, J. M., FERNÁNDEZ MEDRANO, D. y APELLÁNIZ, J. M. (1964). Excavación del dolmen de El Sotillo. *Boletín de la Institución Sancho El Sabio*, VIII: 28-39.
- BELLIDO BLANCO, A. (1996). *Los campos de hoyos. Inicio de la economía agrícola en la Submeseta Norte*. Studia Archaeologica nº 85. Universidad de Valladolid. Valladolid.
- BELLO DIÉGUEZ, J. M., CRIADO, F. y VÁZQUEZ VARELA, J. M. (1982). Sobre la cultura Megalítica y los caminos antiguos de Galicia. *Boletín del Museo de Pontevedra*, 36: 145-163.
- BENET, N., JIMÉNEZ, M. y RODRÍGUEZ, M. B. (1991). Arqueología en Ledesma. La excavación de la plaza de San Martín. En: M. SANTONJA (coord.). *Del Paleolítico a la Historia*. Museo de Salamanca. Salamanca: 117-137.
- BLASCO, C., SÁNCHEZ-CAPILLA, M. L. y CALLE, J. (1991). Enterramientos del Horizonte Protocogotas en el valle del Manzanares. Estudio arqueológico. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid*, 18: 55-81.
- BLÁZQUEZ MARTÍNEZ, J. M. (1995). Tres arqueólogos españoles del siglo xx: Los profesores A. García y Bellido, A. Blanco y J. Maluquer de Motes. En: VII Jornadas de Arte. *Historiografía del arte español en los siglos xix y xx*, Madrid 22-25 de noviembre de 1994. Madrid: 187-196.
- BRADLEY, R. (1993). *Altering the earth. The origins of monuments in Britain and continental Europe*. Society of Antiquaries of Scotland. Monographs Series, number 8. Edinburgh.
- BUENO RAMÍREZ, P. (2000). El espacio de la muerte en los grupos neolíticos y calcolíticos de la Extremadura española: las arquitecturas megalíticas. En: *Extremadura Arqueológica. VIII. El megalitismo en Extremadura. Homenaje a Elías Diéguez Luengo*. Junta de Extremadura. Mérida: 35-80.
- CABRÉ, J. (1930). *Excavaciones en Las Cogotas. Cardenosa (Ávila). I. El Castro*. Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, 110. Madrid.
- CABRÉ, J. (1932). *Excavaciones en Las Cogotas. Cardenosa (Ávila). II. La Necrópoli*. Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, 120. Madrid.
- CABRÉ, M. E. y MOLINERO, A. (1950). El Castro y la Necrópolis del Hierro Céltico de Chamartín (Ávila). *Acta Arqueológica Hispánica*, V.

- CARRASCO, J., PACHÓN, J. A., MONTERO, I. y GÁMIZ, J. (2012). Fíbulas de codo "tipo Huelva" en la Península Ibérica: nuevos datos y comentarios historiográficos. *Trabajos de Prehistoria*, 69 (2): 310-331.
- CARO BAROJA, J. (1972). *Los Baroja. Memorias familiares*. Taurus. Madrid.
- CASTIELLA RODRÍGUEZ, A. (1993). De la protohistoria navarra: La Edad del Hierro. *Cuadernos de Arqueología de la Universidad de Navarra*, I: 121-176.
- CELIS, J., DELIBES, G., FERNÁNDEZ, J., GRAU, L. y HERRÁN, J. I. (2007). El depósito de Valdevimbre y la sociedad Cogotas I. En: J. CELIS, G. DELIBES, L. GRAU y J. FERNÁNDEZ MANZANO. *El hallazgo leonés de Valdevimbre y los depósitos del Bronce Final Atlántico en la Península Ibérica*. Col. Estudios y Catálogos, nº 17. Junta de Castilla y León. León: 168-175.
- COLDSTREAM, J. N. (1976). Heroe-cults in the Age of Homer. *Journal of Hellenic Studies*, 9: 8-17.
- CORCHÓN RODRÍGUEZ, S. (2009). Servicio de Investigaciones Arqueológicas Salmantinas. En: M. DÍAZ ANDREU, G. MORA y J. CORTADELLA (eds.). *Diccionario Histórico de la Arqueología Española (siglos xv-xx)*. Marcial Pons Ediciones de Historia. Madrid: 624.
- CORTADELLA i MORRAL, J. (2003). Historia de un libro que se sostenía por sí mismo: La Etnología de la Península Ibérica de Pere Bosch Gimpera. En: P. BOSCH GIMPERA. *Etnología de la Península Ibérica*. Urgoiti Ediciones. Pamplona: I-CCXIV.
- CRISTÓDOL, F. y VAQUERO, J. (1993). Monumentos, nudos en el pañuelo. Megalitos, nudos en el espacio. Análisis del emplazamiento de los monumentos tumulares gallegos. *Espacio, Tiempo y Forma. I. Prehistoria y Arqueología*, 6: 205-248.
- DELIBES, G. (1977). *El Vaso campaniforme en la Meseta Norte Española*. Studia Archeologica 41. Valladolid.
- DELIBES, G. (1978a). Una inhumación triple de facies Cogotas I en San Román de la Hornija (Valladolid). *Trabajos de Prehistoria*, 35: 225-250.
- DELIBES, G. (1978b). Sobre la arandela de hueso de la tumba campaniforme de Villabuena del Puente (Zamora). *Rev. de Guimaraes*, LXXXVIII: 357-364.
- DELIBES, G. (2001). Del Bronce al Hierro en el valle medio del Duero: una valoración del límite Cogotas I-Soto de Medinilla a partir de las manifestaciones de culto. *Zephyrus*, 53-54: 293-309.
- DELIBES, G. (2010). La investigación de las sepulturas colectivas monumentales del IV milenio A.C. en la Submeseta Norte española. Horizonte 2007. En: J. FERNÁNDEZ ERASO y J. MUJICA (eds.). *Congreso Internacional sobre Megalitismo y otras manifestaciones funerarias contemporáneas en su contexto social, económico y cultural (Ordizia, Idiazabal)*. Supl. MUNIBE nº 32. Sociedad de Ciencias Aranzadi. San Sebastián: 16-56.
- DELIBES, G., ALONSO, M. y ROJO, M. (1987). Los sepulcros colectivos del Duero Medio y las Loras y su conexión con el foco dolménico riojano. En: G. DELIBES (ed.). *El megalitismo en la península Ibérica*. Ministerio de Cultura. Madrid: 181-197.
- DELIBES, G., GUERRA, E., ZAPATERO, P. y VILLALOBOS, R. (2012). Les spatules-idoles du type San Martín-El Miradero: identité, symbolisme, liturgie et prestige dans les mobiliers des tombes mégalithiques de la Vieille-Castille (Espagne). En: M. SOHN y J. VAQUER (eds.). *Sépultures collectives et mobiliers funéraires de la fin du Néolithique en Europe occidentale: Actes de la table ronde "La fin du Néolithique en Europe de l'Ouest. Valeurs sociales et identitaires des dotations funéraires (3500/2000 a.n.e.)*. Archives d'Écologie Préhistorique: 305-331.
- DELIBES, G., GUERRA, E. y JUAN-TRESSERRAS, J. (2009). Testimonios de consumo de cerveza durante la Edad del Cobre en la Tierra de Olmedo (Valladolid). En: I. VALDIVIESO y P. MARTÍNEZ-SOPENA (eds.). *Castilla y el mundo feudal. Homenaje al Profesor Julio Valdeón*, vol. 3. Junta de Castilla y León. Valladolid: 585-599.
- DELIBES, G. y ROJO, M. (1988). En torno al origen del foco megalítico del oriente de la Meseta: de nuevo el sepulcro de Cubillejo de Lara. *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, LIV: 5-23.
- DELIBES, G. y ROJO, M. (2002). Reflexiones sobre el trasfondo cultural del polimorfismo megalítico en La Lora burgalesa. *Archivo Español de Arqueología*, 75 (185-186): 21-35.
- DELIBES DE CASTRO, G., ROMERO CARNICERO, F. y ABARQUERO MORAS, F. J. (2000). Cerámicas excisas de discutible filiación Cogotas I en el Bronce Tardío de la Península Ibérica: una taza de estilo 'Duffaits' procedente de la Cueva del Asno (Los Rábanos, Soria). En: E. BAQUEDANO (coord.). *Soria Arqueológica. A José Luis Argente Oliver*. Diputación de Soria. Soria: 97-130.
- DELIBES, G. y SANTONJA, M. (1986). *El fenómeno megalítico en la provincia de Salamanca*. Ediciones de la Diputación de Salamanca. Salamanca.
- DELIBES, G. y ZAPATERO, P. (1996). De lugar de habitación a sepulcro monumental: una reflexión sobre la trayectoria del yacimiento neolítico de La Velilla, en Osorno (Palencia). *I Congrés del Neolític a la Península Ibérica. Gavà-Bellaterra, 27-29 de marzo de 1995, Rubricatum*, 1 (2): 721-734.
- DÍAZ-GUARDAMINO URIBE, M. (1997). El grupo megalítico de Villarmayor (Salamanca). Contribución al estudio del megalitismo del occidente de la Meseta Norte. *Complutum*, 8: 39-56.
- DÍAZ ANDREU, M. y RAMÍREZ, M. (2001). La Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas (1939-1955). La administración del Patrimonio Arqueológico en España durante la primera etapa de la Dictadura Franquista. *Complutum*, 12: 325-343.

- ESPARZA ARROYO, A. (1991). Sobre el ritual funerario de Cogotas I. *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, LVI: 106-145.
- ESPARZA ARROYO, A. (2009). Seminario de Arqueología de la Universidad de Salamanca. En: M. DÍAZ ANDREU, G. MORA y J. CORTADELLA (eds.). *Diccionario Histórico de la Arqueología Española (siglos xv-xx)*. Marcial Pons Ediciones de Historia. Madrid: 609-610.
- ESPARZA, A. y BLANCO, A. (2008). El solar de Vettonia, antes de los vettones. En: *Arqueología Vettonia: La meseta occidental en la Edad del Hierro*. Zona Arqueológica, nº 12. Museo Arqueológico Regional. Alcalá de Henares: 79-93.
- ESPARZA, A., VELASCO, J. y DELIBES, G. (2012a). Hum 2005-00139: Planteamiento y primeros resultados de un proyecto de investigación sobre la muerte en Cogotas I. En: J. A. RODRÍGUEZ-MARCOS y J. FERNÁNDEZ-MANZANO (eds.). *Cogotas I, una cultura de la Edad del Bronce en la Península Ibérica. Homenaje a María Dolores Fernández-Pozzo*. Secretariado de Publicaciones de la Universidad. Valladolid: 259-320.
- ESPARZA, A., VELASCO, J. y DELIBES, G. (2012b). Exposición de cadáveres en el yacimiento de Tordillos (Aldeaseca de la Frontera, Salamanca). Perspectiva bioarqueológica y posibles implicaciones para el estudio del ritual funerario de Cogotas I. *Zephyrus*, LXIX: 95-128.
- FERNÁNDEZ ERASO, J. (2008). La secuencia del neolítico en la Rioja Alavesa desde su origen hasta las primeras edades del metal. *Veleia*, 24-25: 669-688.
- FERNÁNDEZ GÓMEZ, F. (1995). La Edad del Hierro. En: M. MARINÉ (coord.). *Historia de Ávila. I. Prehistoria e Historia Antigua*. Institución Gran Duque de Alba. Ávila: 103-269.
- FERNÁNDEZ MANZANO, J. (1984). Armas y útiles metálicos del Bronce Final en la Meseta Norte. *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, L: 5-25.
- FERNÁNDEZ POSSE, M. D. (1998). *La investigación protohistórica en la Meseta y Galicia*. Arqueología Prehistórica nº 1. Editorial Síntesis. Madrid.
- FITZPATRICK, A. P. (2002). The Amesbury Archer: a well-furnished Early Bronze Age burial in southern England. *Antiquity*, 76: 629-630.
- FLEMING, A (1973). Tombs for the living. *Man*, VIII: 177-193.
- GARCÍA ZARZA, E. (2003). *Salamanca en los años cincuenta. Una década peculiar*. (Cincuentenario de la fundación del CES: 1951-2001), Publicaciones del Centro de Estudios Salmantinos, 70. Salamanca.
- GARRIDO PENA, R. (2000). *El campaniforme en la Meseta Central de la Península Ibérica (c. 2500- 2000 AC)*. BAR International Series 892. Oxford.
- GARRIDO, R., ROJO, M., GARCÍA, I. y TEJEDOR, C. (2012). Cuenca del Duero. En: M. Rojo et al. (coords.). *El Neolítico de la Península Ibérica y su contexto europeo*. Cátedra. Madrid: 463-506.
- GÓMEZ VILA, J. (2005). Caminos y túmulos. Aproximación al estudio de los ejes de comunicación megalíticos en el Noroeste peninsular. En: P. ARIAS CABAL, R. ONTAÑÓN y C. GARCÍA-MONCÓ (ed.). *Actas del III Congreso del Neolítico en la Península Ibérica (Santander, 5 a 8 de octubre de 2003)*. Universidad de Cantabria, Servicio de Publicaciones. Santander: 405-412.
- GONZÁLEZ TABLAS, F. J. (1990). *La necrópolis de "Los Castillejos" de Sanchorreja. Su contexto histórico*. Acta Salmanticensis. Estudios Históricos y Geográficos, nº 69. Salamanca.
- GONZÁLEZ TABLAS, F. J. y DOMÍNGUEZ CALVO, A. (2002). *Los Castillejos de Sanchorreja. Campañas de 1981, 1982 y 1985*. Acta Salmanticensis. Estudios Históricos y Geográficos, nº 117. Salamanca.
- GRACIA, F. (2009). Maluquer de Motes Nicolau, Joan. En: M. DÍAZ ANDREU, G. MORA y J. CORTADELLA (eds.). *Diccionario Histórico de la Arqueología Española (siglos xv-xx)*. Marcial Pons Ediciones de Historia. Madrid: 410-411.
- GRACIA, F. y FULLOLA, J. M. (2006). *El sueño de una generación. El crucero por el Mediterráneo de 1933*. Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona. Barcelona.
- GRACIA, F., FULLOLA, J. M. y VILANOVA, F. (2002). *58 anys i 7 dies. Correspondència de Pere Bosch Gimpera a Lluís Pericot (1919-1974)*. Universitat de Barcelona. Barcelona.
- GUERRA DOCE, E. (2006). Exploring the significance of Beaker pottery through residue analyses. *Oxford Journal of Archaeology*, 25(3): 247-259.
- GUERRA, E., DELIBES, G., RODRÍGUEZ-MARCOS, J. A., CRESPO DÍEZ, M., GÓMEZ, A., HERRÁN, J. I., TRESSERRAS, J. y MATAMALA, J. C. (2011-2012). Residuos de productos lácteos y de grasa de carne en dos recipientes cerámicos de la Edad del Bronce en el valle medio del Duero. *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología (Arqueología)*, 77-78: 105-137.
- GUERRA, E., DELIBES, G., ZAPATERO, P. y VILLALOBOS, R. (2009). Estrategias de diferenciación social en los sepulcros megalíticos de la Submeseta Norte española. *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología (Arqueología)*, LXXV: 41-65.
- GUILAIN, J. (1967). *La Civilisation du Vase Campaniforme dans les Pyrénées Françaises*. Carcassonne.
- HARRISON, R. J. (1977). *The Bell Beaker cultures of Spain and Portugal*. American School of Prehistoric Research, nº 35. Peabody Museum-Harvard University. Cambridge-Massachusetts.

- HOLTORF, C. (1996). Towards a chronology of megaliths: understanding monumental time and cultural memory. *Journal of European Archaeology*, 4: 119-152.
- HOSKIN, M. (2001). *Tombs, temples and their orientations. A new perspective on Mediterranean Prehistory*. Oxbow Books. Oxford.
- LEGGE, A. J. (1994). Animal remains and their interpretation. En: R. HARRISON, G. MORENO y A. J. LEGGE (1994). *Moncín: Un poblado de la Edad del Bronce (Borja, Zaragoza)*. Diputación General de Aragón. Colección Arqueología, 16. Zaragoza: 453-582.
- LÓPEZ, O. y MARTÍNEZ, V. (2006). El proyecto Zona Arqueológica Cerro del Berhueco. *ArqueoWeb*, 8 (1).
- LÓPEZ PLAZA, M. S., ALONSO ROMERO, F. y CORNIDE CASTRO, M. (1992). Aplicación de la Astronomía en el estudio de la orientación de sepulcros megalíticos de corredor en la zona nordoccidental de la Península Ibérica. *Zephyrus*, XLIV-XLV: 183-192.
- LÓPEZ PLAZA, M. S., MATEOS, S. y FRANCISCO J. L. (2000). Megalitismo y vías naturales de comunicación en el SO salmantino. En: Actas do 3º Congresso de Arqueología Peninsular. Vol. 3 (Neolitização e megalitismo da Península Ibérica), Vila Real, setembro de 1999. Vila Real: 271-288.
- LÓPEZ PLAZA, M. S., SENNA MARTÍNEZ, J. y HOSKIN, M. (1997). Revisión de las orientaciones de los sepulcros megalíticos de Salamanca. En: C. JASCHEK y F. ATRIO BARANDELA (eds.). *Actas del IV Congreso de la SEAC "Astronomía en la cultura"*. Universidad de Salamanca. Salamanca: 209-215.
- LÓPEZ SÁEZ, J. A., LÓPEZ, L. y PÉREZ, S. (2009). Estudio arqueopalinológico de cuatro hoyos de la Edad del Bronce de "El Pelambre". En: M. L. GONZÁLEZ (coord.). *El Pelambre, Villaornate (León). El horizonte Cogotas I de la Edad del Bronce y el periodo tardoantiguo en el valle medio del Esla*. Tracsa. León: 259-265.
- MALUQUER DE MOTES i BERNET, C. (1988). Nota a esta edición. En: J. MALUQUER DE MOTES. *Excavaciones Arqueológicas en el Cerro del Berhueco (Salamanca)*. Ediciones de la Universidad de Salamanca (reimpresión). Salamanca: 6-7.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1950). Estado actual de nuestro conocimiento de la Prehistoria salmantina (hasta la Edad del Hierro). *Zephyrus*, I: 7-21.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1951a). De la Salamanca primitiva. *Zephyrus*, II: 61-72.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1951b). Recensión de M. Almagro, *Ampurias. Historia de la ciudad*. *Zephyrus*, II: 195-196.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1954). *El yacimiento hallstáttico de Cortes de Navarra. Estudio Crítico – 1*. Diputación Foral de Navarra-Institución Príncipe de Viana. Pamplona.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1956). *Carta Arqueológica de España. Salamanca*. Diputación de Salamanca. Salamanca.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1956b). La técnica de incrustación del Boquique y la dualidad de tradiciones cerámicas en la Meseta durante la Edad del Hierro. *Zephyrus*, VII: 179-206.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1957a). Un interesante lote de bronces hallado en el castro de Sanchorreja (Ávila). *Zephyrus*, VIII: 241-256.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1957b). Prospecciones arqueológicas en término de Navascués. En: *Excavaciones en Navarra*, V. Diputación Foral de Navarra. Pamplona: 103-120.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1958a). *Excavaciones Arqueológicas en el Cerro del Berhueco (Salamanca)*. Serie Acta Salmanticensia, XIV, 1. Universidad de Salamanca. Salamanca.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1958b). *El castro de Los Castillejos en Sanchorreja*. Diputación de Ávila-Universidad de Salamanca. Ávila-Salamanca.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1958c). El Museo del Seminario de Arqueología de la Universidad de Salamanca. *Zephyrus*, IX: 121-125.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1960a). Bases para el estudio de las culturas metalúrgicas de la Meseta. En: *Actas del I Symposium de Prehistoria de la Península Ibérica (Pamplona, septiembre de 1959)*. Instituto Arqueológico de Barcelona. Barcelona: 125-161.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1960b). Nuevos hallazgos de la cultura del Vaso Campaniforme en la Meseta. *Zephyrus*, XI: 119-134.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1964). *Notas sobre la cultura megalítica navarra*. Publicaciones eventuales del Instituto de Arqueología y Prehistoria de la Universidad de Barcelona, nº 7. Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1974). En torno a la cultura megalítica en la Rioja Alavesa. *Estudios de Arqueología Alavesa*, 6: 83-90.
- MARTÍN VALLS, R. (1986-1987). La segunda Edad del Hierro: consideraciones sobre su periodización. *Zephyrus*, 39-40: 59-86.
- MARTÍN VALLS, R. (1998). La Edad del Hierro. En: M. SALINAS (coord.). *Historia de Salamanca. I. Prehistoria y Edad Antigua*. Centro de Estudios Salmantinos. Salamanca: 123-217.
- MARTÍNEZ SANTA-OLALLA, J. (1946). *Esquema paleontológico de la Península Hispánica*. Seminario de Historia Primitiva del Hombre. Madrid.
- MEDEROS, A. (2003). Julio Martínez Santa-Olalla y la interpretación aria de la Prehistoria de España

- (1939-1949). *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, 69-70: 13-55.
- MORÁN BARDÓN, C. (1931). *Excavaciones en los dólmenes de Salamanca*. Memorias de la Junta Superior de Excavaciones Arqueológicas, nº 113. Madrid.
- MORÁN BARDÓN, C. (1935). *Excavaciones en dólmenes de Salamanca y de Zamora*. Memorias de la Junta Superior del Tesoro Artístico, nº 135. Madrid.
- MUJICA ALUSTIZA, J. A. (1998). Ídolos-espártulas del País Vasco: fabricación, cronología y paralelos. *Veleia*, 15: 121-144.
- OSABA, B., ABÁSOLO, J. A., URÍBARRI, J. L. y LIZ, C. (1971a). El dolmen de Porquera de Butrón en la provincia de Burgos. *Noticiario Arqueológico Hispano*, XV: 77-108.
- OSABA, B., ABÁSOLO, J. A., URÍBARRI, J. L. y LIZ, C. (1971b). El dolmen de Cubillejo de Lara de los Infantes (Burgos). *Noticiario Arqueológico Hispano*, XV: 109-123.
- PARKER PEARSON, M., CHAMBERLAIN, A., CHENERY, C., CURTIS, N., EVANS, J., FITZPATRICK, A., JAY, M., MAHONEY, P., MONTGOMERY, J., NEEDHAM, S. P., SHERIDAN, J. A. & RICHARDS, M. (2006). The Beaker People Project: mobility and diet in the British Early Bronze Age. *The Archaeologist*, 61: 14-15.
- PÉREZ VILLANUEVA, J., TOVAR LLORENTE, A. y SUPIOT, J. (1933). Avance de estudio sobre la necrópolis visigoda de Piña de Esgueva. *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, III-IV: 253-269.
- RAMOS RUIZ, I. (2009). *Profesores, alumnos y saberes en la Universidad de Salamanca en el rectorado de D. Antonio Tovar (1951-1956)*. Universidad de Salamanca. Salamanca.
- RENFREW, C. (1976). Megaliths, territories and populations. En: S. DE LAET (ed.). *Acculturation and continuity in Atlantic Europe. Dissertationes Archaeologicae Gandenses*, XVI: 298-320.
- RIAÑO, J. F., RADA, J. D y GARCÍA, J. C. (1894). Hallazgo prehistórico en Ciempozuelos. *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 25: 436-450.
- ROJO GUERRA, M., KUNST, M., GARRIDO PENA, R., GARCÍA MARTÍNEZ DE LAGRÁN, I. y MORÁN DAUCHEZ, G. (2005a). *Un desafío a la eternidad: Tumbas monumentales del Valle de Ambrona*. Arqueología en Castilla y León. Memorias, nº 14. Junta de Castilla y León. Valladolid.
- ROJO GUERRA, M., GARRIDO PENA, R. y GARCÍA MARTÍNEZ DE LAGRÁN, I. (2005b). El Campaniforme en la Meseta central de la Península Ibérica". En: M. ROJO, R. GUERRA e I. GARCÍA (coords.). *El Campaniforme en la Península Ibérica y su contexto europeo*. Universidad de Valladolid. Valladolid: 411-435.
- SANGMEISTER, E. (1963). Exposé sur la civilisation du Vase Campaniforme. En: *Les Civilisations Atlantiques du Néolithique à l'Age du Fer (Brest, 1961)*. Travaux du Laboratoire d'Anthropologie Préhistorique de la Faculté des Sciences de Rennes. Rennes: 25-55.
- SANTONJA, M. (1987). Anotaciones en torno al megalitismo del occidente de la Meseta (Salamanca y Zamora). En: G. DELIBES (ed.). *El megalitismo en la Península Ibérica*. Ministerio de Cultura. Madrid: 199-210.
- SAVORY, H. N. (1975). The role of upper Duero and Ebro basins in megalithic diffusion. *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, XL-XLI: 159-174.
- SCHÜLE, W. (1969). Tartessos y el Hinterland. En: *Actas del V Symposium de Prehistoria de la Península Ibérica (Jerez de la Frontera, 1968)*. Universidad de Barcelona. Barcelona: 15-32.
- SENA, E. (1997). Guerra, censura y urbanismo: recuerdos de un periodista. En: R. ROBLEDO HERNÁNDEZ (coord.). *Historia de Salamanca*, V. Centro de Estudios Salmantinos. Salamanca: 325-394.
- SERRANO, A. (1955). Servicio de Investigaciones Arqueológicas Salmantinas. *Zephyrus*, VI: 198-199.
- SERRANO, A. (1957). Observaciones sobre la distribución geográfica de la escultura zoomorfa prerromana. *Zephyrus*, VIII: 103-110.
- SHERIDAN, A. (2008). Towards a fuller, more nuanced narrative of Chalcolithic and Early Bronze Age Britain 2500-1500 BC. *Bronze Age Review. The International Journal of Research into the Archaeology of the British and European Bronze Age*, 1: 57-78.
- THOMAS, J. S. (2005). Ceremonies of the horsemen? From megalithic tombs to Beaker burials in prehistoric Europe. En: M. ROJO, R. GUERRA e I. GARCÍA (coords.). *El Campaniforme en la Península Ibérica y su contexto europeo*. Universidad de Valladolid. Valladolid: 411-435.
- VILAÇA, R. (2006). Artefactos de ferro en contextos del Bronce Final do territorio portugués: novos contributos e revaliação dos dados. *Complutum*, 17: 81-101.
- WELS-WEYRAUCH, U. (1989). Mittelbronzezeitliche Frauentrachten in Süddeutschland (Beziehungen Zur Haguenauer Gruppierung). En: C. MORDANT (ed.): *Le Bronze Moyen en Europe, Actes du 113 Congrès National des Sociétés des Savantes, Strasbourg, 1986*. CNRS. Paris: 117-134.

La contribució a l'epigrafia ibèrica de Joan Maluquer de Motes

En l'era de la informació digital, quan l'especialització en els coneixements els ha fet créixer alhora que els ha atomitzat fins al punt que no resulta fàcil tornar a reunir unes branques del saber cada cop més divergents, esdevé un exercici necessari repensar la contribució feta per alguns personatges polièdrics que van precedir-nos i que, amb una innegable capacitat de treball, van saber traçar lúcides línies de recerca simultànies en diversos registres. En especial, urgeix recuperar les generacions “d'enmig”, aquells que no es poden definir com a pioners *sensu stricto* —que són els que han despertat més atenció en la historiografia arqueològica—, els que partien ja d'algunes tasques iniciades, però que, en la pràctica, no deixaven d'ésser exploradors de camins no trepitjats. Entre aquests, Joan Maluquer de Motes hi ocupa un lloc destacat. Mestre d'un dels signants, el qual pertany a una de les darreres promocions que van arribar a temps de copsar un estil de docència irrepetible, rebuda per uns joves tangencials, atents de forma simultània a la difusió d'altres mètodes de registre dels treballs de camp que corrien de mà en mà per mitjà de fotocòpies deslluïdes durant els primers anys vuitanta. Com no evocar a qui el principi de la malaltia final sorprengué impartint un curs de doctorat sobre epigrafia ibèrica?

La contribució de Maluquer en diverses facetes de la prehistòria, la protohistòria i l'organització

dels estudis universitaris és enorme, d'això tracten altres treballs reunits en aquest dossier. A la seva profunda mirada d'ulls clars no va escapar l'epigrafia paleohispànica, terreny en el qual també va realitzar aportacions no sempre ben compreses, quan no insuficientment valorades. Entre la recopilació de les *Misceláneas* de M. Gómez Moreno (1949) i la publicació dels c Abdals *Monumenta Linguarum Hispanicarum (MLH)* de J. Untermann (1975-1997), la seva *Epigrafía prelatina de la Península Ibérica (EPL)* (Maluquer 1968) (figura 1) és, sens dubte, l'obra més remarcable i original. De nou la generació d'enmig, ara entre els pioners en el desxiframent i els necessaris especialistes sistematitzadors. L'*Epigrafía prelatina*, a banda del natural pas del temps, ha estat elogiada per la seva lucidesa i alhora criticada, s'ha de reconèixer que amb justícia, des del punt de vista filològic (de Hoz 1969, Velaza 2000). D'això, en part, ja n'era conscient l'autor: “a lo largo de nuestro trabajo asoman algunas deducciones que sin duda serán calificadas de heterodoxas” (Maluquer 1968: 12). No obstant això, quaranta-cinc anys després es revela encara com una obra que reuneix aportacions (selecció de 513 textos, 31 figures i 22 làmines, algunes originals) i intuïcions genials. Unes han estat desenvolupades i han fet prosperar els estudis paleohispànics, altres, incomprendiblement, han caigut en l'oblit gairebé total.

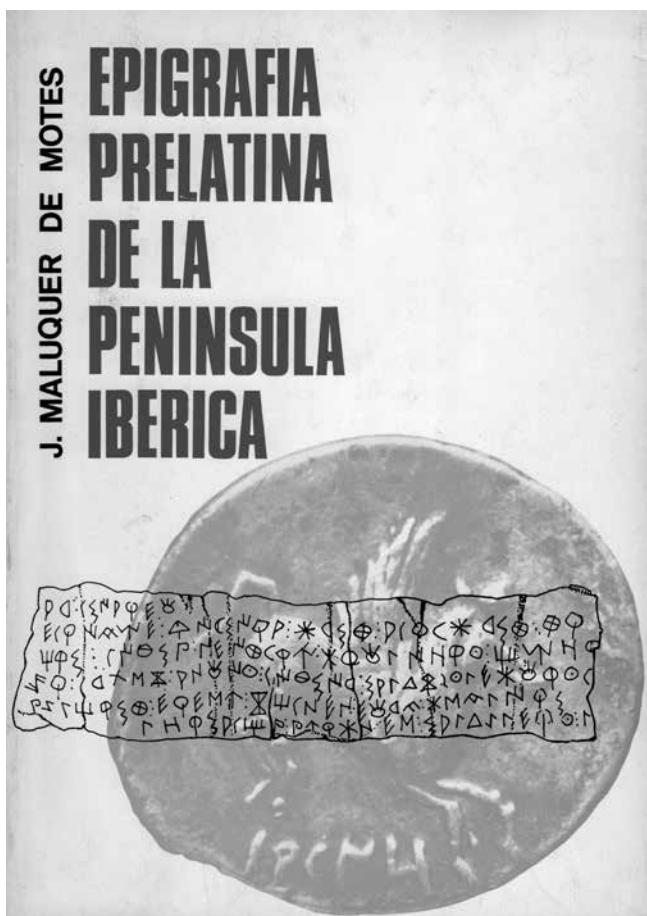

Figura 1. Portada d'*Epigrafía Prelatina de la Península Ibérica* (1968).

Un nou acostament, fet des de la distància, serà millor que comenci per deslliurar-se d'allò anecdòtic, que no fomenti els mites innecessaris. El mateix autor indica en el pròleg que una malaltia temporal li va impedir, durant dos mesos de l'estiu de 1967, la realització de les habituals campanyes d'excavacions estivals (Maluquer 1968: 11; Silgo 2004: 181), un temps admirablement aprofitat en la redacció, tal vegada ja aleshores insuficient davant la magnitud de l'empresa. Tant més si tenim present, com ja va observar Velaza (2000), que l'aportació de Maluquer a l'epigrafia paleohispànica no era especialment voluminosa fins a aquell moment. En efecte, abans del seu llibre aparentment aquesta s'havia limitat a la revisió del plom 67 d'Empúries (Maluquer 1961), la publicació de dos grafits ibèrics de Burriac (Maresme) i Tona (Osona) (Maluquer 1963a), la realització d'una ressenya a un llibre d'U. Schmoll sobre les inscripcions del sud-oest (Maluquer 1963b) i l'edició d'un plom d'Ullastret (en la bibliografia com a Maluquer 1965, però escrit poc abans del llibre). Però això només eren els treballs publicats. Ja des de la seva estada a la Universitat de Salamanca, i durant anys, s'havia interessat per les inscripcions sud-lusitanes i havia observat directament tot el material epigràfic dipositat en els museus portuguesos (Maluquer 1968: 101). Per consegüent, el seu interès per les escriptures antigues venia de lluny. Aquest material s'incorporà al seu llibre, també la menció d'un grafit ibèric inèdit

de Les Soleies (Collbató, Baix Llobregat) (Maluquer 1968: 116) i la correcció de dues lletres a un plom d'Ullastret (Baix Empordà). Un llibre acompañat per un material fotogràfic de qualitat i una bibliografia extensa i actualitzada. Tot i no ser lingüista, Maluquer demostra solvència en l'ús de la terminologia filològica.

Entre els prehistoriadors aquesta atenció per l'epigrafia l'acosta més a un Pericot —aquells que havien publicat esporàdicament alguna contribució— que a un Bosch Gimpera, car l'epigrafia ibèrica és la gran absent en *l'Etnologia de la Península Ibèrica* (1932). En aquest punt Maluquer participa de l'esperit de la seva època, representada per A. Beltrán, Tovar, Fletcher i altres investigadors, i admesa en la *Historia de España* dirigida per Menéndez Pidal, que destina un ampli espai a les escriptures preromanes (Caro Baroja 1954). Amb posterioritat al seu llibre, Maluquer va prosseguir amb la publicació d'una col·laboració amb P. Pericay en una complexa lectura indoeuropea de l'*askos* d'Ullastret (Pericay, Maluquer 1963), i l'estudi d'alguns materials epigràfics nous de la zona catalana: l'edició de l'*ostrakon* de Pontós (Alt Empordà) i de la inscripció rupestre de Roda de Ter (Osona) (Maluquer 1976).

Vista en conjunt, la principal aportació epigràfica de Maluquer és, doncs, l'*EPL*. En aquesta, i a banda de servir de referència fins a l'aparició dels *MLH*, es proposen tres noves possibilitats que hauria hagut de desenvolupar l'epigrafia prellatina del darrer terç del segle xx, i que no sempre va seguir: el sentit docent, la determinació dels estils paleogràfics i la notació diferenciada de les oclusives sordes de les sonores. En totes tres va ser pioner Maluquer.

Epigrafia per a arqueòlegs

El sentit docent apareix formulat en el pròleg: "El presente trabajo en realidad es consecuencia de un verdadero compromiso con los alumnos de nuestro Instituto [de Arqueología y Prehistoria]". Una idea que no estranyaria trobar en qui ensenyà epigrafia i fou degà de la Universitat de Barcelona, però encara avui resulta sorprendent la modernitat en la forma en què es plantejà. Ara que en l'actual marc de l'Espai Universitari Europeu les assignatures s'ajusten a una formació, i per això s'imparteixen epigrafies, o fonts documentals i textuais adaptades als estudis d'arqueologia, esdevé més actual que mai l'objectiu de: "Todo alumno preparado para tomar parte en una excavación arqueológica en nuestra tierra debe estar en condiciones de transcribir y clasificar perfectamente cualquier inscripción que pueda aparecer. Pero la preparación epigráfica no es fácil y la misma aproximación al material se obtiene con dificultad. No existen manuales que puedan orientar al estudioso y la numerosa bibliografía existente es casi siempre de carácter monográfico y se halla dispersa en revistas de nada fácil acceso" (Maluquer 1968: 11). L'*Epigrafía prelatina* no cercava ser, doncs, com sovint s'ha criticat, un tractat, ni tan sols un manual (Maluquer 1968: 12). J. Velaza ha sospitrat una mena de falsa modestia, perquè el resultat va ser molt més ric que el d'uns simples apunts de classe i el llibre significà una veritable posada al dia del fet epigràfic preromà

(Velaza 2000: 53). Això diu molt a favor d'un treball que, en part, era un assaig d'epigrafia per a arqueòlegs. Valorat així esdevé una contribució singular, cert que superada fa temps pel doble avenç de l'arqueologia i la filologia, en especial des de l'aparició dels *MLH*, que no són precisament una obra pensada per a la formació dels estudiants, sinó una mena de tractat general.

Què se n'ha fet de la proposta docent de Maluquer? La resposta és decebedora. Avui, quan un arqueòleg localitza una d'aquestes pedres amb lletres —com ens va definir amb simpatia en una ocasió un col·lega exclusivament dedicat a les tasques de camp—, es posa en contacte amb un especialista. Segurament la brevetat dels textos, i el fet que l'epigrafia ibèrica no sigui traduïble, han limitat allò que es té assumit en l'estudi d'altres civilitzacions antigues, en les quals textos, epígrafs i arqueologia formen una realitat imbricada, per exemple en l'egiptologia o l'orientalística. Aquest plantejament és el que creiem que inspirava Maluquer, qui, segurament, volia per als estudis ibèrics el rang de reconeixement de cultura complexa. El model a imitar aleshores eren els estudis italians en etruscologia, amb una escriptura tampoc del tot útil per fer història, però que apareixia força esmentada en les propostes i obres generals. La inclusió de l'epigrafia des de les aules, de passada, faria prosperar la pròpia ciència: “Si conseguimos que nuestros futuros arqueólogos capten nuestro mensaje, no dudamos que el caudal epigráfico español habrá de multiplicarse de modo extraordinario en los años venideros, lo que redundará sin duda en el mejor conocimiento de nuestras primitivas comunidades peninsulares” (Maluquer 1968: 12). Una prèdica en el llindar del desert, seguida per pocs dels seus deixebles prehistòriadors, ocasionalment pel desaparegut Miquel Cura, i, en part per Margarida Genera, fins a l'aparició de joves llicenciatxs en filologia i l'edició digital de les memòries d'excavació. Encara avui romanen inscripcions inèdites o necessitades de revisió en museus i magatzems. El divorci entre epigrafistes i arqueòlegs és un fet. No és de tal naturalesa que no permeti establir ponts, car sovint acostumen a associar-se en estudis concrets, amb el resultat de solvents publicacions de nous epígrafs pel que fa al context (si aquest hi és), el suport i els aspectes filològics continguts en la inscripció. És en arribar a la reconstrucció històrica quan afloren les vides paral·leles. I amb això seguim orfes de material docent per a futurs arqueòlegs (o filòlegs), i més encara de material divulgatiu general. No s'ha produït relleu en la cursa de torxes iniciada per Maluquer, si exceptuem la tasca aproximativa de J. Rodríguez Ramos i el seu *Introducció a l'estudi de les inscripcions ibèriques* (2005), una obra de difusió limitada, sense versió al castellà i avui ja insuficient després de completar-se la lectura de les oclusives duals descoberta just mentre s'imprimia. Les torxes en epigrafia es cremen ràpid, tant o més que en arqueologia, però és una tasca que continua pendent.

La datació paleogràfica

Un segon terreny en el qual fou pioner Maluquer fou l'ordenació paleogràfica i un assaig de datació

de les variants dels signes segons els suports, una excel·lent contribució que sí que podia aportar un coneixedor de primera mà de l'arqueologia. Per a Maluquer la cronologia era bàsica per entendre la història del signari, el seu origen i la seva expansió, un coneixement que portaria a una valoració sociològica del fenomen epigràfic com a expressió cultural. En el projecte de Maluquer es distingeixen els suports que faran de fòssils directors per a l'escriptura llevantina: la ceràmica àtica per al segle iv aC, els ploms, la ceràmica de Llíria, la ceràmica campaniana A (atribuïda al segle iii aC), la campaniana B (entre 150 i 50 aC), la ceràmica grisa d'època més o menys ibero-romana, i les monedes i les inscripcions contingudes en les làpides ibèriques que fornien inequívocament les variants tardanes. Per a l'escriptura meridional el material disponible es limitava bàsicament a ploms i inscripcions monetals, mentre que les inscripcions del sud-oest eren arbitràriament rebaixades als segles iii-ii aC. La intuïció ajudà Maluquer tot defensant que algunes inscripcions ibèriques llevantines podien assolir fins al regnat de Tiberi (Maluquer 1968: 19); a banda de les possibilitats epigràfiques, segurament era conscient que en determinades regions hi havia elements ibèrics, com les ceràmiques pintades de l'estil Raïmat per al Ponent català, que ell havia tingut ocasió d'observar, encara que no va publicar-les mai, i que sabia que assolien dates tardanes. Per contra, un element en la datació que va escapar a l'atenció de Maluquer fou el rebuig com a inscripció d'un *skiphos* de figures negres tardanes d'Empúries, que permet datar les inscripcions llevantines de les darreries del segle v aC (Untermann 1975-1997: III C.2.30; Ferrer 2005: 965-966). I en una zona no meridional, amb les conseqüències que això comporta.

Han tingut continuació les propostes cronològiques? El mateix avenç en el coneixement arqueològic dels suports obliga a importants ajustos: en el moment en què escrivia Maluquer encara no es diferenciaven conceptes com els tallers occidentals de vernís negre, o la distinció entre campaniana A antiga, mitjana o tardana, per esmentar només els casos més ben coneguts. Però si som equànimes, aquestes distincions tampoc no es troben en els *MLH*. En el terreny de la lingüística, les propostes d'origen dels signes entre les lletres gregues o fenícies d'entorns llunyans també llastren l'obra. No obstant això, el mestre llançava una rica i suggeridora via de treball, i una vegada més, excepte per un treball de J. Rodríguez Ramos (1997), i no pas recent, no s'ha reprès un camí tan ple de possibilitats com inexplicablement abandonat.

La notació dual

Una de les contribucions més destacades de Joan Maluquer de Motes a l'estudi de l'epigrafia ibèrica és el descobriment del sistema dual de notació dels sil·labogrames oclusius. La seva proposta és que, a diferència de l'affirmació generalment assumida com a certa des del desxiframent del signari per Gómez Moreno (1949) que l'escriptura ibèrica no diferenciava les oclusives sordes de les sonores, Maluquer proposa que en alguns textos ibèrics sí que s'haurien diferenciat amb l'afegit de trets addicionals a un mateix signe.

Figura 2. El plom d'Ullastret. Foto de Joan Ferrer.

La inspiració per formular aquestes reflexions s'havia produït just uns mesos abans de redactar l'*Epigrafía prelatina*, ja que el 12 de maig de 1967 va aparèixer un nou plom ibèric a Ullastret (figura 2) (Oliva 1967: 107) on alguns signes apareixien representats amb dues variants diferents.

El nou plom d'Ullastret apareixia destacat en la portada de l'*Epigrafía prelatina*, superposat a una dracma ibèrica de 'baíkeno' (figura 1), on l'estudi del sistema dual ocupa només dues pàgines (Maluquer 1968: 53-54):

En el plomo Ullastret 67 (pág. 130), el escriba, sin duda muy culto, quiso señalar la diferencia entre las oclusivas sordas y las sonoras. Así vemos que de modo regular un mismo signo aparecerá diferenciado en unos casos mediante rasgos adicionales y que cuando hay repetición de una palabra o aparece otra análoga, se utiliza siempre el mismo signo. Damos a continuación esos signos con la atribución hipotética a sorda o sonora, puesto que el aspecto lingüístico del problema no queremos abordarlo aquí (Maluquer 1968: 53).

Maluquer, después d'aportar un dibujo, prosigueix: La notación regular en nuestro plomo arroja el siguiente balance:

de]	baidesbi; baidesir ¹
te]	teř; neitekeru; bigildiřste; porste; abařkeporste
di]	...diřs; bigildiřste
ti]	timoř; abatibi
ga]	eberga
ka]	ebařikame; boškalirs; porakau
gi]	bigildiřste; saldugileřku
ki]	kiř
go]	saldugo
ko]	bartasko; kotobanen
bo]	bořbeliořku; kulebobeřku, boškalirs
po]	porste; abařkeporste, posberiu; porakau

Creemos que en este aspecto la inscripción Ullastret 67 adquiere un interés excepcional para el conocimiento de la lengua ibérica, puesto que confirma

1. La transcripció d'aquest plom de la pàgina 131 és coherent amb els segments de la relació, excepte 'tiřs' per 'diřs', 'giř' per 'kiř', 'salduko' per 'saldugo' i 'bigiltiřste' per 'bigildiřste', probables errates a l'edició del llibre.

la existencia en un momento dado del intento de distinción gráfica entre sonoras y sordas. (Maluquer 1968: 53).

A continuació també identifica la mateixa tècnica al plom de Castelló, el primer dels ploms ibèrics coneugut:

Así vemos también cómo en el plomo de Castellón aparece la misma duplicidad de signos que en Ullastret 67, a pesar de que se trata de un texto que muestra una diversa tradición caligráfica, como se demuestra por la forma peculiar del fonema be, que hallamos siempre invertido (Maluquer 1968: 53).

Si para transcribir el plomo de Castellón utilizamos la misma notación que hemos aplicado al texto de Ullastret, vemos que resulta:

de]	abařieikide; baidesgi ²
te]	baites; ultite
di]	übardiaigis
ti]	ultite; argitiker, sinebetin
ga]	aigas; baniegárse; egařiu
ka]	ultitekerakase
gi]	übardiaigis; baidesgi; ařigitiker
ki]	abařieikide
go]	gošoiu
ko]	-
bo]	borberóniu
po]	poduei
du]	poduei
tu]	atuniu (Maluquer 1968: 54)

La conclusió és obvia:

Es evidente que también en este texto se utiliza una dualidad de signos para las oclusivas con modificación de un rasgo que se añade o se suprime, pero que indudablemente tienen un significado concreto que sólo puede ser la notación de sorda o sonora. El que en un solo caso, por lo demás dudoso por coincidir el signo con un repliegue

2. A la transcripció d'aquest plom (p. 129) se segueix un criteri diferent i es transcriuen els signes 'ka', 'ke', 'ko', 'ti' i 'te' com a sordes excepte el segment 'baides', probablement perquè apareix en grecoibèric amb sonora, mentre que transcriu com a sonores tots els signes 'ki', 'bo' i 'du'. A la relació no s'esmenta el segment 'běfikařsene' i 'astebeikeiae', probablement per oblit. A diferència del que fa al plom d'Ullastret inclou el signe 'ko', que no apareix formant dualitat en aquest plom.

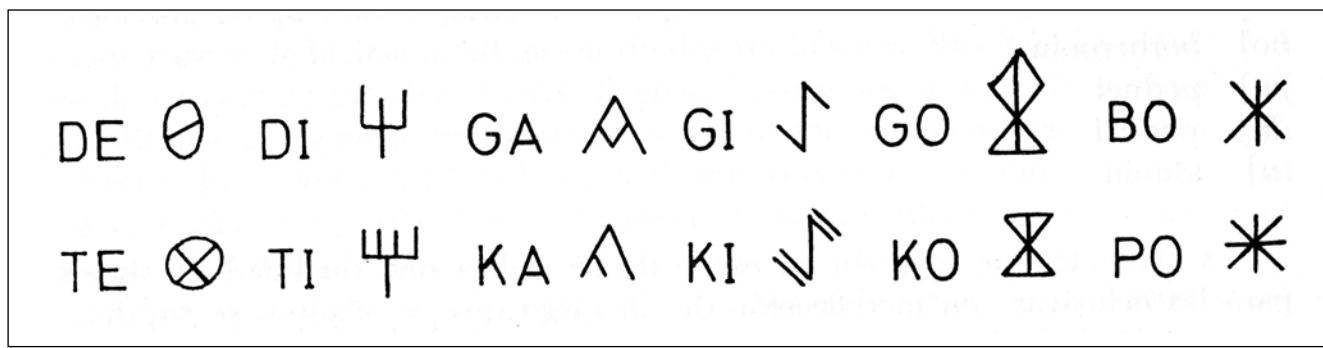

Figura 3. Les dualitats proposades per J. Maluquer (1968: 53).

del plomo, una misma palabra pueda ser notada indistintamente con uno u otro signo no altera la realidad de otros muchos casos. (Maluquer 1968: 53).

Al plom d'Ullastret, Maluquer identifica al dibuix de la pàgina 53 (figura 3) dualitats als signes 'te' / 'de', 'ti' / 'di', 'ka' / 'ga', 'ki' / 'gi', 'ko' / 'go' i 'bo' / 'po'. En aquest dibuix no hi apareix el signe 'tu' / 'du', tot i que el tracta de forma diferenciada a la transcripció del plom (Maluquer 1968: 130): 'saldugo', 'saldugilefku' i 'tuikesifa'. I el mateix fa al plom de Castelló: 'atuniu' i 'poduei'. En tots els casos la sorda és la variant que porta el traç afegit. Cal suposar que en el dibuix el fet que els valors de 'ka' i 'ga', estiguin invertits és una errata, ja que el dibuix fa referència als signes del plom d'Ullastret i la transcripció dels quatre segments afectats en aquest plom és l'esperada d'acord amb aquest criteri: 'ebarikame', 'boskalirs', 'porakau' i 'eberga'. Tot i que al plom de Castelló el criteri seguit és l'invers: 'baniegaíse', 'egaíiu', 'ultitegerai' 'gas' i 'aigas'. Pel que fa al signe 'ko', al dibuix recull dues formes complexes de 'ko' amb petites variants i n'interpreta una amb el valor de sonora: 'bartasko' i 'saldugo'. Tot i així, al plom de Castelló, on només apareix la simple, la interpreta coherentment com a sonora d'acord amb el criteri general: 'goðoiu'. El signe 'to' no apareix citat explícitament com a part del sistema en l'apartat que li dedica, però sí que ho fa quan analitza el signe 'to' (Maluquer 1968: 45) indicant que la diferència entre la variant de tres o quatre traços podria servir en alguns casos per diferenciar l'oclusiva sorda de la sonora. Malgrat que el criteri seguit en la transcripció de sorda i sonora sembla anar clarament en la direcció de considerar que la sorda és la variant que porta el traç afegit, Maluquer indica explícitament que considera que no existia una forma fixa per marcar la sorda o la sonora.

Es muy posible que no exista aún la fijeza de que siempre una forma determinada se use para sonora o sorda y aún quizás el que textos de dos áreas geográficas las usen en forma inversa, pero es indudable que existe una voluntad de notación, lo que equivale a reconocer la existencia de su distinción (Maluquer 1968: 54).

Tot i així, la idea de Maluquer que en textos d'alguna zona el criteri usat fos l'invers de l'usat en d'altres zones és una idea que podria explicar algunes de les incongruències que es detecten especialment a

la zona F, fins i tot dins d'un mateix jaciment, com passa a Llíria. De fet la identificació en el signari ibèric sud-oriental (Ferrer i Jané 2010; 2012) d'un sistema dual amb el significat de la marca invertit afegeix plausibilitat al fet que en alguns signaris particulars nord-orientals, especialment al sud, s'hagués invertit el significat de la marca. Portant aquest raonament a l'extrem, Jordán (2007: 139) considera fins i tot la possibilitat que dins d'una mateixa inscripció la inversió del significat de la marca afectés a uns signes i a d'altres no.

La investigació sobre el sistema dual s'ha anat consolidant amb el pas dels anys, en primer lloc per les troballes de nous textos llargs que encaixaven amb la proposta, com van ser els ploms de Pech Maho i Enserune (B.7.34-37; Solier 1979: 74; B.1.373, B.7.38; Solier, Barbouteau 1988), el plom de Palamós (C.4.1; Riuró 1982: 125) i el plom d'Empúries (C.1.24; Santmartí 1988: 100), circumstància ja identificada pels diversos investigadors que els van editar.

Més enllà de l'estudi de les inscripcions duals, un altre grup d'investigadors ha fet aportacions explícitament centrades a millorar la descripció del sistema. El primer investigador que va recollir positivament la proposta de Maluquer és Mariner (1972: 284, nota 12), que identifica la dualitat de 'ke' i assenyala de forma explícita i per primer cop que la marca és el signe diacrític de la sorda. De Hoz (1985: 452) defensa la coherència interna del sistema i verifica l'equivalència de la variant amb el traç addicional amb la sorda en comparar els segments dels textos duals amb segments similars de textos ibèrics en signari grecoibèric i amb formants antropònims ibèrics presents en textos llatins. Correa (1992: 253) no es limita a les inscripcions llargues amb dualitats explícites, sinó que considera que la majoria d'inscripcions curtes de cronologia més antiga de les zones B i C, on es concentren les troballes de ploms duals, estarien utilitzant el sistema. A més, és el primer a formular una hipòtesi sobre la seva creació: considera que el sistema dual seria una innovació, creada a la zona C, on a partir d'un signari només amb les variants simples s'hauria creat el signari que incloïa les variants complexes.

Altres investigadors recullen l'existència del sistema i l'apliquen a les seves recerques. Quintanilla (1993: 240; 1998: 263) també té en compte les inscripcions curtes de les zones B i C, i considera que la dife-

	G	K	B	D	T								
A	P	À	À	I	X	×	N	ℳ	ℳ	ℳ	ℳ	ℳ	V
E	ꝝ	C	ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ
I	ꝝ	ꝝ	ꝝ	P	ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ	S	ꝝ
O	H	ꝝ	ꝝ	*	ꝝ	ꝝ	L	ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ
U	↑	ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ
												?	
								ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ
								ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ

Figura 4. Un possible signari ibèric nord-oriental dual (Ferrer i Jané en premsa 2013b).

renciació gràfica ha de reflectir algun tret lingüístic, que podria ser l'oposició de sonoritat, però sense oblidar altres opcions com l'oposició *fortis / lenis*. També dedueix que seria un tret arcaic influenciat pel contacte amb les colònies gregues i que ja no es detecta en el signari monetari. Faria (1995: 79) considera vàlid el sistema proposat i l'aplica de forma sistemàtica als seus treballs posteriors, diferenciant les oclusives sordes de les sonores dels formants antropomítics en els quals per una o altra font es pot inferir la distinció. Velaza (1996: 21) també reconeix l'existència del sistema, delimitat tant geogràficament com en el temps, i la possibilitat que estigui representant l'oposició de sonoritat. Rodríguez Ramos (2001: 35) accepta que el sistema es correspon amb la distinció entre sordes i sonores, que geogràficament el sistema s'usa coherentment al nord de l'Ebre i que cronològicament està present durant els segles IV i III aC, desapareixent amb la conquesta romana. A més, aquest investigador el designa amb un nom que tindrà èxit: dual.

Tot i així, el fet que no s'hagués identificat la variant complexa de 'ta', l'existència de les dualitats a les oclusives labials, poc productives en ibèric d'acord amb els paral·lels llatins, grecs i ibèrics en signari grecoibèric i la postura escèptica d'Untermann a *MLH* (1990: 134), acceptant l'existència de variants marcades però dubtant de quina seria la seva funció, va relegar el sistema dual a un segon pla de la investigació. Aquesta percepció probablement va contribuir al fet que no fos considerada una aportació significativa a l'article que glossa les contribucions a l'epigrafia ibèrica de Joan Maluquer en un volum d'homenatge de la revista *Pyrenae* (Velaza 2000).

Un cert punt d'inflexió es produïx al Col·loqui de Barcelona del 2004, quan un de nosaltres (Ferrer i Jané 2005) va proposar, per una banda, prescindir de les suposades dualitats conflictives dels sil-labogrames labials ('po'/bo'), i per l'altra identificar una de les fins aleshores variants simples 'bo' com la variant complexa (sorda) de 'ta'. Addicionalment, el que suposadament havia de ser una innovació sobre un signari existent no dual es confirmava com una característica general de les inscripcions més antigues, ja que una de les inscripcions que contenia la nova variant complexa de

'ta' era precisament la inscripció ibèrica més antiga (C.2.30), de la segona meitat del segle V aC.

En l'actualitat, quaranta-cinc anys després que Maluquer la plantegés, aquesta línia d'investigació és una de les més productives de la recerca ibèrica actual.

D'una banda, s'ha vist que el sistema dual no només es limitava a l'àmbit ibèric de les zones B i C, sinó que també es va a utilitzar a la zona F, i fins i tot en la variant occidental del signari celtibèric (Ferrer i Jané 2005: 973; Jordán 2005: 1013), circumstància que permet defensar una cronologia més antiga de la suposada per a l'adopció per part dels celtibers de l'escriptura. De l'altra obre la possibilitat de diferenciar les oclusives sordes de les sonores als termes celtibèrics i, per tant, ajustar millor les etimologies proposades des de les llengües céltiques (Jordán 2005; 2007).

Les novetats en el sistema, canvi de 'bo' per 'ta', i l'ampliació de les inscripcions susceptibles d'estar usant el sistema ha generat la necessitat d'actualitzar el lèxic i el corpus d'inscripcions. Pel que fa al lèxic de les inscripcions més recents es pot consultar el lèxic de Moncunill (2007: 23) i pel que fa al corpus general s'està treballant en un corpus accessible des d'Internet que incorpori la distinció característica de les inscripcions duals actualitzada (Luján, Orduña en premsa).

La descoberta de quatre signaris ibèrics nord-orientals, cap dels quals complet, però tots quatre duals, ha estat una via de confirmació explícita, d'una banda, de l'existència del sistema dual, i de l'altra, també ha confirmat la seva antiguitat i la seva extensió territorial: dos a l'Edetània, Castellet de Bernabé (Llíria), en un fragment de ceràmica pintada (Guerin 2003; Sarrión 2003; Ferrer i Jané 2009: Annex 1, 479), i Tos Pelat (Moncada), en unes làmines de plom amb un context arqueològic del segle IV aC (Burriel *et al.* 2011), i dos més de rupestres a la Ceretània: Ger i Bolvir (Ferrer i Jané en premsa 2013a; 2013b).

Una altra línia d'investigació és la que permet estendre l'ús del sistema dual a l'escriptura ibèrica sud-oriental (Ferrer i Jané 2010; 2012), en aquest cas amb signes diferents de l'escriptura ibèrica nord-oriental i amb el significat de la marca invertit, de forma que la variant marcada és la sonora en lloc de la sorda. En la mateixa lògica, en aquest siste-

ma es detecten marques que afecten les consonants contínues: /s/, /n/ i /f/.

També s'ha obert una línia que investiga a l'escriptura ibèrica nord-oriental l'ús de dualitats més enllà de les oclusives en algunes consonants contínues, com seria el cas de /f/ i també en algunes vocals (Ferrer i Jané en premsa 2013a).

L'ús regular i sistemàtic del sistema dual a les zones B i C i la seva presència a les inscripcions més antigues ha generat un cert consens a considerar que el sistema dual es va originar al nord de Catalunya (Correa 1994: 289; Rodríguez Ramos 2001: 35; Ferrer i Jané 2005: 967; Velaza 2006; de Hoz 2011: 187).

On no hi ha consens és a l'hora de considerar quin seria el signari ibèric nord-oriental original: per a alguns seria el dual i s'hauria originat al nord-oest (Ferrer i Jané 2005: 967; Velaza 2006: 279), però de Hoz (2009: 420; 2011: 212) segueix considerant el sistema dual una innovació i manté el tradicional origen a la Contestània (de Hoz 2011: 216).

L'origen dual de l'escriptura ibèrica nord-oriental al nord-oest també s'ha usat com a argument per posar en qüestió el propi origen de la llengua ibèrica a la Contestània (Velaza 2006: 279) o la seva consideració com a exclusivament vehicular al nord-oest (Ferrer i Jané en premsa 2013c), en contra de les propostes de De Hoz (1993).

Finalment, també s'està investigant el paper del sistema dual en l'origen de les escriptures paleohispàniques (Ferrer i Jané 2010: 109). L'ús de les dualitats a les fases antigues, tant de l'escriptura ibèrica sud-oriental com de l'escriptura ibèrica nord-oriental, permet pensar que el primer antecessor comú d'aquestes dues escriptures ja posseïa aquesta característica, circumstància que inhabilitaria tant el signari d'Espanya com l'escriptura tartessia o del sud-oest per ser l'antecessora de les escriptures ibèriques, ja que són escriptures sense dualismes que encaixarien millor com a variants no duals de l'escriptura ibèrica sud-oriental, o d'alguna antecessora comuna a les tres escriptures meridionals, no compartida amb l'escriptura ibèrica nord-oriental. Així doncs, en aquest escenari, potser la primera escriptura paleohispànica ja era una escriptura dual.

Recapitulació

En l'exposició dels apartats anterioris hem vist com la contribució de Maluquer de Motes a l'epigrafia paleohispànica no constitueix un llegat qualificable de menor. Al treball de compilador en aquest terreny hi afegeix deduccions genials. Parteix de tradicions vigents en el seu moment, però va més enllà i és capaç d'intuir

la necessitat d'una epigrafia per a arqueòlegs, de les possibilitats de datar les escoles d'escriptura segons els suports i de distingir la notació entre oclusives sordes i sonores. Una obra inexorablement superada pel pas del temps i la natural producció d'avenços, però destinada a marcar camins futurs, alguns no satisfactoriament seguits, altres, com el dualisme, fecundament continuats fins al present.

La qüestió en què avui es mostra més envelida l'obra epigràfica de Maluquer és en la cerca del component indoeuropeu per a la zona catalana, ben visible en l'*Epigrafia prelatina* i també en l'estudi del *rython* d'Ullastret que va desenvolupar conjuntament amb P. Pericay. L'època en què vivia l'autor estava marcada per una potent valoració arqueològica dels camps d'urnes, per això esdevenia coherent la necessitat de detectar elements epigràfics indoeuropeus en l'epigrafia ibèrica del nord-oest, de la mateixa manera que Maluquer també va cercar elements cèltics o gals en el registre arqueològic català fins a la seva producció més tardana. Començava la partida de tennis de taula entre arqueòlegs i lingüistes, com la va definir Miquel Tarradell i que ha trobat ressò entre els treballs recents de Javier Velaza (2006). D'aquí n'emanen corrents diversos, entre els quals la teoria de la propagació de l'ibèric com a llengua vehicular, segons la proposta de J. de Hoz (1993). O com a alternativa, i per justificar la cultura i l'escriptura ibèriques en el nord-oest, la proposta d'encabir després dels camps d'urnes uns moviments de pobles ibèrics de nord a sud que, cap al segle VI aC, fassin possible l'escriptura i l'onomàstica ibèrica, com sembla pronunciar-se Velaza (2006: 279). Demostrada lingüísticament la feblesa d'una llengua vehicular (l'onomàstica és la que és, ibèrica) i impossible de justificar arqueològicament una expansió ibèrica ja formada de sud a nord, tal vegada la partida de tennis de taula, mantinguda en pròrroga més del desitjable, està arribant a la seva fi. L'arqueologia recent ha minimitzat les influències transpirinenques, tot i que existiren, com d'altra banda era previsible entre zones contigües; l'epigrafia i la lingüística aporten noves propostes que, sense complexos, treuen a la llum les aportacions en l'escriptura d'un substrat autòcton, ibèric.

Joan Ferrer i Jané

Grup LITTERA (Universitat de Barcelona)

joan.ferrer.i.jane@gmail.com

Ignasi Garcés Estallo

Universitat de Barcelona

garces@ub.edu

Bibliografia

- BURRIEL, J. M., MATA, C., LORENA, A., VELAZA, J., FERRER I JANÉ, J., PEIRÓ, M. A., ROLDÁN, C., MURCIA, S., DOMÉNECH, A. (2011). El plomo escrito del Tos Pelat (Moncada, Valencia). *Palaeohispanica*, 11: 191-224.
- CARO BAROJA, J. (1954). La escritura en la España prerromana (epigrafía y numismática). *Historia de España dirigida por don Ramón Menéndez Pidal*, vol. I.3. Madrid: 679-812.
- CORREA, J. A. (1992). Representación gráfica de la oposición de sonoridad en las oclusivas ibéricas (semisilabario levantino). *AION*, 14: 253-292.
- CORREA, J. A. (2004). Los semisilabarios ibéricos: algunas cuestiones. *Estudios de Lenguas y Epigrafía Antiguas - ELEA*, 4: 75-98.
- FARIA A. M. DE (1995). Novas achegas para o estudo da onomástica ibérica e turdetana. *Vipasca*, 4: 79-88.
- FERRER I JANÉ, J. (2005). Novetats sobre el sistema dual de diferenciació gràfica de les oclusives. A: *Actas del IX Coloquio Internacional de Lenguas y Culturas Paleohispánicas (Barcelona 2004)*, *Palaeohispanica*, 5: 957-982.
- FERRER I JANÉ J. (2009). El sistema de numerales ibérico: avances en su conocimiento. *Palaeohispanica*, 9: 451-479.
- FERRER I JANÉ, J. (2010). El sistema dual de l'escriptura ibèrica sud-oriental. *Veleia*, 27: 69-113.
- FERRER I JANÉ, J. (2012). Novedades en epigrafía ibérica: el sistema dual suroriental. *Estudios de Lenguas y Epigrafía Antiguas - ELEA*, 12: 243-272.
- FERRER I JANÉ, J. (en premsa 2013a). Deux alphabets ibères duals rupestres de Cerdagne. *Sources - Les cahiers de l'Âne rouge*, 1.
- FERRER I JANÉ, J. (en premsa 2013b). Els sistemes duals de les escriptures ibèriques. *Palaeohispanica*, 13.
- FERRER I JANÉ, J. (en premsa 2013c). Los problemas del ibérico como lengua vehicular. *Estudios de Lenguas y Epigrafía Antiguas - ELEA*, 13.
- GÓMEZ MORENO, M. (1949). *Misceláneas. Historia, arte, arqueología. I*. Madrid.
- GUERIN, P. (2003). *El Castellet de Bernabé y el horizonte ibérico pleno edetano*. Valencia.
- HOZ, J. DE (1969). Acerca de la historia de la escritura prelatina en Hispania. *Archivo Español de Arqueología*, 42: 104-117.
- HOZ, J. DE (1985). El nuevo plomo inscrito de Castell y el problema de las oposiciones de sonoridad en ibérico. *Symbolae Ludouico Mitxelena septuagenario oblatae*: 443-453.
- HOZ, J. DE (1993). La lengua y la escritura ibérica, y las lenguas de los iberos. A: J. UNTERMANN, F. VILLAR (eds.). *Lengua y cultura en la Hispania prerromana. Actas del V Coloqui sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica (Colonia 1989)*. Salamanca: 635-666.
- HOZ, J. DE (2009). El problema de los límites de la lengua ibérica como lengua vernácula. *Palaeohispanica*, 9: 413-433.
- HOZ, J. DE (2011a). *Historia lingüística de la Península Ibérica en la antigüedad. II. El mundo ibérico prerromano y la indoeuropeización*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Madrid.
- JORDÁN, C. (2005). ¿Sistema dual de escritura en celtibérico? *Actas del IX Coloquio Internacional de Lenguas y Culturas Paleohispánicas (Barcelona 2004)*, *Acta Palaeohispanica IX*, *Palaeohispanica*, 5: 1013-1030.
- JORDÁN, C. (2007). Estudios sobre el sistema dual de escritura en epigrafía no monetal celtibérica. *Palaeohispanica*, 7: 101-142.
- LUJÁN, E. R., ORDUÑA, E. (en premsa). Philology and technology in the Hesperia databank. *Journal of History, Literature, Science and Technology*.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1961). Sobre el plomo ibérico de Ampurias. A: *Homenaje al profesor Cayetano de Mergelina*. Murcia: 517-527.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1963a). Dos grafitos ibéricos con nombres latinos. *Zephyrus*, 24: 101-145.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1963b). U. Schmoll, Die Südlusitanische Inschriften (Wiesbaden, 1961). *Indogermanische Forschungen*, 68: 115-120.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1965). El nuevo plomo ibérico de Ullastret. *Pyrenae*, 1: 124-127.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1968). *Epigrafía prelatina de la Península Ibérica*. Publicaciones eventuales, 12. Universidad de Barcelona.

- MALUQUER DE MOTES, J. (1976). Nuevas inscripciones ibéricas en Catalunya. *Pyrenae*, 12: 183-189.
- MARINER, S. (1972). *Adaptaciones latinas de términos hispánicos, Homenaje a Antonio Tovar*. Gredos. Madrid: 283-299.
- MONCUNILL, N. (2007). *Lèxic d'inscripcions ibèriques (1991-2006)*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona. Barcelona.
- OLIVA, M. (1967). El nuevo plomo con inscripción ibérica hallado en Ullastret. *Pyrenae*, 3: 107-122.
- PERICAY, P., MALUQUER DE MOTES, J. (1963). Problemas de la lengua indígena en Cataluña. A: *II Symposium de Prehistoria Peninsular*. Barcelona: 101-145.
- QUINTANILLA, A. (1992). Sobre la notación en la escritura ibérica del modo de articulación de las consonantes oclusivas. *Studia Palaeohispanica et Indogermanica J. Untermaier ab Amicis Hispanicis Oblata, Aura Saecula*, 10. Universitat de Barcelona: 239-250.
- QUINTANILLA, A. (1998). *Estudios de fonología ibérica*. Vitoria-Gasteiz.
- RIURÓ, F. (1982). El plom amb epigrafia ibèrica del poblat de Castell (Palamós). *Cypselà*, 4: 123-131.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. (1997). Primeras observaciones para una datación paleográfica de la escritura ibérica. *Archivo Español de Arqueología*, 70: 13-30.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. (2001). La cultura ibérica desde la perspectiva de la epigrafía: Un ensayo de síntesis. *Iberia*, 3: 17-38.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. (2005). Introducció a l'estudi de les inscripcions ibèriques. *Revista de la Fundació Privada Catalana per l'Arqueologia Ibèrica*, 1: 13-144.
- SANMARTÍ, E. (1988). Una carta en lengua ibérica, escrita sobre plomo, procedente de Emporion. *Revue Archéologique du Narbonnaise*, 21: 95-113.
- SARRIÓN, I. (2003). Dos nuevas inscripciones ibéricas del Castellet de Bernabé. A: *El Castellet de Bernabé y el Horizonte Ibérico Pleno Edetano*. Diputación Provincial de Valencia. València: 363-368.
- SILGO, L. (2004). Investigación e investigadores sobre la lengua ibérica. *Estudios de Lenguas y Epigrafía Antiguas - ELEA*, 5: 167-197.
- SOLIER, Y. (1979). Découverte d'inscriptions sur plombs en écriture ibérique dans un entrepôt de Pech Maho (Sigean). *Revue Archéologique du Narbonnaise*, 12: 55-123.
- SOLIER, Y., BARBOTEAU, H. (1988). Découverte de nouveaux plombs, inscrits en ibère, dans la région de Narbonne. *Revue Archéologique du Narbonnaise*, 21: 61-94.
- UNTERMANN, J. (1975-1997). *Monumenta Linguarum Hispánicarum = MLH*. I. *Die Münzlegenden*, 1975; II. *Die iberischen Inschriften aus Südfrankreich*, 1980; III. *Die Iberischen Inschriften aus Spanien*, 1990; IV. *Die tartessischen, ketiberischen und lusitanischen Inschriften*, 1997. Wiesbaden.
- VELAZA, J. (1996). *Epigrafía y lengua ibéricas*. Barcelona.
- VELAZA, J. (2000). La epigrafía ibérica en la obra de Joan Maluquer. *Pyrenae*, 22-23: 51-54.
- VELAZA, J. (2006). Llengua vs. Arqueologia: el (vell) problema de la llengua indígena a Catalunya. *Actes de la III Reunió Internacional d'Arqueologia (Calafell, 2004), Arqueomediterrània*, 9: 273-280.

Una hipòtesi verificada, 45 anys dels “fenicis a Catalunya”: Maluquer de Motes entre fenicis i grecs

“... la visió d'aquest investigador [Joan Maluquer de Motes], quant al tema de Catalunya i el món feniciopúnic, fou el veritable punt de partida d'una intensa investigació recent, perquè aquesta visió resultà d'una anàlisi que no pot qualificar-se altrament que de brillant.”

(Ramon 2003: 133)

S'ha ressaltat sovint en les múltiples publicacions que d'una forma o altra es refereixen a les aportacions científiques de Joan Maluquer de Motes i Nicolau —el Dr. Maluquer per a tots els qui en fórem alumnes a la Universitat de Barcelona—, i també en diverses de les que integren aquest dossier a ell dedicat, la seva extraordinària capacitat intuïtiva, de creació intel·lectual, que no excloïa, però, la discursiva.

La seva hipòtesi del 1968 referida a l'existència d'un comerç fenici a Catalunya des del segle VII a.e. (Maluquer de Motes 1968) —àmpliament contrastada per la investigació posterior¹— podria ser inclosa en aquesta categoria d'intuïció intel·lectual. Curiosament, ell mateix a penes va investigar després sobre la qüestió que enunciava en l'article;² tanmateix, aquest text i les

circumstàncies de la investigació fenícia a la façana mediterrània peninsular en els anys immediatament posteriors conduïren diversos alumnes seus, i també a d'altres que no ho foren, a transitar pel camí que ell inicià, tot obrint un camp d'estudi que ha portat a veure la protohistòria catalana i la formació de l'iberisme sota una nova llum, en el qual s'han anat succeint generacions acadèmiques i que encara avui continua fructificant.³

el seu alumne Emili Junyent sobre la qüestió fenícia (Maluquer de Motes 1983: 18, 19, 30). Els anys 1965 i 1972 Joan Maluquer excavà al poblat preibèric de la Ferradura, Ulldecona, Tarragona (la primera campanya amb M. Pietat Callarisa, que estava realitzant la seva tesi de llicenciatura sobre el poblament del Baix Ebre amb ell, i la segona amb els seus alumnes Vicenç Baldellou i Emili Junyent) on aparegueren materials fenicis, que foren identificats per Emili Junyent en la seva tesi doctoral, els paràgrafs corresponents de la qual Maluquer transcriu en la publicació de les excavacions al poblat (Maluquer de Motes 1983: 19).

3. Com tindrem ocasió de veure al llarg de les línies que segueixen, la relació de Maluquer de Motes amb la qüestió fenícia fou complexa i, sens dubte, per a ell el veritable “factor estructural” a Catalunya fou el grec, precolonial i colonial. No obstant això, no compartim l'affirmació que darrerament s'ha fet en el sentit que la intenció de Maluquer de Motes fou mostrar que no hi havia hagut mai contactes amb els fenicis (“...he

1. Per a un estat de la qüestió actual i general sobre el tema es pot consultar: Aubet 1993; Ramon 1994-1996; Asensio *et al.* 2000; Gracia 2001; Asensio 2005; Ramon 2005; Ramon *et al.* 2011; Garcia Rubert; Gracia 2011.

2. Agraeixo les amicals converses amb Emili Junyent que m'ha tramès la seva impressió sobre els dubtes del Dr. Maluquer sobre la qüestió del comerç fenici a Catalunya. En certa manera també ho expressa així Padró (2000: 152) en referir-se a la publicació de Mas de Mussols. Així mateix, resulta quelcom evident també en la publicació del poblat de la Ferradura on, discretament, però clarament, Maluquer marca distàncies amb

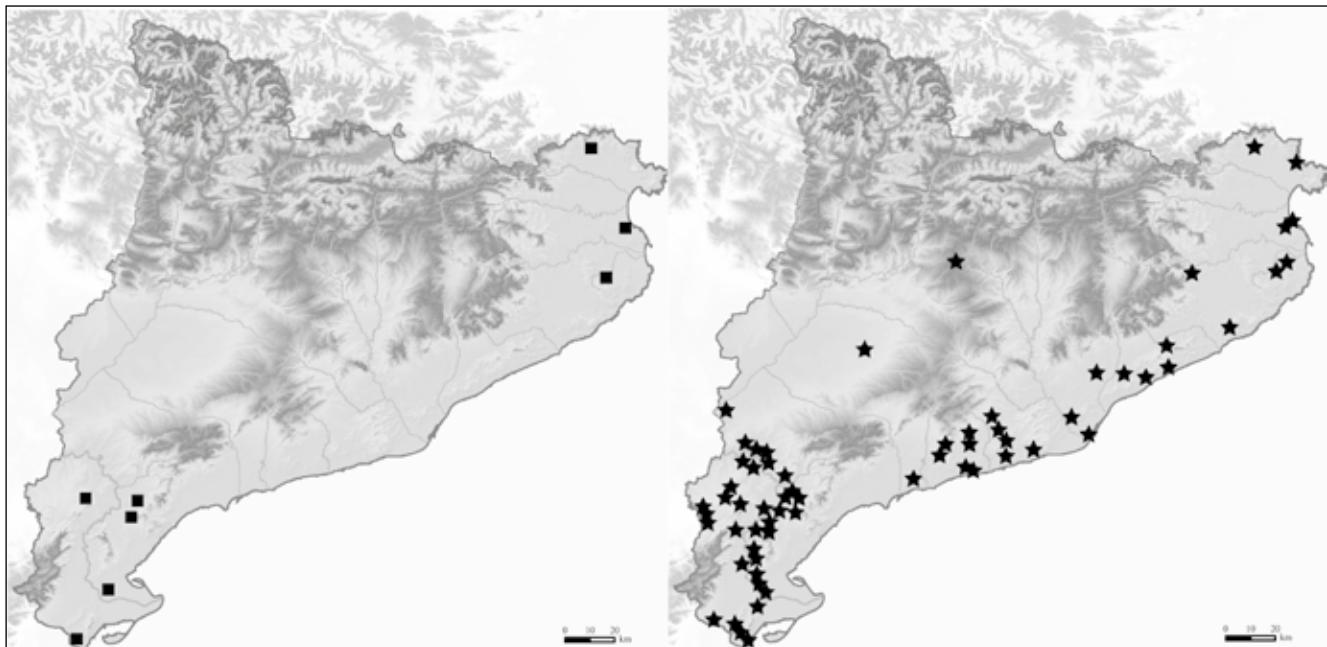

Figura 1: Mapa de les troballes d'elements materials aportats pel contacte amb el comerç fenici el 1978 i el 2011 (sobre dades de Arteaga, Padró, Sanmartí 1978 i García Rubert, Gracia 2011: fig. 1). Dóna idea del progrés dels estudis sobre els fenicis a Catalunya des del 1968, data de l'article de Maluquer de Motes sobre els fenicis a Catalunya, fins a l'actualitat.

Sobre el pòsit d'un profund coneixement i de llargues reflexions sobre el comerç colonial, però amb dades limitades,⁴ Maluquer conjumina una proposta sobre l'existència des del segle VII aC d'un comerç fenici a Catalunya, vinculat a una colònia fenícia a l'illa d'Eivissa que uniria els territoris del sud i el nord-est peninsulars i actuaria com a principal centre redistribuidor dels productes de les colònies meridionals cap a Catalunya. En aquell any de 1968, els punts d'ancoratge de la seva teoria eren escassos, es limitaven a la troballa a la necròpolis de Mas de Mussols (Tortosa, Tarragona)⁵ d'un conjunt d'escarabeus i un flascó fenici per a oli perfumat, fet que el portà a reconsiderar els materials arcaics importats documentats a Catalunya, tot arribant a la conclusió que no es podien vincular al comerç foceomassaliota i que calia, en canvi, relacionar-los amb les recents troballes de Mas de Mussols i amb els agents comercials fenicis. Per altra banda, les excavacions que en els anys seixanta s'havien començat a portar a terme

correctly postulated the existence of direct Phoenician trade in the vicinity of the mouth and lower reaches of the River Ebro, based on the analysis of a small body of material from the necropoles at Mas de Mussol-la Palma (L'Aldea) and Mianes (Santa Bàrbara). In doing so, he opened up an avenue of study that nobody (least of all himself, given that the intention of his study had been rather to show that such phoenician contacts never existed) could have suspected..." (García Rubert, Gracia 2011: 34).

4. Aspecte aquest darrer que ha estat ja remarcat per diversos autors, dels quals referirem especialment Padró 2000, perquè constitueix un comentari dedicat a l'article de Maluquer sobre el comerç fenici a Catalunya en el volum d'homenatge que li dedicà la Universitat de Barcelona i que es publicà a la revista *Pyrenae*.

5. Les excavacions del Dr. Maluquer a Mas de Mussols es portaren a terme els anys 1966 i 1967 i foren publicades anys després (Maluquer 1984).

a les colònies fenícies sud-peninsulars —les de Manuel Pellicer a la necròpolis "Laurita" (Almuñécar, Granada) el 1962 i, especialment, les de l'Institut Arqueològic Alemany (DAI) a Toscanos— que començaven a revelar, des del punt de vista arqueològic, la rellevància del fenomen colonial semita arcaic, tot i no tenir-hi una relació directa, influenciaren, sens dubte, el pensament de Maluquer pel que fa al tema que ens ocupa.⁶

L'article a què ens referim, presentat al V Simposio Internacional de Prehistòria Peninsular: "Tartessos y sus problemas" i titulat "Los fenicios en Cataluña" té unes escasses nou pàgines (on s'hi inclouen sis figures), que resultaren, però, extremadament suggerents. El discurs que desgrana l'autor, i que Padró (2000: 151) qualifica encertadament d'aventura intel·lectual, s'inicia ja en el segon paràgraf de l'article enunciant una primera etapa comercial a Catalunya "de múltiples contactos no sólo con los navegantes y exploradores griegos, sino también etruscos y fenicios" (Maluquer 1968: 241-242), de comerç obert, empòric. En una primera etapa Empúries seria, així, no una fundació colonial clàssica sinó una factoria, un port obert, la situació del qual vindria determinada pel caràcter d'escala marítima de la badia de Roses, una idea aquesta darrera ja defensada per Pericot (1965).⁷ Sintetitza les trajectòries i el registre material moble de Massàlia i Empúries per acabar concluent que

6. Com, d'altra banda, ell mateix indica en nota infrapaginal en parlar de la vinculació de les fibules de doble ressort amb el comerç fenici, com posaven de manifest les excavacions en curs del DAI a Trayamar (Maluquer 1968: 148, n. 21).

7. Posteriorment J. Ruiz de Arbulo reprengué i desenvolupà aquesta idea en la seva tesi de llicenciatura (*Emporion puerto de escala, puerto de comercio: aproximación al estudio de un enclave colonial*, Universitat de Barcelona 1983), un resum de la qual el constitueix la seva publicació Ruiz de Arbulo 1984.

“... si analizamos el área geográfica de origen de los productos descubiertos en Emporion vemos que tienen claramente una dispersión meridional y más que a Massalia apuntan directamente a Cartago como intermediario y aquí es donde entra directamente el problema fenicio o púnico si se quiere” (*Ibid.*: 246). Enllaça aquesta conclusió amb la idea que la fundació colonial d'Eivissa no és cartaginesa, sinó fenícia i que estava orientada al comerç amb la façana mediterrània peninsular i nord-pirinenca, tot concloent que Eivissa es “el punto de apoyo más firme para el comercio fenicio en las costas del Levante” (*Ibid.*: 247) i que “la acción púnica tardía se ejerce sobre un mundo ibérico que desde hacía dos siglos pertenecía a la esfera comercial púnico-fenicia más que massaliota” (*Ibid.*: 248).

Voldríem remarcar la perspicàcia del plantejament de l'autor en qüestionar la interpretació usual en aquells moments d'una fundació d'*Ebussus* com a resultat de l'acció de Cartago, una visió aquesta darrera defensada per Bosch Gimpera i, més tard, per García Bellido, entre altres (Barceló 1985: 272), i molt consolidada en els moments en què escriu Maluquer de Motes. Ell, no obstant això, basant-se exclusivament en l'anàlisi dels possibles plantejaments i objectius de Cartago en la data de fundació coneguda per les fonts escrites i en l'observació d'un manifest anacronisme dels plantejaments geoestratègics cartaginesos atribuïts a la suposada fundació cartaginesa de la colònia, proposa prescindir de Cartago i considerar *Ebussus* simplement com una fundació fenícia (Maluquer 1968: 246-247). Tampoc en aquest aspecte Maluquer de Motes va aprofundir ulteriorment en aquesta encertada idea, i no solament això, sinó que sostingué, ja molt posteriorment, un punt de vista oposat i concordant amb les velles teories de la primera meitat del segle xx.⁸ Potser això expliqui que aquesta proposta fos oblidada en treballs posteriors relatius a l'illa d'Eivissa (Tarradell, Font de Tarradell 1975) i, inclús, en d'altres d'importants dels anys vuitanta dedicats específicament a aquesta qüestió (Ramon 1981; Barceló 1985).

Les seves troballes a la necròpolis de Mas de Mussols, a què ja hem fet menció, li donen peu a defensar com a conclusió final l'existència d'un comerç fenici a les boques de l'Ebre des del segle VII aC que té un caràcter regular —pel fet que ha observat ja a la necròpolis de Mas de Mussols l'existència d'imitacions locals dels objectes comercials arribats a través del comerç fenici i també per la presència de fibules de doble ressort— en la distribució del qual hi té un paper rellevant la colònia fenícia d'Eivissa. Com a coda, expressa la seva creença que és encara prematur saber si aquest comerç fenici a Catalunya comptà amb un establiment permanent, ja fos factoria o colònia.

8. “«*Ebussus*» es sin embargo un problema delicado y de no fácil solución. Su situación en la ruta de las islas, utilizada inicialmente por los fenicios, y la alta fecha de su fundación, que reflejan las fuentes antiguas (654), son datos que apoyan la idea de un planteamiento estratégico válido, no para el mundo fenicio de Occidente, sino para el estrictamente púnico...” (Maluquer 1986: 207).

Finalment, voldríem fer referència a una afirmació continguda en l'article mencionat: “existen incluso posibilidades de que sus primeros habitantes [es refereix als primers habitants d'Empúries] llegaran allí desde las costas meridionales y no como extensión de la acción griega desde Massalia” (Maluquer 1968: 244). Com hem comentat en un altre indret (Ramon *et al.* 2011: 57), aquesta frase ha resultat també profètica. Efectivament, si bé ara com ara no s'ha documentat un assentament fenici al que després serà l'Emporion grega o en el seu hinterland, les troballes dels darrers anys a Sant Martí d'Empúries, la Palaia Polis emporitana, i a la necròpolis de Vilanera (l'Escala) posen clarament de manifest uns intensos contactes comercials de la població local empordanesa pregrega amb els fenicis (Castanyer *et al.* 1999; Agustí *et al.* 2004; Aquilué *et al.* 2008; 2012). Tanmateix, avui pensem que va resultar profètic malgrat ell mateix: si reflexionem sobre aquesta afirmació de Maluquer de Motes i la posem en relació amb la seva coneguda i persistent defensa d'un comerç grec prefoceu o, en qualsevol cas, premassaliota, amb el seu qüestionament que el primer assentament grec emporità fos una fundació massaliota, així com els seus dubtes —manifestats de forma evident, tot i que indirecta, en els anys posteriors a la publicació de l'article que aquí comentem— en relació amb la qüestió fenícia a Catalunya ens plantegem que en escriure la frase esmentada més amunt i en els anys que vindran Maluquer de Motes pensava més aviat en un intermediari grec premassaliota per als productes fenicis documentats a Catalunya.

Maluquer, com a professor, tenia la qualitat de produir un gran impacte en el seu alumnat, fonamentalment perquè no proporcionava solament “continguts” sinó que, sobretot, intentava que relacionessim fets i els interpretessim, però també perquè encomanava entusiasme pel coneixement. Per altra banda, estava sempre al dia de qualsevol novetat important que es produís en el camp de l'arqueologia europea i, per descomptat, peninsular.⁹ En aquest sentit, voldria fer notar que, com ja hem apuntat més amunt, era perfecte coneixedor dels avenços que en el terreny de l'arqueologia fenícia s'estaven produint a partir dels anys seixanta al sud peninsular, coneixement que revertia en les seves classes amb l'entusiasme que li era propi. I aquestes classes estigueren en la base de la posterior dedicació als estudis fenicis i tartessics de M. Eugènia Aubet,¹⁰ amb una dilatada tasca en el terreny de l'arqueologia de camp, a la península¹¹ i al Líban,¹² i amb una consistent producció bibliogràfica

9. En els anys en què vaig estudiar a la Universitat de Barcelona la seva novetat preferida era el monument de Pozo Moro, i encara recordo ara les explicacions entusiàstiques que ens feia d'aquesta troballa, aleshores encara inèdita, i com dissecionava els diferents extrems i mirava de fer-nos partícips de la seva anàlisi interpretativa.

10. Agraïm a M. Eugènia Aubet que ens hagi confirmat l'arrel de la seva dedicació professional en el magisteri del professor Maluquer.

11. Tanmateix, en els primers anys del seu desenvolupament professional Aubet no fou proliu a la consideració d'un comerç fenici rellevant al nord-est.

12. La seva primera intervenció en un jaciment fenici fou una campanya de sondejos a Las Chorreras (Mezquitilla, Mà-

que l'han convertit en una especialista de prestigi internacional en aquesta matèria.

A partir de finals dels anys seixanta i de la mà de diversos investigadors, però sobretot d'Oswaldo Arteaga, començaren a produir-se novetats a l'arqueologia del País Valencià que se sumaren a l'estat de coses que hem descrit per a configurar un moment d'explosió del "factor fenici" i que es comencen a publicar en la dècada següent. Efectivament, precedides el 1969 d'alguns sondejos, el 1971 Oswaldo Arteaga i Maria R. Serna iniciaren les excavacions a Los Saladares (Oriola, Alacant), un jaciment que proporcionà una important estratigrafia que posà de manifest la precedència dels materials fenicis sobre els ibèrics i que, a més, va ser objecte immediat de publicació, primer a través de notícies preliminars i, més tard, mitjançant una monografia (Arteaga, Serna 1973; 1974; 1975a; 1975b). A partir del 1967 es portaren a terme excavacions arqueològiques, sota la direcció de Domingo Fletcher i Norberto Mesado, al jaciment de Vinarragell (Borriana, Castelló) (Mesado 1974). En la quarta campanya d'excavació en el jaciment, la del 1972, s'incorporà Oswaldo Arteaga, tot evidenciant-se aleshores el paralelisme general amb la seqüència cronocultural que ja s'havia observat a Saladares (Mesado, Arteaga 1979).

L'article de Maluquer de Motes, el seu magisteri i les novetats als litorals alacantí i castellonenc provocaren que diversos arqueòlegs catalans de la següent generació comencessin a investigar des de la perspectiva d'aquest nou camí que s'obria a la protohistòria catalana. Sola la direcció del mateix Maluquer de Motes, Emili Junyent realitzà la seva tesi doctoral titulada "La filiación cultural del horizonte ibérico antiguo en las tierras catalanas", que fou llegida el 1976 i que, malauradament, restà inèdita. En ella es plantejava l'inici de l'iberisme a Catalunya des de la perspectiva dels seus elements formatius, entre els quals es tenia en compte per primer cop des d'una perspectiva globalitzadora l'element semita i, per altra banda, revisava la cronologia de l'inici de l'iberisme, en aquell moment afectat per una "onada de cronologies baixes". El mateix Emili Junyent, juntament amb Carme Olària i Francesc Gusi, entre altres, portaren a terme a partir del 1975 una excavació arqueològica a l'Abric de les Cinc (Almenara, Castelló) que refermava els passos donats fins aleshores (Junyent 1976; Junyent *et al.* 1982-1983) en base a Saladares.

laga) promoguda per la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas (Aubet 1974: 79), aleshores ocupada per Maluquer de Motes; el treball de camp que porta a terme en els darrers anys s'ha centrat en la necròpolis arcaica de la ciutat fenícia de Tir (Líban).

Poc després, Josep Padró i Enric Sanmartí, juntament amb Oswaldo Arteaga presentaren al 2n Col·loqui de Puigcerdà un estat de la qüestió (Arteaga *et al.* 1978) que resultà de referència durant molt de temps i que examinava les aleshores tènues evidències del comerç fenici no solament a l'Ebre sinó també a la resta de Catalunya, el Baix Aragó i el Llenguadoc.¹³ L'any següent, el 1977, l'Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació de Barcelona organitzà el "Simposi Internacional Els Orígens del món ibèric" (Ripoll, Llongueras, Sanmartí 1978). Les ponències i comunicacions del simposi referides a l'àmbit català i al País Valencià posen de manifest la incidència de l'estat de coses referit a l'arqueologia fenícia en els respectius discursos interpretatius del moment formatiu de la cultura ibèrica a Catalunya, als quals ara s'incorporava ja, en menor o major mesura, l'element fenici (especialment, Sanmartí, Padró 1978; Gusi, Sanmartí 1978; Martín, Sanmartí 1978; Martín 1978).¹⁴

Després d'aquesta arrencada, els estudis fenicis a Catalunya constituiran una línia de recerca que, amb major o menor intensitat, serà cultivada fins a l'actualitat. Després d'uns primers anys en què el degoteig de dades i noves aportacions era lent, a partir dels anys vuitanta, amb els treballs de camp a Eivissa, però sobretot dels noranta, amb importants descobertes a la vall de l'Ebre (entre les quals especialment destacable la d'Aldovesta), va agafant volada i, ja més recentment, la constatació de l'abast territorial de la penetració comercial fenícia i les troballes emporitanes a què ja ens hem referit, han acabat consolidant aquests estudis com un camp d'investigació referencial en la protohistòria catalana (figura 1). Ni és la nostra intenció ni és aquest el lloc per a fer un balanç dels enormes avenços que s'han fet en aquest camp (vegeu nota 1); tanmateix, remarcarem, per clooure aquestes breus línies, que el fenomen comercial fenici al nord-est peninsular, que en els anys seixanta i setanta amb prou feines s'entreveia, avui es revela com un element estructural sense el qual no és possible comprendre els processos socials que afecten les comunitats de la primera edat del ferro a Catalunya.

Núria Rafel Fontanals

Universitat de Lleida
nrafel@historia.udl.cat

13. Els 1986 els mateixos autors publicaren una actualització d'aquest article tenint en compte les troballes posteriors (Arteaga, Padró, Sanmartí 1986).

14. Per raons que ignorem, Maluquer de Motes, qui tan profundament s'havia implicat en una nova formulació interpretativa de l'etapa formativa de la cultura ibèrica i la influència del qual s'observa en tots els ponents i comunicants catalans, no presentà cap ponència a la reunió científica esmentada, tot i que en la seva publicació figura en la llista d'assistents.

Bibliografia

- AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. (2008). Noves evidències del comerç fenici amb les comunitats indígenes de l'entorn d'Empúries. A: *Contactes, Indígenes i fenicis a la Mediterrània occidental entre els segle VIII i VI aC. Simposi d'Arqueologia d'Alcanar, 24-26 de novembre de 2006*. Alcanar: 171-190.
- AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. (2012). El paisatge funerari en el territori d'Empúries, entre el Bronze Final i la primera edat del Ferro. A: *Actes del Col·loqui Les necròpolis d'incineració entre l'Ebre i el Tíber (s. IX-VI aC.). Metodologia, pràctiques funeràries i societat (Barcelona 2008)*. Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya, 14. Barcelona: 75-90.
- ARTEAGA, O., SERNA, M. R. (1973). Los Saladares. Un yacimiento protohistórico en la región del Bajo Segura. A: *XII Congreso Nacional de Arqueología, Jaén 1971*. Zaragoza: 437-450.
- ARTEAGA, O., SERNA, M. R. (1974). Die Ausgrabungen von Los Saladares (prov. Alicante). *Madridrer Mitteilungen*, 15: 49-56.
- ARTEAGA, O., SERNA, M. R. (1975a). Influjos fenicios en la región del Bajo Segura. A: *XIII Congreso Nacional de Arqueología, Huelva 1973*. Zaragoza: 737-750.
- ARTEAGA, O., SERNA, M. R. (1975b). Los Saladares 71. *Noticiario Arqueológico Hispánico, Arqueología*, 3: 7-140.
- ARTEAGA, O., PADRÓ, J., SANMARTÍ, E. (1978). El factor fenici a les costes catalanes i del Golf de Lleó. *Els pobles pre-romans del Pirineu. 2on. Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, 1976*. Puigcerdà: 129-135.
- ARTEAGA, O., PADRÓ, J., SANMARTÍ, E. (1986). La expansión fenicia por las costas de Cataluña y del Languedoc. A: OLMO LETE, G., AUBET SEMMLER, A. (eds.). *Los fenicios en la Península Ibérica. Aula Orientalis IV*. Ed. Ausa. Sabadell: 303-314.
- ASENSIO, D. (2005). La incidencia fenicia entre las comunidades indígenas de la costa catalana. El Período Orientalizante. *Actas del III Simposio Internacional de Arqueología de Mérida: Protohistoria del Mediterráneo Occidental. Anejos de AEspA*, XXXV, I: 551-564.
- ASENSIO, D., BELARTE, M. C., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (2000). L'expansion phénicienne sur la côte orientale de la péninsule ibérique. A: *Actes du Colloque International de Carcassonne: Mailhac et la Premier Age du Fer en Europe Occidentale, Hommages à Odette et Jean Taffanel*. Monographies d'Archéologie Méditerranéenne 7. Lattes: 249-260.
- AUBET, M. E. (1974). Excavaciones en Las Chorreras (Mezquitilla, Málaga). *Pyrenae*, 10: 79-108.
- AUBET, M. E. (1993). El comerç fenici i les comunitats del Ferro a Catalunya. *Laietania*, 8: 23-40.
- BARCELÓ, P. A. (1985). Ebusus: ¿colonia fenicia o cartaginesa?. *Gerión*, 3: 272-282.
- CASTANYER, P., ESTEBA, Q., PONS, E., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. (1999). L'assentament indígena de la primera edat del ferro. A: AQUILUÉ, X. (dir.). *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries*. Monografies emporitanes 9. Girona: 103-215.
- GARCIA RUBERT, D., GRACIA, F. (2011). Phoenician Trade in the North-East of the Iberian Peninsula: a Historiographical Problem. *Oxford Journal Of Archaeology*, 30(1): 33-56.
- GRACIA, F. (2001). El comercio arcaico en el nordeste de la Península Ibérica. Estado de la cuestión y perspectivas. A: *Ceràmiques jònies d'època arcaica: centres de producció i comercialització al Mediterrani Occidental*. Monografies Emporitanes 11. Barcelona: 257-276.
- GUSI, F., SANMARTÍ, E. (1978). Asentamientos indígenas preibéricos con materiales fenicio-púnicos en el área costera del Baix Maestrat (provincia de Castellón de la Plana). A: RIPOLL, E., LLONGUERES, M., SANMARTÍ, E. (eds.) (1978). *Simposi Internacional Els Orígens del món ibèric, Barcelona-Empúries 1977. Ampurias, 38-40 (1976-1978)*: 361-380.
- JUNYENT, E. (1976). Observaciones a unas cerámicas pintadas de Almenara (Castellón de la Plana). *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 3: 195-204.
- JUNYENT, E., OLÀRIA, C., GUSI, F., ROMÁN, I., AGUILÓ, P., SESER, R. (1982-1983). El Abric de Les Cinc (Almenara, Castellón). 2ª campanya de excavaciones 1977. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 9: 55-122.
- MALUQUER DE MOTS, J. (1968). Los fenicios en Cataluña. *V Symposium de Prehistoria Peninsular. Tartessos y sus problemas, Jerez de la Frontera 1968* (Barcelona 1969): 241-250.
- MALUQUER DE MOTS, J. (1983). *El poblado paleoibérico de La Ferradura, Ulldecona (Tarragona)*. Programa de Investigaciones Protohistóricas VII. Consejo Superior de Investigaciones Científicas-Universidad de Barcelona. Barcelona.

MALUQUER DE MOTES, J. (1984). *La necrópolis paleoibérica de "Mas de Mussols"*, Tortosa (Tarragona). Programa de Investigaciones Protohistóricas VIII. Consejo Superior de Investigaciones Científicas-Universidad de Barcelona. Barcelona.

MALUQUER DE MOTES, J. (1986). La dualidad comercial fenicia y griega en Occidente. A: OLMO LETE, G., AUBET SEMMLER, A. (eds.). *Los fenicios en la Península Ibérica. Aula Orientalis IV*. Ed. Ausa. Sabadell: II, 203-210.

MARTÍN, M. A. (1978). Los orígenes de la iberización en la zona costera del noreste de Cataluña. A: RIPOLL, E., LLONGUERES, M., SANMARTÍ, E. (eds.) (1978). *Simposi Internacional Els Orígens del món ibèric, Barcelona-Empúries 1977. Ampurias*, 38-40 (1976-1978): 187-196.

MARTÍN, M. A., SANMARTÍ, E. (1978). Aportación de las excavaciones de la "Illa d'en Reixach" al conocimiento del fenómeno de la iberización en el norte de Cataluña. A: RIPOLL, E., LLONGUERES, M., SANMARTÍ, E. (eds.) (1978). *Simposi Internacional Els Orígens del món ibèric, Barcelona-Empúries 1977. Ampurias*, 38-40 (1976-1978): 431-448.

MESADO, N. (1974). *Vinarragell (Borriana, Castellón)*. Trabajos Varios del SIP. 46. València.

MESADO, N., ARTEAGA, O. (1979). *Vinarragell (Borriana, Castellón). II*. Trabajos Varios del SIP. 61. València.

PADRÓ, J. (2000). Sobre la publicació "Los fenicios en Cataluña". *Homenatge al Prof. Dr. Joan Maluquer de Motes. Pyrenae*, 22-23: 151-153.

PERICOT, L. (1965). El destino de la antigua Rosas. *Revista de Gerona*, 11: 7-12.

RAMON, J. (1981). Sobre els orígens de la colònia fenícia d'Eivissa. *Eivissa*, 12: 24-31 [502-509].

RAMON, J. (1994-1996). Las relaciones de Eivissa en época fenicia con las comunidades del bronce final y hierro antiguo de Cataluña. *Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 a.n.e. a la Catalunya meridional i zones limítrofes de la depressió de l'Ebre. Gala*, 3-5. Sant Feliu de Codines: 399-422.

RAMON, J. (2003). Els grans factors de trasbalsament. *Cota Zero*, 18: 131-146.

RAMON, J. (dir.) (2005). Dossier: Fenicis i Púnics als Països Catalans. *Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans*, 12: 17-173.

RAMON, J., RAFEL, N., MONTERO, I., SANTOS, M., RENZI, M., HUNT, M. A., ARMADA, X. L. (2011). Comercio protohistórico: el registro del Nordeste peninsular y la circulación de mineral de plomo en Ibiza y el Bajo Priorato (Tarragona). *Saguntum*, 43: 55-81.

RIPOLL, E., LLONGUERES, M., SANMARTÍ, E. (eds.) (1978). *Simposi Internacional Els Orígens del món ibèric, Barcelona-Empúries 1977. Ampurias*, 38-40 (1976-1978).

RUIZ DE ARBULO, J. (1984). Emporion y Rhode: dos asentamientos portuarios en el Golfo de Roses. *Arqueología Espacial*, 4: 115-140.

SANMARTÍ, E., PADRÓ, J. (1978). Ensayo de aproximación al fenómeno de la iberización en las comarcas meridionales de Cataluña. A: J. RIPOLL, E., LLONGUERES, M., SANMARTÍ, E. (eds.) (1978). *Simposi Internacional Els Orígens del món ibèric, Barcelona-Empúries 1977. Ampurias*, 38-40 (1976-1978): 157-176.

TARRADELL, M., FONT DE TARRADELL, M. (1975). *Eivissa cartaginesa*. Curial Ed. Barcelona.

Unes quantes cartes arqueològiques de Joan Maluquer a Salvador Vilaseca (1941-1967)

Salvador Vilaseca Anguera va néixer a Reus el 17 d'abril de 1896, a la casa número 51 del raval de Santa Anna, molt a prop del Museu d'Arqueologia que avui porta el seu nom. Durant la seva primera joventut va ser un dels membres més destacats de l'Agrupació Excursionista de Reus i s'interessà molt especialment per la geologia i per les Ciències Naturals (carrera que començà a estudiar a Madrid), tot publicant diversos

treballs d'aquesta temàtica (entre 1915 i 1923) i fent-se càrrec de la secretaria de la Institució Catalana d'Història Natural (1920-1922). Els seus estudis a la Universitat de Barcelona (es llicencià en medicina i cirurgia l'any 1921) i la pràctica professional l'anaren allunyant a poc a poc d'aquestes aficions, tot i que el ferm contacte que mantingué sempre amb l'anomenat excursionisme científic el portà a consolidar una vessant molt més duradora (encetada el 1919) i força més reeixida: l'arqueologia prehistòrica. De la seva vida professional cal destacar la seva continuada tasca com a forense (pràcticament fins a la seva mort) i com a director de l'Institut Pere Mata (febrer de 1940 - desembre de 1960) i els seus valuosos treballs sobre història de la medicina reusenca (que compaginà, des de 1921, amb els de prehistòria, tot i que amb menys intensitat i més intermitència).

Arran de la difusió dels seus primers treballs de temàtica prehistòrica, entrà en contacte amb l'important nucli arqueològic universitari de Barcelona, format al voltant de la figura emblemàtica del professor Pere Bosch Gimpera. Amb ell, i amb els seus deixebles i col·laboradors Lluís Pericot, Josep Colominas, Josep de Calassanç Serra i Ràfols i Joan Maluquer de Motes, Vilaseca mantingué sempre una excel·lent relació. Les seves recerques en bona part de la Catalunya meridional li van comportar un gran prestigi en el

Figura 1. Carnet de Salvador Vilaseca com a comissari provincial d'Excavaciones Arqueológicas. Arxiu del MASV, Reus.

Figura 2. Josep de C. Serra i Ràfols, Martín Almagro i Salvador Vilaseca (d'esquerra a dreta), en una excursió arqueològica, l'any 1943. Arxiu del MASV, Reus.

món científic, alhora que li van permetre la formació d'una important col·lecció arqueològica que aniria incrementant amb els anys. Fou un dels fundadors i el primer director —vitalici— del Museu de Reus, inaugurat l'any 1934, i reorganitzà l'Arxiu Històric. Després del període de la guerra civil, durant el qual va participar de manera eficaç en les tasques de salvament del patrimoni cultural (Bosch Gimpera el nomenà inspector de la zona arqueològica de Reus), ben aviat pogué reprendre i augmentar extraordinàriament les seves activitats arqueològiques gràcies al fet que Julio Martínez Santa-Olalla el nomenà —el maig de 1941— comissari provincial d'excavacions, un important càrrec oficial que mantingué fins al 1970 i que, tot i el seu caràcter honorari, li permeté una considerable llibertat de moviments i la realització de nombroses intervencions en jaciments prehistòrics i protohistòrics del territori.

La qualitat dels seus treballs i l'interès de les seves troballes van arribar a ser reconeguts internacionalment i diverses acadèmies i entitats científiques estatals i estrangeres el van inscriure entre els seus membres. Fou honorat també amb diferents distincions acadèmiques i ciutadanes i importants premis científics. Va deixar una producció bibliogràfica de gairebé tres-cents títols, entre articles, notes, ressenyes, opuscles i llibres, en català, espanyol o francès, signats amb el seu nom o —els menys importants— amb diversos pseudònims (com “Hortensi Anguera”) o inicials (fins i tot en públicà força de manera anònima). De la seva obra prehistòrica cal ressaltar els tres llibres de síntesi, perfectament complementaris, *La indústria del sílex a Catalunya. Les estacions tallers del Priorat i extensions*

(Reus 1936), *Las industrias del sílex tarragonenses* (Madrid 1953) i *Reus y su entorno en la Prehistoria* (Reus 1973), així com les monografies *La cova del Cartanyà* (1926), *Exposició de Prehistòria* (1932), *L'estació taller de sílex de Sant Gregori* (1934), *Les coves d'Arbolí* (1934), *El poblado y necrópolis prehistóricos de Molá* (1943), *Excavaciones del Plan Nacional en el Castell de Bañolas, de Tivisa* (1949, amb J. de C. Serra i Ràfols i L. Brull), *Coll del Moro. Poblado y túmulo posthallstátticos en Serra de Almors, término de Tivissa* (1953), *La necrópolis de Can Canyís* (1963, amb J. M. Solé i R. Mañé), *Cueva de la Font Major* (1969) i *Las industrias de cantos rodados del Cabo de Salou* (1975). Són també destacables, entre altres treballs, els seus llibres *Els terrenys paleozoics del Camp de Tarragona* (1918), *Contribució a l'estudi dels terrenys triàsics de la província de Tarragona* (1920), *Geologia del Cap de Salou* (1923, en col·laboració amb J. R. Bataller), *La pesta de l'any 1530 i el pintor Jaume Segarra de Reus* (1952), *Hospitals medievals de Reus* (1958), *Metges, cirurgians i apotecaris reusencs dels segles XIII al XVI* (1961), *Museu Municipal de Reus. Guía* (1963, en col·laboració amb la seva filla Lluïsa), *El Reial Col·legi d'Argenters de Reus i els seus antecedents* (1970, també amb la seva filla), *Informació sanitària sobre el port de Salou* (1976, pòstum) i *Epidèmies a Reus (s. XIV-XVI). Notes d'arxiu* (1976, també pòstum).

Vilaseca va morir, també a Reus, el 13 d'abril de 1975. La ciutat que el va veure néixer l'ha homenatjat repetidament: el seu retrat pintat forma part —des de 1975— de la Galeria de Fills Il·lustres de l'Ajuntament de Reus, l'institut de batxillerat en què va estudiar porta el seu nom, a l'igual que una

cèntrica avinguda i l'esmentat Museu d'Arqueologia que conserva i exposa la seva col·lecció prehistòrica, i a la façana de la seva casa natal hi ha —des de 1996— una placa commemorativa.¹

Arran de la commemoració del centenari del naixement del metge i prehistoriador reusenc, els seus hereus en donaren l'arxiu i la biblioteca personals a l'aleshores Museu Comarcal Salvador Vilaseca. Es tracta d'un conjunt documental realment extraordinari, que inclou un epistolari excepcional amb diversos milers de missives trameses a Vilaseca per més de nou-cents corresponentials diferents.²

Per exemple, s'hi conserven cartes, postals, targetes i altres documents escrits originals de prehistoriadors, arqueòlegs, epigrafistes, historiadors, geògrafs, geòlegs, entomòlegs, antropòlegs, museòlegs, arquitectes o fins i tot artistes prou coneguts en l'àmbit internacional, estatal, nacional o comarcal, com Jean Abélanet (1965-1967),³ Joan Ainaud de Lasarte (1956-1962), Martín Almagro Basch (1940-1973), Martín Almagro Gorbea (1953-1971), Jean Arnal (1958-1973), Jacques Audibert (1953-1960), Albert Balil (1950-1971), Isidre Ballester Tormo (1930-1949), Hans-Georg Bandi (1947-1968), Ignacio Barandiarán (1969-1974), Claude Barrière (1956-1974), Josep Ramon Bataller (1922-1962), Pere Batlle Huguet (1936-1973), Enric Bayerri (1935-1958), Antonio Beltrán Martínez (1946-1971), Pedro-Manuel Berges Soriano (1962-1974), Luigi Bernabó-Brea (1948-1962), Jorge Bonsor (1927-1929), Pere Bosch Gimpera (1928-1973), Henri Breuil (1933), Lluís Brull Cedó (1928-1954), Joan Cabré Aguiló (1931-1946), Domènec Campillo (1971-1973), Alberto del Castillo (1935-1974), André Cheyner (1950-1957), Carlos Cid Priego (1950-1962), Josep Colominas Roca (1928-1943), Miquel Crusafont Pairó (1950-1958), Pierre Deffontaines (1940-1964), Luis Díez-Coronel (1963-1973), Agustí Duran i Sanpere (1937-1971), Max Escalon de Fonton (1957-1974), Marià Faura i Sans (1923-1936), Concepción Fernández-Chicarro (1947-1973), Albert Ferrer Soler (1943-1952), Domingo Fletcher Valls (1946-1974), Javier Fortea Pérez (1971-1974), Miquel Fusté (1953-1965), Antonio García y Bellido (1947-1972), Martí Grivé (1926-1933), Jean Guilaine (1966-1973), Philippe Hélène (1934-1967), Josep Iglésies Fort (1926-1973), Francesc Jordà Cerdà (1946-1973), Eduard Junyent (1949-1971), Erich Kukahn (1964-1969), Nino Lamboglia (1947-1971), Georges Laplace (1952-1974), Henri de Lumley (1963-1974), Joan Maluquer de Motes (1941-1967), Cèsar Martinell (1930-1973), Julio Martínez Santa-Olalla (1939-1962), Jesús Massip i Fonollosa (1962-1968), Felip Mateu i Llopis (1931-1963), Eckhard Mencke (1934-1936), Os-

valdo Menghin (1942-1962), María Ángeles Mezquíriz (1965-1971), Joan Miró (1965), Luis Monreal Tejada (1940-1950), Mercè Montañola (1949-1955), Manuel de Montoliu (1951-1959), Ana María Muñoz Amilibia (1964-1970), Longí Navàs (1922-1923), Joaquín María de Navascués (1943-1966), Gratiniano Nieto (1961-1968), Louis-René Nougier (1951-1973), Hugo Obermaier (1933-1941), Miquel Oliva Prat (1944-1972), Jean Ollivier (1947-1952), Alfonso do Paço (1946-1966), Joaquim S. Paes de Villas-Bôas (1945-1959), Francisca Pallarés (1961-1970), Pere de Palol (1951-1954), Ricard Pascual Guasch (1965-1974), Lluís Pericot (1932-1974), Rodrigo Pita Mercé (1955-1966), Enric Pla Balles-ter (1957-1965), Joan Baptista Porcar (1942-1964), Eduard Ripoll Perelló (1949-1967), Amador Romaní (1922-1928), José Sánchez Real (1948-1974), Edward Sangmeister (1963-1966), Julià San Valero Aparisi (1943-1962), Helmut Schlunk (1954-1972), Wilhelm Schüle (1956-1973), Adolf Schulten (1940-1954), Elies i Josep de C. Serra i Ràfols (1927-1949 i 1926-1966, respectivament), Joan Serra i Vilaró (1926-1956), Robert Simonnet (1970-1975), Louis Siret (1933), Lluís Solé Sabaris (1961-1975), José María Soler García (1952-1964), Blas Taracena (1940-1950), Miquel Tarradell (1946-1975), André Tchernia (1971-1972), Eduard Toda i Güell (1925-1941), Frederic Udina Martorell (1953-1975), Enrique José Vallespí Pérez (1951-1969), Samuel Ventura Solsona (1939-1970) o Camilo Visedo Moltó (1930-1949), entre molts altres.⁴

Procedents de l'antiga biblioteca particular de Vilaseca, a l'actual del Museu de Reus hi ha també una trentena de monografies i separates de Joan Maluquer de Motes i Nicolau (1915-1988), publicades entre 1945 i 1966, un fet que d'entrada ja feia suposar que hi hagué un intercanvi força mantingut de publicacions entre els dos prehistoriadors.⁵

4. Des de 1996, he procurat de donar a conèixer una part de la correspondència conservada per Vilaseca. Vegeu, entre d'altres, els llibres de J. MASSÓ CARBALLIDO, *Patrimoni en perill. Notes sobre la salvaguarda dels béns culturals durant la guerra civil i la postguerra (1936-1948)*, Reus: Edicions del Centre de Lectura, 2004, d'E. ARAGONÈS, *Josep R. Bataller i Salvador Vilaseca: correspondència (1918-1962)*, monogràfic de *Notícies de Natura* (Barcelona), núm. 14, estiu de 2008, i de M. E. R. TAJUELO AMENEDO & J. MASSÓ CARBALLIDO, *Adolf Schulten en Reus y Tarragona: El legado Salvador Vilaseca*, Madrid: La Ergástula Ediciones, 2011, així com els meus articles “Dos textos de Pere Bosch-Gimpera sobre Salvador Vilaseca i la seva obra”, *Salvador Vilaseca. Una obra perdurable*, Museu Comarcal Salvador Vilaseca, Reus 1996: 79-85; [amb Jordi Diloli i Pedro Otiña,] “El jaciment arqueològic del Bordissal (Camarles, Baix Ebre)”, *Nous Colloquis* (Tortosa), III (1999): 7-36; “La cerveleta de Sant Gregori”, *Informatiu Museus* (Reus), núm. 22, abril de 2003, p. 4-6; “Joan Miró, Reus i Salvador Vilaseca”, *Informatiu Museus* (Reus), núm. 23, juliol de 2003: 20; “Dues cartes reusenques dels Fortuny-Madrazo (1940 i 1954)”, *Informatiu Museus* (Reus), núm. 25, gener de 2004: 18-21; “Quatre cartes (i una postal) de Helmut Schlunk a Salvador Vilaseca”, *Estudis de Constantí*, núm. 20 (2004): 59-68; “Una carta d'Henri Breuil a Salvador Vilaseca (1933)”, *Informatiu Museus* (Reus), núm. 28, octubre de 2004: 18-19; “Quatre cartes —i una targeta— de Josep Maria Porta a Salvador Vilaseca (1961-1962)”, *Estudis de Constantí*, 21 (2005): 7-17; “Una carta d'Eduard Toda (1936), i quatre de Salvador Vilaseca (1957-1968), a Josep Maria Porta”, *Estudis de Constantí*, 22 (2006): 39-49, i “Notes documentals sobre les activitats de l'Institut Arqueològic Alemany a Centcelles (1956-1989)”, *Estudis de Constantí*, núm. 28 (2012): 233-253.

5. Una de les separates, concretament la de l'article “Las culturas hallstátticas en Cataluña”, *Ampurias*, VII-VIII (1946):

1. Vegeu J. MASSÓ CARBALLIDO, “Salvador Vilaseca Anguera, entre la medicina i l'arqueologia (1896-1975)” i “Bibliografia de Salvador Vilaseca Anguera”, dins la reedició en facsímil del llibre de S. VILASECA ANGUERA, *La indústria del sílex a Catalunya. Les estacions tallers del Priorat i extensions* [1a ed.: Reus, 1936], Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 2011, sèrie “Rosa de Reus”, núm. 130, p. XIII-LXIV.

2. Vegeu J. MASSÓ CARBALLIDO, “Un importantíssim fons documental i bibliogràfic”, *Informatiu Museu* (Reus), núm. 14, desembre de 1997, p. 7.

3. Entre parèntesis específic el període en què es dugué a terme la correspondència datada.

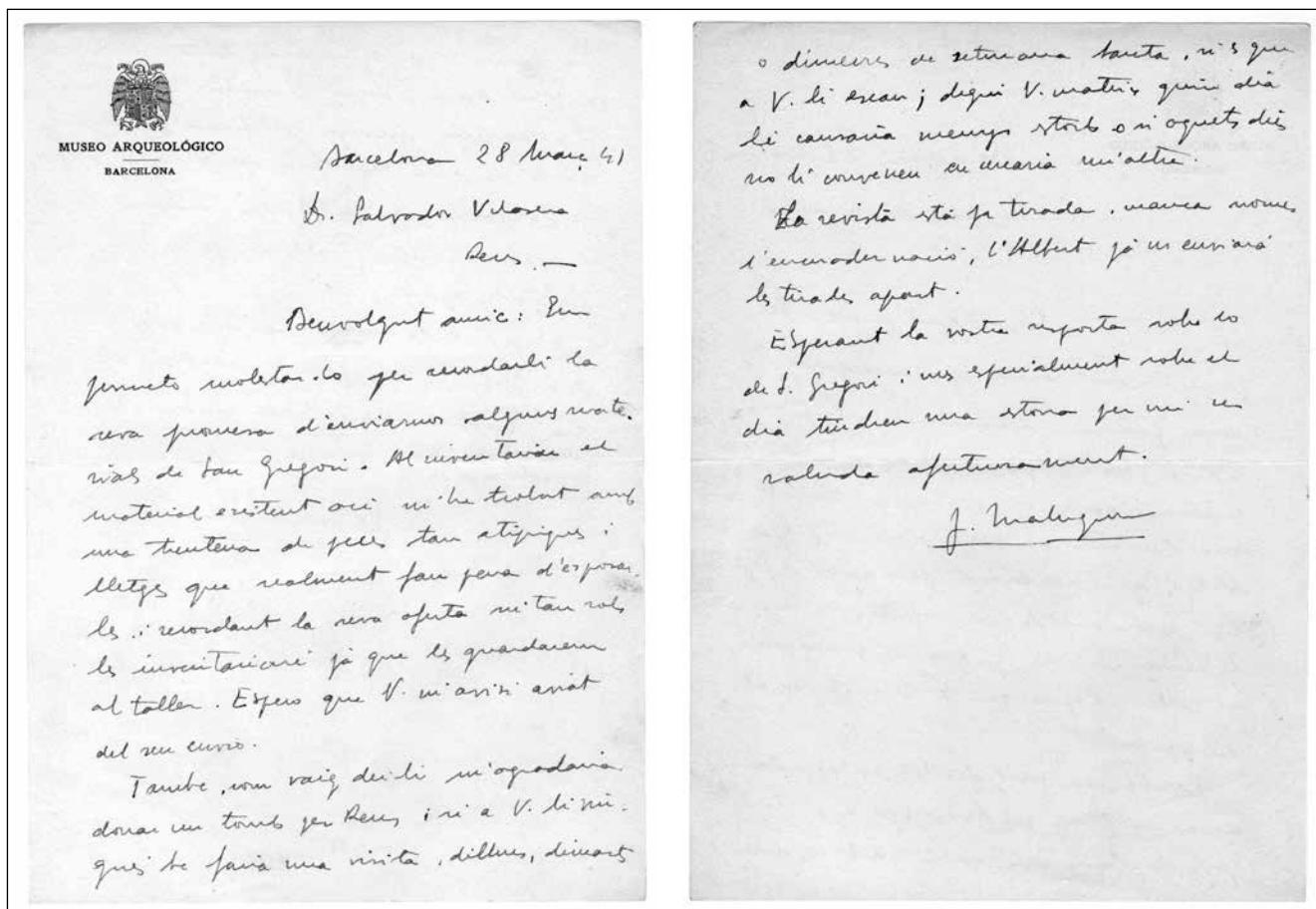

Figura 3. Carta del 28 de març de 1941. [dues cares]

Aporto tot seguit la transcripció d'una vintena de missives (bàsicament cartes i postals), de les més de vuitanta que Joan Maluquer va tremetre a Salvador Vilaseca. La primera carta conservada és datada el 28 de març de 1941 i la darrera el 3 de març de 1967. Vilaseca també va guardar diverses targetes de visita, així com quelques felicitacions i notificacions particulars de Joan Maluquer i de la seva muller Maria Bernet.⁶ Ignoro si es conserva cap resposta tramesa per Vilaseca al meu enyorat mestre, llevat d'un simple saluda en resposta a un ofici administratiu del juny de 1966 (els transcric, ambdós). Hi he afegit, per la seva evident relació amb qüestions que van tractar Maluquer i Vilaseca, una carta i una targeta postal de Martín Almagro Basch, al seu moment director del Museu Arqueològic de Barcelona.

N'he fet una transcripció pràcticament textual, tot procurant respectar la irregular i de vegades vacil·lant ortografia i la redacció originals (llevat d'algún cas evident de transposició de lletres), però hi he norma-

115-184 + XV làms., té aquesta dedicatòria manuscrita: "Al bon amic Salvador Vilaseca en record de noses que si Déu vol hauran d'ésser freqüents / J. Maluquer de Motes / 12-1-1947."

6. Per exemple, l'any 1943, Joan Maluquer i Maria Bernet van tremetre a la família Vilaseca-Borràs una notificació impresa, en català i il·lustrada amb un divertit dibuix de D'Ivori, pel naixement de la seva filla Neus. No cal dir que es comunicaven també els traspassos familiars, els episodis de malalties i altres qüestions privades.

litzat els accents gràfics. D'altra banda, he posat en cursiva els mots o les frases subratllats als originals, he inclòs les meves observacions entre claudàtors i he senyalat amb barres els punts i a part.

Selecció de la correspondència

- I. Quartilla vertical, amb el segell imprès "MUSEO ARQUEOLÓGICO / BARCELONA", sota l'escut oficial franquista. Text manuscrit (figura 3).

Barcelona 28 Març 41
Dr. Salvador Vilaseca
Reus

Benvolgut amic: Em permeto molestar-lo per recordarli la seva promesa d'enviarnos alguns materials de San Gregori. Al inventariar el material existent ací m'he trobat amb una trentena de peces tan atípiques i lletges que realment fan pena d'exposar-les i recordant la seva oferta ni tan sols les inventariaré ja que les guardarem al taller. Espero que V. m'avisi aviat del seu envio. / També, com vaig dirli m'agradaria donar un tomb per Reus i si a V. li vingués bé faria una visita, dilluns, dimarts o dimecres de setmana santa, si és que a V. li escau; digui V. mateix quin dia li causaria menys estorb o si aquells dies no li convenen en cercaria un altre. / La revista [Ampurias] està ja tirada, manca només l'encuadernació. L'Albert

[del Castillo] ja us enviarà les tirades apart.⁷ / Esperant la vostra resposta sobre lo de S. Gregori i més especialment sobre el dia tindreu una estona per mi us saluda afectuosament / J. Maluquer

II. Full sencer, no imprès. Text manuscrit.

Barcelona 25.XI.41

Molt estimat amic: Em permeto molestar-lo per fer-li dues o tres preguntes que no cal que les contesti si és que li tenen de robar el temps que V. tan aprofita. / En primer lloc voldria saber si té V. material procedent d'estacions de la província de Lleida i si és possible, de quines estacions. / Segonament si té V. jo no ho recordo perquè la meva visita a la seva col·lecció fou excessivament ràpida si té algun exemplar de ceràmica de la que té un pilonet sobre l'ansa [petit croquis] i si és que en té algun, si està publicada o inèdita. / I en tercer lloc, i gairebé entre avergonyit de tanta demanadissa, de quants i quins sepulcres de fossa (almerians) té V. material o notícia per aquestes contrades. / Com pot V. veure continuo preocupantme pels problemes de la Prehistòria i penso publicar dues petites monografies que serveixin per posar al dia les estacions almerianes per una banda i sobre la ceràmica per apoiar el dit per altra. Aquesta serà un treball preliminar al meu doctorat que probablement tractarà de la 1ª Edat del Ferro a Catalunya i pel que segurament més tart el tindrà de molestar altres vegades. / Parlant l'altre dia amb el S. Duran i Sampere va dirme que V. tenia ja llest lo del Molar, no cal dir lo que m'agradarà veur-ho per lo que espero que aviat ho pugui publicar de la manera deguda.⁸ / Serveixis donar molts records a la seva senyora i agrairli una vegada més la amable hospitalitat que varen donarme.⁹ / Rebeu les més expressives gràcies tant si us és possible complaurem com no (sense compliment). En aquest cas potser més tart faria una segona visita a casa vostra. / Ben cordialment us saluda / Joan Maluquer

7. Si és el volum corresponent a l'any en curs, l'article de Vilaseca era "Más hallazgos prehistóricos en Arbolí (Provincia de Tarragona)", *Ampurias. Revista de Arqueología, Prehistoria y Etnografía* (Barcelona), III (1941): 45-62 + VII làms. Al volum anterior havia publicat "El Cau d'en Serra (Cueva sepulcral de Picamoixons, término de Valls)", *Ampurias*, II (1940): 145-158 + VIII làms. I al primer hi havia aparegut el treball "Dos cuevas prehistóricas de Tivisa (provincia de Tarragona)", *Ampurias*, I (1939): 159-185 + XX làms. Fins a la seva mort, Vilaseca va col·laborar força regularment a la revista, amb una vintena llarga de treballs publicats (entre articles, notes o necrologies).

8. La memòria original de les excavacions al Molar havia estat redactada per Salvador Vilaseca pels volts de 1936 i fins i tot s'havien iniciat els preparatius per a la seva edició en català, que l'esclat de la guerra i la victòria franquista van impedir. Vilaseca no va tenir altra opció que traduir la memòria al castellà per a poder veure-la publicada, l'any 1943, a càrrec de la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas que dirigia Julio Martínez Santa-Olalla: *El poblado y necrópolis prehistóricos de Molá (Tarragona)*, "Acta Arqueológica Hispánica", número I, Madrid 1943, 73 p. + XXI làms.

9. L'esposa de Vilaseca era Lluïsa Borràs Nolla (1903-2001).

III. Quartilla apaïsada, no impresa. Text manuscrit.

Barcelona 1.XII.41
Dr. Salvador Vilaseca
Reus

Apreciat amic: Acabo de rebre la seva lletra i agraixó moltíssim aquestes notícies. Si dijous ve per ací em trobarà al Museu fins a les 6 de la tarda. Tinc verdader interès en parlar amb V. / Tot el referent a la cultura almeriana m'interessa extraordinàriament precisament pel mateix motiu que a Vós per trobar un enllaç ben documentat a la civilització megalítica. La influència dels almerians en la cultura megalítica és cosa ben sabuda però crec que tota la cultura megalítica és francament almeriana i l'única diversitat està en les construccions dolmèniques i aquestes cada vegada m'apareixen més tardanes com una darrera etapa d'un món totalment almerià. / El treball que em demana és "GARCÍA BELLIDO, A. *Contactos y relaciones entre la Magna Grecia y la Península Ibérica*, según la Arqueología y los textos clásicos. Madrid. Tipografía de Archivos 1935[)". Existeix al Museu i crec que deu tractarse d'un tiratge apart de la Rev. de Archivos Bibliotecas y Museos. Si li interessa, dijous podrà endur-sel. / El seu treball de la Serra de les Quimeres no el tinc; és al Museu però si V. en té exemplars l'in agrairé un.¹⁰ / Moltíssims records per a la seva esposa i nena.¹¹ / Rebi tot l'affecte del seu amic / Joan Maluquer

IV. Quartilla apaïsada, amb el segell imprès "MUSEO ARQUEOLÓGICO DE BARCELONA / el director", sota l'escut oficial franquista. Text manuscrit, amb la darrera línia mecanoscrita.

24 II 42 [data escrita amb llapis]
Dr. Salvador Vilaseca
Reus

Querido amigo: A mi regreso de Alemania he sabido que ha padecido Vd. una enfermedad pulmonar. Me alegraré que se halle ya restablecido totalmente. Salió —por fin— Ampurias III. El próximo Ampurias IV saldrá en Abril. Quiero —queremos— su trabajo sobre El Molar. Espero contestará Vd. enseguida y me dirá si lo envía o no. Yo le pido que al menos me envíe a mí la memoria para leerla pues deseo hacer una nota sobre cronología de la cultura de los campos de urnas y la necesito. No sabe cuánto agradecería el que en Abril Vd. la publicara en Ampurias IV. / Póngame a los pies de su señora y esperando saber su total restablecimiento le saluda su aff. Martín Almagro / Con esta fecha tenemos el gusto de enviarle "Ampurias III".¹²

10. Es tracta de l'article "Dos sepulcres prehistòrics de la Serra de les Quimeres, de Falset", *Revista del Centre de Lectura* (Reus), època 3a, núm. 249, gener de 1934: 35-43 + I làm. Se'n va fer una tirada a part, datada el 1935.

11. La filla és Lluïsa Vilaseca Borràs, nascuda el 1924. També arqueòloga, ha estat —entre altres càrrecs— conservadora del Museu Arqueològic de Barcelona i directora del Museu de Reus.

12. La primera carta datada i conservada de Martín Almagro Basch a Vilaseca és del 19 de setembre de 1940 i la darrera del

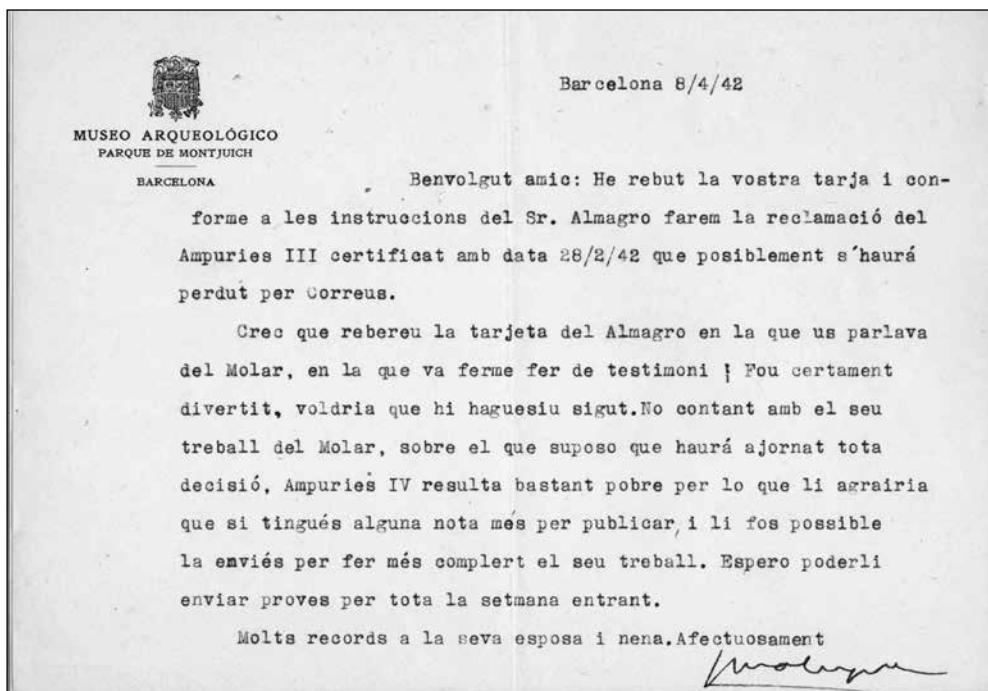

Figura 4. Carta del 8 d'abril de 1942.

V. Quartilla apaïsada, amb el segell imprès "MUSEO ARQUEOLÓGICO / BARCELONA", sota l'escut oficial franquista. Text manuscrit.

Barcelona 6.3.42

Estimat amic. Quan ahir us vareig donar l'exemplar d'Ampurias III, no sabia que la bibliotecària ja us l'havia enviat. Resulta que va certificar a fi de mes i d'un moment al altre el rebreu. Per tant us agrairem que quan el rebeu, ens retorneu un dels exemplars o per correu o quan tingueu una avinentesa de tornar per ací. / Recordo el que varem parlar del Sr. Llevat i demà li enviarem Ampurias III contra reembolso tal com varem dirvos. / Espero amb impaciència rebre el Molà dintre els quinze dies que varem dir. / Molts records a la seva senyora i nena. / Afectuosament / Joan Maluquer

VI. Targeta postal, circulada el març o l'abril de 1942. Text manuscrit.

D. Salvador Vilaseca
Médico
Reus

Querido colega: Estamos esperando su trabajo sobre El Molar. Sin falta. Es un ultimátum esta simple tarjeta. Esperamos diga si no[s] lo dará o no. / En caso contrario yo espero me lo dejará estudiar para un trabajo de conjunto que preparo sobre cronología.

13 de juny de 1973. En unes quantes de les missives dels anys quaranta, Almagro esmenta Maluquer (aleshores col-laborador seu al Museu Arqueològic de Barcelona). Maluquer fins i tot afegí la seva signatura en alguna de les postals trameses per Almagro a Vilaseca (en transcripció, *infra*).

No lo publicaré si no da el permiso. / Contéstenos y no se asuste del tono amigable de este ultimátum. Sus amigos, / M. Almagro / Maluquer

VII. Quartilla apaïsada, amb el segell imprès "MUSEO ARQUEOLÓGICO DE BARCELONA / PARQUE DE MONTJUICH / BARCELONA", sota l'escut oficial franquista. Text mecanoscrit; signatura hològrafa (figura 4).

Barcelona 8/4/42

Benvolgut amic: He rebut la vostra tarja i conforme a les instruccions del Sr. Almagro farem la reclamació del Ampúries III certificat amb data 28 / 2 / 42 que posiblement s'haurà perdut per Correus. / Crec que rebéreu la tarjeta del Almagro en la què us parlava del Molar, en la què va ferme fer de testimoni! Fou certament divertit, voldria que hi haguésiu sigut. No contant amb el seu treball del Molar, sobre el què suposo que haurà ajornat la decisió, Ampúries IV resulta bastant pobre per lo que li agrairia que si tingués alguna nota més per publicar, i li fos possible la enviés per fer més complert el seu treball. Espero poderli enviar proves per tota la setmana entrant. / Molts records a la seva esposa i nena. Afectuosament / J. Maluquer

VIII. Quartilla vertical, amb el segell imprès "DIPUTACIÓN PROVINCIAL / SERVICIO DE INVESTIGACIONES ARQUEOLÓGICAS / BARCELONA", amb l'escut estatal franquista al damunt i el de la Diputació a l'esquerra. Text manuscrit.

Barcelona 24/4/42

Molt apreciat amic. Avui mateix, per correu certificat us envio les proves de Santa Maria de Besora,

demanant-vos que totes les correccions que us semblin interessants les feu en aquestes primeres proves ja que d'ara endavant sembla que l'Almagro ha donat la norma de que l'autor tan sols veurà primeres proves. / M'he enterat de que encara no ha entregat res al Sr. Santa-Olalla, des del punt de vista egoista de la nostra Revista m'en alegro però francament ja començó a tenir ganes de veuro publicat sigui on sigui. Crec que el fet de parlar vós amb Santa-Olalla allunya definitivament d'Ampúries la possibilitat de publicar-ho i em dol, però el meu consell és que us decidíu aviat i procureu que algú del Consejo Superior us ho publiqui, perquè francament crec que no s'hi val a retardar-ho tant quan hi ha la possibilitat de publicar-ho. "Dos gats es disputaven per un cap d'anguila, mentrestant va venir un tercer i se'l menjà". Crec que això és el que ha passat al Molar. / Parlant d'una altra cosa, l'Almagro va llegir-me la vostra carta i espero que arribi l'original que dieu (caves cercanas al Cartañá), perquè francament, la Revista es presenta coixa. / Espero veureus aviat per ací però m'agradaria que m'avisiésiu perquè al Museu a les tardes ara no hi ha ningú. Molts records a la seva esposa i nena. Afectuosament us recorda – Joan Maluquer

IX. Quartilla apaïsada, no impresa. Text manuscrit.

Barcelona 14 Octubre 42

Dr. Salvador Vilaseca. / Benvolgut amic: mei posat novament a les tasques del Museu després d'una quinzena de vacances, tinc la satisfacció de podervos anunciar que si Déu vol abans de 15 dies us enviaré la revista (IV) i els tiratges a part. Un dels treballs (el de les coves del Brugent) l'he considerat com article i tindreu 25 exemplars; l'altre anirà amb el noticiari i possiblement sols podran ésser 15 exemplars.¹³ No us estranyeu d'això perquè a darrera hora hem tingut que retallar el "cupo" perquè ens trobarem curts de paper. / També cal que us digui que confiem en vós pel proper número. Caldria a ésser possible que ens fessiu un article i diverses notes pel noticiari o sigui una mena de crònica de noves troballes, llocs interessants, prospeccions que heu fet etc. Suposo que no tindreu cap inconvenient en fer-ho malgrat que ja sé que no teniu temps per res.¹⁴ / Encara us he de demanar un'altre favor en nom de la biblioteca del Museu. Vós, si no recordo malament, vàreu publicar una nota sobre gravats rupestres a la revista del Centre de Lectura que teníem que tenirla però s'ha perdut i ens fa força falta perquè s'han presentat uns xicots amb una sèrie de dibuixos de gravats etc d'un lloc situat dintre la vosta àrea d'acció (ara no recordo

13. Efectivament, el volum IV (1942) de la revista *Ampurias* va incloure dues col·laboracions de Vilaseca: "Más cuevas y enterramientos prehistóricos en el Bajo Brugent (Término de Vilaverd, provincia de Tarragona)": 205-213 + I lám., i —en col·laboració amb Enric Fossas— "El Forat de les Tombes, cueva sepulcral de Santa María de Besora, provincia de Barcelona": 239-245 + I lám.

14. Al volum V (1943) de la revista *Ampurias*, Vilaseca només va publicar una notícia breu: "La balma de Ca n'Eures, término de Perafita, provincia de Barcelona": 267-269 + I lám.

el nom però en diuen la roca de les ferradures) i jo recordant-me de lo vostre he pensat que potser és el mateix lloc. Crec que s'ha d'anar a *Covet!* i al anar-ho a comprobar he vist que mancava la separata del vostre treball. Si us en sobrés alguna us la agrairé molt.¹⁵ / Com teniu el Molar? L'Almagro m'encarrega que us demani en nom seu l'original, perquè pugui treballar-hi ja que està fent la síntesis de la Edad del ferro per la Historia de Menéndez i Pidal i jo li vaig dir que l'havíeu enviat a Santa Olalla perquè em sembla recordar que ho havíeu dit.¹⁶ / Crec però que ara ja hem quedat bé amb Madrid i que el vostre pròxim treball pot ésser sobre el Molar per exemple amb motiu d'aquella curiosa fibula [i] publicar totes les vostres opinions o sigui el mateix treball del Molar sense el material, què us sembla? De totes maneres espero que almenys ens deixeu la còpia per pendre algunes notes. / Quan vindreu per ací? Jo estaré al Museu totes les tardes menys el disapte fins a 2/4 de 7, a menys que estigui a la imprenta de la Casa Caritat. / Molts records a la vostra esposa i filla. Per tots el més gran afecte del vostre amic. / J. Maluquer / c/ Menéndez Pelayo 106, pral. 2^a

X. Full amb el segell imprès "UNIVERSIDAD DE SALAMANCA / FACULTAD DE FILOSOFÍA Y LETRAS / SEMINARIO DE ARQUEOLOGÍA", sota l'escut de la universitat; a l'angle superior dret, la referència impresa "Dr. J. Maluquer". Text manuscrit.

13.4.51

Dr. D. Salvador Vilaseca
Reus

Benvolgut amic: Vaig rebre la vostra lletra que en aquests dies de convalescència ha servit per recordarme una cosa que fa temps us volia demanar. [¿] Heu publicat en algun lloc aquell túmul en el què vàreu trobar-hi inhumació i incineració? M'interesaria moltíssim obtenir (naturalment no per ferne ús sinó per estudiarlo) una fotografia d'aquella caçoleta de bronze amb aquella finíssima decoració que va sortir del túmul. Si tinguéssiu una foto a mà us en agrairia una còpia. Si voleu publicar a Zephyrus el túmul, encara estaria més satisfet, ja que crec que és una troballa destinada a tenir molta importància, i que em preocupa molt encara que només recordo algunes coses que vaig anotarme en la darrera visita feta a casa vostra. / He rebut ja la tarja de suscripció del Centre de Lectura,¹⁷ i us agraeixo l'interès que teniu

15. La separata demanada per Maluquer corresponia a un treball de Salvador Vilaseca i de Josep Iglesies: "Exploració prehistòrica de l'alta conca del Brugent. II. L'Art rupestre", *Revista del Centre de Lectura* (Reus), època 3a, núm. 196, agost de 1929: 221-229 + II làms. Pel que fa a la Roca de les Ferradures (del terme municipal de Capafonts, Baix Camp), vegeu S. VILASECA, "Los grabados rupestres esquemáticos de la provincia de Tarragona", *Archivo Español de Arqueología* (Madrid), tom XVI (1943): 253-271 + VI làms.

16. Vegeu la meva nota 8. Quant al treball de síntesi de M. ALMAGRO BASCH, "La invasión céltica en España", va ser publicat al volum II del tom I de la *Historia de España* dirigida per Ramón Menéndez Pidal, Madrid: Espasa-Calpe SA, 1952:1-278.

17. Maluquer havia demanat a Vilaseca que li facilités noms i adreces d'entitats o persones susceptibles de ser subscrip-

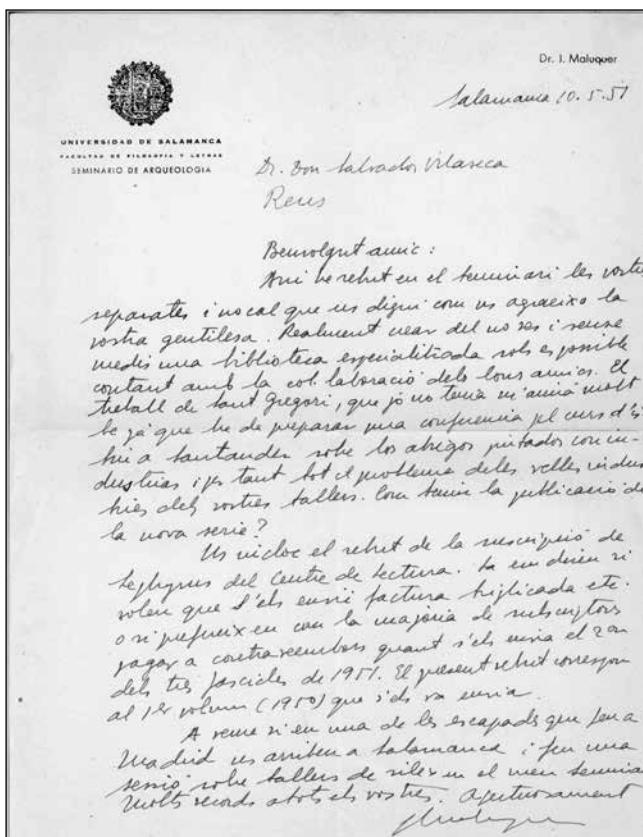

Figura 5. Carta del 10 de maig de 1951.

en ajudarme en la tasca que tot isolat a Salamanca he empès. Com podeu veure no he aconseguit ni ajuda del Consell [Superior] on les revistes locals són mal mirades ni de la Universitat de Salamanca que es limita a comprarme a preu de cost una cinquena part de l'edició: però en fi jo si no fes això no sabria què fer en un país que durant quatre mesos està cobert de neu i no es pot sortir al camp. / Com deveu saber acabo de passar unes febres de Malta i els remeis moderns m'han deixat una mica desvalgut per lo que encara no m'he incorporat a la vida activa. Això ha retrassat una quinzena la distribució del fascicle II de Zephyrus que espero rebreu abans de finar la setmana vinent. / Estic molt satisfet de que us donessin el Premi i m'agradarà veure publicada la segona sèrie de tallers que cada vegada són més importants.¹⁸ Per ara en tota la província de Salamanca no n'he trobat cap! només algunes peces dubtoses i molt patinades musterianes-axelianes (?) / En fi rebeu el record afectuós del amic Maluquer amb expresions per tots els vostres / [rúbrica]

tors de la revista *Zephyrus*, que havia fundat a Salamanca el 1950.

18. Vilaseca va guanyar l'edició de 1950 del "Premio Antonio de Nebrija", concedit pel Consejo Superior de Investigaciones Científicas. El treball guanyador es va publicar tres anys després: S. VILASECA, *Las industrias del sílex tarracónenses*, Madrid: CSIC, 1953, 526 p. El primer volum de la "sèrie" que esmentava Maluquer a la carta és un llibre anterior de Vilaseca, *La industria del sílex a Catalunya. Les estacions tallers del Priorat i extensions* (amb próleg de P. Bosch Gimpera), Reus: Llibreria Nacional i Estrangera, 1936, 125 p. (aquest volum ha estat reeditat l'any 2011, en facsímil, per l'Associació d'Estudis Reusencs).

XI. Full amb el segell imprès "UNIVERSIDAD DE SALAMANCA / FACULTAD DE FILOSOFÍA Y LETRAS / SEMINARIO DE ARQUEOLOGÍA", sota l'escut de la universitat; a l'angle superior dret, la referència impresa "Dr. J. Maluquer". Text manuscrit.

4.5.51 Salamanca
Salvador Vilaseca
Reus

Benvolgut amic: rebo avui la vostra carta amb el croquis de la copa del túmul del Coll del Moro. És una verdadera llàstima que no es publiqui encara la memòria corresponent.¹⁹ La peça és molt interessant, encara que jo estava malfiat i creia que tenia nances, i veig que no. Si en trec alguna cosa que us pugui ésser útil ja us ho enviaré. / Molt us agraeixo l'anunci que em feu de que m'envieu separates. Estic organitzant el Seminari de Arqueologia de la Universitat amb pocs medis per no dir cap medi, i com que mai s'havia estudiat aquí Prehistòria ni Arqueologia, podeu suposar que no hi he trobat ni un sol llibre tenint que començar pel principi, lo que no deixa d'ésser una tasca bastant molesta encara que per altra banda té la ventatja de que puc organitzar-m'ho tot al meu gust. / Vaig rebre la suscripció del Centre de Lectura, que us agraeixo i els he enviat el volum I (1950) i el 1er fascicle de 1951 de Zephyrus. Com que no indicaven com volien fer el rebut ni com els convenia liquidar la suscripció no els hi dirà res. Com sabeu la suscripció és de 35 ptes l'any encara que en els fascicles hi apareixerà un preu diferent segons el cost de cadascun. La suscripció de 1951 els subscriptors la fan efectiva al rebre el 2^{on} dels tres fascicles d'aquest any, o sigui pel juny-juliol que s'els trament contrareembors. / Suposo que ja deveu tenir en cartera quatre o cinc nous descobriments i espero veure aviat alguna nova publicació: molt important seria l'edició dels tallers, que espero el Consell voldrà fer ja que els teniu preparats i sols cal enviarlos a la imprenta. / Molts records a tots els vostres del amic / J. Maluquer

XII. Quartilla apaïsada, amb el segell imprès "UNIVERSIDAD DE SALAMANCA / SEMINARIO DE ARQUEOLOGÍA", sota l'escut de la universitat; a l'angle superior dret, la referència impresa "Dr. J. Maluquer de Motes". Text manuscrit.

Salamanca 12.7.53
Dr. Don S. Vilaseca
Reus.

Benvolgut amic: Amb gran alegria he rebut la vostra lletra i l'anunci del article per Zephyrus. L'enterrament és molt interessant i em sembla que es tracta d'un moment semblant a Riner, Fombonésse,

19. La peça en qüestió i la memòria de l'excavació es van publicar dos anys després: S. VILASECA, *Coll del Moro. Poblado y túmulo posthallstátticos en Serra de Almors, término de Tívisa (Bajo Priorato)*, "Estudios Ibéricos", núm. 1, València: Instituto de Estudios Ibéricos y Etnología Valenciana, 1953, 91 p. + XVII làms.

etc. Si l'envieu aviat, tindrà cabuda dins el volum d'homenatge al P. Morán i en el mes d'agost tindreu 50 separates.²⁰ / Jo vaig a Galícia, però possiblement retallant la part espanyola i durant una mica més a Portugal. En canvi anar a Montpeller em cau molt lluny de manera que potser em limitaré a enviar, si em vaga, una comunicació. Us envio una circular que trobo damunt la taula. / El que em diueu dels tallers de sílex m'interessa i em fa esperar l'aparició del llibre amb impaciència. També el poblat post-hallstàtic ja que ara treballant a Navarra m'interessen totes les dades possibles. On es publicarà?²¹ / Jo estic tan carregat de feines grosses que descuido un xic la cosa de prospecció i excavacions per ací, ja que per tractarse de terreny cristallí no hi ha coves que és el que més m'agrada d'estudiar. Aquí predominen dos moments, el celtíberic-vetó i el visigòtic, i cap dels dos moments és massa interessant ja que les excavacions de coes d'aquest tipus presuposen molts diners i organització. / Saludeu afectuosament la vostra esposa i filla. Moltes gràcies per la vostra felicitació.²² Rebeu una forta abraçada del amic / Maluquer. / No us decidiu a venir a Salamanca? Ara he montat un Seminari esplèndit, ja el veureu.

XIII. Quartilla vertical, amb el segell imprès "SEMINARIO DE ARQUEOLOGÍA / UNIVERSIDAD DE SALAMANCA / ZEPHYRVS", sense escut; a l'angle superior dret, la referència impressa "Dr. J. Maluquer de Motes". Text manuscrit (figura 6).

7.7.56

Dr. D. Salvador Vilaseca
Reus.

Benvolgut amic: He rebut la vostra felicitació que us agraeixo, pel que representa de bons records. / Veig també amb gran satisfacció l'oferta d'una col·laboració a Zephyrus. Arreconat com un franc tirador pel Far West durant sis anys he anat tirant la revista sense cap subvenció oficial ni universitària, gràcies als bons amics i al mecenatge propi. La setmana vinent començarà si Déu vol la distribució del fascicle del 1er semestre de 1956, corresponent al volum VII. Sembla ahir quant vaig arribar a Salamanca on no hi havia ni un sol llibre de prehistòria! i fa 7 anys! / Encantat per tant d'un article que podrà sortir en el fascicle del 2^{on} semestre, si el tinc pel setembre. Cap limitació d'extensió ni il·lustració únicament la possibilitat de que el autor no vegi proves per la forma en què ho hem de fer. Bon paper printing. / Si m'envieu l'article puc anunciarvos que el semestre estarà dedicat a un

20. El treball fou publicat, efectivament, al volum d'homenatge a César Morán Bardón: S. VILASECA, "Un sepulcro prehistórico en Rocallaura y otros hallazgos", *Zephyrus. Crónica del Seminario de Arqueología y de la Sección Arqueológica del Centro de Estudios Salmantinos* (Salamanca), volum IV (1953): 467-472 + II lâms.

21. Vegeu les meves notes 18 i 19.

22. Es refereix a la felicitació per l'onomàstica (sant Joan). Val a dir que Maluquer també felicitava Vilaseca per la festivitat de sant Salvador d'Horta. En una postal tramesa des de Barcelona el 20 de març de 1946, Maluquer explicava a Vilaseca que "he sabut que abans d'ahir fou el vostre Sant, jo creia que el féieu pel Agost com el meu Pare".

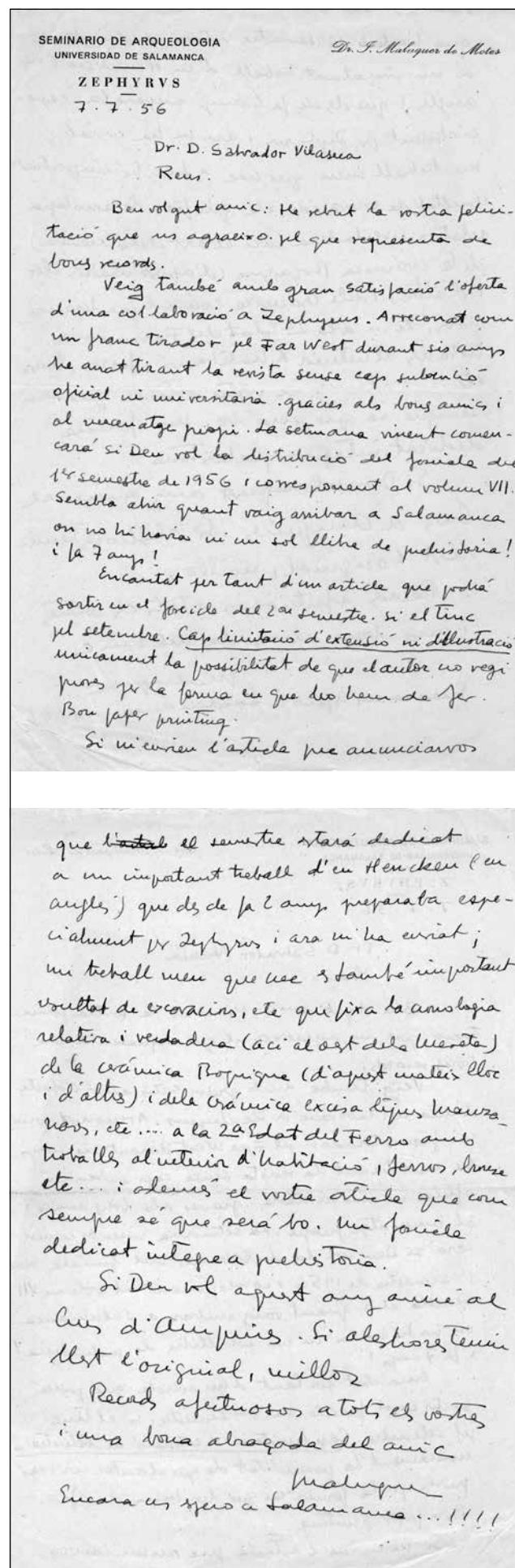

Figura 6. Carta del 7 de juliol de 1956 [dues cares].

important treball d'en Hencken (en anglès) que des de fa 2 anys preparaba especialment per Zephyrus i ara m'ha enviat;²³ un treball meu que crec és també important resultat de excavacions, etc que fixa la cronologia relativa i verdadera (ací al oest de la Meseta) de la ceràmica Boquique (d'aquest mateix lloc i d'altres) i de la ceràmica excisa tipus Manzanares, etc. ... a la 2ª Edat del Ferro amb troballes a l'interior d'habitació, ferros, bronze, etc.²⁴ ... i ademés el vostre article que com sempre sé que serà bo.²⁵ Un fascicle dedicat íntegre a prehistòria. / Si Déu vol aquest any aniré al Curs d'Ampúries. Si aleshores teniu llest l'original, millor. / Records afectuosos a tots els vostres i una abraçada del amic / Maluquer / Encara us espero a Salamanca... !!!!

XIV. Quartilla apaïsada, amb el segell imprès

"UNIVERSIDAD DE SALAMANCA / SEMINARIO DE ARQUEOLOGÍA", sota l'escut de la universitat; a l'angle superior dret, la referència impresa "*J. Maluquer de Motes y Nicolau*". Text manuscrit.

Excavaciones de Cortes de Navarra 29 Ago 57
Salvador Vilaseca

Bon amic: La Maria m'envia de Salamanca la vostra carta aquí a Navarra on estic acabant la campanya d'excavacions (fins el 8). Lo de Zephyrus fou un moment d'expansió i malhumor; de cap manera voldria que ho creguessiu un "sablazo".²⁶ Sé que ha sortit ja el VIII.1 però jo no l'he vist encara. / No parleu de ferse vell, perquè mentres em poseu en líos com el punyal, agulla etc del Bronze que croquitzeu, sereu eternament jove. Aquest material el trobo notabilíssim i molt m'agradarà saber d'on és. Quan torni a Salamanca estudiaré la qüestió. / No crec que ens veiem en els Congresos, perquè jo he decidit no anar més a Congresos a perdre el temps. Això ho deixo pels afortunats protegits del régime i del Consejo, que és lo mateix. En quant a lo de Barcelona, ja veurem, a fe que no ho necessito. Salamanca és un oasis on puc gastar més de 30.000 ptes en llibres. ¿On ho tindré? El Museu de Barcelona, al Cuerpo d'Arxius, no fa illusió. "Val més cap d'arengada que cua de lluç". I de lluços n'hi ha de moltes classes. / Records a la família i una bona abraçada d'en / Maluquer de Motes

23. H. HENCKEN, "Carp's Tongue Swords in Spain, France and Italy", *Zephyrus* (Salamanca), volum VII, fascicle segon (juliol-desembre de 1956): 125-178.

24. J. MALUQUER DE MOTS NICOLAU, "La técnica de incrustación de Boquique y la dualidad de tradiciones cerámicas en la Meseta durante la Edad del Hierro", *Zephyrus* (Salamanca), volum VII, fascicle segon (juliol-desembre de 1956): 179-206.

25. S. VILASECA i A. PRUNERA, "La cueva del Bosquet en los Motllats, Sierra de Prades", *Zephyrus* (Salamanca), volum VII, fascicle segon (juliol-desembre de 1956): 207-215. El volum es completà amb sengles articles de Miquel Fusté i José María Blázquez i una desena de notes breus que conformaren la secció de Vària.

26. En una carta anterior a Vilaseca, del 9 de juliol de 1957 (que no transcriu), Maluquer s'havia queixat perquè el Centre de Lectura de Reus havia cancel·lat la subscripció a *Zephyrus*. Vilaseca, aleshores, va decidir subscriure-s'hi personalment (al Museu de Reus se'n conserven els exemplars corresponents).

Salamanca 30. XI. 58.

Dr. D. Salvador Vilaseca
Reus.

Benvolgut amic: Realment no sé si vaig rebre la lletra en la que demanàveu Zephyrus o l'encarregat de fer els envios la va perdre. Sens falta demà mateix ordenaré que us enviï els 2 Zephyrus V-1 i VII-1 i Sanchoreira. Suposo que us cobraran 50 pts de cada un i 150 de Sanch. ja que aquest encara es deu. /

De venir a Salamanca fa deu anys que ho prometeu i amb aquells antecedents no crec que us decidieu. Fins ara si haguéssiu vingut us hauria pogut pagar quelcom. Ara des de que he firmat el concurs per Barcelona ja no disposo de res a Salamanca, pues ja sabeu que sempre solen ferse els repartiments abans de la mort! El desembre jo seré a Navarra i Lisboa però pel gener podem organitzar que vingueu, que sempre sereu ben rebut. Molts records i una forta abraçada

Maluquer de Motes

Figura 7. Carta del 30 de novembre de 1958.

XV. Quartilla vertical, no impresa. Text manuscrit (figura 7).

Salamanca 30.XI.58
Dr. D. Salvador Vilaseca
Reus.

Benvolgut amic: Realment no sé si vaig rebre la lletra en la que demanàveu Zephyrus o l'encarregat de fer els envios la va perdre. Sens falta demà mateix ordenaré que us enviï els 2 Zephyrus V-1 i VII-1 i Sanchoreira. Suposo que us cobraran 50 pts de cada un i 150 de Sanch. ja que aquest encara es deu. / De venir a Salamanca fa deu anys que ho prometeu i amb aquells antecedents no crec que us decidieu.²⁷ Fins ara si haguéssiu vingut us hauria pogut pagar quelcom. Ara des de que he firmat el concurs per Barcelona ja no disposo de res a Salamanca, pues ja sabeu que sempre solen ferse els repartiments abans de la mort! El desembre jo seré a Navarra i Lisboa però pel gener podem organitzar que vingueu, que sempre sereu ben rebut. Molts records i una forta abraçada / Maluquer de Motes

27. Tot i les repetides invitacions de Maluquer, no em consta que Vilaseca l'anés a veure a Salamanca. Per contra, Maluquer sí que va anar a Reus unes quantes vegades.

XVI. Full amb el segell imprès “CONSEJO SUPERIOR DE INVESTIGACIONES CIENTÍFICAS / INSTITUTO ESPAÑOL DE ARQUEOLOGÍA / DEPARTAMENTO DE BARCELONA”, sense escut; a l’angle superior dret, també impresa, l’adreça “EGIPCACAS, 15 / BARCELONA”. Text manuscrit (figura 8).

Dr. Salvador Vilaseca
Reus.
1.1.60

Amic Vilaseca. [¿]Què passa amb els poblets de Tivissa i Capsanes? [¿]És que ara us dediqueu al món ibèric? Us ho pregunto perquè resulta que jo he demanat permís a la Delegació de Zona per fer excavacions en aquets dos poblets i en lloc de contestarme automàticament concedintlos m’han parlat amb mitges paraules i he notat una certa reticència a resoldre la cosa que m’ha molestat molt. / Ni Tivissa ni Capsanes estan en excavació que jo sàpigui. A Tivissa mort en Brull²⁸ i desconectat en Serra Ràfols que ara es dedica a la Barcelona romana, que jo sàpigui no hi tenim cap interès directe,²⁹ ja que sempre m’havien dit que el món ibèric no us interessava i a Capsanes no crec que mai hi hagin fet res directament.³⁰ No sé pert tant a què pot obeir tal reticència si és que surt de vós cosa que en realitat no sé. / A mi m’interessen aquells 2 poblets perquè formen part d’un estudi ample en el què jo selecciono 2 o tres poblets de cada província catalana i prefereixo llocs coneguts que llocs per explorar. No veig en què us pot molestar el que jo faci tal treball quant per altra banda com a delegat provincial tenui sempre el dret de inspeccionar la meva labor allí. / Jo no pertanyo a cap Museu i no tinc inconvenient que si apareixen materials en excavació, es depositin on el Delegat de Zona mani, sigui on sigui, però no

28. El tivissà Lluís Brull Cedó (1894-1954), industrial, mestre i arqueòleg no professional, fou col·laborador de Pere Bosch Gimpera, Salvador Vilaseca (amb qui mantingué un llarg i dens epistolari), Josep de C. Serra i Ràfols i Adolf Schulten. Va portar a terme diverses campanyes d’excavació al Castellet de Banyoles, abans, durant i després de la guerra civil. Vegeu VILASECA, “D. Luis Brull Cedó. Industrial. Tivissa; socio desde 1949”, *Boletín Arqueológico* (Tarragona), ép. IV, fasc. 41-48 (1953-1954): 123-124; E. RIPOLL PERELLÓ, “Luis Brull Cedó (1894-1954): Ampurias (Barcelona), vol. XVII-XVIII (1955-1956): 319, i J. MASSÓ CARBALLIDO i M. E. R. TAJUELO AMENEDO, *Adolf Schulten en Reus y Tarragona: El legado Salvador Vilaseca*, Madrid: Ediciones de La Ergástula, 2011: 230-233 i passim.

29. A més d’altres publicacions signades particularment per J. de C. Serra i Ràfols o per S. Vilaseca sobre el poble ibèric tivissà, vegeu el treball conjunt de S. VILASECA ANGUERA, J. de C. SERRA-RÀFOLS i L. BRULL CEDÓ, *Excavaciones del Plan Nacional en el Castellet de Bañolas, de Tivissa (Tarragona)*, “Informes y Memorias”, núm. 20, Madrid: Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas, 1949, 56 p. + XXXV lāms.

30. Efectivament, S. Vilaseca no havia excavat al jaciment de la Serra de l’Espasa de Capçanes, però sí que va poder salvar durant la guerra civil els objectes que hi havia obtingut prèviament el col·leccionista Abdó Barceló Ciurana (1899-1936). Tot i que va publicar qualche article sobre determinades peces d’aquesta procedència, l’estudi general el va fer la seva filla: L. VILASECA BORRÀS, *El poblado ibérico de Serra de l’Espasa, Capçanes. Materiales arqueológicos*, Reus: Centro Comarcal de Reus del Institut de Estudios Tarraconenses Ramón Berenguer IV, 1958, 47 p. + XVII lāms.

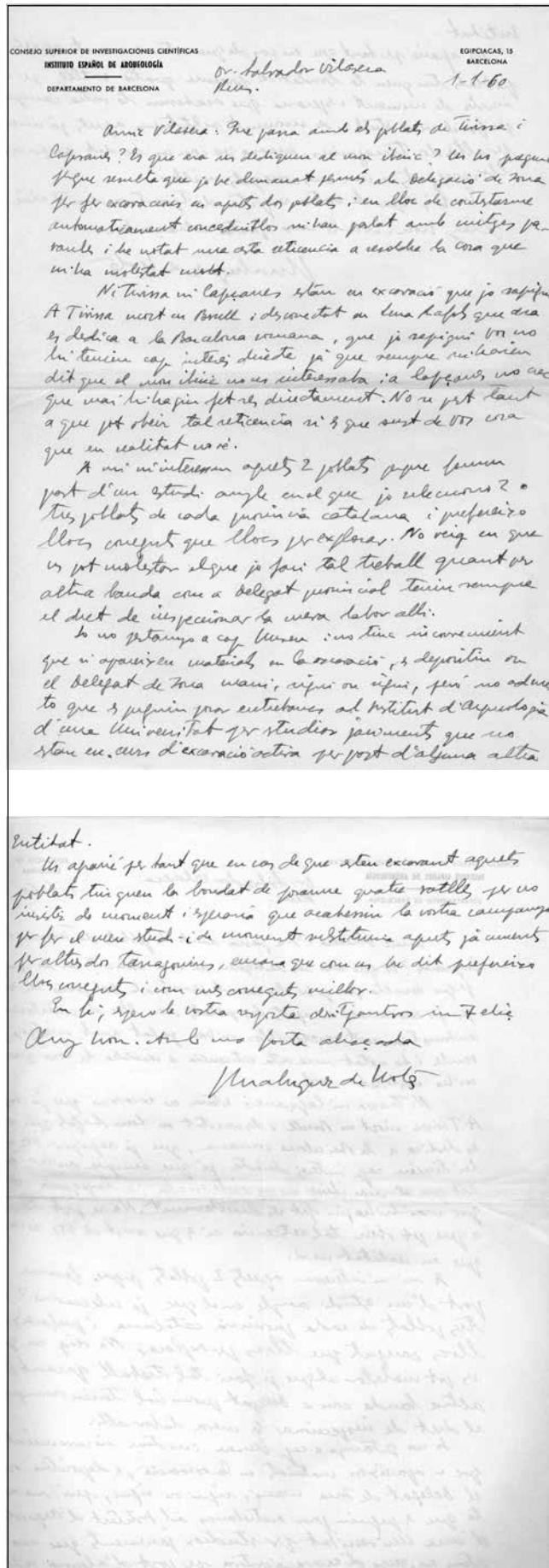

Figura 8. Carta de l’1 de gener de 1960 [dues cares].

admeto que es pugui posar entrebancs al Institut d'Arqueologia d'una Universitat per estudiar jaciments que no estan en curs d'excavació activa per part d'alguna altra Entitat. / Us agrairé per tant que en cas de que esteu excavant aquets poblets tingueu la bondat de posarme quatre ratlles per no insistir de moment i esperaré que acabéssiu la vostra campanya per fer el meu estudi, i de moment substituiria aquets jaciments per altres dos tarragonins, encara que com us he dit prefereixo llocs conegeuts i com més conegeuts millor. / En fi, espero la vostra resposta desitjantvos un Felic Any Nou. Amb una forta abraçada / Maluquer de Motes

XVII. Quartilla apaïsada, amb el segell imprès

"UNIVERSIDAD DE BARCELONA / FACULTAD DE FILOSOFÍA Y LETRAS", sota l'escut de la universitat; a l'angle superior dret, la referència impresa "Dr. J. Maluquer de Motes y Nicolau". Text manuscrit.

Dilluns
Dr. Don Salvador Vilaseca
Reus

Amic Vilaseca: Avui m'han donat a la Universitat la vostra carta del dia 5. N'he estat molt content perquè veig que Vós heu reaccionat tal i com jo sempre havia esperat d'un amic, cosa que no ha fet ningú més. Al tornar de Salamanca he trobat a Barcelona un ambient talment desagradable que si hagués pogut tornarmen administrativament a Salamanca no hauria dubtat gens. Fent excepció del Dr. Pericot que per jerarquia i amistat és cas apart, no he trobat més que entrebancs a tot i el que és més, mai contestantme directament sinó sempre amb segones respostes, de vegades difícils de compendre per mi. Cada vegada que he proposat una cosa he trobat el mateix ambient i la carta que us vaig escriure és fruit d'aquest ambient que us dic però feta directament i tenint la seguretat que Vós havíeu de reaccionar també directament i sense els embuts que trobava ací i m'en alegro. / Pel que veig, ací s'ha fet en els darrers anys una política desgraciada i ara es paguen les conseqüències. La meva tesis ha estat sempre de que per entendres cal parlar directament de les coses, i això pel que veig aquí no s'ha seguit mai. / La qüestió concreta de Tivissa i Capsanes és un'altra cosa. Per de pronte al preguntar jo si es podria fer una *cata estratigràfica* s'em va demanar permís i d'aquí ve tot. Jo sostinc de que un de nosaltres pot estudiar tot el que vulgui mentres no lesioni els interessos concrets de ningú i naturalment en el cas dels poblets tarragonins sempre havia partit de la idea de posarme en relació amb vós. És un asunto llarg de tractar, pel qual jo vindré directament a Reus. / Ara bé tingueu present, amic Vilaseca, que jo, igual que Vós no sóc més que en Maluquer i que no represento ni vull representar cap altra cosa (ni Museus, ni Zones, ni res), i que darrera l'interès que pugui demostrar per tal o qual cosa no hi ha més que un interès personal per tal o qual problema arqueològic i res més i que la pregunta inicial de la meva carta anterior respon a voler saber què pasaba en una qüestió de la què jo no en sabia res perquè ningú obre la boca. / No sé si serà possible venir a Reus aquesta setmana, una tarda,

però m'agraderia molt de veure el Museu que esteu fent i que m'ha dit l'Ainaud té moltes possibilitats.³¹ / Afectuosament Maluquer de Motes.

XVIII. Full amb el segell imprès "CONSEJO SUPERIOR DE INVESTIGACIONES CIENTÍFICAS / INSTITUTO ESPAÑOL DE ARQUEOLOGÍA / DEPARTAMENTO DE BARCELONA", sense escut; a l'angle superior dret, també impressa, l'adreça "EGIPCÍACAS, 15 / BARCELONA". Text manuscrit.

17·10·60

Amic Vilaseca: / Acabo de rebre la vostra lletra amb la nota sobre la inscripció ibèrica de l'ànfora de la cova d'Arbolí, perduda.³² Moltes gràcies. / En el mateix correu us retorno la nota i croquis no sigui que entre la paperassa que s'acumula diàriament es perdes. Ja n'he pres nota.³³ / No sé quant em serà possible donar un tomb per Reus però continua interessantme molt el poblat de Salou i voldria veure'l.³⁴ / Afectuosament, / J. Maluquer de Motes

31. Aleshores s'estava muntant el Museu Municipal de Reus en una nova seu, als baixos del número 13 de l'actual plaça de la Llibertat (aleshores, Paseo de los Mártires). S'inaugurà el 15 de setembre de 1961; actualment hi ha instal·lat el Museu d'Art i Història de Reus.

32. Es tracta d'una àmfora grecoïtàlica, amb un grafit ibèric, que havia aparegut a la cova C del Cingle Blanc d'Arbolí (Baix Camp), una peça que havia ingressat al Museu de Reus cap al 1934 i que va desaparèixer el gener de 1938 arran d'un bombardeig feixista que afectà els magatzems del museu. Vegeu S. VILASECA, "Les coves d'Arbolí (Camp de Tarragona)", *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època III, núms. 47, 48 i 49, gener-setembre de 1934: 317-328, 341-356 i 373-388 (se'n va fer una tirada a part, datada el 1934, en què l'àmfora és citada a la p. 20); L. V[ILASECA BORRÀS] DE P[ALLEJA], "Arbolí" [dins "Notas de Arqueología de Cataluña y Baleares (IV)"], *Ampurias* (Barcelona), tom XXX (1968): 349-350, i J. MASSÓ CARBALLIDO, "El Museu de Reus, bombardejat (1938)", *Informatiu Museus* (Reus), núm. 39, febrer de 2008: 23-25.

33. El dibuix amb l'àmfora i el grafit és guardat en una de les carpetes amb la documentació de Salvador Vilaseca que es conserven al Museu d'Arqueologia que porta el seu nom. Maluquer probablement ja recollia materials per al seu llibre *Epigrafía prelatina de la Península Ibérica*, Barcelona: Institut d'Arqueologia i Prehistòria de la Universitat de Barcelona, 1968, però no hi he sabut trobar cap referència expressa al grafit d'Arbolí.

34. En una carta anterior, datada el 6 de maig de 1960 (i que no transcriu), Maluquer ja s'havia interessat a coneixer les restes del poblat ibèric de la Punta de la Cella, al cap de Salou, arran d'una conversa que havia mantingut amb Vilaseca uns quants dies abans. L'estiu de 1965, el mateix Vilaseca va preparar una prospecció oficial a la Cella, però finalment no es va dur a terme. Des de l'any 2000, el jaciment ha estat objecte de diverses intervencions arqueològiques, per bé que les primeres notícies són força anteriors; vegeu S. VILASECA, *Coll del Moro. Poblado y túmulo posthallstáticos en Serra de Almors, término de Tivisa (Bajo Priorato)*, "Estudios Ibéricos", núm. 1, València: Instituto de Estudios Ibéricos y Etnología Valenciana, 1953: 72; S. VILASECA, "Provincia de Tarragona" [dins la "Memoria de las actividades arqueológicas en la zona de Cataluña y Baleares durante el año 1966"], *Noticiario Arqueológico Hispánico* (Madrid), volum X-XII (1966-1968) [imprès l'any 1969]: 268; L. V[ILASECA BORRÀS] DE P[ALLEJA], "Vilaseca de Solcina, Cabo de Salou" [dins "Notas de Arqueología de Cataluña y Baleares (IV)"], *Ampurias* (Barcelona), tom XXX (1968): 364-365, i M. ADSERÍA SANS, *Evidències del passat. Prehistòria i món antic a Vila-seca, Vila-seca* [imprès a Tarragona]: Agrupació Cultural de Vila-seca, 1998: 54-55.

XIX. Quartilla apaïsada, amb el segell imprès
"UNIVERSIDAD DE BARCELONA / FACULTAD DE FILOSOFÍA Y LETRAS", sota l'escut de la universitat; a l'angle superior dret, la referència impresa "INSTITUTO DE ARQUEOLOGÍA". Text manuscrit.

5.2.61

Dr. D. Salvador Vilaseca
 Reus.

Bon amic: Ahir vaig anar al Vendrell per veure els materials de la necròpolis ibèrica on varen sortir els 14 escarabeus. La notícia, a través del Dr. Pericot, varen donarmela la mateixa gent del Vendrell com també la invitació a veure el material. No cal dir la sorpresa que vaig tenir al arribar al poble expressament i trobar que, amb molta amabilitat, es varen negar a ensenyarm-ho alegant que n'era un secret i que les peces que m'interessaven, els escarabeus els tenieu vós. Naturalment la cosa no va resultar gaire agradable i trobo totalment inexplicable que un dia ho ofereixin i l'altre ho neguin. Tot els gira sobre la voluntat de fer un museu sui generis que naturalment a mi no em va ni em ve: una vegada més (l'altra fou a Amposta on fent un viatge exprés per veure el Museu, no varen voler trobar les claus i no m'el varen ensenyar!) comprobo que durant els 10 anys que jo he estat a Salamanca, aquí les coses han canviat i s'ha perdut totalment aquella manera d'ésser d'abans, que tots ens enteníem perquè teníem esperit de fer i saber coses. Jo diria que en J. M. Soler que em va atendre, repeteixo, molt amable, deuria creure que jo era un pirata quansevol.³⁵ En fi que ara començo a compendre moltes coses que vós em diguéreu un dia i que jo, naturalment estava com es diu vulgarment "a la figuera" i més científicament, a Salamanca. / Jo la setmana entrant, el disapte, si vós voleu podríem fer l'escapada a Salou, abans he d'anar demà i dimarts a Navarra. Si us va bé disapte, poseume unes ratlles a casa (Sicília 182 - 1º - 3ª). / Afectuosament / J. Maluquer de Motes

XX. Full amb el segell imprès "MINISTERIO DE EDUCACIÓN NACIONAL / SERVICIO NACIONAL DE EXCAVACIONES / DELEGACIÓN DE ZONA / BARCELONA", sota l'escut oficial franquista; a l'angle superior dret, també impresa, l'adreça "DIRECCIÓN POSTAL: / FACULTAD DE FILOSOFÍA Y LETRAS / UNIVERSIDAD DE BARCELONA". Text mecanoscrit; signatura hològrafa (figura 9).

Ilmo. Sr.: / Ha llegado a conocimiento de esta Delegación de Zona, la noticia de que corren grave peligro, los sepulcros megalíticos de Valldosera, en particular la galería cubierta de Bonany. Al parecer aquella zona queda afectada por una urbanización, por lo que le ruego, se sirva informar con la máxima urgencia posible, de ese extremo, así como, de cuál es la mencionada urbanización y su domicilio social para entrar en contacto con ella y ver de salvar y a ser posible realizar dicho monumento. / En espera de las noticias de V.I. sobre el particular. / Dios guarde a V.I. muchos años. / Barcelona, 11 de junio de 1966. / J. Maluquer de Motes / [Empreinta del segell de la "Delegación de Zona"] / Ilmo. Sr. Delegado Provincial del S.N.E.A. Tarragona.-

35. Vegeu S. VILASECA ANGUERA, J. M. SOLÉ CASELLES i R. MAÑÉ GÜELL, "Una necrópolis de incineración de la primera edad del Hierro en el Bajo Panadés", VII Congreso Nacional de Arqueología (Barcelona, 1961), Saragossa 1962: 209-213, i —dels mateixos autors— la monografia *La necrópolis de Can Canyís (Banyeres, provincia de Tarragona)*, "Trabajos de Prehistoria", vol. VIII, Madrid: Seminario de Historia Primitiva del Hombre de la Universidad de Madrid i Instituto Español de Prehistoria del Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1963 [imprès a Reus], 92 p. + XXXIX làms.

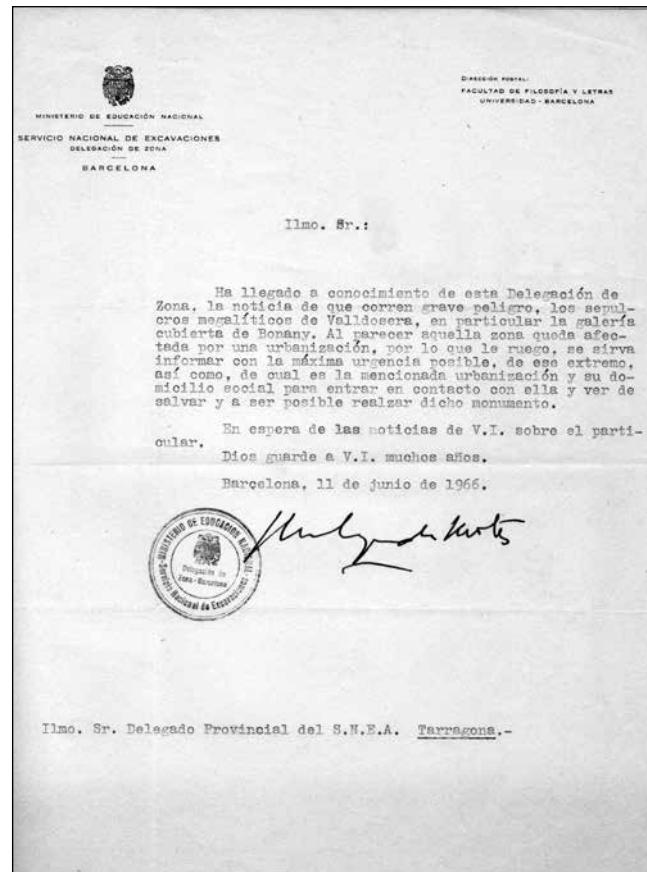

Figura 9. Ofici de l'11 de juny de 1966.

aquella zona queda afectada por una urbanización, por lo que le ruego, se sirva informar con la máxima urgencia posible, de ese extremo, así como, de cuál es la mencionada urbanización y su domicilio social para entrar en contacto con ella y ver de salvar y a ser posible realizar dicho monumento. / En espera de las noticias de V.I. sobre el particular. / Dios guarde a V.I. muchos años. / Barcelona, 11 de junio de 1966. / J. Maluquer de Motes / [Empreinta del segell de la "Delegación de Zona"] / Ilmo. Sr. Delegado Provincial del S.N.E.A. Tarragona.-

XXI. Quartilla apaïsada, senge segell imprès. Text mecanoscrit, còpia feta amb paper carbó del saluda (amb elements impresos) que es va trametre (figura 10).

[El] Delegado / [...] de Tarragona / [Saluda] / Al Ilmo. Sr. Don Juan Maluquer de Motes, Delegado de Zona del Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas y puede informarle, después de las investigaciones realizadas que, en efecto, existe un proyecto de urbanización en las cercanías de Bonany; que estaría encargado de realizarlo una empresa constructora que tiene representaciones en Barcelona, Vilafranca y Vilanova, o al menos constituida por elementos radicados en dichas tres ciudades o localidades; que el encargado de las obras, por el momento, es un tal "Chorlito", residente en el Pla de Manlleu, y que por hallarse éste ausente estos días de su domicilio y carecer la esposa del mis-

Delegado
xxxxxxxxxx

de Tarragona

Al Ilmo. Sr. Don Juan Maluquer de Motes, Delegado de Zona del Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas y puede informarle, después de las investigaciones realizadas que, en efecto, existe un proyecto de urbanización en las cercanías de Bonany; que estaría encargada de realizarlo una empresa constructora que tiene representaciones en Barcelona, Vilafranca y Vilanova, o ql menos constituida por elementos radicados en dichas tres ciudades o localidades; que el encargado de las obras, por el momento, es un tal "Chörlito", residente en el Pla de Manlleu, y que por hallarse ^{este} ausente estos días de su domicilio y carecer la esposa del mismo de más datos, no será posible, hasta últimos de la presente semana, recoger más información, la que transmitiré a V. I. con la mayor urgencia. De las gestiones llevadas a cabo resulta que en el Ayuntamiento de Querol ignoran el proyecto de esas urbanizaciones.

-

I

-

-

Salvador Vulaseca Anguera

Figura 10. Còpia d'un ofici del 22 de juny de 1966.

mo de más datos, no será posible, hasta últimos de la presente semana, recoger más información, la que transmitiré a V. I. con la mayor urgencia. De las gestiones llevadas a cabo resulta que en el Ayuntamiento de Querol ignoran el proyecto de esas urbanizaciones. / [---] / Salvador Vilaseca Anguera / Reus, 22 [de] Junio [de 19]66

XXII. Full amb el segell imprès “INSTITUTO DE ARQUEOLOGÍA Y PREHISTORIA / UNIVERSIDAD DE BARCELONA”, sense escut. Text manuscrit (figura 11).

Barcelona 25.6.66
Dr. D. Salvador Vilaseca

Benvolgut amic: Rebo la vostra lletra amb les dades de Bonany.³⁶ Moltes gràcies. També la vostra felicitació

36. Vegeu S. VILASECA, *Reus y su entorno en la prehistoria*, Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 1973, vol. I: 164-166, i vol. II, làm. 66.

que agraeixo molt. / La excavació de Bonany fou feta per la meva càtedra amb el corresponent permís de la Direcció General.³⁷ Si Vós no en tenieu notícia, cal atribuir-ho a que durant 2 o 3 anys, pel que ara veig, la Junta de Excavacions no ha funcionat massa bé. / Veig que heu vist Pyrenae, i en feu algunes crítiques. Naturalment cada autor és responsable del que diu i si l'Esteve es va deixar coses, és que no n'estava assabentat.³⁸ Pel que fa al treball de les plaquetes,

37. Vegeu J. MALUQUER DE MOTS, P. GIRÓ i J. M. MASACHS, *Excavaciones en sepulcros megalíticos de Valldosera (Querol, Tarragona)*, "Excavaciones Arqueológicas en España", núm. 20, Madrid: Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas, 1963, 20 p. + VIII lâms. A l'exemplar que havia estat de S. Vilaseca i que es conserva avui a la biblioteca del Museu d'Arqueologia de Reus, hi ha el croquis (sobre paper mil·limetrat) d'un dels sepulcres, els dibuixos d'unes quantes ceràmiques decorades, una nota escrita en un retall de paper i quelques acotacions fetes amb llapis pel mateix Vilaseca.

38. Es tracta de l'article de F. ESTEVE GÁLVEZ, "Los sepulcros de «La Joquera», cerca de Castellón", *Pyrenae. Crónica Arqueológica* (Barcelona), núm. 1 (1965): 43-58. A l'exemplar del volum

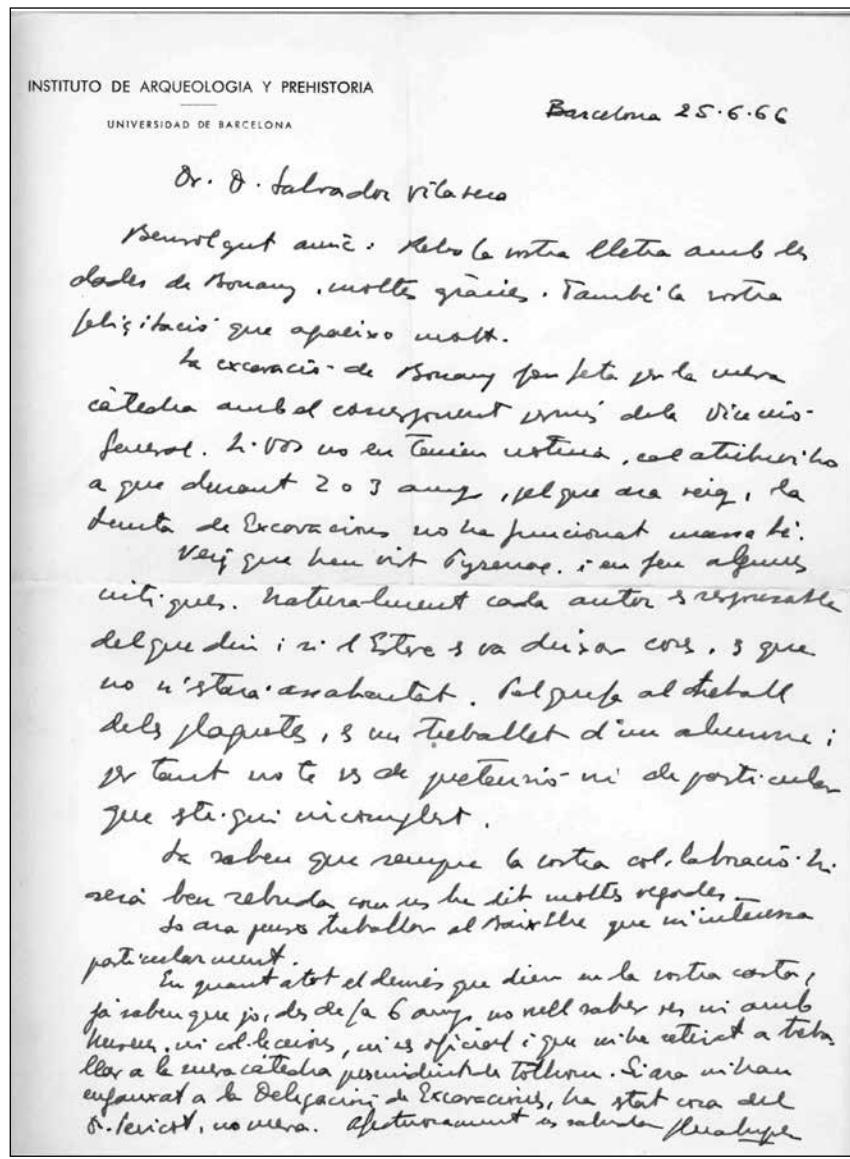

Figura 11. Carta del 25 de juny de 1966.

és un treball d'un alumne i per tant no té res de pretensió ni de particular que estigui incomplert.³⁹ / Ja sabeu que sempre la vostra col.laboració hi serà ben rebuda com us he dit moltes vegades. / Jo ara penso treballar al Baix Ebre que m'interessa particularment. / En quant a tot el demés que dieu en la vostra carta, ja sabeu que jo, des de fa 6 anys no vull saber res ni amb Museus, ni col·leccions, ni res oficial i que m'he retirat a treballar a la meva càtedra prescindint de tothom. Si ara m'han enganxat a la Delegació de Excavacions, ha estat cosa del Dr. Pericot, no meva. / Afectuosament us saluda / J. Maluquer.

que va rebre, Vilaseca va fer-hi diverses acotacions crítiques i també s'hi conserva un petit full amb notes i observacions manuscrites seves. Vegeu també la nota crítica de Vilaseca que cito *infra* i que aparegué al següent número de *Pyreneae*.

39. El treball en qüestió és signat per A. M. RAURET DALMAU, "Les placas de pizarra de la cultura megalítica catalana", *Pyreneae* (Barcelona), núm. 1 (1965): 59-71 + III làmines. Només hi ha observat, a l'exemplar que va fer servir Vilaseca, una petita acotació seva a la pàgina 63.

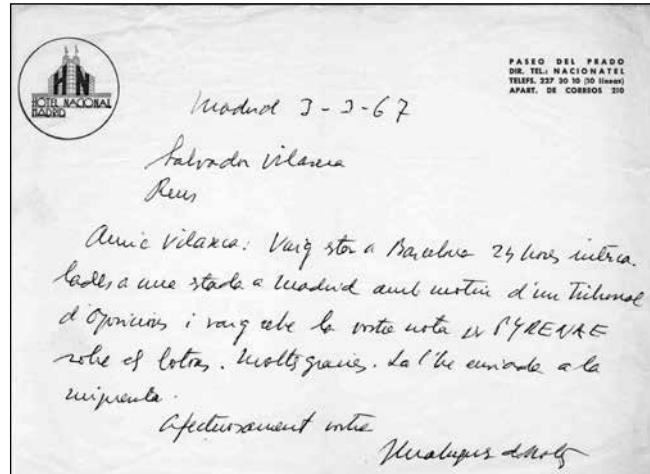

Figura 12. Carta del 3 de març de 1967.

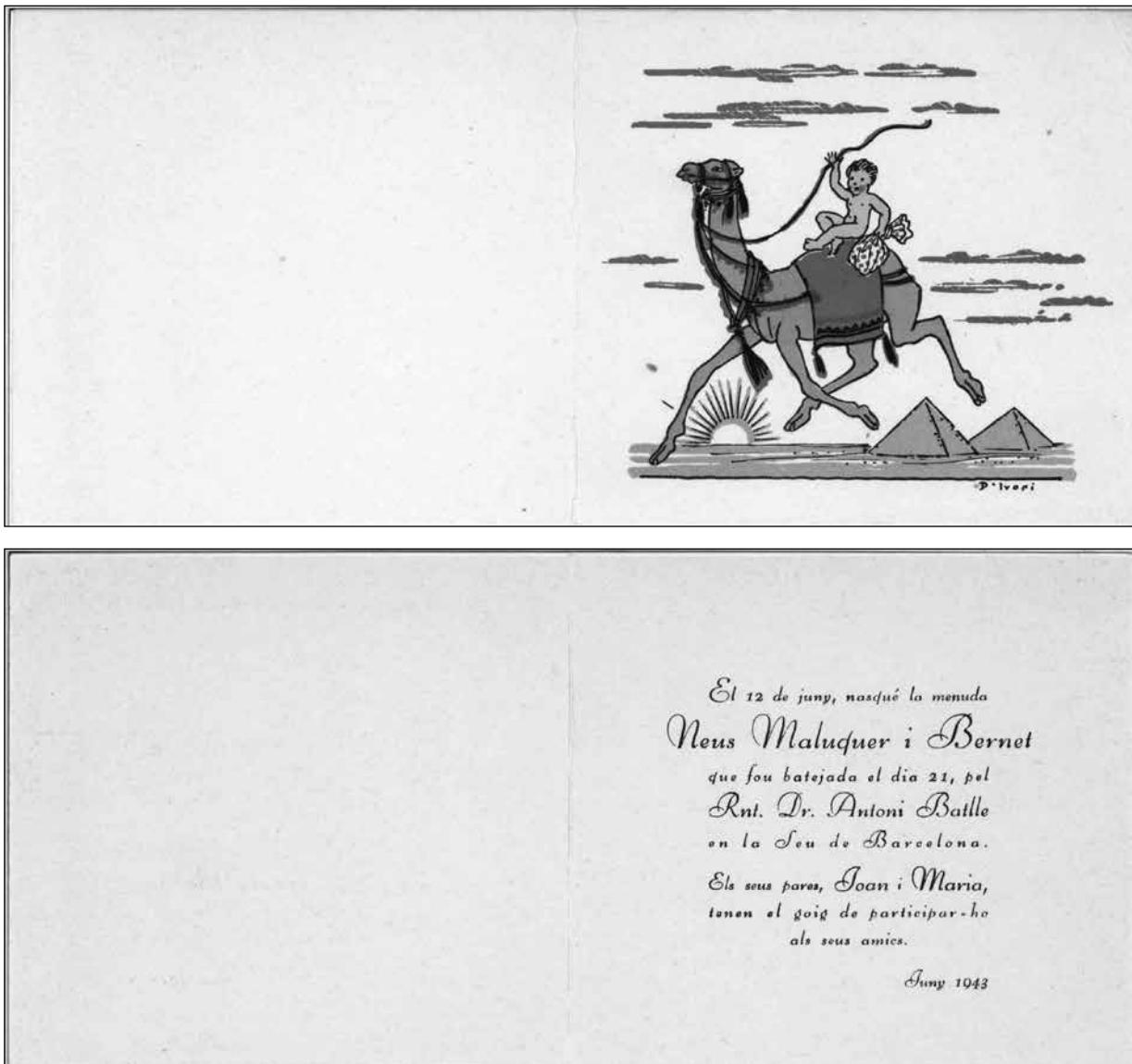

Figura 13. Comunicació impresa, amb il·lustració de D'Ivori, del naixement de Neus Maluquer i Bernet, juny de 1943 [dues cares].

XXIII. Quartilla apaïsada i impressa amb el segell de l'Hotel Nacional de Madrid i la corresponent adreça. Text manuscrit (figura 12).

Madrid 3-3-67
Salvador Vilaseca
Reus

Amic Vilaseca: Vaig estar a Barcelona 24 hores intercalades a una estada a Madrid amb motiu d'un Tribunal d'Oposicions i vaig rebre la vostra nota per PYRENAE sobre els lotras [?]. Moltes gràcies. Ja l'he enviada a la imprenta.⁴⁰ / Afectuosament vostre / Maluquer de Motes

Jaume Massó Carballido
Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca, Reus
jmasso.museus@reus.cat

40. Es tracta de la nota de S. VILASECA, "Los botones piramidales de base cuadrada de la provincia de Tarragona", *Pyrenae* (Barcelona), núm. 2 (1966): 183-185. No em consta cap altra col·laboració vilasequiana a *Pyrenae*.

Maestros foráneos en una academia precaria: Maluquer y la protohistoria del Occidente atlántico

Introducción

Es bien sabido —y el presente dossier lo demuestra una vez más— que Joan Maluquer de Motes (1915-1988) fue un autor prolífico y erudito, que escribió con solvencia sobre numerosos temas de la arqueología de la Península Ibérica. Entre ellos se cuentan, aunque no estén desde luego entre sus líneas de investigación preferentes, el Bronce Atlántico y los castros del Noroeste.

Analizando su trayectoria, es posible pensar al menos en tres razones para explicar el interés de Maluquer en la protohistoria del Occidente atlántico. En primer lugar, la vocación generalista y de síntesis que compartía con los principales catedráticos de Prehistoria y Arqueología de la época, a los cuales debemos unos cuantos manuales y colaboraciones en encyclopedias durante la dictadura y los primeros años de la democracia. Así, la participación de Maluquer en la *Historia de España* de Menéndez Pidal (Cortadella, en este dossier) o su libro *La humanidad prehistórica* (Maluquer 1958a) se inscriben en una tendencia a la síntesis y el compendio que también cultivaron Martín Almagro Basch, Antonio Blanco Freijeiro, Antonio García y Bellido o Luis Pericot, por citar algunos de los más relevantes. En segundo lugar, y como reflejan sus publicaciones, Maluquer asumía que un adecuado análisis del problema de Tartessos —que

tanto le preocupó— requería conocer las dinámicas que tenían lugar en la protohistoria atlántica; esta idea estaba esbozada ya en obras como la *Etnología* de su maestro Bosch Gimpera (2003 [1932]: 209-280) y fue desarrollada por un autor conocido de la Escuela de Barcelona, el catedrático oxoniense Christopher Hawkes, que publicó en *Ampurias* un amplio artículo sobre el tema (Hawkes 1952) y fue posteriormente invitado por Maluquer al congreso de Jerez sobre *Tartessos y sus problemas* (Hawkes 1969). En tercer lugar, y sobre todo en su etapa salmantina, Maluquer tenía presente que su trabajo en yacimientos de la Meseta occidental como los del Berrueco o Sanchorreja requería atender también a posibles influencias y contactos con áreas próximas de Portugal y Galicia, lo cual queda reflejado, por ejemplo, en su artículo sobre una figurita broncínea de guerrero del Berrueco, que pone en relación con bronces de las áreas citadas (Maluquer 1952a).

Estas tres circunstancias, y quizás algunas otras, motivaron que a lo largo de su trayectoria científica Maluquer siguiese con atención los desarrollos de la arqueología del Occidente atlántico en general y del Noroeste en particular, publicando comentarios, artículos y reseñas. Entre estos trabajos destacan cuatro ponencias en congresos celebrados entre 1972 y 1976 en Carvalhelhos, Santiago de Compostela y

Lugo, alguna de las cuales —en la versión llevada a imprenta— tendrá notable influencia posterior, a pesar de que su autor nunca dirigió excavaciones en el Noroeste ni investigó en primera línea su registro arqueológico. En el homenaje publicado en el año 2000 en la revista *Pyrenae* se reproduce el texto de una de las ponencias de Santiago, titulado “Formación y desarrollo de la cultura castreña”. Su breve comentario corresponde al malogrado José Luis Maya, quien destaca algunos de los principales valores y aportaciones de esta “incursión en Occidente” del catedrático de Barcelona (Maya 2000).

Mi objetivo en estas páginas es ofrecer un panorama sintético pero sistemático de las aportaciones de Maluquer a la arqueología protohistórica del Occidente atlántico. Me detendré tanto en el contenido de sus textos como en el contexto historiográfico, académico y sociopolítico en el que estos se inscriben o, dicho de otro modo, combinaré las que —en los debates sobre historia de la ciencia e historiografía— se han denominado perspectivas *internalista* y *externalista* (Díaz-Andreu 2002: 29-31; Moro Abadía 2007: 133-257). En realidad, dicha oposición está superada desde hace años y por lo general se asume que la historia de nuestra disciplina no es reducible a una mera sucesión de teorías, métodos y conceptos pero tampoco es resultado exclusivo de factores externos de tipo político, ideológico o académico (Díaz-Andreu 2002: 30; Moro Abadía 2007: 255-257), debiendo ponderarse en cada caso concreto el peso de diferentes circunstancias internas y externas. Esta vez mi análisis se apoya básicamente en material publicado, ya que mis exploraciones preliminares en la búsqueda de documentación inédita para la ocasión (cartas, fotografías, etc.) resultaron infructuosas. No obstante, es muy probable que una búsqueda más intensa ofrezca documentación de interés que permita en el futuro acrecentar lo aquí expuesto.¹

Los foráneos maestros y la precaria academia

Una adecuada valoración de las aportaciones de Maluquer a la protohistoria del Noroeste —y en concreto de sus circunstancias e impacto— exige tener en cuenta el contexto académico en el que éstas se producen. A pesar de que los esfuerzos por consolidar una arqueología universitaria en Galicia se iniciaron pronto, la empresa no tuvo éxito hasta bien entrada la década de 1970, lo cual motivó que durante buena

parte del siglo pasado la investigación arqueológica estuviese en manos de aficionados que combinaban excavaciones y publicaciones con su actividad profesional en otros ámbitos, a pesar de lo cual llegaron a producir aportaciones de notable calidad. He dedicado tres artículos al análisis de esta lenta consolidación de la arqueología en la universidad gallega (Armada 2004; 2003-2005; 2008), por lo que aquí únicamente resumiré los hechos que resultan más relevantes para el caso que nos ocupa, incorporando algunas novedades de la investigación reciente.²

En 1922 las Facultades de Ciencias y de Filosofía y Letras de la Universidad de Santiago de Compostela se convierten en Facultades Mayores, creándose en sus respectivos senos las secciones de Químicas e Historia. A inicios de año y antes de que se produzca este hecho, Hugo Obermaier, que acababa de ser nombrado catedrático de Historia Primitiva del Hombre en la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad Central, es invitado a pronunciar un ciclo de conferencias en la facultad compostelana, que finalmente tiene lugar en el mes de octubre tras dedicar cinco semanas a su preparación mediante un “viaje prehistórico” por Galicia (Armada 2008: 199-202). Su artículo “Impresiones de un viaje prehistórico por Galicia”, publicado un año después (Obermaier 1923), tendrá honda repercusión y se considera a menudo la primera síntesis científica de la prehistoria gallega. En aquellos momentos la academia consideraba Galicia un territorio desconocido y aislado en el que había mucho trabajo arqueológico por hacer.

Tras la creación de la sección de Historia, los primeros catedráticos que porfiarán por poner en marcha la investigación arqueológica en Santiago son Ciriaco Pérez Bustamante y Luis Pericot. El primero se incorpora cuatro meses después de la creación de dicha sección como catedrático de Historia de España y se implica a fondo en la política universitaria, publicando además un trabajo sobre los dólmenes de Dombate y A Gándara junto a Salvador Parga Pondal. El papel de Pericot estaba llamado a ser más importante. Su maestro Bosch Gimpera le avisa por carta de la convocatoria de la cátedra el 24 de diciembre de 1922 (Gracia *et al.* 2002: 141-142, carta 28). La oposición no se celebra finalmente hasta 1925, con Bosch en el tribunal, produciéndose el 9 de diciembre de ese año el nombramiento de Pericot como catedrático de Historia Antigua y Media de España con su acumulación de Historia Moderna y Contemporánea de

1. El listado de las aportaciones de Maluquer a la protohistoria del Occidente atlántico lo he elaborado a partir de la “Bibliografía del Prof. Dr. Joan Maluquer de Motes” publicada en *Pyrenae*, 22-23 (2000): 13-23, en la que he detectado algún que otro error: el autor de la reseña de *La civilización céltica de Galicia* (obra de F. López Cuevillas, no de D. Fletcher) es Sobrino Lorenzo-Ruza y no Maluquer (*Zephyrus*, 5, 1954: 87-88). Evito incluir en estas páginas, salvo cuando resulte estrictamente necesario, referencias a la biografía y trayectoria académica de Maluquer, que pueden encontrarse en otros artículos del presente dossier, en el citado volumen de homenaje publicado en *Pyrenae*, 22-23 (2000): 9-11, a manos de su Consell de Redacció, o en los diccionarios historiográficos de Pasamar y Peiró (2002: 379-380) y Díaz-Andreu *et al.* (2009: 410-411, s.v. Maluquer de Motes Nicolau, entrada a cargo de F. Gracia Alonso).

2. Puede verse también, a modo de síntesis, la entrada “Seminario de Arqueología de la Universidad de Santiago de Compostela”, de la que soy autor, en Díaz-Andreu *et al.* (2009: 610-612). El análisis de la historiografía arqueológica universitaria en Galicia tiene como protagonista exclusiva a la universidad compostelana y en concreto a su Facultad de Geografía e Historia (antes Filosofía y Letras), pues la creación de las universidades de A Coruña y Vigo se produce a inicios de la década de 1990, momento en el que empiezan a impartirse titulaciones con asignaturas de arqueología en otros centros, caso de la Licenciatura en Historia en la Universidad de Vigo (Campus de Ourense) o de la Licenciatura en Humanidades en la Universidad de A Coruña (Campus de Ferrol), en ambos casos en 1993 (Armada 2003-2005: 257; Comendador 2012: 161-164).

España, puesto del que toma posesión el 8 de enero de 1926. Bosch Gimpera, *alma mater* de la Escuela de Barcelona, albergaba muchas esperanzas en cuanto a los resultados científicos que podían derivarse del desempeño de su discípulo en la cátedra compostelana, que veía como la gran ocasión de “cobrirse de gloria” en un terreno casi virgen que convertiría a Pericot en “l’home de la Prehistòria a Galícia” (Gracia *et al.* 2002: 162, carta 47, de 1-2-1926; ver más ampliamente Armada 2004, 2008). Las expectativas de Bosch seguramente estaban bien encaminadas, pero se ven truncadas pronto debido a la decisión de Pericot de trasladarse a la Universidad de Valencia, lo que le supone una dura reprimenda epistolar de su maestro (Gracia *et al.* 2002: 181-185, carta 59). Deja la cátedra de Santiago el 27 de junio de 1927, tan solo año y medio después de haberse incorporado. La ferviente actividad que Pericot desarrolla en ese corto período de tiempo (Armada 2004; 2008), y que continúa durante unos pocos años,³ permite suponer que las consecuencias de su permanencia en Galicia habrían sido muy provechosas.

Al margen de la Universidad, pero conectado con ella, destaca en esos años la labor del Seminario de Estudios Galegos, que había sido creado en 1923 y aglutinaba a lo mejor de la intelectualidad gallega. La investigación arqueológica estaba en manos de figuras como Florentino López Cuevillas, Fermín Bouza Brey, Xaquín Lorenzo o Sebastián González García-Paz. Aunque Pericot entró en contacto con los hombres del Seminario, la persona llamada a servir de enlace entre dicha institución y la Universidad, en el ámbito de la arqueología, era González García-Paz (1908-1967). Profesor en la Facultad de Filosofía y Letras y miembro destacado del Seminario, en muchos de cuyos trabajos arqueológicos participó, González García-Paz, con el apoyo de Pérez Bustamante, lleva a cabo en la primera mitad de la década de 1930 excavaciones en los castros de Borneiro y Baroña, en un nuevo intento por impulsar la investigación arqueológica desde la Universidad.⁴ El golpe de estado franquista de 1936 supondrá el fin de estas esperanzas, con el desmantelamiento del Seminario de Estudios Galegos y el exilio de González García-Paz —militante del Partido Galeguista— a Puerto Rico, donde desarrollará una fructífera vida universitaria.

Durante esos años ganan cátedras en Santiago algunos otros arqueólogos que habrían podido desarrollar un trabajo fecundo en la disciplina, pero su duración es efímera o no llegan a incorporarse. Así, Alberto del Castillo gana la cátedra de Historia Universal Antigua y Media en 1931, pero entre la toma de posesión (11 de julio) y su retorno a Bar-

3. Prosigue las excavaciones en el Castro de Troña junto a Florentino López Cuevillas al menos hasta 1930, publicando al año siguiente la memoria de los trabajos (Pericot y López Cuevillas 1931).

4. “Desde hace una decena de años, fué deseo vivo de la Facultad de Filosofía y Letras de Santiago, el iniciar una intensa campaña de excavaciones arqueológicas en Galicia. Entonces, en 1924, un trabajo de los Profesores Pérez Bustamante y Parga Pondal, anunció el comienzo de la labor, que por circunstancias diversas había de quedar interrumpida” (González García-Paz 1933: 323).

celona (noviembre de 1932) transcurre menos de año y medio.⁵ En 1936, antes del alzamiento franquista, Martínez Santa-Olalla gana la cátedra de Historia del Arte, Arqueología y Numismática, pero parece que no llega a ocuparla.⁶ En tercer lugar, Almagro Basch se presenta a dos cátedras que se convocan el 6 de febrero de 1936 y gana la de Historia Antigua Universal y de España cuando terminada la guerra vuelve a salir a concurso en 1940, tomando posesión el 25 de octubre para ser agregado a la Universidad de Barcelona un mes después, a finales de noviembre de 1940, donde ganará la cátedra en 1943 (Mederos 2011-2012: 346, 380-381, 399-402). Estos hechos sugieren que en aquellos años la Universidad de Santiago de Compostela funciona como un peldaño efímero pero útil en las carreras académicas de arqueólogos que estaban llamados a ocupar cátedras y otros puestos de máxima responsabilidad en Barcelona y Madrid.

El catedrático que sí se incorpora tras ganar el puesto en 1955 y ejerce durante años en Galicia es Carlos Alonso del Real. Inicialmente el nombre de su cátedra es Prehistoria e Historia Universal Antigua y Media e Historia General de la Cultura (Antigua y Media), pero en 1967, a petición propia, su cátedra pasa a ser de Prehistoria y Etnografía. Falangista en sus orígenes académicos y discípulo de Santa-Olalla, posteriormente Alonso del Real evoluciona hacia un pensamiento más abierto y liberal, convirtiéndose en uno de los catedráticos más carismáticos de la universidad compostelana en parte debido a su participación en tertulias, asambleas y actividades culturales de temática muy variada (cine, feminismo, poesía social, esperanto, etc.) (Gurriarán 2010), que frecuenta hasta su traslado a la Universidad Complutense en 1981. La influencia de Alonso del Real en su alumnado y discípulos fue intensa, introduciendo nuevas corrientes interpretativas en prehistoria, etnografía o historia de las religiones. Sin embargo, su implicación en la actividad arqueológica, entendiendo como tal excavaciones, prospecciones o estudios de materiales, fue más bien escasa, aun cuando ejerció

5. Tomo las fechas de Díaz-Andreu *et al.* (2009: 187-188, s.v. Castillo Yurita, entrada a cargo de M. Díaz-Andreu).

6. Este episodio ha sido recientemente analizado por Mederos y Escribano (2011: 123-127). Aunque la previsión inicial era convocar una cátedra de Arqueología y Numismática, Santa-Olalla sostenía que debido a las presiones del ministro coruñés Casares Quiroga la plaza se modificó durante la República, incorporando Historia del Arte, a fin de favorecer al candidato local Sebastián González García-Paz. Además de éste y de Santa-Olalla, se presentaron Juan Antonio Gaya Nuño, Teresa Andrés Zamora y Emilio Orozco Díaz. El tribunal contaba con tres catedráticos de la Universidad Central (García Morente, García y Bellido y Tormo Monzón) y Santa-Olalla tenía también el apoyo previo de Bosch y Pericot (Gracia 2009: 418), además de, en opinión de Mederos y Escribano (2011: 125), un mejor currículum que González García-Paz. En lugar de incorporarse a la nueva cátedra, el 27 de marzo de 1936 Santa-Olalla solicita permanecer como Profesor Auxiliar en la Universidad Central, si bien cesa el día 30 para tomar posesión de la cátedra de Santiago el 1 de abril (Mederos 2011-2012: 346); el 18 de julio le sorprende en Madrid y los acontecimientos posteriores le eximen de ocupar su puesto en Santiago de Compostela, siendo nombrado sustituto provisional en la cátedra de Obermaier el 26 de octubre de 1939 tras la renuncia de éste (Mederos y Escribano 2011: 127-130, 154-158).

como Delegado de Excavaciones Arqueológicas en Galicia (Armada 2003-2005: 263).

El perfil académico de Alberto Balil, que se incorpora en 1968 como agregado de Arqueología, es muy diferente. En este caso sí nos encontramos ante un arqueólogo volcado en el trabajo de campo y en el estudio de material, si bien su impacto en la arqueología gallega va a quedar mitigado, nuevamente, por la brevedad de su ejercicio en Santiago de Compostela, cuya universidad abandona en 1972 debido a la negativa de sus dirigentes a crear la cátedra de Arqueología (Armada 2003-2005: 263). Como había sucedido con Pericot, la corta etapa de Balil en Santiago ofrece resultados muy notables: creación del Seminario de Arqueología y de la serie *Studia Archaeologica*, excavaciones en Neixón y Torres de Oeste, dirección de varias tesis y tesinas, etc. Además, desde su cátedra de Valladolid Balil continúa muy vinculado a Galicia a través de publicaciones, dirección de trabajos académicos y otras iniciativas. Sus discípulos constituyen la primera generación de arqueólogos profesionales que ejerce en Galicia a partir de los años setenta, tanto en la universidad (F. Acuña Castroviejo, J. M. Caamaño Gesto o M. Cavada Nieto) como en los museos (F. Arias Vilas o F. Fariña Busto). En 1980 José María Luzón se convierte en el primer catedrático de Arqueología en Santiago de Compostela, a donde había llegado como agregado en abril de 1976.

Este apretado recorrido historiográfico sirve para constatar que la consolidación académica de la arqueología en Galicia fue lenta y difícil, lo que motivó que hasta los años setenta el peso de las investigaciones recayese en personas que no practicaban la disciplina de manera profesional, caso de Fermín Bouza Brey, Manuel Chamoso Lamas o José María Luengo.⁷ Investigadores gallegos como F. Calo han llegado a calificar esta situación de normal; tras reproducir una cita de Glyn Daniel en la que pretende apoyar su idea, este autor afirma “non se hai que escandalizar porque a arqueoloxía galega (e portuguesa) se fixese fóra e mesmo de costas á universidade. Isto era o habitual” (Calo 1993: 38). Desde luego yo no me escandalizo, pero dudo que esta situación deba considerarse tan habitual si tenemos en cuenta la

7. En este contexto es necesario destacar el papel del Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento, creado en 1944 a instancias de intelectuales y académicos como José Filgueira Valverde o Francisco Javier Sánchez Cantón con el objetivo de retomar la labor —ahora bajo la óptica franquista— del Seminario de Estudios Galegos. Organizada en secciones, igual que el antiguo Seminario, vinculados a la nueva institución siguieron trabajando arqueólogos no profesionales que pudieron permanecer en Galicia después del alzamiento, como Florentino López Cuevillas, Xesús Carro García o Fermín Bouza Brey; este último aglutinó a finales de los sesenta a un buen número de jóvenes investigadores que protagonizaron los trabajos arqueológicos de campo en aquellos años. La revista de la institución, *Cuadernos de Estudios Gallegos*, acogió numerosos artículos de temática arqueológica durante la dictadura. Hasta la transferencia de las competencias en materia de arqueología a la Xunta de Galicia, los permisos de excavación de las distintas instituciones se centralizaban extraoficialmente a través del Instituto Padre Sarmiento, que tenía por lo tanto una cierta capacidad de filtro (Teira y Abad 2012: 90).

naturaleza esencialmente universitaria de la Escuela de Barcelona o el papel jugado por García y Bellido y Almagro en Madrid, Blanco Freijeiro en Sevilla, Maluquer y Jordá en Salamanca, Mergelina y Palol en Valladolid, Beltrán en Zaragoza o Tarradell en Valencia, por poner algunos ejemplos de catedrálicos de la época. De hecho, las cátedras obtenidas en Santiago por Pericot, Santa-Olalla o Almagro, y los trabajos emprendidos por González García-Paz antes de su exilio, demuestran que la posibilidad de consolidar una arqueología universitaria en Galicia desde fechas tempranas no resultaba nada utópica.

Sin embargo, en otras áreas del Noroeste que comparten su pertenencia al mundo castreño, como Asturias o el norte de Portugal, el papel de la universidad en la investigación arqueológica fue también tardío. En Asturias destacan las excavaciones de García y Bellido en el castro de Coaña a partir de 1940 y durante únicamente tres campañas, de la mano del catedrático de Historia Medieval en Oviedo Juan Uría Ríu, y de Jordá Cerdá en castros como la Corona de Arancedo, San Chuis o de nuevo Coaña (Fernández Ochoa y Villa 2004; Marín 2005: 63-104). Sin embargo, el primer panorama del poblamiento castreño basado en un reconocimiento sistemático del territorio lo debemos a un arqueólogo no profesional como J. M. González y Fernández-Valles (Blas 2002) y habrá que esperar hasta bien entrados los años setenta para que se concreten proyectos sistemáticos y trabajos académicos, a manos de investigadores como J. L. Maya o M. A. de Blas Cortina. En Portugal la situación es similar, recayendo el protagonismo en arqueólogos no universitarios como J. R. Santos Júnior, M. Cardozo o Abel Viana y en instituciones como la Sociedade Martins Sarmento. Se producen incursiones de arqueólogos académicos como Christopher Hawkes, que excava en castros como Sabroso y Âncora en 1957-1958 (Hawkes 1958; 1959a; 1959b, 1984; Ferreira de Almeida y Acuña 1996-1997), pero no será hasta bien entrados los setenta que la universidad desempeñe un papel protagonista de la mano de arqueólogos como C. A. Ferreira de Almeida o T. Soeiro (Calo 2004).

La innegable precariedad académica que muestra la arqueología del Noroeste peninsular, y de Galicia en particular, hasta bien entrada la década de 1970 me parece fundamental para valorar el impacto que ejercen las aportaciones de Maluquer. Hasta esas fechas los arqueólogos profesionales que publican sobre la arqueología protohistórica de esta área son profesores de duración efímera en la universidad compostelana (Pericot, Balil), extranjeros (Hawkes), catedráticos de universidades como Madrid o Barcelona (García y Bellido, Maluquer) o gallegos que no ejercen en la Universidad de Santiago (Blanco Freijeiro, Monteagudo); quizás la única excepción sea Jordá, que inicia sus trabajos en Asturias durante su etapa ovetense y los continúa desde su cátedra en Salamanca. Esto contribuye a explicar que trabajos que en la trayectoria académica de sus propios autores tienen una posición muy secundaria o incluso marginal, como las “Impresiones de un viaje prehistórico por Galicia” de Obermaier o los artículos de Maluquer sobre los

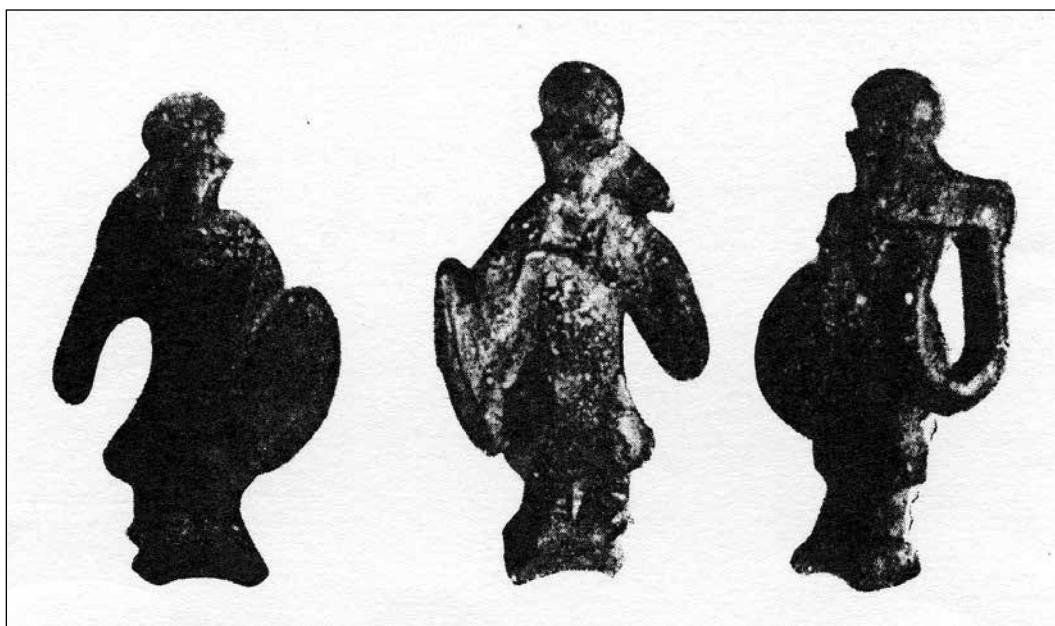

Figura 1. Fotografías publicadas por Maluquer (1952a) de la figurita de guerrero del Berrueco (Salamanca).

castros del Noroeste, sean considerados hitos historiográficos fundamentales en la arqueología de esta área geográfica.

Protohistorias del Occidente atlántico

La llegada de Maluquer a la cátedra de Arqueología, Epigrafía y Numismática de la Universidad de Salamanca a finales de 1949, con apenas treinta y cuatro años y alejado de sus mentores barceloneses, le permite desplegar sin tutelas su encomiable iniciativa y amplios intereses. Hasta entonces, su contacto con la arqueología del Occidente atlántico había sido escaso, aunque había publicado una nota sobre las cerámicas del yacimiento portugués de Castelo de Faria (Maluquer 1948). En la propuesta de periodización de la Edad del Bronce peninsular aparecida en esas fechas, fruto de una discusión conjunta con Pericot, Viana, Castillo y Tarradell, concedía un eco prácticamente nulo al concepto de Bronce Atlántico y sus implicaciones cronológicas, defendidos ambos por Santa-Olalla y otros autores (Maluquer 1949). Al mismo tiempo, en el mismo número de la revista *Ampurias* reseñaba un artículo de Hawkes, en el cual el investigador británico revisaba la transición del Bronce al Hierro construyendo su esquema cronológico a partir de los últimos descubrimientos en Italia. Un par de años antes, en septiembre de 1947, Hawkes había disertado sobre el tema en el I Curso Internacional de Ampurias, publicando su ponencia en la revista del mismo nombre (Hawkes 1947-1948; Maluquer 1949b: 234; Díaz-Andreu 2007: 23-27). En esta reseña Maluquer tampoco hacía ninguna mención relevante al ámbito atlántico.

La llegada a Salamanca le pone en contacto con nuevas realidades arqueológicas. Una de sus primeras iniciativas, la creación de la revista *Zephyrus*, me parece relevante en la progresiva familiarización de Maluquer con la arqueología del ámbito atlántico.

Por un lado, la tendencia de las revistas de la época (*Ampurias*, *Archivo Español de Arqueología*, *Zephyrus*, etc.) a reseñar no solo libros, sino también artículos, congresos o hallazgos significativos le obliga a prestar una atención constante a todas estas novedades. Desde el primer momento Maluquer publica un amplio número de reseñas en *Zephyrus*, sobre muy variadas temáticas. Por otro lado, en la revista participarán también investigadores gallegos como López Cuevillas (1952) o Sobrino Lorenzo-Ruza (1952, 1954, 1956), cuyos progresos el nuevo catedrático salmantino seguiría con interés.

En el primer número de *Zephyrus* publica Maluquer la noticia del hallazgo de un tesorillo de 288 denarios en el castro de Sanfins (Maluquer 1950). En el tercero se hace eco de recientes estudios sobre Terra Sigillata en Portugal (Maluquer 1952b) y reseña obras como *Las joyas castreñas* de F. López Cuevillas (Maluquer 1952c), *Estudios sobre las relaciones atlánticas de la Península Hispánica en la Edad del Bronce* de E. MacWhite (Maluquer 1952d), el artículo "Petróglifos e labirintos" de Sobrino Lorenzo-Ruza (Maluquer 1952e) o el opúsculo *A organizacão defensiva dos castros do norte de Portugal e a sua romanización* de M. Cardozo (Maluquer 1952f), entre otras obras de interés directo para la pre y protohistoria del Occidente atlántico. El número 5 de la revista (1954, págs. 68-69) incluye una breve crónica del III Congreso Arqueológico Nacional, celebrado en Galicia, de modo itinerante, en julio de 1953. Precisamente en ella se afirma: "Santiago, por su tradición universitaria, se convirtió en sede del Congreso, aunque se lamentó vivamente que no constituyera la ciudad rectora de la investigación arqueológica gallega, que su tradición universitaria parece exigir."⁸ Otro evento que se reseña en esos años es el I Congreso Nacional Portugués

8. Esta crónica aparece firmada únicamente con una M., por lo que su autor podría ser también Maluquer.

de Arqueología, celebrado en Lisboa del 15 al 20 de diciembre de 1958 (Maluquer 1958b).

Evidentemente, no son crónicas y reseñas lo único que Maluquer publica sobre el Occidente atlántico durante su etapa salmantina. En 1952 da a conocer una figura de guerrero en bronce hallada superficialmente en el Cerro del Berrueco (Salamanca) y perteneciente a la colección de Julio Ibáñez (figura 1). Describe en detalle la pieza, analiza su problemática cronológica y la pone en relación con los bronces con escena sacrificial de Costa Figueira (Vilela, Paredes), Castelo de Moreira (Celorico do Basto) e Instituto Valencia de Don Juan (procedencia desconocida) (Maluquer 1952a). El examen de la figurita del Berrueco le permite asociar los elementos representados (espada, escudo y casco) a la iconografía de las estelas extremeñas, y por lo tanto elevar la cronología propuesta por M. Cardozo (siglos VI-III a.C.) para el carro de Costa Figueira. Con el tiempo se ha demostrado que los bronces occidentales mencionados por Maluquer pertenecen en realidad a dos grupos diferentes. El carro (Silva 2007: 299-300, est. XCIV) es una pieza sin paralelos conocidos que apareció junto a un asador al arrancar un árbol; el asador presenta dos pares de patillas opuestas entre sí y en mi opinión resulta claro que el broncista que lo fabricó tenía en mente el sistema de apoyo de los asadores articulados del Bronce Final. Por su parte, los bronces de Castelo de Moreira e Instituto Valencia de Don Juan, bastante más pequeños, pertenecen a un grupo compuesto en la actualidad por siete ejemplares y dos fragmentos y localizado en el Noroeste peninsular, que se caracteriza por la representación sistemática de seis motivos (zoomorfos, prótomos, calderos, torques, hachas y trenzados) (Armada y García Vuelta 2006). Las dimensiones de las figuras humanas representadas en este grupo de piezas oscilan entre 1,45 cm y 2,7 cm (Armada y García Vuelta 2003: 56-59), siendo por lo tanto inferiores a los 4,5 cm del guerrero del Berrueco (Maluquer 1952a: 234). Por iconografía y dimensiones, es por lo tanto más probable que éste pertenezca a un bronce como el carro de Costa Figueira; la cronología propuesta por Maluquer no andaría muy desencaminada. Poco después, en su contribución al volumen I(3) de la *Historia de España* de R. Menéndez Pidal, vuelve sobre esta pieza con muy similares valoraciones (Maluquer 1989 [1954]: 72-73).

La contribución de Maluquer a la *Historia de España* de Menéndez Pidal contiene, de hecho, el estudio más extenso del mundo castreño del Noroeste durante sus años de catedrático en Salamanca (Maluquer 1989 [1954]). Integrado en una extensa sección que titula “Pueblos celtas”, destaca especialmente su capítulo II sobre la cultura material de los pueblos del Noroeste, aunque también se ocupa de los pueblos y tribus de esta área en el capítulo I y de otros aspectos de tipo cultural y religioso en el capítulo IV, que dedica al “marco cultural de los celtas españoles”. El capítulo II constituye una apretada síntesis arqueográfica del mundo castreño, ocupándose de los castros, la arquitectura urbana, la casa, los monumentos con horno, el armamento, la cerámica o la orfebrería. Se apoya especialmente en los trabajos de autores vinculados al Instituto Padre Sarmiento, como López Cuevillas, o

a la Sociedade Martins Sarmento, como Cardozo, así como en los trabajos de García y Bellido en Coaña.

De manera mucho más sintética, Maluquer vuelve sobre estos temas en su obra de síntesis *La humanidad prehistórica*, donde encontramos breves pasajes sobre los grabados rupestres gallegos, la riqueza minera del Occidente o los castros del Noroeste (Maluquer 1958a: 262-263, 265-266, 335-337). Aunque la cita resulte algo extensa, reproduczo algunas sentencias de esta obra que constituyen un buen exponente de cómo percibe Maluquer los procesos históricos del mundo castreño en estos momentos: “la minería del oro y del estaño había creado unas condiciones particularmente favorables para el desarrollo de una cultura del bronce final que si en la tipología general sigue un proceso similar a los centros metalúrgicos irlandeses, ingleses y bretones, es estrictamente de arraigo indígena. La población del Noroeste sigue aferrada a la tradición del bronce durante gran parte del primer milenio, constituyendo una cultura típicamente residual. Aislada también de la influencia céltica hasta muy tarde, recibe después de mediados del milenio una fuerte invasión de grupos celtas desde la Meseta (los galaicos) íntimamente emparentados a los grupos celtibéricos del valle del Duero (...); sin embargo, no transforman, en lo esencial, la cultura básica arcaizante indígena precelta. El desarrollo de la cultura de los castros es el último fenómeno de vitalidad occidental precelta o preindoeuropeo del Sudoeste europeo, aunque barnizado por una notable influencia principalmente de tipo artístico La Tène, que no consigue cambiar el marco político ni el social y sin que nunca adquiera un carácter urbano con anterioridad a Augusto” (Maluquer 1958a: 335-336).

Entre diciembre de 1958 y enero de 1959 Maluquer deja la cátedra de Salamanca y se incorpora a la de Barcelona. Precisamente en *La humanidad prehistórica* (Maluquer 1958a) aparece en una de las primeras páginas como catedrático de Barcelona mientras en la página siguiente todavía se le adscribe a su cátedra salmantina. Otra iniciativa a caballo entre estos dos destinos son los simposios de Prehistoria de la Península Ibérica. Su promotor explica que la idea nace para conmemorar el décimo aniversario del Seminario de Arqueología de la Universidad de Salamanca y de la revista *Zephyrus*, pero su traslado a Barcelona hace que sea en este nuevo destino donde el proyecto cristaliza. En palabras de Maluquer, la idea pretende ser un complemento a los dos principales tipos de reuniones arqueológicas (los Congresos Arqueológicos Nacionales y los Cursos de Prehistoria y Arqueología), aportando las condiciones necesarias de tiempo y uniformidad de los asistentes para lograr “un examen en común de los diversos problemas, y asomarnos a todos y cada uno de los departamentos de la investigación arqueológica peninsular” (Maluquer 1960: VI). Se busca un marco de discusión sosegado y con los problemas acotados de antemano, algo que los congresos nacionales no ofrecen. Para facilitar este objetivo, los textos de las ponencias son requeridos a sus autores y circulados entre las personas interesadas —no solo entre los ponentes— con tres meses de antelación. El primer simposio se celebra en Pamplona los días 9 a 12 de septiembre de 1959

y Maluquer encarga una ponencia específica sobre el mundo castreño del Noroeste a Blanco Freijeiro, entonces catedrático en Sevilla.

En aquellos momentos Blanco había publicado ya algunos trabajos sobre la protohistoria del Noroeste, siendo particularmente relevantes los referidos a la orfebrería. Su ponencia es interesante, entre otras razones porque apunta ya algunas pautas que también encontraremos después —actualizadas y matizadas— en las ponencias de Maluquer: defensa del concepto de “cultura castreña” en lugar de “céltica”;⁹ énfasis en la arquitectura doméstica y en la dificultad de definir el momento de su petrificación; imposibilidad de remontar la cultura castreña a fechas anteriores al 500 a.C.; intentos de delimitar las relaciones exteriores de época protohistórica; esbozos de periodización a través de distintos elementos del registro, o apuesta por el incremento de las tareas de excavación para resolver los muchos problemas pendientes (Blanco 1998 [1960]).

Si en el primer Simposio de Prehistoria Peninsular Maluquer promueve una ponencia sobre la cultura castreña, en el quinto, celebrado nueve años después en Jerez de la Frontera y dedicado a Tartessos, cuenta con la presencia de Christopher Hawkes para analizar las relaciones atlánticas del mundo tartésico (figura 2). El hecho de que el catedrático de Barcelona promueva esta ponencia muestra que es muy consciente de la crucial importancia que tienen las dinámicas del ámbito atlántico para el análisis de Tartessos. El catedrático oxoniense —que diez años antes había estado excavando en castros portugueses— era un viejo conocido de la Escuela de Barcelona. Como ya vimos, había sido invitado al primer Curso de Ampurias, celebrado en 1947, así como al cuarto, celebrado en septiembre de 1950 y donde propuso una conferencia sobre “Mediterranean-British relations in the Bronze Final” (Díaz-Andreu 2007: 27-29), impartida en Mahón (Hawkes 1952: 115). Esa intervención de Hawkes es la génesis del extenso artículo que publica Ampurias en 1952, previa traducción de Pedro Vegué Lligoña. En aquel entonces Maluquer ya había publicado la reseña de uno de sus trabajos, pero la relación entre ambos debía ser escasa, pues no aparece en la lista de agradecimientos, donde sí están otros como García y Bellido, Blanco, Pericot, Bosch y evidentemente Almagro (Hawkes 1952: 115-116). Sin embargo, sabemos que las relaciones posteriores entre ambos serán fluidas y no solo por la presencia de Hawkes en el congreso de Jerez. Blázquez (1995: 195) alude a la correspondencia que mantenían y Maluquer es el único arqueólogo español que participa en el volumen de homenaje al británico, con una contribución sobre el Bronce Final y la I Edad del Hierro en el valle del Ebro (Maluquer 1971). Además, en los años setenta e inicios de los ochenta Hawkes figura como consejero de honor del Instituto de Arqueología y Prehistoria de la Universidad de Barcelona en sus memorias anuales, junto a arqueólogos como Bosch, Pericot, Pallotino o Lamboglia.

9. La obra principal de López Cuevillas, titulada *La civilización céltica en Galicia*, había aparecido pocos años antes, en 1953.

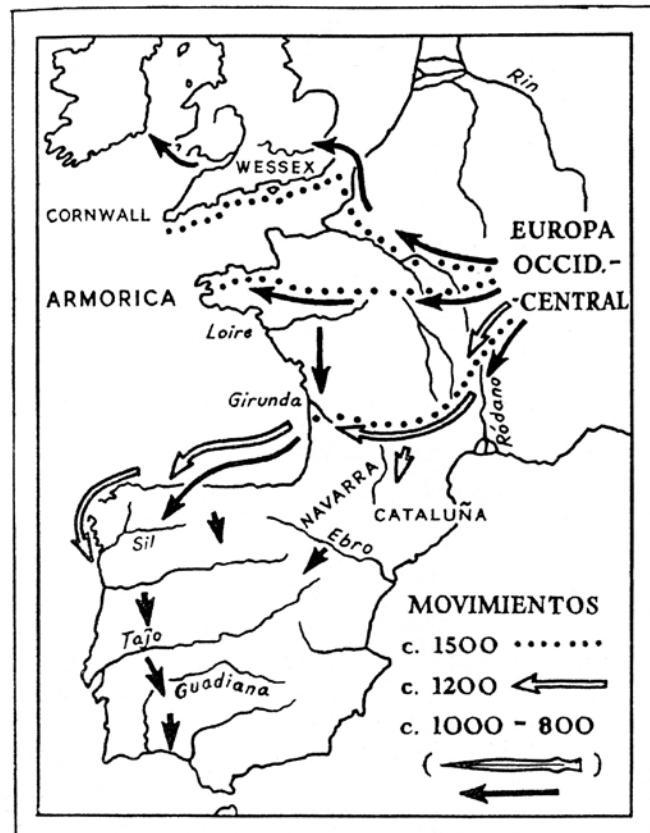

Figura 2. Mapa de Hawkes (1969) señalando los movimientos de la Edad del Bronce hacia las costas atlánticas.

Antes de centrarme en los congresos de los años setenta dedicaré algunos comentarios a la orfebrería. Ya hemos visto que el tema preocupó a Maluquer desde su etapa salmantina y está presente tanto en su contribución a la *Historia de España* de Menéndez Pidal como en las breves notas que aporta sobre el ámbito castreño en *La humanidad prehistórica*, donde atribuye a la minería del oro y el estaño un papel relevante en el desarrollo cultural del Noroeste y reproduce una fotografía del torques lucense de Marzá (Maluquer 1958a: 336-337; sobre este torques Balseiro 1994: 148-155). En su reseña de *Las joyas castreñas*, de Cuevillas, afirma: “gran parte de dichas joyas deben considerarse bastante antiguas, aunque con seguridad perduraron durante mucho tiempo” (Maluquer 1952c: 104). Pocos años después, en el I Congreso Nacional Portugués de Arqueología, celebrado en Lisboa en diciembre de 1958, diserta sobre el tesoro del Carambolo, entonces recientemente descubierto, contando para ello con la autorización expresa de Carriazo.¹⁰ Ya bien asentado en Barcelona, en 1970 publica en *Pyrenae* una extensa síntesis sobre el desarrollo de la orfebrería prerromana peninsular. Las piezas del Occidente atlántico se mencionan en

10. “La novedad y belleza de las joyas y los riquísimos materiales cerámicos, totalmente desconocidos en la Península, causaron honda impresión en los congresistas, por la amplitud de perspectivas que abren a la futura investigación del tema tartesio y que fueron rápidamente subrayadas por el comunicante” (Maluquer 1958b: 254).

Figura 3. Carnero alado de Ribadeo en la vitrina del Museo Provincial de Lugo (foto: X.-L. Armada).

varias ocasiones a lo largo de un texto que combina observaciones tipológicas y tecnológicas con interpretación socioeconómica y simbólica. El artículo contiene aportaciones interesantes, pero no alcanza, en mi opinión, la profundidad que ya desde años anteriores encontramos en un experto en el tema como es Blanco Freijeiro. La orfebrería castreña ocupa los últimos párrafos del artículo y Maluquer la considera el resultado de la confluencia de tradiciones locales antiguas de época campaniforme con influencias europeas atlánticas primero y *hallstätticas* después (Maluquer 1970: 108). Opina que las técnicas mantienen como característica la sencillez y la sobriedad, lo que considero bastante cuestionable, y que la riqueza se manifiesta en la cantidad de oro utilizada; postula una tendencia progresiva al ahorro del metal y una paulatina degradación de su pureza. En los congresos posteriores del Noroeste volverá sobre el tema, como veremos.

La invitación al congreso en conmemoración del bimilenario de Lugo, al que pronto me referiré, proporciona a Maluquer la oportunidad de ocuparse de una pieza entonces recién ingresada (17 de abril de 1976) en el Museo Provincial. Se trata del conocido como carnero alado de Ribadeo (figura 3), cuyo hallazgo se atribuye a un dragado efectuado en 1945 en la ría de la citada localidad lucense (Balseiro 1994: 302-309; Encinas y Castro 1995: 219; cuestionando esta procedencia Arribas Arias 1992: 145). Desde los años noventa sabemos que la pieza no es prerromana, pues tiene semejanzas evidentes con ejemplares selyúcidas de los siglos XI-XIII d.C. (Arribas Arias 1992; 1993-1994; Castro y Encinas 1995; Encinas y Castro 1995) e incluso no se descarta que haya sido fabricada

en fechas posteriores. Sin embargo, tanto Maluquer como Blanco Freijeiro, ambos ponentes en el congreso de Lugo, la publican en 1976 postulando una filiación antigua. Este último se compromete menos; la considera “evidente trasunto de un remoto prototipo fenicio-chipriota” y deja abierta la posibilidad de que fuese fabricada en el Noroeste, aunque a manos de un orfebre foráneo (Blanco 1998 [1976]: 400-402). Maluquer advierte del carácter exploratorio de su contribución, pues únicamente ve la pieza en vitrina y la estudia a través de fotografías; la considera un colgante y la describe con minuciosidad. En su opinión, constituye una plasmación del mito griego de Jasón y el vellocino de oro y no descarta “la existencia de una posible ruta griega norte pirenaica del comercio del oro y estaño que rindiera viaje en Ribadeo” (Maluquer 1976: 27), para terminar fechándola entre mediados del siglo VI y primer tercio del V a.C., en un momento similar a los colgantes paleoibéricos de bronce con representaciones de palomas y carneros. Así, atribuye el carnero alado “a un taller griego o por su barroquismo a un taller etrusco más helenizado que semitizado, sin que pueda descartarse la posibilidad de que algún día se documente la existencia de un taller occidental, fuera tartesio o galaico” (Maluquer 1976: 36). La investigación posterior muestra cuán errados pueden llegar a estar los juicios de los grandes maestros.

Tres congresos para una síntesis

A inicios de la década de 1970 Maluquer ronda los cincuenta y cinco años y es un catedrático consagrado de la Universidad de Barcelona. Tiene a sus espaldas una densa trayectoria investigando la arqueología de diversas áreas de la Península, pero su única publicación relevante y de cierta extensión sobre los castros del Noroeste es su contribución a la *Historia de España* de Menéndez Pidal, que se remonta casi veinte años atrás (1954). Las razones para invitarle a disertar en el norte de Portugal y Galicia están, pues, más relacionadas con su prestigio académico que con su vinculación directa al tema propuesto.

La primera ocasión se presenta en el Colóquio Luso-Espanhol de Cultura Castreja, que tiene lugar del 4 al 11 de octubre de 1972. El texto introductorio que su organizador, J. R. dos Santos Júnior (figura 4), incluye en las actas de la reunión (Santos Júnior 1973), así como la reciente publicación de su numerosa correspondencia con la intelectualidad gallega (Alonso Estraviz 2011), nos permiten conocer detalles significativos. Cuando emprende la organización del evento que nos ocupa, Joaquim Rodrigues dos Santos Júnior (1901-1990) es una figura intelectual de primer nivel y de vastísimos saberes que acaba de jubilarse de su último destino universitario como catedrático de Zoología y Antropología en la universidad angoleña de Luanda, a la que se había incorporado en 1968. Con anterioridad había ocupado la cátedra de estas mismas materias en la Universidad de Oporto, ejercido como médico y conservador de museos, colaborado con el Seminario de Estudios Galegos en la sección de Arqueología, etc. (Alonso Estraviz 2011: 7-36). La idea de organizar un encuentro sobre la cultura

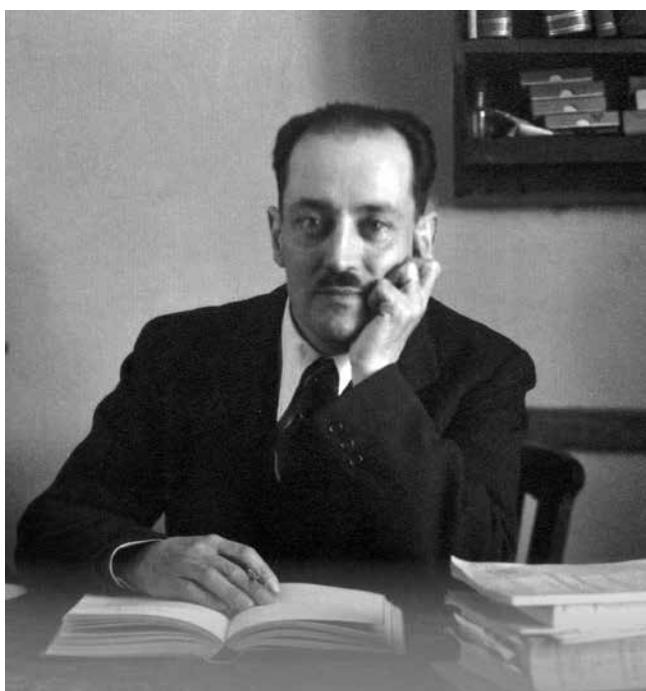

Figura 4. Retrato de J. R. dos Santos Júnior, organizador del Colóquio Luso-Espanhol de Cultura Casterja (foto tomada de Alonso Estraviz 2011).

castreña, al amparo de la Sociedade Portuguesa de Antropología que él mismo presidía, le rondaba la cabeza desde hacía tiempo.

La oportunidad se la proporciona el apoyo de la Empresa das Augas de Carvalhelhos. En aquellas fechas Santos acumulaba veintidós campañas de excavación en el castro de Carvalhelhos (Boticas, Vila Real).¹¹ Tras sumar también el apoyo de los ayuntamientos de Chaves y Sabrosa, de la Empresa Portuguesa de Electricidade, de la Fundação Gulbenkian y del Instituto de Alta Cultura organiza un denso programa de actividades que se extiende durante ocho días y consta de ponencias, visitas a yacimientos y actos sociales e institucionales variados. El programa previsto inicialmente incluye dieciséis ponentes (quince de ellos varones), que son invitados con sus respectivas parejas. Además de esta deferencia, si atendemos a la crónica de su organizador parece que las jornadas de trabajo y discusiones sobre el terreno estuvieron acompañadas de notables placeres lúdicos y gastronómicos: “excelente merenda, primorosamente servida no moderno balneário das Termas de Chaves”; “esplêndido almoço (...) A refeição, primorosamente servida por senhoras de Sabrosa, foi acompanhada por um conjunto musical que deu àquela reunião um ar festivo”; “um jantar primorosamente servido, em que cerca de 80 participantes viveram umas horas de cativante e alegre convívio num ambiente de requintada distinção” (Santos Júnior 1973: 197, 199, 205).

La relación de ponencias anunciadas incluye diez a cargo de investigadores portugueses (el organizador,

11. “Há vinte e dois anos, que, todos os anos, em períodos de duração variável, por via de regra de duas a três semanas em cada ano, ali tenho trabalhado e feito escavações” (Santos Júnior 1973: 188).

Santos Júnior, figura con dos), cinco de investigadores gallegos (Filgueira Valverde, Bouza Brey, Lorenzo Fernández, Rodríguez Figueiredo y Taboada Chivite) y como figuras académicas españolas aparecen García y Bellido (con la ponencia *Los grupos de casas en las ciudades castreñas*) y Maluquer (*Tradición y novedades en el desarrollo de la cultura de los castros del noroeste peninsular*).¹² Finalmente se producen dos variaciones respecto al programa inicial: Mário Cardozo declina la invitación por problemas de salud y García y Bellido fallece repentinamente días antes del coloquio, durante el cual se guardan unos momentos de silencio en su memoria (Santos Júnior 1973: 196).¹³ Las actas del evento se publican al año siguiente en la revista *Trabalhos de Antropologia e Etnologia*, editada por la Sociedade Portuguesa de Antropologia e Etnologia, tirándose asimismo separatas. Maluquer cambia el título con respecto al programa de la reunión a “La originalidad de la cultura castreña” (Maluquer 1973).

La aparición de dicho trabajo se mezcla con la celebración de un nuevo encuentro, mucho más concurrido, en Santiago de Compostela. La idea de organizar unas Jornadas de Metodología Aplicada de las Ciencias Históricas se debe a Antonio Eiras Roel, que en 1965 había alcanzado la cátedra de Historia Moderna en la universidad compostelana (Pasamar y Peiró 2002: 224). A Eiras se le considera uno de los introductores de la historiografía francesa de *Annales* en la academia española, especialmente de la que se denomina su segunda generación, la de la historia cuantitativa, los precios, la demografía, la historia rural, la propiedad de la tierra y las coyunturas (Burke 1996: 57-67), aunque desprovista del cuño marxista de Labrousse y otros. Su vinculación a este enfoque y a su lenguaje resulta claramente perceptible incluso cuando, en la presentación al primer volumen de actas de las jornadas, describe las dificultades que ha experimentado su publicación.¹⁴

12. En carta remitida a Taboada Chivite desde Luanda, con fecha de 23 de abril de 1972, Santos Júnior afirma: “Convidei os Profs Garcia y Bellido e o Maluquer de Motes mas ainda não me responderam à minha carta convite. Mas ainda não é tarde” (Alonso Estraviz 2011: 317, carta 56). En carta de 23 de junio de 1972, es Taboada quien responde desde Verín (Ourense): “Si le escribe a G. Bellido ya puede indicarle que está solucionado el asunto del viaje. Vendría en tren hasta La Gudiña y desde aquí le llevaríamos a él y esposa, si viene, hasta Carvalhelhos. Yo le había indicado a él ya, que el problema estaba en si venía Maluquer y alguien más en el mismo tren, pero si Maluquer va en coche ya está solucionado. Yo pienso, también, decírselo a G. Bellido” (Alonso Estraviz 2011: 317-318, carta 57).

13. En carta dirigida a Santos Júnior meses después, el 9 de abril de 1973, Taboada Chivite alaba la experiencia que supuso el coloquio escribiendo: “...tan gratos recordos, a non ser a casualidade da morte antedecedente de G. Bellido, de quen, como sabes, recibira eu unha carta o mesmo día escrita da sua morte, lamentando non poder asistir. Pola muller soupen logo, o carácter repentino da morte, cando indo con ela ao Int. Arq. Alemán a unha cena, perdeuse co carro, baixou para preguntar a rúa, ficando a muller no carro. Vendo que tardaba saíu a buscalo e estaba agarrado ás verxas dun Xardín en estado preagónico” (Alonso Estraviz 2011: 320, carta 60).

14. “...esta lamentable demora es imputable a diversas dificultades coyunturales que en este intervalo se han padecido a escala planetaria —los primeros escalones descendentes de la recesión económica, la crisis de la energía y las materias

El evento, celebrado durante los días 24 a 27 de abril de 1973, pretende conmemorar el cincuentenario de la creación de la sección de Historia en la Universidad de Santiago. Constituye un encuentro ambicioso, que desborda las expectativas de los organizadores al contar con casi un millar de asistentes y 140 intervenciones. Expertos como Pasamar (2004: 168-169) lo consideran “un hito en la historiografía española”, en el que se dan cita miembros destacados de *Annales* como Labrousse, Goubert o Le Roy Ladurie, y afines a esta escuela como Mousnier.¹⁵ En el texto ya mencionado, Eiras reivindica la preocupación metodológica, la interdisciplinariedad, el entendimiento con las ciencias sociales, la importancia de las ciencias auxiliares y el estatuto científico de la historia.¹⁶ Me ha parecido oportuno describir brevemente este ambiente de preocupación metodológica y renovación historiográfica, que iba acompañado de una intensa vida social y universitaria en la Compostela tardofranquista (Gurriarán 2010), porque permite comprender mejor las aportaciones de Maluquer que luego comentaré.

Las páginas preliminares del primer volumen de actas, que recoge las ponencias y comunicaciones de Prehistoria e Historia Antigua, nos permiten conocer el programa y otros detalles del encuentro. Con Eiras como secretario general y coordinador de las secciones de Historia Moderna y Contemporánea, el Comité Organizador estaba compuesto por cuatro personas más, cada una de ellas coordinando una de las restantes secciones: C. Alonso del Real (Prehistoria), A. Balil (Historia Antigua), J. A. García de Cortázar (Historia Medieval) y M. Lucas Álvarez (Paleografía). Cada sección se organizaba internamente en tres o cuatro temas, encabezados por su respectiva ponencia y seguidos por varias comunicaciones. Los tres temas en la sección de Prehistoria y sus respectivos ponentes fueron “Problemas generales del conocimiento de la Prehistoria” (Pericot), “Iconología del arte rupestre” (Alonso del Real) y “La Edad del Bronce en el Occidente atlántico” (Maluquer). A su vez, los temas y ponentes en Historia Antigua fueron “Historia agraria del mundo antiguo” (Tarradell), “Demografía del mundo antiguo” (Palol) y “Formación y desarrollo de la cultura castreña” (Maluquer). Nótese que Maluquer es el único que figura con dos ponencias en estas secciones, aunque, por lo demás, el peso de los arqueólogos catalanes en el Comité Organizador, como ponentes o presidentes de sesión es notable: Balil, Maluquer, Palol, Pericot y Tarradell. Como sabemos, dos de ellos habían sido profesores en Santiago (Pericot y Balil) y la única excepción al dominio catalán es Alonso del Real, entonces catedrático en la universidad organizadora. La barcelonesa editorial Salvat subvencionó

primas, la elevación de los precios del papel y de los costos editoriales— y, sobre todo, a la escala más inmediata y tangible de los presupuestos de publicaciones” (Eiras Roel 1975: 7).

15. Roland Mousnier tiene un papel destacado en el programa de las jornadas. Sobre sus afinidades y diferencias con la segunda generación de *Annales* son interesantes las observaciones de Burke (1996: 63-64).

16. “...la Historia está en vías de constituirse como un género de saber científico, que ha superado definitivamente el estadio del saber vulgar o narrativo (...) y el estadio del saber pragmático o ideológico” (Eiras Roel 1975: 9).

la presencia en Santiago de Palol, Pericot, Maluquer, Tarradell y el contemporáneo Emili Giralt. Pericot presidió las seis sesiones de Prehistoria e Historia Antigua, que además de las ponencias acogieron un total de diecinueve comunicaciones.

Todavía había de presentársele a Maluquer una tercera ocasión para disertar en Galicia sobre el mundo de los castros. El Patronato del Bimilenario de Lugo decide convocar un coloquio internacional para conmemorar el bimilenario de la fundación de la ciudad por Augusto, que se celebra entre los días 19 y 24 de abril de 1976. El programa, únicamente de ponencias invitadas, incluye un nutrido número de visitas a monumentos y lugares señalados de la geografía lucense, estructurándose científicamente en torno a tres temas: 1) Fundación de la ciudad de Lugo y problemas que plantea; 2) Aspectos arqueológicos e históricos del Conventus Lucensis, y 3) La romanización del Noroeste en relación con la provincia de Hispania. La financiación del evento corre a cargo de la Dirección General del Patrimonio Artístico y Cultural del Ministerio de Educación y Ciencia.¹⁷ El programa del encuentro está lógicamente centrado en el mundo romano desde la conquista del Noroeste a la antigüedad tardía y cuenta con nombres muy destacados como T. Hauschild, H. Schlunk, G. Forni, A. Blanco, A. Balil o P. de Palol. Tres ponencias se ocupan directamente de los antecedentes castreños y su perduración durante la romanidad: la de Maluquer, que abre el volumen de actas y lleva por título “El mundo indígena del Noroeste hispánico antes de la llegada romana”, una segunda a cargo de F. Jordá sobre los castros y la tardía romanización de Asturias y un breve resumen de las excavaciones en el castro de Viladonga a cargo de M. Chamoso Lamas.

Como los tres eventos que acabo de comentar cuentan con actas publicadas, Maluquer tuvo que escribir un total de cuatro trabajos, que en su conjunto conforman una visión de las Edades del Bronce y del Hierro en el Noroeste que pasaré a comentar brevemente. Los cuatro textos tienen un formato similar, careciendo todos ellos de bibliografía, notas e ilustraciones. No entran en descripciones o análisis pormenorizados del registro y son más bien reflexiones que pretenden sugerir, plantear problemas, lanzar hipótesis y situar el Noroeste en un cuadro histórico-arqueológico más amplio.

La Edad del Bronce en el Occidente atlántico

Aunque en sus tres ponencias sobre el mundo castreño incluye referencias a los precedentes de la Edad del Bronce, como ya vimos Maluquer trata específicamente este tema en una de sus intervenciones en las jornadas de Santiago (Maluquer 1975a). En tiempos en los que la investigación del período estaba fuertemente dominada por el análisis tipológico de los artefactos metálicos (Burgess 2004; Milcent 2012: 33-62), Maluquer demuestra su originalidad

17. Esta información procede del Prólogo a las *Actas del Coloquio Internacional sobre el Bimilenario de Lugo* (Patronato del Bimilenario de Lugo, Lugo 1977), que no lleva firma.

no solo renunciando a seguir esta vía sino además exponiendo algunas consideraciones críticas sobre el método tipológico.

El primer apartado de su contribución lleva por título “La Edad del Bronce Atlántico”. Recientemente Milcent (2012: 18) ha publicado que el inventor de este concepto es Adolf Mahr en 1937, pero en general se acepta que su consolidación en la bibliografía arqueológica tiene lugar en la década siguiente —sobre todo a finales— de la mano de Santa-Olalla, MacWhite y Savory (Fernández-Poss 1998: 24-28; Díaz-Andreu 2002: 80-85; Moore y Armada 2011: 10). Maluquer empieza defendiendo la necesidad de revisar el concepto, en particular tal como había sido planteado por Santa-Olalla al definir un Bronce mediterráneo y otro atlántico que se sucedían cronológicamente. MacWhite, señala Maluquer (1975a: 130), ya había captado los problemas de este particular enfoque “al tener que ser aplicado [el concepto] a fenómenos típicamente continentales como los campos de urnas catalanes”. En opinión del catedrático de Barcelona, lo que habría sucedido en realidad es que el foco metalúrgico inicial del Sureste se agotó y estancó, mientras que en las zonas atlánticas y específicamente en el Noroeste se desarrolló otro foco cronológicamente posterior que mantuvo su predominio hasta época histórica (Maluquer 1975a: 130).

Los límites cronológicos del período vendrían establecidos por la plenitud de la primera actividad minera en su origen (c. 2300 a.C.) y por el comienzo del fuerte impacto mediterráneo, a través del comercio fenicio y griego, en su final (c. 700 a.C.). Tanto en este trabajo como en los que dedica a la época castreña, seguramente por la perspectiva que adquiere en su etapa salmantina, relativiza la importancia de la vía marítima y destaca, en cambio, los posibles estímulos del interior. Poblaciones nómadas del interior podrían, en su opinión, haber estimulado el desarrollo de la primera minería del cobre en el Occidente atlántico, cuyo fósil director lo constituye la cerámica campaniforme, con un foco antiguo y muy relevante en el centro de Portugal. Defiende, basándose en algunos hallazgos de armas, que “el estaño que llega a El Argar es necesariamente atlántico” y que “la actividad metalúrgica gallega acusaría el contacto con el mundo argárico” (Maluquer 1958a: 134). Aunque acepta que desde el punto de vista técnico es posible hablar de navegaciones atlánticas en el tercer y segundo milenios, sostiene que hasta pasado el año 1000 a.C. no existe prueba de ellas (Maluquer 1958a: 138).

La orientación metodológica de las jornadas de Santiago, ya comentada, hace que Maluquer preste atención en su texto a este tipo de aspectos, que podrían concretarse en cuatro: la necesidad de establecer una nomenclatura para el período, las limitaciones del método tipológico, la novedad del carbono 14 y la importancia de los factores climáticos. Esto último se trata muy someramente en el texto que nos ocupa (p. 133), pero estará presente de nuevo en sus ponencias sobre la Edad del Hierro.

Ya señalé que Maluquer escribe su ponencia en unos años dominados por el análisis tipológico de la metalurgia del Bronce, pero aun así estima que “el

análisis tipológico completo” de la totalidad de los artefactos está todavía por realizar (Maluquer 1958a: 138-139). A su juicio, una clara limitación de estos estudios es que se han centrado en el origen de los tipos y no tanto en su desarrollo en nuestra área atlántica concreta. Así, esta atención constante al origen proporciona la sensación de que, como comenta con evidente ironía, “toda Europa se habría dado cita en nuestro Noroeste” (Maluquer 1958a: 139). Al mismo tiempo, relativiza las conclusiones que puedan extraerse de la variabilidad en elementos secundarios de las hachas, como las nervaduras o la situación de las anillas, que atribuye a meras variantes “sin que deba verse en ello influencias distintas ni meros orígenes remotos para cada variante” (Maluquer 1958a: 140). Es innecesario señalar que la investigación posterior ha ido confirmando esta línea argumental.

A lo largo del texto encontramos repetidas alusiones a las favorables expectativas que abre la datación por carbono 14 (pp. 131, 132, 133, 136, 137, 138), así como un apartado dedicado específicamente al tema que cierra la ponencia (pp. 142-145). En aquellos momentos era reciente la creación del laboratorio de datación en el CSIC, si bien las fechas disponibles para el ámbito que nos ocupa eran todavía muy escasas. Maluquer menciona la del ástil de una punta de lanza del Monte da Penha (Guimarães, Braga) y la de la rueda de carro de Catoira (Pontevedra), cuyo resultado (1720 ± 45 a.C.) acepta aunque defiende una nueva datación en el laboratorio del CSIC. Reivindica además la necesidad de disponer de series amplias de dataciones, combinadas con secuencias obtenidas mediante los métodos tipológico y estratigráfico.

Concluye señalando la imposibilidad de presentar una periodización segura de la Edad del Bronce en ámbito atlántico, pero defiende como hipótesis la conexión de la primera metalurgia con el fenómeno campaniforme; una formación del foco metalúrgico autárquico del Noroeste mediante la conjunción de experiencias propias y la provisión de estaño al mundo argárico a través de las rutas meseteñas; y la imposibilidad de separar los denominados Bronce III y IV en el Noroeste. La primera etapa correspondería a un *Bronce A*, la segunda a un *Bronce B* y el *Bronce C* equivaldría a la fase de contactos con las comunidades tartesias o fenicias del sur peninsular (Maluquer 1975a: 144-145).

En las mismas fechas Bosch publica un artículo sobre el tema en *Cuadernos de Estudios Gallegos*. La disparidad de enfoques es evidente y las agudas observaciones metodológicas que el discípulo plantea están completamente ausentes en el análisis del viejo maestro (Bosch Gimpera 1973).

Formación y desarrollo de la cultura castreña

Tomo prestado el título de la segunda aportación de Maluquer a las jornadas de Santiago para comentar brevemente sus reflexiones de los años setenta sobre el tema, que, recordemos, están distribuidas en tres ensayos (Maluquer 1973; 1975b; 1977).

El primero de los trabajos contiene ya ideas muy destacables, que se reiteran en los dos posteriores

y destinadas a tener un gran impacto en la investigación posterior. Así, menciona la importancia de los contactos con el Mediterráneo relacionados con el tráfico de estaño, que sitúa con anterioridad al 500 a.C.; y subraya la importancia del factor climático, que habría favorecido ya desde el megalitismo una fuerte concentración humana en Occidente dando lugar a la formación de un bloque racial uniforme (Maluquer 1973: 338-339). A esto último le concede implicaciones muy fuertes. Por un lado, la pervivencia de la cultura castreña sin grandes modificaciones bajo el dominio romano se explicaría por “una verdadera unidad racial profunda y antigua que distingue a los pueblos del Noroeste de todos sus vecinos” y por “la existencia de una base económica perfectamente estable y compensada que presupone un total equilibrio entre la densidad de población y los recursos que pueden obtenerse del suelo” (Maluquer 1973: 338). Por otro lado, la verdadera originalidad de lo castreño residiría en que “desarrolla siempre toda innovación en el marco de su propia tradición y del mantenimiento del equilibrio” (Maluquer 1973: 338). Esto le sirve para criticar “la excesiva preocupación en querer vincular la cultura castreña a desarrollos célticos europeos”, lo que en su opinión habría “enmascarado y retrasado el verdadero conocimiento de la cultura castreña” (Maluquer 1973: 338). Nuestro autor no lo admite en ningún momento, pero es más que evidente el contraste con su línea argumental de los años cincuenta, cuando recordemos había defendido “una fuerte invasión de grupos celtas desde la Meseta” después de mediados del primer milenio (Maluquer 1958a: 336).

Junto a esta línea argumental autoctonista, la otra gran aportación en la ponencia de Carvalhelhos es su propuesta de periodización, que reiterará en las jornadas de Santiago advirtiendo en ambos casos de su carácter hipotético. Propone una fase inicial o *castreño I* con casas en materiales perecederos, en la cual el mundo castreño recibe estímulos del Suroeste peninsular en el momento de máximo florecimiento tartésico y relacionados con los recursos de estaño del Noroeste que —en una concesión al movimiento poblacional— habrían atraído también a gentes de la Meseta Norte. El *castreño II* tendría su inicio hacia el año 500 a.C., tras la ruina de los contactos con Tartessos, y sería el período clave del mundo castreño, en el que florecerían los “estímulos técnico-culturales recibidos del sudoeste peninsular durante la etapa anterior” (Maluquer 1973: 341). El *castreño III* daría comienzo con las campañas de Décimo Junio Bruto, mientras que el *castreño IV* correspondería al desarrollo romano provincial. Aunque la romanización se habría iniciado pronto, no empezaría a transformar la mentalidad local hasta tiempos de Augusto. Los cambios detectables en la arquitectura doméstica, desde sencillas y reducidas cabañas a construcciones más grandes y complejas con vestíbulo y dependencias anexas, son a su juicio un claro ejemplo de la evolución del mundo castreño. De estas transformaciones extrae interesantes lecturas socioeconómicas que luego comentaré.

La ponencia en las jornadas de Santiago repite esta periodización e insiste en parte de los argumen-

tos. De hecho, algunos párrafos se repiten en ambos trabajos. La defensa del autoctonismo y la crítica a los postulados celtistas se ratifican (Maluquer 1975b: 273, 279-280, 284). Apuesta por mantener el concepto de “cultura castreña” (Maluquer 1975b: 269) y expone algunas reflexiones sobre el concepto de Edad del Hierro y su relación con el uso de este metal, enfatizando que la ocupación de muchos castros es anterior a la adopción de la siderurgia. En línea con la orientación metodológica del encuentro, realiza algunas consideraciones en este sentido. Así, en las primeras páginas defiende la absoluta prioridad de los datos arqueológicos sobre las fuentes clásicas a la hora de afrontar el estudio de lo castreño, debiendo utilizarse estas últimas como complemento y nunca de manera apriorística. Más adelante advierte de las cautelas que requieren las observaciones estratigráficas y apuesta por incrementar las excavaciones a fin de obtener cronologías afinadas, sobre todo para los sistemas defensivos. Otras líneas de trabajo a desarrollar serían los contactos y estímulos foráneos, las posibles diferencias entre la cultura material de las distintas tribus y la publicación monográfica de todos los elementos de cultura material.

La ponencia de Lugo es, a mi juicio, la menos interesante de las tres. Reitera ideas ya expuestas en las anteriores, como la importancia del factor climático y de los recursos minero-metálicos, que habrían favorecido la concentración poblacional y la atracción de gentes de la Meseta. Quizá una de las principales novedades es la insistencia en la movilidad que explicaría la presencia de elementos foráneos en el Noroeste y que, contra lo asumido habitualmente, estaría protagonizada por las poblaciones castreñas que salen al exterior y traen las novedades a su regreso (Maluquer 1977: 14). Lo más sorprendente de todo es la enmienda que —sin explicitarlo— parece plantear a la periodización propuesta en sus dos anteriores trabajos; defiende una extensión temporal aproximada de un milenio para el mundo castreño (s. vi a.C. a siglos v-vi d.C.), pero “nada probado entre ambos jalones, nada por el momento para intentar cualquier periodización” (Maluquer 1977: 8).

La sombra de un maestro circunstancial

A lo largo de este artículo he argumentado que la presencia de Maluquer en tres congresos sucesivos de los años setenta, así como la muy positiva valoración —sin duda merecida— que se hace de sus aportaciones a la protohistoria del Occidente atlántico, están relacionadas con la precariedad académica de la arqueología en Galicia, Asturias y el norte de Portugal. En Santiago de Compostela, principal ciudad universitaria de dicha área geográfica, la apuesta a favor de una arqueología académica se plantea temprano, en los años veinte, pero por razones diversas se tuerce una y otra vez hasta la década de 1970. Esta carencia explica que artículos como los de Obermaier (1923) o Maluquer (1975b), poco relevantes en sus respectivas producciones científicas, hayan sido aquí muy estimados. A partir de la segunda mitad de 1970, artículos de síntesis sobre el mundo castreño, que hasta

entonces se habían escrito desde universidades como Sevilla (Blanco 1998 [1960]) o Barcelona (Maluquer 1973; 1975b; 1977), empezaron a hacerse también en la universidad gallega (Acuña 1977).

Maluquer ha cosechado en Galicia y Portugal muchos elogios. Ferreira de Almeida y Acuña (1996-1997: 99) le recuerdan destacando “que tanto se entusiasmou pela cultura castreja e que tanto ajudou a formar a actual geração de estudiosos desta civilizaçāo”. Calo (2004: 229) sostiene que, junto a las aportaciones fundamentales de Ferreira de Almeida, algunos artículos de Maluquer y Balil son de lo poco que hay aprovechable entre todo lo publicado en la década de los setenta sobre el mundo castreño. En un libro reciente le define como el “autor non galego que mellor intuíu e comprendeu a Cultura Castrexa” (Calo 2010: 279), mientras que en su conocido libro de 1993 califica de “revolucionaria” su ponencia en Santiago, al cuestionar la idea del celtismo y periodizar por vez primera el mundo castreño (Calo 1993: 48). Con su sentido crítico habitual, Fernández-Pozzo (1998: 84-85) ironiza acerca de esta valoración un tanto exagerada y emite un juicio más ponderado, recordando a Maluquer, al referirse a su periodización, como “un investigador que solía ser categórico”.

El éxito de las aportaciones de Maluquer está también relacionado con su reivindicación de cuestiones que en aquellos momentos interesan en Galicia y suponen, al mismo tiempo, una cierta ruptura con la investigación anterior: el autoctonismo y la crítica de lo céltico, la importancia de factores geográficos y climáticos, el barniz de científicidad y objetividad que aportan el carbono 14 y la estratigrafía... La primera de ellas es quizás la más relevante. Aunque ya Blanco (1998 [1960]) había planteado reservas a la celticidad de lo castreño, ya hemos visto que la apuesta de Maluquer por el autoctonismo y la continuidad poblacional es muy firme.¹⁸ El contraste con la síntesis de referencia hasta aquel momento, *La civilización céltica en Galicia* de Cuevillas, es enorme.¹⁹ Hace unos años defendí que la crítica al celtismo que se generaliza en Galicia a partir de los setenta está relacionada, en buena medida, con la construcción de una identidad generacional en los primeros arqueólogos profesionales y con la necesidad de establecer hitos diferenciales con respecto a la anterior investigación amateur (Armada 2005: 172). En este caso, el camino escogido consistió más bien en negar que el Noroeste tuviese algo que ver con los celtas y no tanto en el cuestionamiento crítico del concepto, que, partiendo del ámbito anglosajón, se extendió por Europa años después (Moore y Armada 2011: 26).

18. Aunque González García (2007) no la tiene en cuenta en su excelente síntesis sobre la historiografía del celtismo en Galicia, tal vez por tratarse de un autor que se acerca al tema desde fuera.

19. El primer capítulo de este libro, titulado “Celtas y preceltas”, se abre sin concesiones del modo siguiente: “Todos los prehistóriadores coinciden en afirmar que en la primera mitad del último milenio antes del comienzo de nuestra era, invadieron la Península, atravesando los pasos del Pirineo, gentes venidas del Norte, cuya presencia produjo una serie de cambios fundamentales en las culturas indígenas, determinando el fenómeno que desde hace poco se designa con el nombre de indo-europeización de la Hispania” (López Cuevillas 1953: 7).

Sin embargo, conviene admitir que los elogios a Maluquer, y la favorable valoración de su crítica al celtismo o de su periodización, corrieron paralelos al silenciamiento de algunas de sus propuestas, precisamente las que yo considero más sugerentes o incluso visionarias. Como ya hemos visto, proponía que su *Castreño II*, que habría comenzado en torno al 500 a.C., era “el período clave del mundo castreño” (Maluquer 1973: 341), debido al florecimiento de los estímulos culturales recibidos en la etapa anterior de contactos con el ámbito fenicio-tartésico. Defendía que la orfebrería castreña “nada debe a los romanos” (Maluquer 1973: 337) y la explicaba a partir de un sugerente modelo, consistente en una fase inicial de imitación de lo meridional arcaico y una posterior influencia europeo-continental llegada a través de la Meseta norte (Maluquer 1973: 341; 1975b: 278, 282-283). Estas mismas influencias en el oro castreño habían sido identificadas por Blanco Freijeiro en un extenso y brillante artículo, aunque el profesor gallego invertía la secuencia situando primero las europeas o *hallstätticas* y posteriormente las mediterráneas.²⁰

La apuesta de Maluquer a favor de un interesante y floreciente desarrollo prerromano del mundo castreño fue arrinconada durante años por un importante número de autores que defendían cronologías bajas y consideraban que algunas de sus principales expresiones, como la plástica o la orfebrería, eran el resultado exclusivo de su contacto con Roma. En Asturias, la negación del origen prerromano de los castros fue intensa y todavía en 1990 podía leerse que “no existen claros elementos de juicio para definir la ‘cultura’ castreña prerromana” (Carrocera 1990: 136), por mucho que ya en aquellos momentos se conociesen un buen número de materiales de indiscutible filiación protohistórica (Maya 1988).²¹ Serían el tesón de arqueólogos como Maya y Cuesta con sus excavaciones en Campa Torres —pese a la polémica creada en torno a aspectos como la datación de la muralla—, la obtención de un número amplio de fechas radiocarbónicas —en parte a cargo de ellos mismos—, y las excavaciones de otros arqueólogos como Jorge Camino o Ángel Villa, los que conseguirían definir de manera definitiva un desarrollo castreño prerromano en Asturias que remonta al menos al siglo VIII a.C. (Cuesta *et al.* 1996; Villa 2002; Marín 2005: 113-121). En Galicia, como ha analizado González García (2007: 74-79), la lectura de buena parte

20. “En líneas generales cabe, por tanto, distinguir en la orfebrería castreña una primera fase, comprendida, aproximadamente, entre 476 y 300 a.C., productora de joyas lisas o decoradas por incisión o repujado-estampación, y una segunda fase que alcanza desde la última fecha hasta el siglo I d.C., con joyas decoradas con gránulos, globulos, cordones trenzados y filigrana” (Blanco 1998 [1957]: 171, prescindiendo de una nota al pie en la reproducción de la cita). Sin duda, la cronología propuesta por Maluquer para las influencias mediterráneas en la orfebrería resulta demasiado alta a tenor de los datos actualmente disponibles: “...la técnica del granulado y de la filigrana señala claramente una influencia meridional que sin duda es anterior al 500” (Maluquer 1975b: 282).

21. Conviene reconocer, no obstante, que este trabajo de Carrocera había sido escrito cuatro años antes, aunque permaneció inédito hasta la fecha citada, según se indica en una nota inicial (Carrocera 1990: 135).

de lo castreño como romano provincial se debe a la influencia de Balil, aunque no exclusivamente. La visión alternativa, apoyada en excavaciones como las de Peña Santos en Torroso o Silva en varios castros portugueses, tardará en abrirse camino. En 1997 Rey Castiñeira publica un meritorio artículo donde, combinando diferentes indicadores cronológicos (sobre todo cerámica castreña, radiocarbono, importaciones y fíbulas), defiende una cronología prerromana para un buen número de castros y para el origen de la plástica y la orfebrería (Rey Castiñeira 1997). La tesis de González Ruibal termina de perfilar esta visión, incorporando valiosa información respecto a los contactos con el ámbito mediterráneo (González Ruibal 2006-2007).

Donde igualmente hay que reconocerle a Maluquer una notable capacidad de anticipación es en la lectura social—también soslayada en los años posteriores—que extrae de la evolución de la arquitectura doméstica. A su juicio, el paso de unas cabañas pequeñas a otras más grandes y complejas, con patios y construcciones anexas, estaría sugiriendo la transformación desde “una comunidad con una economía colectivista” hacia “formas de actividad más individualizada” (Maluquer 1973: 344). Otro ejemplo de esta evolución sería “la aceleración de la desigualdad con la aparición del concepto de riqueza individual favorecido por las actividades técnicas minero metalúrgicas especializadas” (Maluquer 1973: 344; o también 1975b: 282). En lugar de explorar estas posibles lecturas del registro, la discusión de los años posteriores en torno a las formaciones sociales castreñas se basó más bien en la interpretación de las fuentes clásicas o en cuestiones epigráficas como el significado de la C invertida. Habrá que esperar a los años noventa, y sobre todo al nuevo milenio, para encontrar discusiones sobre el tema que —puede que muchas veces sin saberlo— tienen un innegable aire de familia con el tipo de argumentación que Maluquer proponía (Parcero-Oubiña 2002; González-Ruibal 2006-2007; Sastre 2011; Ayán 2012; Parcero-Oubiña *et al.* e. p.).

Como es lógico, otras ideas suyas han acusado más el paso de los años. La gran uniformidad del área castreña, que tanto él (1977: 7) como Blanco (1998 [1960]: 257) defendían, se ha visto completamente superada por la investigación posterior, que detecta importantes diferencias regionales tanto en aspectos materiales como en otros de tipo social e ideológico

(González Ruibal 2006-2007; Parcero-Oubiña *et al.* e. p.).

En un análisis de tres figuras fundamentales de la arqueología española del pasado siglo (García y Bellido, Blanco Freijeiro y Maluquer), José María Blázquez afirma: “Tengo para mí que J. Maluquer será uno de los arqueólogos actuales que aguanten mejor el paso del tiempo. Sus excavaciones siempre serán consultadas y hay que contar con sus teorías” (Blázquez 1995: 196). Mi impresión es que en la actualidad los trabajos de Maluquer sobre el ámbito castreño se leen más bien poco y, por lo tanto, no estoy seguro de que la citada sentencia sea aplicable a este apartado concreto de su producción. Seguramente la razón principal es que Maluquer no generó en el Noroeste información primaria, entiendo por tal memorias de excavación o inventarios de yacimientos y materiales. Sus lúcidas observaciones, apoyadas en un registro muy exiguo, han estado sucedidas de un volumen muy importante de publicaciones, trabajos de campo y tesis doctorales que constituyen fuentes de referencia más actualizadas para cualquier persona que se acerque hoy día a la protohistoria del Noroeste.²² Sin embargo, el avance de nuestra disciplina es inviable sin una adecuada deconstrucción de su historia intelectual y por ello es pertinente que recordemos al profesor catalán y le otorguemos el lugar que se merece. Si de paso encontramos en su obra sugerencias que iluminen nuestra lectura presente de la prehistoria atlántica, todavía mejor.

Agradecimientos

Quiero agradecer a Núria Rafel, directora de esta revista, su interés en incorporar a este dossier un análisis de las aportaciones de Maluquer a la arqueología del Noroeste. A Margarita Díaz-Andreu debo fructíferas conversaciones y enseñanzas durante mi etapa posdoctoral en la Universidad de Durham (2006-2008), durante la cual avancé en mis conocimientos de la historiografía del Bronce Atlántico. El profesor Fernando Acuña Castroviyo respondió amablemente algunas consultas que le realicé con motivo de la redacción de este trabajo.

Xosé-Lois Armada
Instituto de Ciencias del Patrimonio (Incipit - CSIC)
loisarmada@yahoo.es

22. Para el caso de las excavaciones es muy interesante el artículo de Teira y Abad (2012). Un simple vistazo a su figura 3 muestra que el número de excavaciones en castros durante la década de 1980 (136) triplica el de la década anterior (46).

Bibliografía

- ACUÑA CASTROVIEJO, F. (1977). Panorama de la cultura castrexa en el NO de la Península Ibérica. *Bracara Augusta*, 31: 235-253.
- ALONSO ESTRAVIZ, I. (2011). *Santos Júnior e os intelectuais galegos. Epistolário*. Fundaçom Meendinho. Ponte Caldelas.
- ARMADA, X.-L. (2004). Pericot e a arqueoloxía galega: ensaio de aproximación. *Gallaecia*, 23: 251-271.
- ARMADA, X.-L. (2003-2005). Los orígenes de la arqueología universitaria en Galicia. En: CABRERA, V., AYARZAGÜENA, M. (eds.). *El nacimiento de la Prehistoria y de la Arqueología Científica*. *Archaia*, 3-5: 257-265.
- ARMADA, X.-L. (2005). Los celtas ante la arqueología del mañana: ideas y perspectivas desde Galicia. *Complutum*, 16: 170-180.
- ARMADA, X.-L. (2008). Arqueólogos en el finisterre: Obermaier, Pericot y la cátedra de Santiago de Compostela. En: MORA, G., PAPÍ, C., AYARZAGÜENA, M. (eds.). *Documentos inéditos para la Historia de la Arqueología*. Sociedad Española de Historia de la Arqueología. Madrid: 197-212.
- ARMADA, X.-L., GARCÍA VUELTA, O. (2003). Bronces con motivos de sacrificio del área noroccidental de la Península Ibérica. *Archivo Español de Arqueología*, 76: 47-75.
- ARMADA, X.-L., GARCÍA VUELTA, O. (2006). Symbolic forms from the Iron Age in the North-West of the Iberian Peninsula: Sacrificial bronzes and their problems. En: GARCÍA QUINTELA, M. V., GONZÁLEZ GARCÍA, F. J., CRIADO BOADO, F. (eds.). *Anthropology of the Indo-European world and material culture*. Archaeolingua. Budapest: 163-178.
- ARRIBAS ARIAS, F. (1992). Aportaciones para un estudio do carneiro alado de Ribadeo. *Boletín do Museo Provincial de Lugo*, 5: 145-151.
- ARRIBAS ARIAS, F. (1993-1994). Novas aportacións para un estudio do carneiro alado de Ribadeo. *Boletín do Museo Provincial de Lugo*, 6: 251-254.
- AYÁN VILA, X. M. (2012). *Casa, familia y comunidad en la Edad del Hierro del NW*. Rede Libros. Santiago de Compostela.
- BALSEIRO GARCÍA, A. (1994). *El oro prerromano en la provincia de Lugo*. Diputación Provincial de Lugo. Lugo.
- BLANCO FREIJEIRO, A. (1998 [1957]). Origen y relaciones de la orfebrería castreña. En: BLANCO FREIJEIRO, A. *Arqueología gallega*. Museo de Pontevedra. Pontevedra: 73-172 (edición original en *Cuadernos de Estudios Gallegos*, t. XII, 1957: 5-28, 137-157, 267-301).
- BLANCO FREIJEIRO, A. (1998 [1960]). La cultura castreña. En: BLANCO FREIJEIRO, A. *Arqueología gallega*. Museo de Pontevedra. Pontevedra: 241-257 (edición original en *Primer Symposium de Prehistoria de la Península Ibérica*. Pamplona-Barcelona 1960: 179-194).
- BLANCO FREIJEIRO, A. (1998 [1976]). El carnero alado de Ribadeo. En: BLANCO FREIJEIRO, A. *Arqueología gallega*. Museo de Pontevedra. Pontevedra: 393-402 (edición original en *Bellas Artes*, 53, 1976: 3-7).
- BLAS CORTINA, M. A. DE (2002). El primer esbozo de la geografía castreña de Asturias: El prof. J. M. González y su contribución fundamental entre 1948 y 1973. En: BLAS CORTINA, M. A., VILLA VALDÉS, A. (eds.). *Los poblados fortificados del Noroeste de la Península Ibérica: formación y desarrollo de la cultura castreña*. Ayuntamiento de Navia – Parque Histórico del Navia. Navia: 19-37.
- BLÁZQUEZ, J. M. (1995). Tres arqueólogos españoles del siglo xx: Los profesores A. García y Bellido, A. Blanco y J. Maluquer de Motes. En: VII Jornadas de Arte. *Historiografía del arte español en los siglos xix y xx. Madrid, 22-25 de noviembre de 1994*. CSIC. Madrid: 187-196.
- BOSCH GIMPERA, P. (1973). Galicia y las relaciones atlánticas en el Eneolítico y en la Edad del Bronce. *Cuadernos de Estudios Gallegos*, 28: 32-40.
- BOSCH GIMPERA, P. (2003 [1932]). *Etnología de la Península Ibérica*. Edición de Jordi Cortadella. Urhoit Editores. Pamplona.
- BURGESS, C. (2004). Forty-five years' researches in the chronology and ordering of the British Bronze Age: a personal memoir. En: GIBSON, A., SHERIDAN, A. (eds.). *From sickles to circles. Britain and Ireland at the time of Stonehenge*. Tempus. Stroud: 339-365.
- BURKE, P. (1996). *La revolución historiográfica francesa. La escuela de los Annales: 1929-1989*. Gedisa. Barcelona (1^a ed. ingl. 1990).
- CALO LOURIDO, F. (1993). *A cultura castrexa*. A Nosa Terra. Vigo.
- CALO LOURIDO, F. (2004). Contribución de Carlos Alberto Ferreira de Almeida ó coñecemento da Cultura Castrexa. *Portugália*, nova serie, 25: 225-233.
- CALO LOURIDO, F. (2010). *Os celtas. Unha (re)visión dende Galicia*. Xerais. Vigo.
- CARROCERA FERNÁNDEZ, E. (1990). El horizonte cultural castreño del Occidente asturiano y sus relaciones exteriores. *Gallaecia*, 12: 135-138.
- CASTRO PÉREZ, L., ENCINAS DIÉGUEZ, M. C. (1995). El carnero alado de Ribadeo, el león de Minneápolis y otras piezas semejantes. *Minius*, 4: 45-52.

- COMENDADOR REY, B. (2012). La actual formación universitaria en Arqueología en el marco del EEEs: el caso de Galicia. *Minius*, 20: 157-185.
- CUESTA, F., JORDÁ PARDO, J. F., MAYA, J. L., MESTRES, J. S. (1996). Radiocarbono y cronología de los castros asturianos. *Zephyrus*, 49: 225-270.
- DÍAZ-ANDREU, M. (2002). *Historia de la Arqueología. Estudios*. Ediciones Clásicas. Madrid.
- DÍAZ-ANDREU, M. (2007). Christopher Hawkes and the International Summer Courses of Ampurias. *Bulletin of the History of Archaeology*, 17(1): 19-34.
- DÍAZ-ANDREU, M., MORA RODRÍGUEZ, G., CORTADELLA MORRAL, J. (coords.) (2009). *Diccionario histórico de la Arqueología en España*. Marcial Pons. Madrid.
- EIRAS ROEL, A. (1975). Presentación del volumen. En: *Actas de las I Jornadas de Metodología Aplicada de las Ciencias Históricas. I. Prehistoria e Historia Antigua*. Universidad de Santiago de Compostela – Museo de Pontevedra. Santiago de Compostela: 7-10.
- ENCINAS DIÉGUEZ, M. C., CASTRO PÉREZ, L. (1995). Nueva luz sobre el carnero alado de Ribadeo. En: *Actas del XXII Congreso Nacional de Arqueología* (vol. 1). Xunta de Galicia. Vigo: 219-224.
- FERNÁNDEZ OCHOA, C., VILLA VALDÉS, A. (2004). El Castro de Coaña antes y después de García y Bellido: claroscuros en el tránsito de la erudición al discurso científico. En: BLÁNQUEZ, J., PÉREZ RUIZ, M. (eds.). *Antonio García y Bellido. Miscelánea*. Serie Varia, 5. Madrid: 129-141.
- FERNÁNDEZ-POSSE, M. D. (1998). *La investigación protohistórica en la Meseta y Galicia*. Síntesis. Madrid.
- FERREIRA DE ALMEIDA, C. A., ACUÑA CASTROVIEJO, F. (1996-1997). A cultura castreja – ontem e hoje. *Portugália*, nova série, 17-18: 97-99.
- GONZÁLEZ GARCÍA, F. J. (2007). Celtismo e historiografía en Galicia: en busca de los celtas perdidos. En: GONZÁLEZ GARCÍA, F. J. (ed.). *Los pueblos de la Galicia céltica*. Akal. Madrid: 9-130.
- GONZÁLEZ GARCÍA-PAZ, S. (1933). Noticia de las exploraciones arqueológicas en los castros de Borneiro y Baroña. *Boletín de la Universidad de Santiago de Compostela*, año V, 17: 323-351.
- GONZÁLEZ RUIBAL, A. (2006-2007). *Galaicos. Poder y comunidad en el Noroeste de la Península Ibérica (1200 a.C. – 50 d.C.)*. Brigantium, 18-19. A Coruña.
- GRACIA ALONSO, F. (2009). *La arqueología durante el primer franquismo (1939-1956)*. Bellaterra. Barcelona.
- GRACIA ALONSO, F., FULLOLA, J. M., VILANOVA, F. (2002). *58 anys i 7 dies. Correspondència de Pere Bosch Gimpera a Lluís Pericot (1919-1974)*. Universitat de Barcelona. Barcelona.
- GURRIARÁN, R. (2010). *Inmunda escoria. A universidade franquista e as mobilizacions estudantís en Compostela, 1939-1968*. Xerais. Vigo.
- HAWKES, C. F. C. (1947-1948). Ensayo de cronología hallstáttica: Italia, y Europa central y occidental. *Ampurias*, 9-10: 21-33.
- HAWKES, C. F. C. (1952). Las relaciones en el bronce final, entre la Península Ibérica y las Islas Británicas con respecto a Francia y la Europa Central y Mediterránea. *Ampurias*, 14: 81-119.
- HAWKES, C. F. C. (1958). Escavações no Castro de Sabroso (Abril de 1958). *Revista de Guimarães*, 68(3-4): 446-453.
- HAWKES, C. F. C. (1959a). Pedido do Prof. Christopher Hawkes a Sua Excelência o Ministro da Educação Nacional, por intermédio da Junta Nacional de Educação (Subsecção de Arqueologia), para realizar uma segunda campanha de escavações num dos 'castros' do Norte de Portugal, em Setembro do corrente ano. *Revista de Guimarães*, 69(3-4): 521-524.
- HAWKES, C. F. C. (1959b). Relatório da visita a Portugal, na Primavera de 1959, de uma equipa de Arqueólogos ingleses encarregados dos trabalhos preliminares, relativos ao projecto de escavações num 'castro' do Norte do País, em Setembro de 1959. *Revista de Guimarães*, 69(3-4): 524-529.
- HAWKES, C. F. C. (1969). Las relaciones atlánticas del mundo tartésico. En: *Tartessos y sus problemas. V Symposium internacional de Prehistoria Peninsular*. Universidad de Barcelona. Barcelona: 185-197.
- HAWKES, C. F. C. (1984). The castro culture of the peninsular north-west: fact and inference. En: BLAGG, T. F. C., JONES, R. F. J., KEAY, S. J. (eds.). *Papers in Iberian Archaeology. Part I*. BAR International Series, 193(I). Oxford: 187-203.
- LÓPEZ CUEVILLAS, F. (1952). La etnología de la cultura castreña. *Zephyrus*, 3: 5-13.
- LÓPEZ CUEVILLAS, F. (1953). *La civilización céltica en Galicia*. Porto y Cía. Santiago de Compostela.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1948). A propósito de unas cerámicas procedentes del Castelo de Faria (Portugal). *Boletim do Grupo Alcaldes de Faria*, I(1): 33-38.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1949a). Concepto y periodización de la Edad del Bronce peninsular. *Ampurias*, 11: 191-195.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1949b). [reseña de] Hawkes, C. F. C., From Bronze Age to Iron Age: Middle Europe, Italy and the North and West. *Proceedings of the Prehistoric Society for 1948*, New Series, vol. XIV, nº 8, págs. 196-218. *Ampurias*, 11: 234-236.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1950). Hallazgos monetarios de la citania de Sanfins. *Zephyrus*, 1: 60-61.

- MALUQUER DE MOTES, J. (1952a). Una figurita de guerrero, con espada al hombro, procedente del castro del Cerro del Berueco (Salamanca). *Revista de Guimarães*, 62(3-4): 233-243.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1952b). Los estudios sobre la "terra sigillata" en Portugal. *Zephyrus*, 3: 88.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1952c). [reseña de] F. López Cuevillas. *Las joyas castreñas*. Instituto de Arqueología y Prehistoria "Rodrigo Caro". Madrid 1951, 123 págs. con 66 ilustraciones. *Zephyrus*, 3: 103-104.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1952d). [reseña de] Eoin Mac White. *Estudios sobre las relaciones atlánticas de la Península Hispánica en la Edad del Bronce*. Disertaciones Matritenses II. Seminario de Historia Primitiva del Hombre. Madrid 1951, 151 págs. con 38 figs. más XXXV láms. *Zephyrus*, 3: 104-105.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1952e). [reseña de] R. Sobrino Lorenzo-Ruza. Petróglifos e labirintos. *Revista de Guimarães*, LXI, 1951, págs. *Zephyrus*, 3: 108.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1952f). [reseña de] M. Cardozo. *A organizacão defensiva dos castros do norte de Portugal e a sua romanização*. Lisboa, 1952; 34 págs. con 14 figs. *Zephyrus*, 3: 255.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1958a). *La humanidad prehistórica*. Montaner y Simón. Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1958b). I Congreso Nacional Portugués de Arqueología. Lisboa, 1958. *Zephyrus*, 9: 253-254.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1960). Presentación. En: *Primer Symposium de Prehistoria de la Península Ibérica. Septiembre 1959 (Ponencias)*. Universidad de Barcelona – Diputación Foral de Navarra. Barcelona-Pamplona: V-X.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1970). Desarrollo de la orfebrería prerromana en la Península Ibérica. *Pyrenae*, 6: 79-109.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1971). Late Bronze and Early Iron in the valley of the Ebro. En: BOARDMAN, J., BROWN, M. A., POWELL, T. G. E. (eds.). *The European Community in Later Prehistory. Studies in honour of C. F. C. Hawkes*. Routledge & Kegan Paul. London: 105-120.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1973). La originalidad de la cultura castreña. *Trabalhos de Antropologia e Etnologia*, 22(3): 335-344.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1975a). La Edad del Bronce en el Occidente Atlántico. En: *Actas de las I Jornadas de Metodología Aplicada de las Ciencias Históricas. I. Prehistoria e Historia Antigua*. Universidad de Santiago de Compostela – Museo de Pontevedra. Santiago de Compostela: 129-145.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1975b). Formación y desarrollo de la cultura castreña. En: *Actas de las I Jornadas de Metodología Aplicada de las Ciencias Históricas. I. Prehistoria e Historia Antigua*. Universidad de Santiago de Compostela – Museo de Pontevedra. Santiago de Compostela: 269-284.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1976). La riqueza occidental y el carnero alado de oro, de la ría de Ribadeo, conservado en el Museo de Lugo. *Instituto de Arqueología y Prehistoria. Memoria 1976*. Universidad de Barcelona. Barcelona: 25-36.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1977). El mundo indígena del Noroeste hispánico antes de la llegada romana. En: *Actas del coloquio internacional sobre el bimilenario de Lugo*. Patronato del Bimilenario de Lugo. Lugo: 7-15.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1989 [1954]). Pueblos celtas. En: *Historia de España Ramón Menéndez Pidal, I(3). España primitiva. La historia prerromana*. Espasa-Calpe. Madrid: 3-194.
- MARÍN SUÁREZ, C. (2005). *Astures y asturianos. Historiografía de la Edad de Hierro en Asturias*. Toxosoutos. Noia.
- MAYA GONZÁLEZ, J. L. (1988). *La cultura material de los castros asturianos*. Universitat Autònoma de Barcelona. Barcelona.
- MAYA GONZÁLEZ, J. L. (2000). Incursiones en Occidente: comentarios a una ponencia del Dr. Maluquer de Motes en Santiago de Compostela (1973). *Pyrenae*, 22-23: 231-234.
- MEDEROS MARTÍN, A. (2011-2012). Martín Almagro Basch, formación y consolidación como Catedrático de Prehistoria (1911-1943). *BSAA Arqueología*, 77-78: 335-416.
- MEDEROS MARTÍN, A., ESCRIBANO COBO, G. (2011). *Julio Martínez Santa-Olalla, Luis Diego Cuscoy y la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Canarias Occidentales (1939-1955)*. Museo Arqueológico de Tenerife. Tenerife.
- MILCENT, P.-Y. (2012). *Le temps des élites en Gaule atlantique. Chronologie des mobiliers et rythmes de constitution des dépôts métalliques dans le contexte européen (XIIIe-VIIe s. av. J.-C.)*. Presses Universitaires de Rennes. Rennes.
- MOORE, T., ARMADA, X.-L. (2011). Crossing the Divide: Opening a dialogue on approaches to Western European first Millennium BC studies. En: MOORE, T., ARMADA, X.-L. (eds.). *Atlantic Europe in the First Millennium BC: Crossing the Divide*. Oxford University Press. Oxford: 3-77.
- MORO ABADÍA, O. (2007). *Arqueología prehistórica e historia de la ciencia. Hacia una historia crítica de la arqueología*. Bellaterra. Barcelona.
- OBERMAIER, H. (1923). Impresiones de un viaje prehistórico por Galicia. *Boletín Arqueológico de la Comisión*

Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Orense, VII (148-149): 1-21, 25-48.

PARCERO-OUBIÑA, C. (2002). *La construcción del paisaje social en la Edad del Hierro del Noroeste ibérico*. Fundación F. M. Ortegalia. Ortigueira.

PARCERO-OUBIÑA, C., ARMADA, X.-L., AYÁN VILA, X. M. (e. p.). Castros en la escalera: el Noroeste entre la normalidad y la indiferencia. En: CELESTINO, S. (ed.). *Protohistoria*. Istmo. Madrid.

PASAMAR ALZURIA, G. (2004). La influencia de *Annales* en la historiografía española durante el franquismo: un esbozo de explicación. *Historia Social*, 48: 149-172.

PASAMAR ALZURIA, G., PEIRO MARTÍN, I. (2002). *Diccionario Akal de historiadores españoles contemporáneos (1840-1980)*. Akal. Madrid.

PERICOT, L., LÓPEZ CUEVILLAS, F. (1931). *Excavaciones en la citania de Troña. Memoria de las excavaciones realizadas en 1929-1930, presentada a la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*. Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades. Madrid.

REY CASTIÑEIRA, J. (1996). Referencias de tiempo en la cultura material de los castros gallegos. En: HIDALGO, J. M. (coord.). *A cultura castrexa galega a debate*. Instituto de Estudios Tudenses. Tui: 157-206.

SANTOS JÚNIOR, J. R. (1973). O Colóquio Luso-Español de Cultura Castreja em Carvalhelhos (4 a 11 de Outubro de 1972). *Trabalhos de Antropologia e Etnologia*, 22(3): 187-206.

SASTRE, I. (2011). Social inequality during the Iron Age: interpretation models. En: MOORE, T., ARMADA, X.-L. (eds.). *Atlantic Europe in the First Millennium BC: Crossing the Divide*. Oxford University Press. Oxford: 264-284.

SILVA, A. C. F. (2007). *A cultura castreja no Noroeste de Portugal*. 2ª ed. Câmara Municipal. Paços de Ferreira.

SOBRINO LORENZO-RUZA, R. (1952). Origen de los petroglifos gallego atlánticos. *Zephyrus*, 3: 125-149.

SOBRINO LORENZO-RUZA, R. (1954). [reseña de] F. López Cuevillas. *La civilización céltica en Galicia*. Porto y Cía. Editores. Santiago de Compostela, 1953. 520 págs. y XVI láminas. *Zephyrus*, 5: 87-88.

SOBRINO LORENZO-RUZA, R. (1956). Ensayo sobre los motivos de discos solares en los petroglifos gallego atlánticos. *Zephyrus*, 7: 11-19.

TEIRA BRIÓN, A., ABAD VIDAL, E. (2012). O necesario emerxer da información silenciada. A biografía das escavacións en xacementos da Idade do Ferro en Galicia como exemplo. *Gallaecia*, 31: 83-105.

VILLA VALDÉS, A. (2002). Periodización y registro arqueológico en los castros del occidente de Asturias. En: BLAS CORTINA, M. A., VILLA VALDÉS, A. (eds.). *Los poblados fortificados del Noroeste de la Península Ibérica: formación y desarrollo de la cultura castreña*. Ayuntamiento de Navia – Parque Histórico del Navia. Navia: 159-188.

Sumari

Estudis

<i>Territorialidad en la Edad del Bronce del noroeste de la Península Ibérica</i> , per A. Güimil-Fariña, M. Santos-Estévez.....	9
<i>The pre-Pyrenees of Lleida in Late Antiquity: christianisation processes of a landscape in the Tarragonensis</i> , by J. Sales Carbonell, N. Salazar Ortiz	27
<i>El palacio de Qasr ibn Wardan (Siria) y la evolución de la tipología palacial bizantina (siglos vi-xv)</i> , per A. Perich Roca	45

Documents

<i>L'hipogeu funerari de la Sagrera (Barcelona). Resultats preliminars</i> , per P. Balaguer, P. García, A. Tenza, F. Antequera.....	77
<i>Aproximació tipològica i funcional de les estructures excavades al jaciment del bronze ple de Minferri (Juneda, les Garrigues): emmagatzematge i conservació a la Catalunya occidental</i> , per G. Prats.....	89
<i>Porcs, cavalls, ovelles i infants. Noves aportacions a les pràctiques rituals de la fortalesa dels Vilars (Arbeca, les Garrigues)</i> , per A. Nieto.....	127
<i>Els assentaments de les edats del bronze, ibèrica i romana dels Llirians del Mas i les Torres (Salàs de Pallars, Pallars Jussà)</i> , per M. Piera, A. Pancorbo, I. Garcés, J. Gallart.....	163
<i>Èquids i gossos en l'economia i en els rituals. Resultats de l'estudi dels materials dipositats en el sitjar iberoromà del Serrat dels Espinyers (Isona, Pallars Jussà)</i> , per C. Belmonte, S. Albizuri, J. Nadal i I. Garcés.....	201
<i>Herennius y Marus también en Ilerda</i> , per M. Morán.....	223
<i>Notícia sobre un possible dipòsit votiu d'època romana documentat durant la intervenció arqueològica al Mercat Central de la ciutat de Tarragona</i> , per J. F. Roig	227
<i>Obsessa Terrachona marithimas urbes obtinuit. L'impacte de la conquesta visigoda de Tàrraco per Euric segons les fonts escriptes i l'arqueologia</i> , per M. Pérez.....	237
<i>El col·leccióisme d'antiguitats com a mitjà de promoció social: el cas de Josep de Maranges i Marimon. Anàlisi del Compendio històrico, resumen y descripción de la antiquísima ciudad de Empurias</i> , per L. Buscató i P. de la Fuente.....	249

Dossier

Joan Maluquer de Motes Nicolau en el vint-i-cinquè aniversari de la seva mort

<i>A la memòria del mestre</i> , per E. Junyent	273
<i>Joan Maluquer de Motes i Nicolau (1915-1988). Records i impressions</i> , per J. Maluquer.....	281
<i>El Dr. Maluquer: recuerdos del maestro</i> , per M. E. Aubet.....	301

<i>L'aportació de Joan Maluquer de Motes a la Història de Espanya de R. Menéndez Pidal. Una visió historiogràfica</i> , per J. Cortadella	305
<i>Joan Maluquer de Motes, gestor universitario. El Plan Maluquer y la renovación de los estudios de Filosofía y Letras en la Universidad de Barcelona</i> , per F. Gracia.....	323
<i>Joan Maluquer de Motes i els estudis ibèrics</i> , per J. Sanmartí	343
<i>La aportación de Joan Maluquer de Motes al estudio de Tarteso</i> , per S. Celestino.....	353
<i>El fenomen hallstàtic i la influència dels camps d'urnes en la protohistòria catalana segons J. Maluquer de Motes: orígens i evolució</i> , per E. Pons	365
<i>Joan Maluquer de Motes al capdavant de l'arqueologia espanyola i el seu paper en el salvament del teatre romà de Tarragona</i> , per F. Tarrats	385
<i>La aportación de Joan Maluquer de Motes al conocimiento de la presencia griega en la Península Ibérica</i> , per A. Domínguez	393
<i>Joan Maluquer de Motes en Salamanca: tarea y proyección</i> , per G. Delibes.....	407
<i>La contribució a l'epigrafia ibèrica de Joan Maluquer de Motes</i> , per J. Ferrer i I. Garcés.....	427
<i>Una hipòtesi verificada, 45 anys dels "fenicis a Catalunya": Maluquer de Motes entre fenicis i grecs</i> , per N. Rafel	437
<i>Unes quantes cartes arqueològiques de Joan Maluquer a Salvador Vilaseca (1941-1967)</i> , per J. Massó...	443
<i>Maestros foráneos en una academia precaria: Maluquer y la protohistoria del Occidente atlántico</i> , per X.-L. Armada	459

Crònica científica

<i>Memòria de l'activitat portada a terme pel SCT-Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de Lleida durant l'any 2012</i> , per C. Prats.....	479
<i>Intervencions arqueològiques i paleontològiques a Lleida durant l'any 2012</i> , per J. Martínez i S. González..	482

Recensions

Burch, J., Nolla, J. M. i Sagrera, J. (eds.), <i>Les defenses de l'oppidum de *Kerunta</i> , de la sèrie Excavacions Arqueològiques a la Muntanya de Sant Julià de Ramis, per I. Garcés.....	498
Molist, N., Ripoll, G. (eds.), <i>Arqueología funeraria al nord-est peninsular entre els segles VI i XII</i> , per J. Sales	500
Paltineri, S., <i>La necropoli di Chiavari. Scavi Lamboglia (1959-1969)</i> , per R. Graells	507
Montero, I., <i>Manual de Arqueometalurgia</i> , per X.-L. Armada	510
Grau, I., Segura, J. M., <i>El oppidum ibérico de El Puig d'Alcoi. Asentamiento y paisaje en las montañas de la Contestania</i> , per J. Vives-Ferrández.....	513
A propòsit de Pere Bosch Gimpera. <i>Universidad, política, exilio</i>	514
Gracia, F., <i>Pere Bosch Gimpera. Universidad, política, exilio</i> , per E. Junyent	514
Rèplica: Mitos y realidades en torno a la figura de Pere Bosch Gimpera, per F. Gracia.....	520